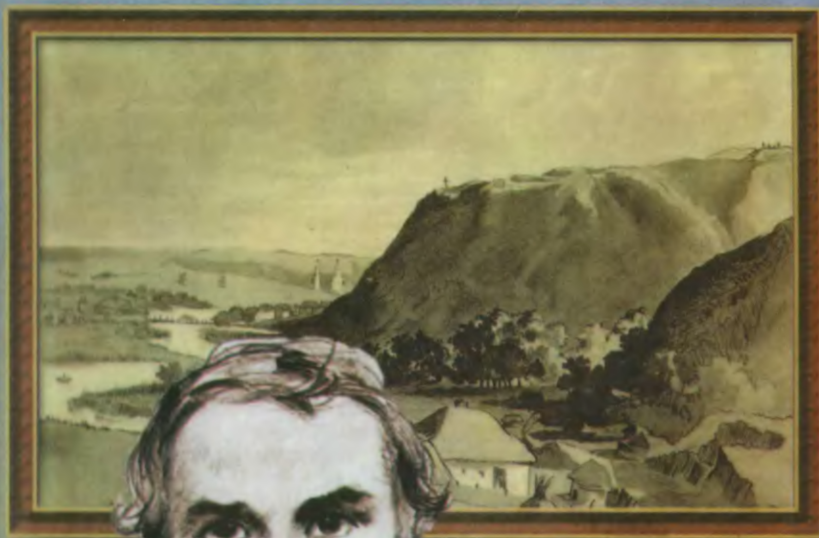

ВИБРАНЕ

ЛЕОНІД
СМІЛЯНСЬКИЙ
ВИБРАНЕ

ЛЕОНІД
СМІЛЯНСЬКИЙ

ЛЕОНІД
СМІЛЯНСЬКИЙ

ЛЕОНІД
СМІЛЯНСЬКИЙ

ВИБРАНЕ

РОМАН
ПОВІСТЬ

Київ
“Український письменник”
2005

ББК 84.4УКР6
С50

Однотомник Леоніда Смілянського (1904–1966), присвячений сторічному ювілею відомого письменника, містить його найпопулярніші твори, зокрема роман про Шевченка "Поетова молодість" – головну книгу життя, яка зламала радянський канон "гнівного Тараса", що "кличе до сокири". Петербург, Україна – тут геніальному лірикові всміхається життя. Він закоханий, сповнений великих задумів і творчого завзяття.

Повість "Софія", де вперше в сучасній літературі зображено складні долі інтелігентів на фронті та в евакуації, свого часу було піддано несправедливій критиці як буржуазно-націоналістичну оповідь. І нині, в двадцять першому столітті, ці твори мають неабияку популярність серед широких читачьких кіл.

Редактор *Микола Славинський*
Художнє оформлення *Олега Коспи*
(використано гравюру Т. Шевченка)

© "Український письменник", 2005
© Смілянська В.Л., упорядкування, 2005
© Коспа О.М., художнє оформлення, 2005

ISBN 966-579-162-1

ЛЕОНІД СМІЛЯНСЬКИЙ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Пригадується враження, яке справила перша публікація повісті Леоніда Смілянського "Михайло Коцюбинський".

Це були останні передвоєнні роки – 1939–1940-й. Українське літературознавство, наука про історію рідного письменства після всіх нескінченних репресій, починаючи від "процесу СВУ" і кінчаючи жахливими 1937–1938 роками, поставали як велике урочище майже поспіль вирубаного лісу. Вульгарний соціологізм, незважаючи на деяке послаблення його в російській літературній науці, ще майже повністю зберігав свою владу (не стільки теоретичну, скільки, сказати б, терористичну) над думками тих, хто працював над дослідженням літератури українського народу. Її історія теж була за директивними настановами по-бузувірськи прополота. А на тих велетнів, яких хоч-не-хоч виполоти було не можна, навішувалась чавунна броня казенних, безмірно політизованих стереотипів і догм. Як і на того ж Коцюбинського – будь-яка розмова про нього мала неодмінно починатися з таких, приміром, основоположних "істин": "Українські буржуазні націоналісти цькували Коцюбинського. Вони ширили підлі наклепи проти Горького. Вони прагнули посіяти недовір'я..." – і т. д., і т. п. (передова стаття республіканської газети "Комуніст" від 17 вересня 1939 р., присвячена 75-річчю з дня народження письменника).

Наче ковток свіжого повітря, наче подих рідних полів були після всього цього прості й людяні слова, якими починалася повість Смілянського: "Наче пісня в степу – самотній. І степу кругом – без берегів. Жито... Пшениці... Ячмені... Хіба де озерце причаїлося в хлібах, наче острів". І назва цього першого розділу – "Сонцеклонник", що так дихала Коцюбинським, його незабутнім "Intermezzo", і те, що вже тут прозвучав один із психологічних лейтмотивів повісті – "са-

мотність" Коцюбинського, тобто коректна до інших духовна автономність, уміння пильно оберігати від сторонніх очей свій внутрішній світ. Для тодішнього суворого канону в зображенні "народних класиків" риса явно неканонічна – класикові належало бути бадьорим дидактом і провидцем, завжди охочим до спілкування з масою...

Але повість "Михайло Коцюбинський" з її тонким ліризмом і психологічним тактом стала помітною віхою і в творчому розвитку самого Смілянського. По суті, вона відкривала добу його письменницької зрілості, в якій прозаїк знайшов і свою стилістику, і найбільш близьке для себе тематичне поле, принаймні головний його "наділ".

У попередні роки було вже чимало написано, виходили книги його оповідань і повістей, був видрукуваний грубенький за обсягом роман, але порівняно з цією та наступними книгами все це можна сміливо віднести до підготовчого, як мовиться, етапу творчої біографії письменника. Етапу шукань – інколи плідних, а інколи й запевне приречених на невдачу, етапу виборсування молодого повістяра з тенет гладенької молодняківсько-вусплівської, а потім такої ж усередненої "соціалістично-реалістичної" белетристики – шлях, який мусила так чи інакше проходити більшість письменників з покоління Смілянського, а потім (зі своїми, звісно, відмінностями) ще одного чи двох наступних поколінь.

Тут слід згадати головні дати й події його особистої біографії.

Син українського робітника-залізничника, Леонід Іванович Смілянський народився 27 лютого 1904 року в місті Котопі на теперішній Сумщині. В ранній молодості він працював помічником машиніста на паровозі, потім учився в залізничному технікумі, а згодом – у Київському інституті народної освіти (тепер – університет). Слухав лекції блискучих професорів-філологів – М. Зерова, П. Филиповича, С. Маслова, О. Дорошкевича, що й визначило його поглиблений інтерес до історико-літературної науки. Був аспірантом, недовгий час – науковим співробітником Інституту Тараса Шевченка в Києві, написав тут цікаву для свого часу розвідку "Робітництво в українській літературі". В художній прозі Смілянський дебютував ще за студентських часів низкою оповідань та новел (перша книжка – "Нові

оселі", 1928). Належав до об'єднання комсомольських письменників "Молодняк", потім до ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників), згодом — до єдиної для всіх Спілки радянських письменників України. Мав смак до редакційної роботи, в передвоєнне десятиріччя працював у редакціях журналів "Молодий більшовик", "Радянська література", а в часи Великої Вітчизняної війни був відповідальним секретарем редакції газети "Література і мистецтво", яка 1941 — 1943 рр. виходила в столиці Башкирії — Уфі.

Що сказати про ранню прозу Леоніда Смілянського? Збірка оповідань "Нові оселі" — майже поспіль про робітників, про їхні пожовтневі "труди і дні" ("пролетарська" тематика для члена "Молодняка", який допіру ще трохи походив і в "Київ-Гарт", була річчю, можна сказати, програмовою). Щира віра неофіта в достеменність людей, що уособлювали, з його погляду, ті чи ті ідеї, давала кращим з цих оповідань ("Каламут", "Нові оселі") якусь частку внутрішнього тепла, хоч у художньому розумінні тут ще було чимало "зеленцю". Але далі пішли чисто "виробничі" повісті, написані за ортодоксальними вуспівськими схемами, — "Мехзавод", "Периферія", в яких уже не знайдемо нічого іншого, крім шаблонних постатей "ентузіастів", "шкідників", інтелігентів, "що перебудовуються", і таких же штучних сюжетних конфліктів. Пізніше Л. Смілянському в його наполегливих, але часом досить розгублених пошуках своєї теми й свого героя теж доводилося зазнавати подібних невдач, хоч уже і на іншому матеріалі — ідеться, зокрема, про повість "Сонячний берег" (1938), — основною бідою якого було те ж саме: неорганічність теми, заданість ідеї і, як неминучий наслідок, — безликість і безбарвність художнього виконання.

Але талант письменника був живий і ясно стверджував себе там, де мав справу з дійсними життєвими джерелами, а головне — міг хоч частково звільнитися від директивних догм і приписів офіційної критики. Повість "Машиністи", теж один з ранніх творів Смілянського, була написана, як легко можна догадатися, за особистими конотопськими враженнями й спогадами письменника з часів громадянської війни. Перебіг подій, образи персонажів, описи довко-

лишнього тла дихають тут живою натуральністю недавньої добре званої письменником минувшини. Перед нами — невелике провінційне місто 1918 року, що опинилося під владою кайзерівських окупантів, захекані в гонитві за "підозрілими" німецькі жандарми та гетьманська варта — і народ, який не хоче з ними миритися, який бореться підпільно й відкрито проти нового кривавого ярма. Але народ — не суцільно одностайний і одноликий. І справа не тільки в класових поділах. Два брати-робітники Довгі, обидва машиністи, але з різним рівнем моральної і політичної свідомості й відповідно — ставленням до окупантів. Такі ж і їхні діти, ще недавно дружний школярський гурт, а тепер молоді люди, чиї дороги в ряді випадків різко розійшлися: суспільна ситуація, народна боротьба вимагали від кожного того чи іншого вибору. Серед молодих підпільників — з одного боку — і німецьких лакуз, подібних до шпига й поліція Павла Коломийченка, — з другого, — бачимо, зокрема, й гайдамацького офіцера Сергія Довгого, сина "гіршого" з братів, показаного, всупереч поширеним шаблонам, в процесі складної внутрішньої еволюції.

Певних тонкощів психологічного аналізу вимагав від письменника й образ героя роману "Зустрічі" Семена Барабаша — колишнього "блатного", тепер тяжкуватого в своєму характері й поведінці червоноармійця. Вдумливість і докладність у зображенні поступового людського "відродження" головного персонажа і становлять основну позитивну прикмету роману, хоч і в ньому не обійшлося без відхилень від життєвої та художньої правди. І все ж відзначимо це характерне для Смілянського посилення смаку до аналітичного психологізму і міцніючу майстерність внутрішнього монологу та невласне-прямої мови — риси, що доведуть свою ефективність у кращих книгах прозаїка в наступні роки.

Першою з них, як уже говорилося, була повість про Михайла Коцюбинського, що хронологічно охоплює кілька останніх років життя письменника, а "характерологічно", по суті — найістотніші, визначальні грані його цілісного духовного образу. Смілянський заперечує погляди на Коцюбинського як на естета, рафінованого й усамітненого "європейця" (вони висловлювались деякими критиками і в дореволюційні, і навіть у радянські часи), але він відмовляється

бачити його і в ролі "борця", "пророка", майже готового революціонера; для нього автор "Fata morgana" і "Цвіту яблуні" — передусім глибокий митець-інтелектуал, людина зосередженого внутрішнього життя, письменник, що бережно й болісно виношує свою правду про навколишнє життя. Вже непогано освоєне на цей час мистецтво внутрішнього монологу дозволило авторові чуйно передати зміст, характер, неповторні індивідуальні особливості тієї безперервної внутрішньої роботи, що відбувалася в свідомості його героя. Загалом, Смілянський тут постав прозаїком з достатньо виробленою художньою манерою, що вигідно підносила цю повість над попередніми творами письменника: короткі, точні, сповнені емоційного підтексту речення, відмова від описово-дидактичної розволікості й пласкості, невимушене поєднання лірики, іронії й психологічної проникливості, яке так відповідало духові самого предмету розповіді.

Михайла Коцюбинського Смілянський прагне збагнути, показуючи його в широкому історичному потоці свого часу, отже, і в спілкуванні з багатьма видатними, а також і з зовсім не видатними, але по-своєму цікавими людьми. У повісті багато достеменних подробиць про капрійські місяці Коцюбинського — вже самі листи письменника до дружини, М. Могилянського, М. Жука дали авторові масу фактичного матеріалу. Але капрійські сторінки повісті — це лише один з її оповідних вузлів. Є тут епізоди й малюнки з Полтавщини, що воскрешають атмосферу, в якій замислювались "Intermezzo" та "Як ми їздили до Криниці", є Криворівня в Карпатах, звідки письменник виніс свою барвісту, але й непросту інтелектуально поезію Гуцульщини, є, зрештою, подане широким планом чернігівське життя-буття Коцюбинських. /.../ Смілянський постає митцем-психологом неабиякої трагічної глибини. Уже після війни в критиці відзначалось, що поява повісті "Михайло Коцюбинський" важила свого часу більше, ніж створення будь-якої ґрунтовної монографії, — вона повертала широкому читачеві живий і правдивий у своїй суті образ улюбленого в народі письменника.

Історико-біографічний жанр надалі стає найбільш плідним і вдячним у творчості Леоніда Смілянського. Щоб зберегти цілісність розмови про нього, переступимо через півтора де-

сятиліття наперед. Матеріали для роману про Шевченка письменник збирав багато років, і перші майбутні фрагменти роману опубліковані як оповідання: "Зустріч у Петербурзі" // газ. Вісті. — 1939. — №8 — 11; "Виступали Бенедіктов, Полонський Майков, Писемський, Достоевський, Шевченко" // журн. "Україна". — 1944. — №5; "Портрет Жуковського" // газ. "Радянська Україна". — 1953. — 5.07. (Упоряд.).

І звернемося до найвидатнішої праці письменника в цьому жанрі — роману "Поетова молодість".

У загалом небідній прозовій шевченкіані української літератури — назвемо тут "У бур'янах" С. Васильченка, "В степу безкраїм за Уралом" З. Тулуб, "Тарасові шляхи" О. Іваненко, вцілілий лише частково з лихої пори 30-х років роман Г. Хоткевича "Шевченко" — роман Смілянського по праву посідає сьогодні одне з чільних місць. Навіть коли згадати багаті концептуальними думками книги про Шевченка, що з'явилися в інших літературах, — своєрідне дослідження-есе М. Шагінян "Шевченко" і цікавий біографічний роман польського письменника Є. Єнджеєвича "Українські ночі, або Родовід генія".

Молодість Шевченка, про яку розповідає письменник, — це те десятиріччя (1837—1847), протягом якого з ширяєвського малярчука, кріпосного раба, змалку позбавленого права навіть на звичайну початкову школу, зріс геніальний поет, що стрепенув своїм словом все прагнув свободи в країні, пригнобленій царизмом. Це — роки надзвичайно інтенсивного формування і світогляду, і творчої, мистецької індивідуальності поета, роки складання того благородного й світлого людського феномена, який називається особистістю Шевченка.

Біографія великого сина України глибоко трагічна, це загальновідомо, але Смілянський принципово незгоден класти на його чоло терновий вінець мученика. Тим більше що розповідає він про часи поетової молодості, часи повносилото квітіння — що б там не було! — цієї геніальної душі... "Він зможе завжди згадувати, як молодість ламала й мучила його сумнівами, не тільки сікла різками на стайні, — думає в романі Тарас, завершивши своє навчання в Академії мистецтв, — але й переливалася часом сміхом, радощами, дружніми жартами, променилась яскравим світлом спра-

вжньої дружби". Запланувавши роман як свідомо поліхромний, багатобарвний у цьому розумінні, письменник тому й наповнив його десятками зустрічей з різноманітними людьми тодішньої України та Росії, людьми народних низів і (переважно) інтелігентських "верхів" — тих зустрічей і спілкувань, у яких, наче йдучи назустріч усій безмежності життя й потреб людського духу, розкривалась, повнішала й звучала різними тонами особистість самого Тараса. Дедал мужніюча, палка дума революціонера і патріота ні в чому не окраяла в його вдачі все добре, людяне, спрагле життя і світла.

Смілянський прагне збагнути і відтворити історичного Шевченка передусім через зображення широкої картини його людських притягань і відштовхувань, в яких — уся сутність його взаємовідносин з тогочасною суспільною дійсністю. Три кола Шевченкових особистих, літературно-мистецьких і громадських взаємозв'язків окреслює в романі письменник. Перше з них — коло петербурзьке, це, головним чином, морально шляхетна еліта російської інтелігенції, що організувала викуп майбутнього поета з кріпацької неволі — зрозуміло, разом з маловпливовими, але такими щирими Тарасовими земляками в холодній північній столиці: скромним Сошенком, добросердим Гребінкою, поважним Григоровичем, жвавим Мокрицьким і навіть не зовсім і досі розгаданим Мартосом — першим видавцем, а потім хулителем Шевченка.

Значення російської культури, зокрема років навчання в Петербурзі, для духовного формування Шевченка романіст розглядає об'єктивно й тверезо — тут він іде, можна сказати, більше слідами І. Франка і таких ранніх дослідників цієї теми, як П. Филипович і О. Дорошкевич, аніж легіону пізніших догідливо-старанних вульгаризаторів. Навчання в Академії, наставництво К. Брюллова, який відчував до свого щойно визволеного учня особливо теплу прихильність, входування молодого художника й поета в петербурзький літературно-мистецький світ, інтенсивне освоєння скарбів російської і світової культури — все це, в поєднанні з жадібним припаданням до сторінок рідної історії, з пекучою думкою про поневолену Україну та її героїчне минуле, з дедалі сильнішими соціальними почуттями, створювало ідей-

ний ґрунт, на якому невдовзі вибухла вогнедишна лава Шевченкової поезії. Давню думку Франка про те, що в свої студентські часи Шевченко "не міг не захопитися великою хвилиною поступового руху", що линула з творів кращих російських (хочеться додати — і західних) письменників, Л. Смілянський з належною історичною тактовністю підтверджує, але робить це як художник: "через людей", через сприймання молодим поетом їхніх особистісних духовних хвиль.

Як і далі, навколо деяких постатей, з якими Шевченка єднали ближчі, пам'ятніші стосунки, тут зав'язуються своєрідні мікросюжети — в петербурзькі часи вони зв'язані передусім з Брюлловим і з сердечним, довічним другом поетовим, великим російським, а почасти й українським актором М. Щепкіним. Про обох сказано в романі свіжо, цікаво, з багатьма непозиченими художніми подробицями.

Друге коло людських "пригод" Шевченка — знов повторимо, що письменник по-своєму конденсує в них духовну біографію поета, — обіймає Україну. Тут авторові, як можна бачити, довелось виявляти неабияку дослідницьку самостійність, навіть сміливість, щоб звільнитися від упередженостей вульгарної соціології — стосовно української історії вони завжди були особливо агресивними — і поставити речі на ґрунт об'єктивного історизму. У переважній більшості випадків це йому добре вдалося; "Поетова молодість" порівняно з повістю про Коцюбинського — вищим його досягненням у довоєнні часи — видається новим і вельми значущим кроком у згаданому напрямі.

Перед очима Тараса за відносно невеликий час проходить майже вся Україна — поміщицька, інтелігентська, кріпацька. "Ти нагадуєш мені Чичикова, — каже йому якось вечора Афанасьєв-Чужбинський. — Їздиш та їздиш..." — "Він шукав мертві, а я живі", — відповідає йому Шевченко. Ні письменник, ні його герой не поспішають з категоричними оцінками, але читач, зрештою, чітко бачить серед сучасників поета і "мертвих", і "живих", і ще "ненароджених" до справжнього життя.

Українське панство часів Шевченка... Скільки наукових присудів та публіцистичних стріл спрямовувалось проти нього як чогось цілісного, однобарвного і поспіль негативного, правда, з виділенням особливо ненависного для ортодоксів

шару "панів-лібералів" — цієї, по суті, єдиної тоді культурної верстви нації, хай і з дуже послабленою здебільшого національною свідомістю. Пригадується давній фільм Ігоря Савченка "Тарас Шевченко": пишні, наче в "добрій старій Англії", палаци й замки, в них поспіль — пиховиті вельможі й затяті кріпосники, яким Кобзар, так само поспіль, кидає в обличчя жагучі революційні інвективи... Смілянський спокійно й негучно руйнує цей стереотип. Шевченко в стосунках з "освіченим суспільством" всюди залишається самим собою, сином трудової і пригнобленої України, але бачить і оцінює кожного зі своїх нових знайомих за широкою людською мірою. Свое місце в його "українській панорамі" посідають типові, хоч і строкаті за своїми подобами кріпосники — такі, як Лукашевич, Родзянко, батько й син Якубовичі. Іншим, дивлячись на них тверезими очима, він віддає данину моральної пошани, — тут і родина Репніних з княжною Варварою, ситуацію з якою відтворено тактовно і чуло, і гіркуваті спогадання Щепкіна (зокрема, й про того ж князя Репніна), тут і люди, що давали короткочасний сердечний притулок Шевченкові у своїх дрібномаєткових посіlostях, — Лук'янович у Мар'їнському, Самойлов у В'юнищах. (Скромним назвам цих сіл принесли, можна сказати, безсмертя Шевченкові "хронотопні" підписи під шедеврами, створеними в цих місцях неповторної осені 1845 року...)

І була ще молода, ще в переважній частині соціально несмілива, але демократична за духом українська інтелігенція, в якій молодий геній знайшов і щирий відгук, і палку прихильність. Такими постають у романі добрий Шевченків друг — переяславський лікар А. Козачковський, "тихі" поети В. Забіла та О. Чужбинський, великий актор провінційної сцени Карпо Соленик, сміливий нонконформіст у своєму великопанському середовищі й батько майбутнього народовольця А. Лизогуб, син відомого письменника О. Капніст, і особливо — кирило-мефодіївці М. Костомаров, П. Куліш, М. Гулак, О. Навроцький: їхньому з Тарасом спілкуванню, їхньому братньому товариству, так рано підтятому Бібіковим та Дубельтом, присвячено всю останню частину другої книги. Після цього роману вже зовсім немислимим стає той погляд на Шевченка, що утверджувався в деяких наших передвоєнних і навіть повоєнних підручниках та

монографіях, — як на духовного самотника в середовищі поспіль, мовляв, обмежених боягузливих і неширих українських "панків-лібералів".

Щоправда, сьогоднішній читач, мабуть, хотів би щедрішої на художні подробиці (та й на глибокі узагальнюючі думки) розповіді про кирило-мефодіївських братчиків і їхнє братство, значення якого в розвитку української та загальнослов'янської суспільної мислі довгий час недооцінювалось. Та це вже прогалина всіх дотеперішніх наших знань і досліджень.

Можна також пошкодувати, що з поля авторської уваги чомусь випала така симпатична постать, як Яків де Бальмен, молодий офіцер, здібний художник і письменник, якому Шевченко присвятив свій "Кавказ". (Хто не пам'ятає: "І тебе загнули, мій друже єдиний, Мій Якове добрий! Не за Україну, А за її ката довелось пролити Кров добру, не чорну"). Правда, докладніші дослідження про нього були опубліковані вже після появи роману, а 1888 р. в Харкові вийшов і томик повістей Я. де Бальмена, упорядкований А. Кузьменком. Зустрічі Шевченка з ним у 1843—1844 рр. на Полтавщині були, як можна догадуватись, чи не найзмістовнішими духовно — аж до пізніших київських, "братських". Цікава тут і побічна романічно-адультерна лінія, зв'язана з нещасливим коханням де Бальмена до місцевої панночки, яка пізніше, ставши дружиною управителя канцелярії київського генерал-губернатора Писарева, в досить скандальний спосіб поєднала його ім'я з іменем самого "шефа" — солдафона Бібікова (обох цих тодішніх достойників Шевченко пізніше сатирично одхльостав у "Юродивому").

Окремим, третім колом персонажів біографічного Шевченкового світу в цьому романі можна вважати родичів і односельців поета з рідної Кирилівки. Чи не вперше вони входять у твір художньої прози як постаті з живими людськими обличчями, а не як силуети, про яких відомо не більше, ніж сказано в поезії та автобіографії Шевченка. В жвавих сценах бачимо тут і братів та сестер поета з їхніми близькими (на диво "впізнавана", скажімо, як характер і навіть мовленнєвий тип моторна Катеринина невістка, що промайнула і добре запам'яталась — на одній із сторінок), і такого собі Семена Мурзенка з його "перепадами" — від власного бато-

га, принесеного на панську стайню ("щоб м'якше бив"), до участі в безпорадному "заворушенні", і сільського панотця Кошиця з вродливою донькою Федосією, яку він не захотів віддати за бунтівливого поета: "Не сотворен для сім'ї і згоди..." (Іван Франко пізніше напише, що сім'я, родина була однією з найбільших цінностей в життєвих ідеалах Шевченка. Хоча... Життя Кобзаря відлилося у нашій пам'яті в таку неповторну трагічну цілісність, що важко навіть уявити в його драмі оці, припустімо, обличчя й постаті: дружина Тараса Шевченка... Його діти...)

Поет справді йде в цьому романі по "розпуттях велелюдних", але за всього велелюдства в центрі — незмінно він сам. "Запалюєш людей, як свічки", — каже йому Чужбинський у вже згаданій розмові. Справді запалював і справді підносився в поезії до пророчих верховин, але в житті Смілянський доводить це вагомою художньою правдою — був відкритою, поьнокровоною, доброю, напрочуд привабливою натурою. Пройшов нелегкий шлях розвитку, але, й пізнавши муку гострих прозрінь, не втратив людської простоти й душевної щедрості, — не над народом-бо, а з народом живуть генії.

Невтомна робота розуму й серця молодого поета — одна з внутрішніх тем роману. Особливо опуклого вияву вона набуває там, де автор оповідає, як "згущена", конденсована в певні моменти дійсність підказувала поетові певні художні задуми, що приводили за собою "грізну хуртовину натхнення" (М. Гоголь). Тут і нікчемна, гротескна постать відставного ротмістра, чие п'яне верзюкання навіває Шевченкові образну ідею всеімперського царського мордобою, реалізовану потім у поемі "Сон", і зборище п'яних місцевих поміщиків у Лук'яновича, що зродило в поета бажання написати адресоване їм, "і мертвим, і живим", "Посланіє..."; і ціла новела про передріздвяний морозний день і Святвечір у домі Козачковського, коли було написано "Заповіт". Без цих епізодів, гадається, був би значно біднішим роман, — вони доповнюють духовний портрет Шевченка, людини вічно неспокоїного, напруженого внутрішнього життя.

Історико-біографічна тематика стала основою і кількох п'єс Л. Смілянського, створених у повоєнні роки. Після Кочубинського й Шевченка його увагу захоплюють такі ж

вершинні постаті української літератури — Іван Франко і Леся Українка, а в давнішому минулому — образ славного гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. Всі вони діють у п'єсах письменника на широкому суспільному тлі і включені в конфлікти, що мають передусім соціально-політичний і лише потім — духовно-особистісний характер, від чого, звичайно, образи головних героїв помітно програвали на своїй людській визначеності і повноті. Але таким був естетичний канон епохи, і Смілянський-драматург, мабуть, не завжди мав відвагу порушити його.

Драматичний сюжет для п'єси "Мужицький посол" дала сама історія. 1897 р. в Галичині відбулись так звані баденівські вибори до австро-угорського парламенту, наречені в народі кривавими: застосовуючи масовий терор, кричущі злочинства, панівні шляхетсько-чиновницькі кола не допустили обрання до Державної ради прогресивних кандидатів, і перш за все — Франка, висунутого народними вічами. Авторів пощастило виявити на цьому історичному епізоді трагедійність усієї життєвої долі Каменяра. П'єса вийшла, при всій її багатолюдності, достатньо сценічною, в 40-х роках вона пройшла на сцені кількох театрів. Пізніше на її основі був створений фільм "Іван Франко" з С. Бондарчуком у головній ролі.

Менше пощастило в цьому розумінні п'єсі про Леся Українку "Червоні троянди", на якій лежить тавро ілюстративності, а разом з нею й сюжетної анемії, і особливо — історичній драмі "Заграва" з часів Сагайдачного (і з його постаттю в центрі). Виявляється, що такому вдумливого авторів, як Смілянський, з його смаком до реалістичного, спертого на добрий "такт дійсності" письма інколи були не чужі й спокуси "ефектного", почасти декоративного, почасти мелодраматичного романтизму, які підстергли його, ще до "Заграви", також і в одному з творів на цілком сучасну — партизанську тему (але писаному, про що тут слід застерегти, в безмежно далекій від партизанського краю 1943 року Уфі) — романі "Євшан-зілля". Але це між іншим — сам роман ширшому читачеві залишився практично невідомим.

В роки Великої Вітчизняної війни Л. Смілянський залишає історичну тематику, в якій уже став майстром, і

повністю присвячує свою художню прозу тому, чим жила країна, — збройній боротьбі з напасником. Хай розповідати на чималій віддалі про підпільників і партизанів, навіть про оборону Києва в серпні-вересні 1941-го року було зовсім непросто, — Смілянський, здається, органічно не міг писати про будь-що інше, як тільки не про Україну, її землю, її людей, хоч часто мусив покладатися при цьому лише на уривчасті, фактичні подробиці, що доходили через фронт. (Так писали в ті часи і Ю. Яновський, і Ю. Смолич, і деякі інші прозаїки старшого покоління, евакуйовані в глибокий радянський тил). Недостатність авторського знання обставин, психологічної, побутової та всякої іншої конкретики художньо мала компенсуватись (на ділі це виходило часом успішно, а часом ні) ліризмом, настроєвим ключем або ж форсованою сюжетною загостреністю.

Ліризм, емоційна піднесеність, навіть певна символіка характерні й для повістей Смілянського "Золоті ворота", "Дума про Кравчиху", почасти — "Софія" (перші дві датовані 1942-м, третя — 1944-м роками). Не будемо шукати в "Золотих воротах" ні достеменних описів боїв за Київ, хоч вони тут і згадуються, ні докладніших відомостей про персонажів оповіді (оповідач, Мар'яна, батько). Перед нами — швидше ліричний монолог про Київ, Золоті ворота народної історії, про молодість покоління, звичайно ж, психологічно спогадувану тепер лише в її світлих барвах, про п'янки чари рідної землі. У фіналі повісті з Києва відходять, але з Києвом, хоч як було тяжко, не прощаються: "Ми ще повернемося до тебе. Не за горами твоє воскресіння — ти наш, і майбутнє наше — з тобою..."

Героїня іншої повісті — літня Кравчиха, постать, оточена певним романтичним ореолом, в чомусь майже символічна, ходить по сплундрованих просторах України, підтримує в людях віру, роздмухує вогники опору окупантам. Образ, який несе в собі щось від героїв Довженка, митця, вплив якого, в тім числі художній, надзвичайно посилюється в час війни і наступні роки.

Повість "Софія" в перші повоєнні роки, коли відновилися сталінські гоніння на українську інтелігенцію, потрапила до обидвох творів, у яких викрито було, мовляв, зловредні

вияви "націоналізму". (За інерцією, уже й пізніше, твердження про наліт певної "архаїзуючої романтики" стосовно неї підтримував і автор цих рядків).

Насправді ж говорити про той, чи інший, чи ще якийсь третій ідейний "гандж" повісті не було жодних підстав. Не кажучи вже про те, що "Софія" й досі залишається єдиним твором української літератури, в якому хай скупю, а все ж розповідається про "уфимське сидіння" 1941 – 1943 років – життя і працю евакуйованої з Києва наукової і творчої інтелігенції України (Академія наук, Спілка письменників, деякі інші культурні установи та організації). Люди в цій повісті, переважно науковці різних фахів, живуть одним – працею на оборону і мрією про повернення в рідні краї. І, як всякі справжні інтелігенти (скільки б не витравлювали з них цю "гнилу інтелігентщину" – звичку самостійно мислити), думають про майбутню долю вітчизни, бажаючи бачити її кращою, ніж було досі. Критичне ставлення до дня вчорашнього, сподівання на оновлення в дні завтрашнім – ці ідеї й настрої входять у свідомість героїв "Софії" ще дуже несміливо, в якихось ледве окреслених контурах, але вони вже живуть. "Мабуть, уже неможливо буде повернутися в те життя... яким жили досі. Надто великий відбувається вибух. Зміняться наші серця, в наших поглядах і вимогах до життя станеться нове народження. Для старого у нас буде нове сприймання. Стрибок буде надто великий", – роздумує Софія Майдан, мистецтвознавець, а потім фронтовичка, від імені якої ведеться розповідь.

Смертельна боротьба з фашистськими завойовниками посилювала національні почуття, інтенсифікувала національну самосвідомість -- це впам'ятку всім, хто пережив ті часи. Архітектор Тимченко в повісті мріє про палац для "майбутніх вічових зборів" України, який він поставить біля мурів Софії Київської – там, де в найсвітліші епохи національної історії вирішувалися справи народу й держави. "Наша вітчизна була тоді в славі серед культурних народів світу. А хіба через віки Софія не пронесла своєї слави і мрії про свободу для великого народу? Хіба не засяяла знов світлом державної мислі й культура українського народу в епоху Петра Могили? Хіба не тут народжувалась мисль про Київську академію?"

У художній структурі повісті не все вирішено достатньо переконливо — згадати хоча б загадкову зраду Софіїноого чоловіка Ореста Гнатенка в київському підпіллі, вбивство його найближчим другом і досить дивне з боку Софії емоційне примирення (принаймні зовнішнє) з цим страшним для неї й родини фактом. Але головним у цій лірико-медитативній повісті було, звичайно, не це, а коло її неординарних ідей і настроїв, а також ескізно окреслений збірний образ української інтелігентної громади, яка в часи великих іспитів знайшла тимчасовий притулок на нерідній землі, — і цим "Софія" зберігає інтерес і для нинішнього читача.

В перші повоєнні роки Смілянського продовжує цікавити партизанська і підпільницька тема. Але тепер, після повернення в Україну, він володіє вже дійсним життєвим матеріалом з усіма його "сподіваними" і "несподіваними" сюжетами та подробицями, і це надає новим його художнім працям глибших і просторіших реалістичних вимірів. Так з'являються повість "Зеленогорський хрест" з її апологією "тихого", робочого героїзму, який тут виявляє передусім сам партизанський ватажок Григорій Ромашка; п'єса "Ластівка" — про дівчину-підпільницю в подібі сумнозвісної "німецької вівчарки"; найбільша з його удач у цій тематиці — сповнений бурхливих пригод і дотепного гумору роман "Сашко", ця патріотична, повчальна і водночас подана з добрим усміхом історія недавнього київського школяра-шибеника, чий жвавість, сміливість і винахідливість так придалися йому і його старшим товаришам-підпільникам у боротьбі проти окупантів. Написаний як твір "літератури для дітей", роман "Сашко" жадібно читався насамперед ровесниками його героя, — але й не тільки ними, маючи своїх прихильників і серед читачів старшого віку.

Наступні роки свого життя письменник віддав уже згаданим творам про велетнів рідного слова — Шевченка, Франка, Лесю Українку. І в історію української радянської літератури він, треба гадати, входить саме як майстер історико-біографічного жанру, довірник і співбесідник тих великих і світлих душень, про яких він писав. У цих творах виразно розкрилися кращі риси його таланту — вірність історичній правді й прагнення до художньої об'єктивності, вміння бачити особистість героя в її людській цілісності й повноті,

"помірний", але точний і тактовний психологізм, майстерність оповідача, в чиєму негучному лагідному тоні можуть принагідно, в своєму місці, зблискувати і ліризм, і гумор, і сердечна мудрість. Бо й сам Леонід Іванович був людиною високої інтелігентності, внутрішньої вихованості, органічної причетності до широкого світу культури. Справді, як особистість, як духовна натура, він чи не найбільше з багатьох сучасних йому прозаїків був підготовлений до того, щоб мандрувати "по орбітах геніїв", як сказав про історико-біографічні твори Смілянського письменник і есеїст з його покоління М. Шумило.

Леонід Новиченко

ПОЕТОВА МОЛОДІСТЬ

РОМАН

КНИГА ПЕРША

ЧАСТИНА ПЕРША

1

Р У цей час він — тільки звичайний маляр-підмайстер, один з багатьох тисяч у північній столиці, малярчук, якого намагаються навіть не помічати. Та він і сам не знає себе і не знає, скільки в душі його заховано вогневого припасу для майбутнього багаття, щоб — подібно до запорозької чати в степу, яка кликала полум'ям до зброї, — дати вогняне гасло далеко у простір історії. Тільки — малярчук, але з талантом, який визискують принаймні двоє — поміщик і живописних справ майстер. Першому він пише портрети його коханок по карбованцю за штуку, другому — своїм талантом вирішує його успіх у конкурсах на вигідні контракти. Тут вони часом перемагають навіть академіків!

Але сам він знає про себе тільки, що його чарують грандіозні споруди світових геніїв у столиці, що його ваблять до себе численні скульптури Літнього саду, які він змальовує білими ночами, що його вабить до дверей вітальні в домі свого майстра, коли там гості читають вірші. Це ж почуття владно приводить його вже не вперше і сюди, до великої книгарні на Невському біля лютеранської церкви Св. Петра. Ні, книжки надто дорога річ для нього. Але він гортає їх, читає вірші. Навіть самий запах свіжої фарби книжок — насолода. Зрештою, коли-небудь він купуватиме їх!..

Надворі двадцятиградусний мороз і хуртовина. У коридорчику за дверима він обстукує сніг із дірявих чобіт, змітає його шапкою з пальта. Він може бувати тут тільки в неділю. Добре, що хазяїн відчиняє крамницю і по неділях. От якби тільки прикажчики не пам'ятали, що він лиш переглядає книжки, але не купує їх...

Через негоду в книгарні майже немає покупців. Кілька студентів набрали книжок і вже збираються йти. Їхні дзвінки сміливі голоси і сміх виповнюють усю крамницю. Прикажчики без роботи тиняються біля полиць і дорогих, червоного дерева, шаф, де за склом стоять частоко-

лом у дорогих оправах книжки. Коли б за перегородкою не сидів біля своєї конторки хазяїн, у порожній книгарні стиха точилася б якась розмова з плітками, двозначним смішком чи й наспівуванням модних пісеньок, які звичайно приносив сюди наймолодший з прикажчиків, що тим часом ходив тут у "хлопчиках". І вони, нудьгуючи, дивляться на балакучих студентів, що підіймають коміри шинелей, тугіше обмотуються шарфами і, перекидаючись іронічними репліками на свою адресу, виходять на мороз і завірюху.

Прикажчики справді не помітили, чи тільки вдавали, що не помічають, ще одного покупця в крамниці — маляра, який через прилавок дивився на полиці з книжками, але сам не вдавався ні до кого. Нарешті той, що був у "хлопчиках", проходячи поблизу, на мить спинився біля нього:

— Тобі чого?

— Пана Пушкіна...

Не оглядаючись на полицю, "хлопчик" звичним рухом узяв з полиці маленький, гарно виданий томик і поклав на прилавок. Він навіть не спитав про назву. Потім відійшов від покупця і теж почав перешіптуватися з прикажчиками.

Молодий маляр повів довкола великими сірими очима, затиснув стару шапку під пахвою і взяв з прилавка покладену для нього книжку. Це було нове видання "Євгенія Онегіна". Він обережно почав гортати сторінки, немов боявся попсувати їх. Нетерпляче перечитував окремі рядки і строфи. І ось уже все довкола ніби перестало існувати для нього.

Захоплені розмовою, прикажчики зовсім забули про дивного хлопця, що раптом чомусь захопився віршами, немовби вони йому можуть на щось придатись.

Тим часом до будинку під'їхало двоє саней, накритих багатими хутряними запонами. Старший прикажчик, побачивши гостей крізь скляні двері ще в коридорі, метнувся з-за прилавка і відчинив їм, вклонившись. Четверо молодих людей наче вдерлись до книгарні і враз сповнили її гучними голосами й вигуками.

— А Смірді́н? — спитав невисокий, смаглявий, з світлим кучерявим волоссям і бакенбардами. Розстібаючи хутрянну шубу, він одночасно говорив, голосно сміявся, швидкими рухами показував пальцем на окремі вистав-

лені книжки. Відразу він став центром уваги всіх присутніх, і ніби кожному з них передавався його веселий настрій.

Смірдин залишив свою конторку та рахунки і поспішив назустріч знатним відвідувачам. Нелегке життя і клопітна праця зробили обличчя цієї людини суворим і нездатним випромінювати усмішки, хоча під грубуватою зовнішністю крилося добре серце і некорислива, справедлива душа.

— Давно не бачив вас у себе, панове! — голосно говорив він, і на цей раз ледве помітна усмішка все ж засвітилась в його очах. — Маю для вас дещо нове.

Він кивнув убік, і враз на прилавок посипались нові номери журналів, книжки в кольорових, здебільшого в жовтих, оправках і зовсім неоправлені. Хазяїн узяв останнє видання "Євгенія Онєгіна".

— Ваша книжка, Олександрє Сергійовичу, припала до серця освіченим читачам, і вони найбільше питають Пушкіна. Приємно і радісно! Жоден поет не знав такого успіху.

— Ах, Олександрє Пилиповичу, виходить, публіка любить вірші?

— Далеко не всі, але автора цієї книжки публіка глибоко поважає і любить.

Пушкін тихо засміявся і враз замовк.

Малярчук у другому кінці крамниці раптом підвів голову. Рука його майже машинально поклала на прилавок розгорнуту книжку, шапка з-під пахви впала на підлогу, очі вп'ялися в постать Пушкіна. Щось мимоволі прошепотіли його губи, він ступив кілька кроків уперед і схвильовано вдивлявся в кожен рух поетового обличчя, прислухався до його голосу, поривчастого, гучного, до його веселого, життєрадісного сміху. Йому навіть здалося, що Пушкін оглянувся на нього і враз погасив свій гучний сміх.

Та, певне, Пушкін і його друзі поспішали. Хтось відчинив їм двері. Віхола на мить вдерлась до книгарні. Але не встигли зачинити за ними, як молодий майстровий стрімголов, без шапки, в розстебнутому пальті вискочив з крамниці на заметену снігом панель.

— Хто це такий? — стурбовано спитав хазяїн.

— Не звольте турбуватись, — відповів поштиво старший прикажчик. — Якийсь робітник, з малярів. Часом буває в крамниці. Не інакше — грамотний...

А на засніженій панелі, оповитий навислою заметіллю, стояв з простоволосою головою Тарас Шевченко і зачаровано дивився вздовж Невського проспекту, де в клубах завірюхи зникав, як золотий дитячий сон, дорогий образ.

2

Наприкінці січня в майстерні Карла Брюллова зійшлося кілька його друзів. В Академії мистецтв Брюллову ніколи не бракувало гостей. В нього бували приятелі, знайомі, невідомі йому люди. Одних цікавили останні роботи великого російського художника, інші мріяли замовити йому портрет, а були й такі, що хотіли тільки побачити вславленого автора "Останнього дня Помпеї" — картини, що з незнаним досі тріумфом пройшла по культурній Європі, а півроку тому увійшла назавжди до Північної Пальміри, встеливши лаврами путь до столиці Карлові Великому...

Барони, князі, графи, побувавши в Брюллова, з гордістю говорили після того своїм знайомим, що вони бачили Брюллова і говорили з ним. Відчинялись двері його майстерні і перед великими князями, і перед царицею Олександрою Федорівною, і перед самим Миколою Першим.

Тут учень Брюллова, Аполлон Мокрицький, представляв вчителю свого нового товариша і земляка Тараса Шевченка з його малюнками.

Сьогодні приїхали Пушкін, Жуковський і граф Віельгорський. Карл Павлович у піднесеному настрої зустрів гостей біля входу. Як хотілося йому, щоб слідом за ними увійшов і його друг Михайло Іванович Глінка. Брюллов навіть подивився у відчинені двері, але не увійшов ніхто і Мокрицький зачинив двері.

Разом із Пушкіним до студії ввірвався шум, вигуки, сміх... У Брюллова він ніколи не бував мовчазним, замисленим. Тут усе, до чого тільки міг доторкнутись він, ніби випромінювало особливе світло, в якому навіть звичайні буденні речі здавалися цікавими, значущими, такими, що викликали багато нових думок і суперечок.

— Знаєш, Брюллов, я досі не можу забути твого "Розп'яття" і особливо "Гензеріха".

— Я ніколи не завершу цієї картини.

— Чому? Яке ти маєш право так говорити? — Пушкін раптом зробився м'яким і ласкавим. Узяв друга за руку. —

Дорогий мій, не треба кидати цю тему. В ній багато сучасного. Вона вся сучасна... якщо ти цього захочеш... "Гензеріх" немовби опускає завісу над однією епохою і разом починає іншу. Велична тема! Кому ж, як не тобі, вона під силу. Великі митці вже визнали, що ти колос, а Торвальдсен назвав тебе найбільшим у світі кольористом після Рубенса...

— Я не закінчу її, — з нудьгою відповів Брюллов. — Я боюся цього клімату. Це повітря важке для мене. Особи, яким мені нелегко відмовити, примушують мене писати їх портрети. Мені потрібна велика тема для картини, мені потрібна ціла епоха. Мене вабить тема загибелі двох епох. А яка епоха в портреті Олександри Федорівни, який мені пропонують писати?

М'який, делікатний Жуковський зашарівся. Він був вихователем царевича Олександра, і все критичне про осіб царської фамілії, що прохоплювалось у приятелів, примушувало його ніяковіти.

— Не тільки загибель епох. Тебе повинно захопити і народження епохи. Без цього твоя картина не матиме душі, — гаряче доводив Пушкін.

— В мене є така тема.

— Яка? Яка в тебе тема?

— Оборона Пскова...

Пушкін сів поруч Брюллового, обняв його за плечі, їм обом минуло по тридцять сім років. І та височінь, на яку піднявся їхній геній, і взаємна повага, і неспокійний, бентежний дух, і бурхлива молодість зближали їх, породжували почуття взаємної любові мужніх і сильних людей.

— Дорогий мій, — з ніжністю в голосі говорив Пушкін, — пиши, пиши таку картину. Це буде твоя друга "Помпея", ні — більше, незрівнянно більше за "Помпею". Ти зможеш показати тут народ, російський народ.

Брюллов почав розповідати про "Облогу Пскова" — картину, яку задумав він ще за кордоном, але вже в дорозі до Росії. Його захоплював національний зміст твору і те, що в епопеї Пскова великий подвиг належав російському народові, що піднісся тут до високого героїзму.

І сам захопився своєю розповіддю. Його світлі очі з трохи почервонілими від довгої щоденної роботи повіками заблищали, пожвавішали. Вродлива голова з хвилястим буйним волоссям відкинулася натхненно назад. Вся його невелика на зріст, атлетична постать дихала силою і

певністю своїх здібностей. Сіра блуза і пишний бант на шії добре пасували до чудових пропорцій його обличчя, тонких ліній губів. Вражений мужньою красою Брюлло-ва і його глибокими, сміливими думками, замилювався ним Пушкін.

Брюлло-в раптом підхопився й побіг на другий поверх до свого помешкання. За мить він приніс звідти величез-ний портфель з естампами і окремо етюди.

— Ось, прошу поглянути сюди. Це тільки перші штрихи...

Пушкін і Жуковський, який особливо любив живопис і мав колекцію гравюр, заглибились у перші ескізи до картини.

— Чудово! — нарешті вимовив Пушкін, схвильовано заходивши по кімнаті. — Я відчуваю — ти створиш у жи-вопису те, що створив наш Глінка в "Сусаніні"... Народ-ний подвиг врятовує державу, націю...

Потім, звертаючись до Брюлло-ва, що копався в естам-пах, додав тихо і вже зовсім іншим тоном:

— А тобі якраз не вистачає цього — змалювання не тільки краси форм, гри світла, але й духовної глибини людини, душі цілого народу.

Жуковський, що досі мовчки розглядав естампи, про-мовив:

— Думаю, Карле Павловичу, ти дозволиш мені до-повісти про твою "Облогу Пскова" государеві? Тема ве-лика, державна. Його величності буде приємно...

— А художникові корисно, — додав Віельгорський.

Брюлло-в хвилину стояв мовчки. Очевидно, він зважу-вав, що треба відповісти Жуковському. В руках у нього була невеличка, в яскравих фарбах картина.

— Що це? Що це? — раптом вигукнув Пушкін, хапа-ючись за картину. — Це ти писав? Чекай, чекай... Що це таке?..

Він уже заволодів картиною і вп'явся в неї очима.

— Це "З'їзд на бал до австрійського посланника в Смірні". — Брюлло-в почав пояснювати окремі деталі сво-го твору.

На картині товстий поліцмейстер Смірні спав посеред вулиці на килимі й подушках. Позад нього ховалися в затінку двоє босих поліцаїв. Один сидів навпочіпки, а другий лежав на череві, розставивши лікті та підперши голову долонями, і дригав у повітрі довгими худими нога-ми з закачаними вище колін штаньми. По хвилинній па-

узі, поки гості, затаївши подих, розглядали невеличку картину, майстерня раптом виповнилась галасом і сміхом.

— Ні, ти мені не кажи, — кричав Пушкін, — про поліцаїв Смірні!.. Ха-ха-ха!.. Ха-ха-ха!.. Подивися на цю фізіономію!.. Ха-ха-ха!.. Я не був у Смірні, але ці обличчя мені знайомі. Скільки я їх бачив у житті!..

Нестримно сміялись Жуковський і Віельгорський, усміхався і сам автор. Пушкін відставив на довжину руки картину, переводячи дихання, ще раз пильно приглянувся до постатей східних поліціантів, і новий вибух його реготу захопив усіх. Від сміху у нього на очах виступили сльози. Ніхто з присутніх не намагався стримуватись. Всі добре розуміли Пушкіна. Його сміх не міг вміститись у стінах майстерні, і здавалося, що його чути за стінами, на вулицях, по всьому Петербургу...

— Любий мій! Подаруй мені цю картину. Ну, подаруй, не роздумуй... — І Пушкін спробував обняти за плечі свого друга.

— Я б не думав, Олександрє, коли б уже не пообіцяв цю річ княгині Салтиковій. Картина ця належить їй. Для тебе я намалюю іншу, таку ж...

— Ні, ти мені подаруй цю, — благав Пушкін. Він раптом став навколішки перед Брюлловим. — Віддай мені, голубчику! Ну, віддай! Я знаю, іншої ти не напишеш для мене.

Але картина була пообіцяна іншому, і Брюллов не міг віддати її Пушкінові. Він тільки запевнив, що на дозвіллі напише іншу.

Вже прощаючись біля дверей майстерні, Пушкін говорив:

— Шкодную, дуже шкодную! Я повісив би цей малюночок у себе... щоб мені легше було в тяжкі хвилини сміятись. Дивися ж, обов'язково намалюй інший, для мене...

Це було за чотири дні до двадцять дев'ятого січня 1837 року.

Тримаючи Жуковського під руку, Пушкін пішов з майстерні. Брюллов вийшов на хвилину провести їх до дверей. Мокрицький доторкнувся до руки Віельгорського.

— Граф, я вас дуже прошу залишитись на хвилину...

Коли повернувся Брюллов, Мокрицький нагадав їм про свого приятеля, талановитого художника-самоука Шевченка.

— Його обов'язково треба забрати в поміщика, обов'язково! — додав Віельгорський, який уже знав про Шевченка і брався допомагати справі його звільнення. — Ах, до якого часу в нас таланти будуть пропадати в неволі! Коли він справді талант — він рівний з нами.

— Я знаю цього хлопця і його малюнки. Ми повинні визволити його, але як?

— Тобі доведеться побувати в цього самого Енгельгардта. Може, і з Шевченком пощастить так само, як пощастило тобі нещодавно з двома іншими кріпаками-художниками, яких ти зумів звільнити з кріпацтва...

— Може, намаювати портрет Пушкіна і продати або розіграти в лотерею? За ці гроші можна було б викупити Шевченка. Але хто заплатить такі гроші? Я знаю, цей собачник Енгельгардт заплатить за такого кріпака багато.

— У придворних колах, — сказав Віельгорський, — можна було б дістати за портрет твоєї роботи значні кошти, але, звичайно, не за портрет Пушкіна...

— Треба спробувати вмовити цю свиню в полковницькому мундирі, — підказав Мокрицький.

Брюллов не відповів. Він не любив виступати в ролі прохача.

На порозі стояв прислужник Брюллова Лук'ян.

— Пани на вулиці послали мене просити вас, — звернувся він до Віельгорського. — У санках холодно чекати... Віельгорський попрощався.

3

В зимові місяці роботи в Ширяєва було мало, і він частину робітників і підмайстрів звільняв. В його квартирі у доброму будинку на Загородному проспекті недалеко від Петербурзької ремісничої управи було тепер вільніше. Тимчасово Шевченко мав тут, на горищі, свій окремий куток. На стінах розвішані були портрети, його малюнки, кілька естампів. Саморобний мольберт займав мало не півкомірки. На ньому закритий аркушем паперу незакінчений малюнок "Смерть Сократа". На ослоні купка малюнків і ескізів для розпису стін і плафонів. З цього куточка на горищі можна було чорним ходом зійти до квартири Ширяєва на другому поверсі.

За звичкою Тарас у вільні години, озброївшись пензлем і палітрою, сідав до мольберта або читав за своїм ма-

леньким столом книжки. Він уже був знайомий з творами Котляревського, Гулака-Артемівського, Квітки. Багато творів Пушкіна знав напам'ять, захоплено читав Гоголя.

В класах Товариства заохочення художників, які Тарас уже з рік відвідував за згодою свого хазяїна Ширяєва, йому доводилось працювати над античними темами. За порадою вчителів, і особливо після знайомства й зустрічі з Карлом Брюлловим, він узявся за історію. Скарби Ермітажу були для нього недоступними без доброго знання історії, особливо античної й Відродження. Читав вечорами і вночі. Молодий, сильний, рішучий, він сидів над книжками й біля мольберта часом до ранку, — і втома здавалася йому солодкою. Він відчував, що кожна з прочитаних книжок, які давали йому молоді художники, його земляки з України — Сошенко й Мокрицький, ніби робила його дужчим і ближчим до цих людей ясного брюлловського світу.

Ніколи не забуде він, як Аполлон Мокрицький повів його кілька місяців тому до Академії мистецтв. Уперше переступав він поріг цієї школи, як він думав, для щасливих людей. Про неї Тарас не міг і мріяти. В Академію не приймали кріпаків. А він уже не раз ходив кругом цієї величезної монументальної будівлі, не раз спинявся перед кам'яними сфінксами і довго дивився на них, відчуваючи себе перед ними мізерним й безпорадним. Він дивився вслід кожній молодій людині, що виходила з Академії, і часом його опановував розпач, який гнав пріч від цього місця. Він хапав своє відро з фарбою і щітку, поспішав звідти не оглядаючись.

Тепер його земляк, який учиться на художника в Академії, пообіцяв показати знамениту картину "Останній день Помпеї". Картина нещодавно була привезена до столиці з-за кордону. Сам Брюллов приїхав пізніше і оселився тут, в Академії. Ну, звичайно, Брюллова Тарас не побачить, і Мокрицький, учень Брюллова, йому не обіцяє цього. Але "Помпею" він зараз бачитиме, він вивчить її до найдрібніших деталей і назавжди залишить у своїй пам'яті...

Мокрицький каже, що "Помпею" купив якийсь багатий Демидов і подарував цареві Миколі. Цар спочатку тримав картину в себе в палаці, а потім її виставили в залі Академії.

Холодний дроз пробігає по спині Тараса, коли вони входять до Академії, ідуть темними коридорами, зустрічають якихось зайнятих своїми справами людей. Тарас позирає на обличчя молоді в коридорах — у блузах, куртках, плащах. У деяких просто дивний, якийсь особливий картинний одяг. Вони нагадують старовинних голландців...

Мокрицький відчиняє двері.

— Сюди...

Цієї ранкової години відвідувачів не пускають до картини, і в залі порожньо. На стінах — картини, гіпси. Два учні працюють біля своїх мольбертів. Роблять копії. Більш — нікого. Тарас не наслідуюється ступити від порога. Мокрицький бере його за руку й веде до стіни, де висить вона... знаменита "Помпея", що потрясла Європу, що примусила найвидатніших майстрів схилитись перед генієм Брюллова. Ось вона...

Ніби блискавиця вихопила з темряви давноминулої історії людства один трагічний момент, і він назавжди відбився на полотні. Рушаться будівлі, летить каміння, лютує вогняна стихія, люди біжать у паніці, падають, умирають. Він приглядається до їх облич, до їх очей і бачить невимовний жах та муку, бачить безпорадність і мізерію їх перед вищою силою, яка владно продиктувала загибель не тільки їм, але й високому зльоту їхнього духу, що створив неперевершені зразки краси в речах і людях. Гине епоха в історії культури людства, і геній митця врятував для майбутніх поколінь лише один блискавичний момент...

Тарас довго не може одвести погляду від цього дива на полотні й навіть не помічає, що молоді академісти з усмішкою позирають на нього, ніби перевіряючи на ньому разючу силу перетвореного чарівним пензлем полотна, яке вивергає грім і блискавиці. Довго мовчали обидва, вийшовши з Академії на вулицю. Аполлон допитливо позирив на зануреного в свої думки Тараса.

— Ну, Тарасе?

Шевченко немов прокинувся. Він здавав собі справу, що пережите кілька хвилин тому незнайоме йому потрясіння залишить свою печать у його душі на все життя. О, він, молодий, сильний, звиклий до найтяжчої праці, як кажуть про нього інші — обдарований художник, не спить тепер ні перед якими перешкодами, щоб вирвати-

ся з того глухого закутка, куди закинуло його життя. Якщо й справді він здатний на щось значне, то невже не знайде у собі переможної мужицької сили, щоб талантом своїм розбити на собі кайдани рабства?

"Волю, волю якби!"

А вночі, сидючи у себе на горіщі над книжкою, Тарас ніяк не міг примусити себе читати. Розбурхана уява переносила його в інший світ, який тепер полонив його назавжди.

У глибоку північ, коли давно затихло все в темному ширяєвському царстві, Тарас бере лійову свічку і спускається чорним ходом на другий поверх, у квартиру свого хазяїна. Крадькома ступає до порожньої вітальні, затуляючи свічку широкою долонею. Впевненими кроками підходить до стіни, завішаної картинами. Підіймає свічку над головою. Біде тремтяче світло вихоплює з темряви частину стіни з кількома картинами і гравюрами. Перед ним чудове творіння Рібери "Св. Франциск", що звів угору очі, повні скорботи. Тарасові здається, що знаменитий художник вклав у ці очі скорботу за таких людей, як він, Тарас, товариші його, безталанні учні Ширяєва, брати, сестри, що далеко — у Кирилівці, — всі знедолені люди на землі.

Він підіймає свічку ще вище. Довго, пильно вдивляється в риси обличчя. Це найкраща з картин, придбаних Ширяєвим. Хазяїнові пропонують великі гроші за неї, багато тисяч, але він тим часом не хоче продавати картину. Тарас відступає кілька кроків, розглядаючи картину здаля, підходить зовсім близько до стіни, сам не помічає, як стає на стілець і тягнеться зором до полотна. Вже який раз він дивиться на цю картину, і щоразу велике мистецтво Рібери чарує його і наче наснажує жадобою творити, бажанням перемагати все, що перешкоджає в житті, — тільки б віддатись цілком улюбленій справі.

І знову, затуляючи долонею свічку, він підіймається чорним ходом до своєї комірчини з тихою радістю в серці, ніби опромінений ясними сподіваннями і вірою в сили своєї молодості.

Взимку вставати доводилося вдосвіта. Коли хто з підмайстрів, трохи загулявши звечора, вранці не прокидався вчасно, його будив сам Ширяєв грубим вигуком. Цікавої роботи взимку майже не траплялось, і Ширяєв брав підряди на будь-яку. Його підмайстрам і учням доводилось фарбувати стіни і стелі в будинках хазяїв, які навмисне робили ремонт узимку, коли малярські роботи коштували дешевше.

Надворі було ще темно, як Тарас і трое учнів узяли відра з фарбою та великі щітки і пішли на роботу. Звичайно робота тривала до пізнього вечора. Тільки по суботах мали закінчувати раніше, щоб устигнути піти до церкви. Ширяєв суворо дотримувався того режиму, в якому тримали багато років його самого. Всі його робітники мали обов'язково ходити в церкву по суботах і неділях. Опирались наказам хазяїна Шевченко не мав права, оскільки в контракті між Енгельгардтом і Ширяєвим було сказано ясно: йому ж, учневі Тарасію Шевченку, жити в майстра в повній слухняності й покорі й виявляти старанність до майстерства...

Всі дні після того, коли Тарас побачив у книжковій крамниці Пушкіна, він раз у раз повертався в думках до цієї зустрічі. Часто велика щітка в його руці застигала в повітрі й фарба збігала з неї на підлогу. Тарас хвилинами не помічав цього...

Тоді, якщо поблизу не було нікого зі сторонніх, Тарас говорив учневі:

— Ось послухай, що я тобі прочитаю.

І він читав здивованому костромчанинові один за одним заучені вірші. Звичайно, зовсім неписьменний учень не все розумів до кінця і тільки всміхався.

— Не второпав? — глузував добродушно Тарас. — Прислухайся краще, збагнеш. Я теж попервах був такий дурний, як ти, а вже потім набрався глузду. Тільки Ширяєву менше вивертай душу.

— А я з ним ні про що не балакаю. Хіба що питає.

— А ти однаково не відповідай, коли й питає. Він любить небалакучих учнів. Або кажи: не знаю. Спитає, про що говорить з тобою Тарас на роботі, а ти відповідай: "Не знаю..." — "А чи говорив тобі Тарас що-небудь про ха-

зяїна?" — "Не знаю..." — "А бив тебе?" — "Не знаю..." Та-кі хлопці майстрові дуже до вподоби...

І вже розуміючи один одного, обидва реготались.

Шевченкові минає двадцять третій рік. Розквітаї сили молодості буяли в ньому, і хоч які тяжкі й гнітючі були і години підупаду, вони тривали недовго. Його сильна, на-полеглива й завзята вдача перемагала все.

Від часу, коли він зустрівся з Сошенком, Гребінкою, Брюлловим, Жуковським, в його житті ніби постали два різні, неподібні один на один світи: ясний сонячний світ його друзів і нових знайомих, світ вільної думки... Й ін-ший — темний світ Ширяєва й Енгельгардта. І, як тяжко буває заходити до напівтемного льоху з сонячного простору, ще тяжче йому переступати щодня межу з одного, як він сам собі називав його, брюлловського світу до ширяєвського.

Працювали в багатому будинку вдови якогось остзейського барона. Дворецький раз у раз підганяв малярів, щоб закінчити роботу до іменин господині. Але й без то-го було видно, що робота буде виконана вчасно. Ширяєв сам не дозволяв порушення взятих на себе зобов'язань. Вдень Тарас закінчив останню свою роботу — немудрий розпис високої стелі в залі на другому поверсі.

Він зійшов униз, де працювало ще двоє ширяєвських малярів.

— Хлопці, дивіться ж, щоб надвечір упорались...

— А що, хіба могорича хто поставить? — спитав боро-даний маляр Хрисанф.

— Я поставлю...

Тарас таємниче засміявся.

У вітальні висіла почорніла від часу, від кіптяви свічок картина, на якій Юрій Побідоносець перемагав змія. Почорніло й обличчя святого, і німб. Картина не являла со-бою жодної художньої цінності, а можливо, була просто старою родинною реліквією. Баронеса хотіла трохи підновити її. Вона доручила це Тарасові за рекомен-дацією дворецького, що наглядав за роботою малярів і відразу оцінив роботу молодого підмайстра.

Тарас до вечора закінчив доручену йому роботу. Баро-неса була задоволена. Вона довго придивлялась крізь лор-нет до картини. А Тарас, стоячи позаду, примовляв:

— Чим не козак!..

— Що кажеш, що кажеш? — ламаною російською мо-вою шамкала стара.

— Кажу, пані, бравий святий... Цьому не попадайся на дорозі...

Стара, звичайно, нічого не зрозуміла з його слів. Вона дістала з бісерної торбинки заготовленого трояка й дала Тарасові, піднісши йому до губів свою руку. Тарас не розгубився й, удаючи з себе хвацького кавалергарда, пристукнув закаблуками й цмокнув стару в руку. Вона здивовано подивилась на нього, але не сказала нічого й пішла.

Недалеко від домівки на Загородному проспекті всі четверо зайшли до трактиру.

— Ай, Тарас! Ай, Тарас! — вигукував старий Хрисанф, слухаючи оповідання Шевченка про те, як він заробив трояка.

В трактирі було повно людей: майстрових, биндюжників, що працювали від хазяїна, різного робочого люду, що прибував до столиці з села на заробітки. Це був якраз час, коли всі вони поверталися з роботи в місті й заходили сюди.

На столі перед Тарасом і його товариством стояли порожні пляшки з-під горілки, валялися розкидані солоні огірки й купки квашеної капусти. Хрисанф, підносячи до рота п'ятнадцятирічного костромчанина, Тарасового учня, недопиту склянку, навчав того пити, бо, мовляв, не буває справжніх майстрів малярської справи, що не пили б горілки.

Довкола стояв галас, брязкіт уламків посуду, лайка. Між людей шмигляв служник з колись білою ганчіркою під пахвою. Хтось почав був співати, але в протилежному кутку затягли іншої пісні. Тарас замислився. Він пив мало, як не припрошував його Хрисанф. Він ще не звик напиватись, хоч і його вчили старі майстри пити. А тепер, коли зазнав він й іншого життя, що повіяло на нього ніби цілющим подихом, він знайшов у собі сили стримуватись від здобутих у Ширяєва звичок. Він уже не раз дивувався малярів, відхиляючи чийось приятельську руку зі склянкою...

— Тарасе, — раптом промовив до нього старий маляр. — Заспівай ти... Покажи їм, як уміють співати ширяєвські малярі!..

Тарас сумно похитав головою. Збуджений Хрисанф нахилив до нього через стіл гнівне обличчя.

— Тарасе! Компанія тобі наша не до вподоби? Приятелів, з якими разом їв, пив і робив стільки літ, міняєш на книжку...

Шевченко похилився ще нижче і раптом стиха затяг:

Та забіліли сніги, забіліли білі,
Ще й дібровонька...
Заболіло тіло, козацькеє біле,
Ще й головонька...

Він умів добре співати, і не раз усі в Ширяєва слухали його захоплено. Старий Хрисанф так і застиг, підвівшись за столом. Цю пісню старий дуже любив і не раз просив Тараса співати її.

Тиху, сумну пісню заглушив галас. Тоді старий маляр раптом вигукнув на весь трактир:

— Ану, замовкніть, оглашенні!.. Не чуєте — молитву чоловік співає...

Галас і справді почав вщухати. Люди прислухались до пісні. Тарас виводив далі чистим, сильним баритоном:

Та тільки заплаче
По білому тілу,
По бурлацькому
Товариш його...

Певне, доходили слова незнайомої мови до тями присутніх. Хтось за сусіднім столом плакав, деякі повставали з-за столів і дивились на Тараса. А Хрисанф люто замахнувся на служника, що, гупаючи, пробігав повз нього...

Закінчивши, Тарас раптом підвівся. Він поклав на стіл гроші, щоб його приятелі могли ще посидіти, а сам вийшов з трактиру на свіже зимове повітря...

Незабаром після нього повернулись додому й інші маляри. Хазяїна й хазяйки не було. У своїй комірчині на горіщі Шевченко чув, як усі троє зайшли до свого помешкання і провадили далі розпочату до того суперечку. Старий маляр за щось лаяв підмайстра, той високим тонким голоском нападав на старого. Шевченко не міг зрозуміти, за що вони посварились. Щось важке грюкнуло на підлогу, пролунав чийсь вигук, маляри почали бійку.

Шевченко не міг далі читати. Він схопився, розгніваний, і побіг до них. В кімнаті бородатий маляр з підмай-

стром качалися на підлозі, місячи один одного кулаками.

— Показилися!.. — вигукнув щосили Тарас, підбігаючи до них. — Чого вас мордує?..

Він стягнув молодшого підмайстра з Хрисанфа. Потім схопив велику малярську щітку з важкою дерев'яною колодкою і, підіймаючи її над головою, закричав:

— Ану ж розходьтеся по своїх лігвах, бо всім потрощу черепи!..

І раптом побачив на дверях Ширяєва. З-за його спини визирала хазяйка, Катерина Іванівна, сполохано кліпаючи молодими гарними очима.

— Що?! — заволав хазяїн. — В мене смертовбивство?..

Він штурхнув чоботом старого маляра. Той швидко підхопився з підлоги й почав вклонятись хазяїнові. Другий підмайстер встав за його прикладом. Ширяєв підскочив до переляканого учня.

— Ти чого стоїш бовдуром?.. Не бачиш хазяїна?.. — Він дав учневі ляща і втупився очима в Тараса.

Шевченко, сердито кинувши щітку на підлогу, пройшов повз Ширяєва до своєї комірки. Хазяїн не зачепив його, нічого не сказав і теж вийшов з кімнати, грюкнувши дверима.

Тарас чув, як злякана Катерина Іванівна белькотіла до чоловіка:

— Але ж вони п'яні й можуть там повбивати один одного.

— Не повбивають, — зовсім спокійно відповів Ширяєв. — Усі малярі пиячать, мої — теж. А коли нап'ються, починають битись — такий порядок, а нагримати слід...

Тарас не зійшов униз того вечора до столу. Вечеряли без нього. Він чув, як старий маляр пояснював Ширяєву:

— Хазяї почастували за добру роботу...

— Хто? — допитувався Ширяєв.

— А стара баронша — от хто... — завзято брехав маляр.

Тарас сам собі засміявся. Все-таки цей старий маляр йому подобався.

Вранці маляри вийшли з дому пізніше. Починали роботу за новим контрактом, і Ширяєв раптом вирішив змінити ескізи до плафонів, які зробив Тарас. Малюнки були складні й потребували дорогих фарб. Довелось копатися в старих ескізах і трафаретах.

Йти було неблизько. Дорогою Тарас розповідав різні кумедні історії, які він чув або й сам спостерігав за життя в поміщика. Особливо багато міг він розповісти про свого власника Павла Васильовича Енгельгардта, полковника у відставці, в якого була сила всяких історій з жінками. Багато чого бачив, сидячи свого часу в передпокої пана, Шевченко. Маляри реготали до сліз, слухаючи Тарасові оповідання. Він, до того, ще й добре, артистично вмів оповідати.

— Де воно в тебе береться! — захоплено говорив йому молодий підмайстер.

А старий Хрисанф, що несхвально поставився до історії з дяком, докоряв Тарасові:

— А ось і недобре вчинив, що поглулумився зі старшого. Гріх на тобі. Що він вас шмагав різками — то це в усій Расії так положено. Проти порядку повстаєш!

— Та я ж малий, дядьку Хрисанфе, був. Хіба я що розумів тоді...

— Не кажи цього. В тобі й тепер сидить сам чорт, який весь час збурює твою душу. Як ти вчора вхопив щітку та розмахнувся — ну, думаю, хрестися, Хрисанфе, час твій прийшов... Добре, що хазяїн нагодився.

Маленьким гуртом всі четверо йшли по бруку, щоб не зачепити зустрічних людей відрами з фарбою чи малярськими щітками.

— Е-ей, там!.. — почули вони раптом позаду сердитий вигук візника.

Мимоволі всі шарпнулись убік. В ту ж мить повз них промчав навскач візник з людиною, що обома руками трималася за борти санок. Візник не переставав підганяти розпаленого коня. Шевченко навіть спинився. Він вп'явся очима в пасажира, але за хвилину санки звернули на набережну Мойки і зникли.

— Це він... — прошепотіли його уста.

— Хто? — питалися здивовані маляри.

— Брюллов... Карл Павлович. Я впізнав його. Але що трапилось? Бачили, як він помчав?

Маляри не раз чули про Брюллова від Шевченка. Та й хазяїн торік ходив до Академії, щоб побачити його "Помпею", а потім дома не раз захоплено розповідав дружині й гостям про картину. Всі здивовано дивились на Тараса, а він раптом зробився тихий, замислений. І, йдучи, поринув у свої думки і вже не розповідав цікавих історій.

Цілий день, працюючи зі щіткою на козлах, Тарас не міг заспокоїтись. У його уяві раз у раз поставав розпалений кінь і тривожна постать Брюллова в санках. "Що ж сталось?" — питав він у самого себе, відчуваючи, як стривожилось його серце.

Пізніше з'явився й сам Ширяєв перевіряти роботу. Він радився з Шевченком з приводу розпису стель. Замовець був дуже вимогливий. Треба було робити золоті й срібні припорохи. Двох зі своїх людей Василь Григорович послав по фарби до крамниці, а Тарасові наказав дома доопрацювати свої ескізи і пояснив як. Тарас попросив дозволу залишитись у місті на кілька годин.

Незабаром він уже був на Четвертій лінії і смикав за дзвоник біля напівпідвальної кімнати Сошенка. Довго не відчиняли, і Тарас нервував. Нарешті на порозі виникла метка постать Мані, хазяйчиної племінниці.

— Тарас! Заходьте, заходьте...

— А Іван Максимович?..

— Немає. Але ж заходьте. Він незабаром повернеться. Вже час.

Вона зайшла слідом за Шевченком до кімнатки, яку наймав Сошенко.

— Чого вас так довго не було?

— Тому що я бачився з Іваном Максимовичем нещодавно в Академії.

— А зі мною ж не бачились... Ви повинні були прийти до Івана Максимовича сюди.

Вона стежила за Тарасом, що розглядав незакінчені малюнки і портрети, над якими працював Сошенко для заробітку.

— Де ж це він забарився? — говорив сам до себе Тарас, відставляючи на випростану руку невеличкий акварельний малюнок.

— До Івана Максимовича прибігав отой ваш приятель з Академії... Аполлон.

— А чого прибігав? — питався Тарас, розглядаючи ма-
люночок.

— Я чула, як він ще на порозі гукнув йому, що трапився якийсь нещасний випадок з цим... як його... Вірші його ви читаєте тут...

Р — Пушкін?

— От-от... з ним.

— Що? Що трапалося?

— Не встигли сказати. Побігли. Хтось поранив, чи що... Та ви зачекайте, зараз повернеться Іван Максимович. Куди ж ви? Тарасе!..

Та Шевченко вже на сходах одягав пальто й шапку. Він навіть не попрощався, і дівчина ображено грюкнула дверима, зачинаючи за ним.

Тепер йому конче треба побачити Аполлона Мокрицького. Той, напевне, все знає. Що верзла ця дівчина? Хто міг поранити Пушкіна? Тільки б застати Аполлона дома. Тепер зрозуміло, чого так мчав Брюллов уранці. Вони всі знали про це, тільки він, Тарас, цілий день...

Ну ось нарешті і величезний триповерховий будинок Академії мистецтв над Невою. Як завжди, двері розчинені навстіж. Як звичайно, коридорами ходять спокійно люди: студенти, професори, швейцари... Певне, вони нічого не знають. Він біжить на третій поверх, до кімнати, де мешкає Мокрицький.

Але враз відчиняються двері і перед Тарасом з'являється схвильоване обличчя приятеля.

— Ходімо! — тихо промовляє Аполлон.

Тарас не питає куди. Він іде слідом за приятелем. І дивно йому, що в коридорах Академії по-діловому, як і раніш, сновигають людські постаті, заклопотані своїми справами. А в гуртку академістів недалеко від них навіть чомусь сміються.

Прислужник Брюллова Лук'ян сказав їм, що Карла Павловича немає. Він приїздив удень, але не схотів обідати і одразу поїхав знову. Мабуть, незабаром буде.

Вони ввійшли до майстерні Брюллова і попросили Лук'яна повідомити, коли повернеться професор.

Але чекати їм бракувало терпіння. Мокрицький двічі підіймався на другий поверх до свого вчителя, але той ще не повертався. І вже тоді, коли Шевченко хотів був іти додому, розчинились двері і важкою ходою увійшов Брюллов.

Тарас і Мокрицький кинулись до нього. Він нічого не сказав їм, хоч і знав, про що вони хотіли почути. Важко ступаючи, Брюллов пройшов повз молодих художників, сів на диван.

Вони мовчки дивились на нього, чекаючи. Брюллов непорухлим поглядом довго дивився, як на столі біля нього то задихався, то знову оживав тремтячий вогник свічки. Його красива голова зі світлим кучерявим волоссям, яку учні називали головою Зевса Олімпійського, похилилась на груди. Біде обличчя здавалось похуділим, знесиленим. Ясні очі, що вміли випромінювати блискавки гніву й іскри веселощів, тепер світилися стражданням. Ось вони заблищали, й учні побачили, як народилася в них слезина, виблиснула променем, затремтіла. Він прошепотів ледве чутно ні до кого:

— Невже... не вже він не житиме?..

6

Нічим особливим не примітний триповерховий будинок княгині Волконської на Мойці в ці дні привертав увагу всього стривоженого і схвилюваного Петербурга. З ранку до пізнього вечора натовп не розходився з набережної перед будинком. Всемогутній шеф жандармів Бенкендорф щогодини вимагав відомостей з будинку Волконської. І не раз протягом дня військовий міністр Чернишов увиходив до царського палацу, щоб новими звістками вдовольнити нетерплячість царя. В своїй квартирі, в будинку Волконської, лежав у труні Олександр Пушкін.

У неділю зранку Шевченко, як домовлялися, прийшов до Аполлона Мокрицького в Академію. Той уже нетерпляче чекав на Тараса біля воріт. Вони взяли візника.

Коло будинку Волконської стояв мовчазний тисячоловий натовп. Мокрицький і Тарас ледве проштовхались серед кожухів, зношених пальт, урядовських і студентських шинелей, дорогих шуб. Візники і карети не могли наблизитись до під'їзду через натовп. Усі намагались потрапити до помешкання Пушкіних.

Не зразу обидва товариші протовпились до під'їзду, їм сказали, що в цей час пускали до труни тільки невеликі групи людей, тому що в кімнаті художник малював небіжчика в труні.

Ті, хто вже виходив з квартири Пушкіних, витирали вологі очі. Тарас бачив, як звідти вийшов, прямуючи до карети, схвильований і пригнічений Жуковський. Якийсь чоловік у шубі припав до його плеча і ридав. Жуковський підтримував його під руку.

Мокрицький і Тарас підійшли до Жуковського. Не спиняючись, Василь Андрійович обернувся до поліцейського офіцера і наказав пропустити їх поза чергою. Учня Академії мистецтв Мокрицького поет знав раніш, а кріпосного художника йому представили нещодавно в майстерні Карла Брюллова.

Ввійшли до під'їзду, потім у двір. Людей пускали до труни крізь чорний хід. З тремтінням Тарас доторкнувся до поручнів на сходах... Тут, по цих сходах, ступав сам Пушкін. Цих дверей торкалась його рука, яка виводила і безсмертні рядки його поезій...

Увійшли до передпокою з яскраво-жовтими стінами. Тут, на столі, стояла труна, оправлена в червоний оксамит із золотом. Головою до вікна лежав Пушкін. Тарасові здалося, що обличчя поета, схудле і бліде, ось-ось здригнеться в усмішці, розплющаться очі, розтуляться вуста і продзвенить його голос, як дзвенів, коли Тарас уперше і востаннє кілька днів тому, на одну лиш коротку мить, побачив його в книжковій крамниці Смірдіна на Невському.

Ліворуч в кутку, на двох великих ящиках, поставлених один на один, сидів академік Бруні. Його вже знав Шевченко в обличчя. Академік писав портрет Пушкіна, Мокрицький став біля стіни і, тримаючи зошит на лівій руці, теж малював поспішаючи. Повз них проходили люди, приковані поглядом до труни, і ніби не помічали художників. Бруні, мабуть, закінчив або втомився. Він зійшов зі свого місця і вийшов з кімнати.

Шевченко дістав з кишені невеличкий зошит з папером для малювання. Увічнити для себе дорогі риси... Руки тремтять, не підкоряються йому, і очам бракує твердості й зосередженості, і весь він раптом стає якийсь кволий, безпорадний. Він не в силі зараз працювати...

Мокрицький оглянувся на Тараса, дав знак. Треба було йти. Надворі стояв натовп, який прагнув пройти через цю кімнату. Двері до Пушкіна були відчинені для всіх. Вони, ще раз оглянувшись на порозі на труну, вийшли з кімнати.

Натовп на Мойді, біля Певчеського мосту, за ці хвилини зріс у кілька разів. Якийсь невідомий Тарасові худож-

ник з Академії схопив за руку Мокрицького. Біля нього стояв студент. Вони потягли обох приятелів у натовп.

— Ось читайте!.. — вигукнув художник, узявши в студента списаний від руки аркуш паперу.

— Що це? — спитав Мокрицький.

— Вірш Лермонтова... Ще не надрукований... Але весь Петербург уже знає його напам'ять. Вся Росія знатиме! Вони вбили Пушкіна. Це обвинувальний акт... Нехай усі читають!..

Тарас глянув на папір, який читав Мокрицький. Кілька чоловік теж схилились до аркушика і жадібно читали.

— Дай мені, дай! — вигукнув Тарас і вихопив з рук товариша вірш.

Погиб поэт, невольник чести, —
Пал, оклеветанный...

Він не встиг прочитати далі, як студент поквапливо взяв аркуш з його рук і вмить заховав у кишеню. Зовсім близько від них з'явилася постать поліцейського офіцера...

І цілий той день — тут, у натовпі, і згодом на вулицях столиці, і вдома, у себе на горищі, — Тарас намагався не забути ці не зовсім зрозумілі йому рядки.

7

Шевченкові було приємно, що йому цього вечора не заважають лежати на засланих старим дрантям дошках — його постійному ліжку — і віддаватися думкам.

У взаєминах між Шевченком та майстром малярних і живописних справ Ширяєвим настав той час, коли хазяїн переконався в потребі деяких поступок перед домаганнями свого підмайстра, щобто визнав певний його авторитет як живописця. Ширяєв і не міг би цього не визнати, особливо тепер, після завершення розпису у Великому театрі — великих живописних робіт, виконаних його майстернею якихось півроку тому. Проект розпису подав дирекції театрів також академік Медічі, але його проект був відхилений, а прийнятий проект Ширяєва, і з ним по кондиціях на торги був складений відповідний контракт на виконання живописних робіт. А малюнки орнаментів і арабесок для плафонів театру робив Ширяєву Шевчен-

ко, чого не приховував і сам хазяїн. Він тільки вважав, що відданий йому за контрактом з поміщиком кріпак Шевченко зобов'язаний був виконувати таку роботу для нього. І потім розписував плафони теж Шевченко з іншими малярами.

А проте перед Ширяєвим тепер був не хлопчик-фарботер, як було під час розписування Ширяєвим примішень Сенату п'ять років тому, а справжній майстер своєї справи — живописець, який допоміг йому перемогти в змаганні навіть академіка Медічі.

Тарас пригадує, як першого року свого навчання в Ширяєва він разом з іншим учнем, Ткаченком, стояв під дверима до вітальні хазяїв і підслухував жадібно, як художник Зайцев, що ходив у гості до Ширяєвих, читав їм уголос вірші Жуковського й Пушкіна. Досить було одного погляду хазяїна, щоб обидва вони, і Тарас, і Ткаченко, зникли з-під дверей. Тепер пишна й весела Катерина Іванівна часом сама запрошує його, коли збираються які-небудь знайомі до Ширяєва. Тарас буває цікавий у розмові і вміє добре співати російських та українських пісень. А вірші читає й розповідає різні сміховинні історії пречудесно.

Проте Василь Григорович ніколи не забуває, що за контрактом з Енгельгардтом цей Шевченко є тільки його, Ширяєва, підмайстром, і хазяїнова воля для хлопця над усе. Він не має права ступити кроку, не спитавшись перш у свого майстра. Цього ніколи не забувають вони обидва — хазяїн і підмайстер. Ширяєв дозволив Тарасові відвідувати класи Товариства заохочення художників, бо й сам колись їх відвідував і розумів, що вправність його маляра від цього виграє, отже, буде користь і йому, хазяїнові. Однак в зимовий час роботи мало. І потім... хто його знає... Останнім часом з цим Шевченком багато мороки. Раптом за нього вхопилися інші люди. І які! Нещодавно приїздив справжній художник Сошенко, який бере за портрет не менш як сто карбованців! Приїздив просити за Тараса, щоб полегшити йому життя і щоб відпустити його в класи Товариства заохочення художників. Якісь там ще люди зацікавились його підмайстром. Він каже, що свої малюнки показував навіть Венеціанову. Звичайно, бреше. Напускає просто ману. Вигадав про якогось графа, який нібито береться поклопотатися про нього. А цей граф начебто був приятелем небіжчика

Пушкіна. З цього Тараса буде неабиякий брехун. Та він просто не знає міри своїй брехні. Нещодавно заявив, що його малюнки хвалив сам великий Брюллов: Ха-ха-ха!.. Так він може одного дня заявити, що за нього клопочуться люди при дворі самого царя... Хлопець таки потроху божеволіє. Недарма ось лежить у своїй комірчині й навіть не хоче їсти.

Ширяєв підіймається на горище сам. Він повечеряв, заради неділі — з горілкою, навіть Катерині Іванівні дозволив пригубити чарочку, і тепер її молодий дзвінкий голосок лунає по хаті. Ширяєв рвучко одхилив двері. На столику недогарок свічки. Тарас, мовчазний, замислений, на своїй постелі...

— Ти що — хворий?

Василь Григорович настроєний співчутливо. Служба в церкві, добра вечерея, склянка горілки... До того ще й деякі зустрічі. Перспектива на добрий контракт.

Тарас мовчить. Хазяїн обірвав літ його думок. Він підводиться на своїй постелі, дивлячись на тріскотливий вогник свічки. І Василь Григорович раптом помічає, що Тарас лежав у шапці й пальті: як прийшов знадвору, так і впав на постіль. Так сидить і зараз.

Ширяєву здавалося, він знає, що на душі зараз у його підмайстра. Він міг би йому розповісти про своє життя, досить повчальне й для Тараса, і спокійним, розважливим оповіданням досвідченої, хоч і нестарої ще людини бодай трохи полегшити хлопцеві сум. Але життя не навчило Василя Григоровича чулості. До того ж були в його біографії такі моменти, про які він не забував ніколи, носив у своєму серці спогади про них, як гостру образу, і не любив ділитися цим з людьми.

Він міг би розповісти Тарасові й про свої молоді роки в кріпацтві, коли він був дворовим капітанші Анни Огон-Догановської, про своє поневіряння в наймах і учнях... Професія живописця нелегко далася йому, але терпіння і мужицька, вироблена поколіннями, пристосованість до тяжкого життя допомогли йому. Врешті-решт він одержав "вольну" від своєї капітанші. Його прийнято було в петербурзький живописний цех і записано в ремісничій управі російських цехів майстром.

Ширяєв полюбляв хвалитись перед учнями тим, як він учився в Арзамаській художній школі, а потім відвідував класи Товариства заохочення художників у Петербурзі.

А в будинку Сенату разом з ним працювали відомі художники: Медічі, Ріхтер, Матвеев, Соловйови. Він багато чого навчився в цих досвідчених майстрів. І після того він, Ширяєв, подав до Академії свої роботи і просив надати йому звання художника. Але іспит закінчився для нього невдало. Звання не дали.

Ось про це він нікому ніколи не розповідав, зробивши для себе ще один практичний висновок: в житті ніколи не покладайся на чулість до себе інших, а намагайся силою видерти з чужих рук те, що тобі потрібне. Подібних правил навчило його життя, і він ніяких інших не визнавав і не застосовував.

І Ширяєв не знав, про що треба було говорити з Тарасом, щоб хоч трохи полегшити йому біль. Живописних справ майстер не вмів цього робити.

Тарас несподівано рвучким рухом здер з голови шапку і шпурнув її на підлогу. Свічка на столі погасла.

— Ти що! Ти що надумав? — вигукнув Ширяєв, відступаючи до дверей.

Він був не з похлихливих, але все це було несподівано, до того ж він і справді думав, чи не стерявся його підмайстер. Вдача в цього дивного парубка гаряча, і мало що може викинути він в хвилину якогось незрозумілого розпачу. Хазяїн поспішив униз.

— Скажений! Ну, чисто скажений оцей Тарас! Ще на людей почне кидатись...

— Я й не здивуюся, — стиха відповіла молода жінка. — Сама не раз помічала, як він пошепки розмовляв сам з собою...

Тривожив Тарас Ширяєва, але не знав хазяїн, з чого треба почати, як ставитися до всього цього, як поведетися йому з тими новими Тарасовими знайомими, які не раз уже говорили про Тарасову долю...

А тим часом Тарас знову лежав на ліжку і ніякі голоси з кімнат Ширяєва, ні вигуки й регіт підмайстрів не досягали до нього. Минали години. Поступово затихали в ширяєвських покоях голоси. І коли всі уже спали, Тарас поривом підхопився і прислухався, несподівано для себе відчув довкола повну тишу.

От якби прибіг зараз Аполлон і приніс радісну звістку про те, що друзі й покровителі знайшли-таки для нього стежку на волю... Він би ожив, стрепенувся! Знайшов би шляхи до Академії. Хіба ті академісти, що їх він бачив по

коридорах, коли бував там, здатні на таку працю, як його руки! Він би підносився в мистецтві рік у рік. Потім створив би картину, гідну пензля самого великого Брюллова. Співав би, щоб люди почули його пісню про волю, про щастя людини, якій розв'язано крила. Які пісні? Що йому верзеться? А-а... та це знову вірші... І не просить їх — самі йдуть на думку, самі линуть солов'ями з вирію. Про них, таких, як сам він, пісні його... Про матір, що молодого загинула від тяжкої роботи, про батька безталанного, про сестер... Про Оксану, подругу його дитинства, яка ще й тепер стоїть перед його очима. Про долю її. Певне, виросла вже, віддалася за якогось такого ж злидаря, як і сама. А може... стала покриткою панською або солдатською...

З болю, щоб стримати сльозу, заплющив він очі, стиснув повіки. Оксана... Може, тиняється зараз у мороз і хуртовину попід тинами, вигнана батьком, блукає по коліна в снігу полем чи шукає ополонки, вирубані вдень рибалками...

Яке страшне марення! Але ж не спить він. Це справжні люди. Ніби походилися до його злиденної комірчини на горищі... В якому тяжкому горі живуть люди на землі! В тисячі разів страшнішому, тяжчому, ніж він, наймит Ширяєва. Він підводиться, засвічує недогарок. Темні тіні колихаються на стінах його комірчини, немов тіні людей, про яких буде його сумна пісня.

З-під олівця, подарованого Сошенком, вибігають на біле поле літери, слова, як ті живі душі, пущені блукати в безмежній сніговій пустелі в хуртовину, мороз, ніч...

8

Цього березневого вечора вони, не змовляючись, зішлися в Брюллова в Академії, — вперше після загибелі Пушкіна, — і розмови про поета заповнили їх. Усі були товаришами й шанувальниками Пушкіна, і кожен зберіг свої спогади про великого друга.

Коли після чаю пересіли в крісла, Брюллов на прохання друзів прочитав з пам'яті "Анджело". Потім докладно розповів про те, як Пушкін просив у нього картину "З'їзд на бал у Смірні". Зі сльозами на очах шкодував, що відмовився подарувати її поетові.

— Я просив, щоб він дозволив писати з нього портрет, а він пропонував написати спочатку портрет Наталії. І я знову відмовив йому: мені не подобались її трохи косі очі.

— Е, голубчику, з нього нелегко було б писати, — відгукнувся старий Венеціанов. — Ой нелегко! Зважаючи на його характер...

— І на його геній, — вставив Краєвський, що, як видаєць журналу "Отечественные записки", часто зустрічався з великим поетом.

Брюллов рвучко повернувся до Краєвського:

— Ви доказали те, про що не встиг сказати зараз я. Пушкін — геній, і це неймовірно ускладнює роботу над його портретом. А знаєте ви, — у Брюллова раптом заблищали очі, — яка відстань між талантом і генієм? Один волосок! Всього! Але, скільки б зусиль не докладав талант, який би сильний не був він, — ніколи не переступити йому оцей волосочок. Пушкін був такий геній, що велетенським кроком переступив цю грань, навіть не помітивши її. І всю Росію тепер тривожить питання — хто, кому під силу заступити нам Пушкіна?

— Такого немає, — відповів Краєвський.

— Ми навіть не знаємо, яка епоха подарує нам його... — додав хтось із присутніх.

Хтось інший згадав Лермонтова, Глінку, Гоголя. Ще хтось раптом сказав про самого Карла Брюллова. Він несподівано для всіх підхопився зі свого місця, розгніваний, прекрасний, справді подібний до Зевса Олімпійського.

— Це блюзнірство!.. — закричав він.

Серед цих людей не було нікого, хто підказав би їм думку про те, що в прогресі цілої нації Пушкін був вершиною тієї епохи і що вже почалася нова доба, яка може піднести в своєму апогеї тільки свого генія. І ні Глінка, ні Брюллов не почували себе геніями поруч Пушкіна...

Після паузи Венеціанов промовив, ніби продовжував улогу свою думку:

— Твоя "Облога Пскова" перевершить навіть "Помпею". Я вірю в неї. В ній велика тема, велика ідея — народний подвиг. В музиці Глінка вже досягнув цього...

Та Брюллов уже розпалився. Він не міг всидіти на місці, бігав по кімнаті, велично зводив могутню голову.

— Ніхто нічого не знає про "Облогу Пскова" — ні ти, ні інші мої друзі, ні я сам... Тепер уже і я нічого, нічого не знаю про неї... Государ знає про мій намір писати "Об-

логу Пскова", і навіть про окремі моменти мого задуму. В розмові з деким з моїх друзів він цілком прозоро натякнув на бажаність важливих поправок до мого задуму.

— Але, Карле Павловичу, я бачив твої перші начерки. Я вражений ними глибоко... "Все зробив народ!" — цієї думки не витруїш з картини...

Брюллов спинився посеред кімнати, повів очима по своїх друзях:

— Не знаю, не знаю, нічого не знаю... — І, подумавши, додав: — Знаю тільки, що тут я вже не напишу другої "Помпеї", не напишу нічого такого, що бодай трохи наближалось б до цієї картини... Та не про мене мова.

Він узяв з полиці томик Пушкіна і підійшов до Краєвського.

— Читай нам, читай. Ми сьогодні хочемо говорити про нього.

Брат Карла Павловича Федір Павлович підійшов до Краєвського і сів поруч на дивані. Краєвський почав читати. Вони прослухали в його читанні "Русалку", молитву "Господи, владико живота моего", декілька сцен з "Дон Жуана".

І раптом зовсім несподівано Краєвський почав читати нікому не відомі вірші Пушкіна, які ще не встигли з'явитись у друку. Від нього вимагали повторювати кожен вірш, давали свої оцінки.

Пізньої ночі почали розходитись. Залишився тільки Мокрицький. Його помешкання було в цьому ж будинку Академії. Не тільки в майстерні свого вчителя, а й у квартирі його він був своєю людиною, і Брюллов, якщо учень починав йому заважати, міг сказати просто: "Ну, милостивий сударю, тепер — спати. Зранку треба до роботи". Він особливо не церемонився зі своїми учнями, зате був їм за справжнього товариша і приятеля. Ходив у їхні помешкання, бував з ними в театрах, Ермітажі. Навіть на нічних гулянках і пиятиках, обставлених з тривіальним смаком столичних гульвіс, Брюллов з'являвся в товаристві деяких своїх учнів. Він був неодружений і міг дозволити собі багато.

— Ну, — спинився він проти крісла Мокрицького, — ти, Аполлоне, бачу по очах, щось хотів сказати?

— Карле Павловичу, це...

— Шевченко?

— Так...

— О, я вгадую в ньому неабиякий талант і нестримну вдачу справжнього митця. Мені казали, що Шевченко робив ескіз орнаментів і арабесок для плафонів Великого театру.

— Так, за вказівками архітектора Кавоса. А це його авторство на цілком законних підставах привласнив Ширяєв...

— Коли ти знайомив мене з ним, то щось казав і про його вірші...

— Він пише й вірші.

— І йому вдається це?

— Карле Павловичу, ви ще не знаєте Шевченка, не знаєте його артистичної душі, його таланту... Коли б ви познайомились з ним ближче, ви переконалися б, який це талант, які незвичайні здібності в цієї людини, що не закінчила ніякої школи, що стільки років працює звичайним робітником-маляром і самотужки підняла свою свідомість на рівень освіченої людини. Я вам принесу його вірші.

— Принеси. Мені подобається його обличчя, його очі, в яких світиться розум. Така людина здатна глибоко почувати.

— Карле Павловичу, його обов'язково треба визволити з його рабського життя. Подумати тільки: талант — і раб... Це дуже важко — визволити... Може, тільки ви, Карле Павловичу, знайдете в собі стільки сили, щоб допомогти талантові врятуватись від неминучої загибелі. Це був би ваш подвиг в ім'я рідного мистецтва.

— Е... дорогий мій, — трохи спантеличений і зніяковілий, промовив Брюллов, — не знаю, як це зробити.

— Треба побувати в цього Енгельгардта. Він дворянин, він повинен почувати якийсь обов'язок перед російською культурою, мистецтвом. Не зможе він не прислухатись до вашого голосу, коли до нього прислухається вся культурна Росія...

— Для такої справи, як визволення людини, не треба ніяких аргументів, — сумно промовив Брюллов. — Це наш обов'язок. А Шевченкову душу я прочитав у його очах, і вона мене приваблює. Його біографія — докір нам, докір всьому сучасному громадянству. Дорогий мій, сьогоднішній вечір був для нас вечором щирих, найглибших хвилювань, які підносять нас на високості чеснот. Будемо ж гідні незабутньої пам'яті великого Пушкіна.

Брюллов дотримав свого слова і одного з найближчих днів відвідав Енгельгардта в Литейній частині, недалеко від Літнього саду.

Минулого року, повертаючись з незнанням до того в мистецтві тріумфом до Росії, Брюллов без особливих зусиль зумів визволити з кріпацтва двох початкуючих художників. Його душа геніального передового митця не мирилася, коли він бачив у неволі народні таланти. Він не мав сумніву, що зможе врятувати й Шевченка, якого бачив яких один-два рази, але про якого уже чув багато не тільки від відомих у столиці малоросіян — Гребінки, Сошенка, секретаря Академії мистецтв Григоровича, Мокрицького та інших, але й від людей придворного кола — Василя Андрійовича Жуковського, гофмейстера графа Михайла Віельгорського, якихось впливових серед двірського кола жінок.

Жуковський, довідавшись, що Шевченко пише й літературні твори, замовив йому прозовий твір, певне, щоб мати краще уявлення про його талановитість. Ні, цьому малоросіянинові треба було за всяку ціну прокласти шлях до Академії...

9

Хлопцеві-козачкові в передпокої полковника у відставці Енгельгардта Брюллов разом з шубою кинув:

— Брюллов...

Козачок повернувся за кілька секунд:

— Просили зачекати.

Він відчинив двері до вітальні. Велика, з підкресленою розкішшю, але без смаку обставлена вітальня спочатку не привернула уваги Брюллового. Минали хвилини, багато хвилин, а не занадто гостинний господар не з'являвся, і в Карла Павловича знову прокинулось почуття гніву і презирства до цього солдафона. Зціпивши руки за спиною, він швидко ходив навкоси по величезному килиму. Його драгувало тут усе: і дорогий несмак у меблях і картинах, і розпис на стінах і стелі, який робив Енгельгардтові Ширяєв, не пошкодувавши золотої шумихи, і старовинна, але зовсім недоречна тут бронза важких канделябрів.

Коли нарешті козачок запросив його до кабінету свого пана, Брюллов ледве втримався, щоб не піти звідси,

так і не побачивши господаря. Він не зробив цього, тільки згадавши Тараса і все те, що говорили йому про цього хлопця.

— Я багато чув про вас, пане Брюллов, — зустрів художника Енгельгардт. — Чим зобов'язаний? Хоча догадуюсь... догадуюсь...

Він показав на крісло.

— Пане, — сказав з похмурим обличчям Брюллов, сідаючи, — ви є власником особи, яка повинна належати не одній людині, а всьому народові, всій Росії, звичайно в майбутньому.

— Це ви про Тараса?

— Так.

— Ха-ха-ха... ха-ха-ха!.. "Особа"!..

Енгельгардт раптом забігав очима по кабінету, відчинив різьблену тумбу і поклав перед Брюлловим у коштовній інкрустованій оправі альбом.

— Що це? — різко спитав Брюллов, не доторкаючись.

— Загляньте одним оком, прошу...

Брюллов швидко, вправними руками руки прогорнув картонні аркуші з наклеєними на них малюнками міських красунь. Деякі з них позували майже без одягу.

— Нащо ви мені це покажете?

— Це, пане Брюллов, писала названа вами "особа", потрібна для всієї Росії... Ха-ха-ха!.. За карбованець сріблом. Ха-ха-ха!.. От чого варта ця "особа"...

Брюллов відкинув альбом і рвучко підвівся:

— Пане, саме для того, щоб Шевченко міг не писати такого... щоб ви не могли примушувати його вбивати свій талант, пишучи портрети ваших коханок, я й вимагаю від вас, якщо ви російський офіцер і патріот, дати вашому кріпакові відпустку.

Енгельгардт зареготав ще дужче, впавши на крісло. Він реготав довго, з насолодою спостерігаючи, як мінілося з люті обличчя знаменитого художника.

— Пане художнику, — ледве вимовив він, відсапуючись після нестримного реготу, — крім цього альбому, мій кріпак уміє розписувати стіни й стелі. Я дав вам змогу розглянути мою вітальню, тепер подивіться на цей кабінет...

— Сударю, відпусткої для нього домагаюся не тільки я, але й інші відомі й авторитетні в столиці люди.

— Ви хочете налякати мене?

— Не злякати, чорти б його брали! — заволав на все горло Брюллов. — Мені треба знати, що ви хочете, кінець кінцем...

— Гроші, тільки гроші...

Брюллов, що тепер уже бігав по кабінету, червоний, скуйовджений, враз спинився, грюкнув кулаком по столу:

— Ну то ви їх матимете, пане! Чуєте? Матимете! Гроші!

Він навіть не попрощався з господарем і вибіг з кабінету.

Працюючи біля мольберта, Мокрицький нетерпляче чекав повернення Брюллова. Він знав, куди поїхав Карл Павлович. Молодий художник сказав Лук'янові сповістити його, як тільки повернеться професор. Він попросив Сошенка прийти до нього і теж чекати. Прийшовши до Академії, Сошенко вже не раз прочиняв двері до майстерні і питав про Брюллова. Він так само гаряче брався до справи, як і Аполлон Мокрицький...

Нарешті з'явився Лук'ян

— Карл Павлович у себе...

— Відпочиває?

— Де там!.. Бігає по кімнаті й місця собі не знаходить. Лютий як тигр. Побережіться, Аполлоне. Він чомусь кличе вас.

Мокрицький поспішив до Брюллова.

— Варварство! Вандалізм!.. — зустрів свого учня Брюллов лютими вигуками. — Негайно Сошенка!..

Мокрицький миттю зник і за кілька хвилин разом із Сошенком уже увіходив до червоної кімнати Брюллова, який за цей час трохи заспокоївся і навіть спробував, хоч і без успіху, щось читати.

— Я хочу, — сказав він Сошенкові, — щоб ця свиня в торжковських пантофлях сказала нам свою ціну за Шевченка.

І коли Сошенко поспішив до дверей, щоб виконати завдання, Брюллов гукнув йому вслід:

— Коли він назве свою ціну, скажіть, що ми згодні!..

Скромний Сошенко розмірковував інакше. Не гаючи даремно часу, він пішов до старого Венеціанова і попросив його поїхати до Енгельгардта. Було відомо, що Венеціанов не раз клопотав у справах звільнення художників-

кріпаків і в переговорах з їх власниками мав уже досвід. Окрім того, в нього були ім'я і популярність відомого художника. Почувши про розмову Брюллова з Сошенком, Венеціанов охоче взявся за доручення.

Коли другого дня надвечір Сошенко з'явився в кімнаті Брюллова, той ще з дивана гукнув:

— Ну?

— Дві тисячі п'ятсот... асигнаціями.

— Собачник! Падлюка! — глухо вимовив Брюллово і за звичкою почав міряти кімнату з кутка в куток. Ціна призначена велика, було над чим поміркувати.

Через кілька днів, коли в нього були конференц-секретар Академії Григорович і Мокрицький, мова знову зайшла про Шевченка. Мокрицький читав новий Шевченків вірш, Брюллово хвалив Шевченкові малюнки, які показував йому Сошенко.

— Та хіба ж можна залишити таку людину в цього феодала-собачника! — вигукнув Брюллово. — Нізащо! Він загине в рабстві як митець. Ми його визволимо, і я заберу його до себе в учні. Я відчуваю в ньому художника. В мене є один проект... Аполлоне, запроси до мене Василя Андрійовича на післязавтра.

Григорович сказав про те, що, поки не настало літо, треба домогтися в Ширяєва відпустки Шевченкові хоч би на місяць.

— В нього буває Сошенко, — сказав Мокрицький. — Можна доручити йому. Іван Максимович для Тараса зробить усе. А цей час Тарас використає для класів у Товаристві заохочення художників, більше часу віддасть Ермітажеві. А головне, це все піднесе у нього настрій, бо зараз йому тяжко.

Мокрицький уже чималий час дружив з Шевченком, і йому було просто боляче, що його друг невільний. Він так прагнув швидкого визволення свого друга, що навмисне, побувавши в Жуковського, запросив його не на "післязавтра", як наказав Брюллово, а на "завтра", за що мав від свого вчителя такого прочухана, як ніколи.

Бігаючи по кімнаті в своїх червоних шароварах, Брюллово лаяв Мокрицького найдошкульнішими словами. Потім пом'якшав, а через кілька хвилин зробився зовсім лагідний і навіть веселий.

— Ви думаєте, я не хочу поспішати з Шевченком? Поміляється, ласкавий пане... Але Тарасові непотрібні наші

зітхання і співчуття, йому треба реальної допомоги, отже, слід подумати, підготуватись... Розумієте? Ну от...

Другого дня — це було на початку квітня — Брюллов послав Лук'яна по Мокрицького. В червоній кімнаті уже були Жуковський, Григорович, Віельгорський. Мокрицький розповів про стан справи з викупом Шевченка. Розповів також про життя і настрої Тараса. Жуковський обіцяв енергійно підтримати справу його звільнення.

— Гаразд, панове, гаразд... — говорив Брюллов. — Здається, ми з вами не останні люди в Петербурзі. Невже ми такі безсилі? Не вірю!

— Що ви хочете запропонувати? — спитав Жуковський.

— Я хочу написати ваш портрет, Василю Андрійовичу, який треба буде потім розіграти в лотерею. На ці гроші ми зуміємо викупити Шевченка. Але успіх справи вирішуйте ви...

— Яким чином?

— Лотерею треба організувати так, щоб можна було узяти великі гроші. Вам це під силу, Василю Андрійовичу.

— Я теж докладу всіх сил до справи, — сказав Віельгорський.

Тихий, лагідний голос Жуковського здригнувся, коли він почав говорити:

— Для доброї справи наше серце завжди відкрите. Ми сьогодні беремося врятувати просто людину, кріпака — нехай нагородою нам буде сердечна вдячність цієї простої людини з народу, майстрового з цеху живописців. Та коли й справді ми вміємо читати душі людські і Бог того захоче, то, може, нагородою нам стане в майбутньому свідомість того, що ми визволили з рабства людину незвичайну...

Зворушений Мокрицький зі сльозами на очах обняв старого поета.

А тим часом Тарас, не достукавшись до Мокрицького, поволі, засмучений, вийшов з Академії. Довго блукав над ще закутою в кригу Невою і знову опинився перед грандіозним будинком Академії мистецтв. Вгорі у вікнах Брюллова горіло світло. На прозорих завісах блукали швидкі знайомі тіні. Обнявши стовп ліхтаря, Тарас жадібно дивився на вікна. Там був казковий, омріяний світ великого Брюллова. Він нізащо не насмілювався б і подумати, що в ці хвилини розмова там, за отими вікнами, йде саме про

нього, про його волю. Як нізачо не насмілився б піднятися і постукати в ті двері. А тільки довго стояв у темряві під ліхтарем, не в силі відірвати задумливий погляд від освітленого чарівного вікна.

10

Не один місяць минув з того часу, як друзі і покровителі взялися за звільнення Тараса. На прохання Сошенка Ширяєв погодився дати Тарасові місячну відпустку, але зажадав від Сошенка як художника деяких послуг.

Коротке перебування в Сошенка. Перші лекції лінійної перспективи. Убогі класи Товариства заохочення художників здаються Тарасові сонячним сном. А задушевні вечори в літературному салоні доброго й чулого земляка Євгена Гребінки зовсім зачарували Тараса. І знайомства, знайомства... Художники, літератори, музиканти — світ чудових, добрих, запальних людей, якась частина благородного мозку Північної Пальміри.

Чарівний сон тривав недовго. Наприкінці своєї відпустки Шевченко тяжко захворів на тиф. Сошенкові пощастило покласти його до лікарні Марії Магдаліни. Ширяєв відмовився дати гроші на лікування. Допомогло Товариство заохочення художників, яке видало на лікування Шевченка п'ятдесят карбованців.

Мало не щодня Сошенко бував у лікарні і завжди приносив хворому слова втіхи і надії, яких так потребував він, вже відчуваючи подих ширяєвського горища. Туди змушений був повернутися він з лікарні.

...Влітку Ширяєв мав багато контрактів. Після торішніх робіт у Великому театрі його майстерня набула в Петербурзі значної популярності. Вважали, що він має дуже вправних майстрів живописної справи. Звичайно на літній сезон він наймав ще з десяток костромських селян — малярів і склярів, що приїздили до столиці на відхожий промисел. Цього літа довелося найняти значно більше.

Тільки пізньої осені, коли Петербург потонув надовго в туманах і мжичці, раптом стало вільніше Тарасові, але й у такий час хазяїн знаходив роботу постійним своїм наймитам. І не щодня мав змогу Шевченко бувати серед своїх друзів. Проте зима 1837—1838 років була для нього щедрою. Ще три роки тому Комітет Товариства заохо-

чення художників звернув увагу на малюнки "стороннього" учня Шевченка, знайшов "оние заслуживающими похвалы". Потім не раз цей Комітет надавав Тарасові допомогу, щоб полегшити йому життя в Ширяєва і на придбання полотна, олівців, фарб...

Він уже увійшов у коло симпатичних геніальному митцеві учнів і друзів. І те, й те в Брюллова часто було тільки синонімами. Тарас бував у майстерні й помешканні Карла Павловича і не раз навіть залишався в нього ночувати. Певне, розмови між митцями і тривали до пізнього часу, коли вже Шевченкові було незручно повертатись додому на ширяєвське горище. В учні до себе Брюлов брав молодих обдарованих художників. Шевченкові для цього бракувало лише відпускної від Енгельгардта.

Шістнадцятого квітня скресла Нева. Ця подія примусила государиню Олександру Федорівну зробити ранній виїзд із палацу. Разом з фрейліною Гаук імператриця, не виходячи з карети, хвилину спостерігала на набережній урочисту ходу неприборканої юрми крижин. Її величність сказала з приводу весни і кригоплаву кілька фраз по-французькому.

Витримавши паузу, фрейліна нагадала:

— Сьогодні о дванадцятій концерт у Віельгорських.

Государиня пірнула глибше в оксамит подушок і невідомо кому кинула:

— До Бобринської...

Коні з місця рушили риссю. Підправляючи на государині без будь-якої потреби хутряну накидку, Гаук знову нагадала:

— Віельгорський збирається показати німецьку знаменитість, що приїхала чарувати Петербург своїм голосом.

— Що ж, граф не зраджує традиції — слухати кожну нову знаменитість спочатку в себе, а вже потім на театрі. Але я наказала починати без мене.

— О ні, ваша величносте, графиня Луїза Карлівна цього не дозволить. І Віельгорський захоче, як завжди, зробити маленький сюрприз вашій величності. Я не маю сумніву, вони чекатимуть.

Государиня дивилась у вікно карети і не відповіла нічого. Вона не побачила на обличчі своєї фрейліни тіні розчарування, хоч і намагалася зрозуміти — чому Гаук так наполегливо нагадує їй про концерт і хоче, щоб вони приїхали туди раніше.

А фрейліна, що ревнувала государиню до Бобринської, розуміла, що відвідання її високою патронесою цієї придворної дами ще більше піднесе репутацію Бобринської. Вона нервово кусала собі губи, не знаходячи засобу відвернути цей візит. "Ну от, — думала вона, — тепер у камер-фур'єрському журналі назавжди залишиться напис: "Шістнадцятого квітня 1838 року її імператорська величність мала виїзд до будинку Бобринської..."

Карета нарешті плавно повернула трохи праворуч і м'яко спинилася біля панелі.

Але у Віельгорських все-таки деякий час чекали на государиню. Господар знайомив гостей з відомою німецькою співачкою, яка нещодавно приїхала до Петербурга і, як це було майже з усіма знаменитостями музичного світу, перший виступ у столиці робила в домі відомого знавця музики, композитора і гофмейстера графа Віельгорського. Графиня Луїза Карлівна дуже хотіла, щоб приїжджа знаменитість співала в присутності государині. Цього вимагав і такт, хоч її величність і наказала починати без неї. Все йшло добре.

Віельгорський теж хотів, щоб государиня була присутня на концерті. Він узяв під руку Венеціанова і радився стиха:

— Якщо і государиня, і Жуковський виїдуть за кордон, в палаці ніхто більше не влаштує лотерею. Ще день чи два — і все пропаде...

— Ой батечку мій графе, треба чекати. Чекати — скільки зможемо. Гроші потрібні неабияк. Хто стільки викладе? — Старий художник невесело похитав головою. — Треба чекати.

— Я накажу оркестрові тим часом грати будь-що, аби лиш розтягнути час.

Господар поставив на варті свого зятя Сологуба, не довіряючи швейцарові й лакеям. Як тільки карета государині з'явилася на Михайлівській площі, Віельгорський уже був повідомлений про це і поспішив до виходу назустріч високій гості.

Государиня, ще на сходах почувши крещендо симфонічного оркестру — закінчувалась увертюра до оркестрованої самим Віельгорським опери "Цигани" — і допускаючи милостиво господаря до руки, промовила:

— Ах, це зовсім добре, що ви почали без мене. Осанними днями так бракує часу!..

— Ваша величносте, сьогодні у нас дуже скромний концерт. Боюся, що вашій величності...

— Даремно, графе. Я сподіваюся, ваш видатний талант зачарує нас і в скромному концерті.

— Доброта вашої величності безмежна.

Гості стоячи зустріли государиню. Господарці дому її величність ледве помітним рухом голови дозволила поцілувати себе в щоку. Легкий кивок у бік господаря дому — і концерт продовжився.

Запромінилось обличчя у Венеціанова. Віельгорський помітив це і багатозначно всміхнувся. Тепер Венеціанов терпляче чекав, коли закінчиться концерт. Після увертюри до "Циган" виконана була одна з варіацій Віельгорського для віолончелі з оркестром. Потім співала німецька знаменитість, їй багато аплодували і щоразу викликали співати знову. Нарешті вона проспівала романс, який написав господар дому, "Старый муж, грозный муж", викликавши новим романсом справжню овацію. Після повторного виконання романсу гості оплесками викликали автора. Відчувши добрий настрій гостей і государині, Віельгорський охоче вийшов до рояля. Його знову нагородили оплесками. Потім оголосили антракт. Гості загомоніли. Государиня підвелась і в оточенні дам пройшла до покоїв господині Луїзи Карлівни, що обіцяла показати гравюри іноземних майстрів. Повнісінький портфель поклали перед високою гостею, і господиня почала розкладати на столі зразки модного на той час мистецтва. Німецькі художники, відповідаючи на запити моди, створили якісь нереальні, неземні створіння, які викликали в государині і присутніх дам захоплено-здивовані вигуки. Гравюри були привезені з-за кордону за кілька днів до концерту й подаровані Віельгорському, який по-справжньому цікавився всіма видами мистецтва і вмів глибоко тлумачити кожне явище в ньому.

— Обов'язково звелю Віельгорському, — говорила государиня, — принести мені цю портфель. Цікаво, дуже цікаво! З боєм у серці думаю: коли ж наша Росія піднесеться до таких висот?

До кімнати увійшли Віельгорський і Венеціанов. Государиня захопилася гравюрами, і обидва шанобливо спинилися за кілька кроків і мовчки чекали. Нарешті її величність підвела голову й подивилася на чоловіків.

— Чи дозволено буде нам, — промовив, уклонившись, Віельгорський, — просити вашу величність оглянути цей твір мистецтва?

Ще двоє гостей увійшли слідом за ними з портретом Жуковського в важкій позолоченій рамі.

— Ах, це!.. — вигукнула стиха государиня, розплутуючи шовковий шнурок лорнета. — Піднесіть його ближче.

— Це тільки копія, ваша величносте, її для мене зробив художник Биков. Оригінал досі в майстерні Брюллова. Портрет цілком готовий, і художник жде наказу вашої величності...

— Жуковський говорив про лотерею з благодійною метою.

— Так, ваша величносте. Земля російська породжує видатні таланти для слави нашої батьківщини. Треба тільки схилити наші серця, простягнути руку цим новонародженим талантам. Великий Брюллов створив чудовий портрет нашого улюбленого поета і перший приніс для справи цієї свою щедру жертву. — Віельгорський зробив жест у бік Венеціанова, ніби запрошуючи його сказати слово. — Ось наш Венеціанов теж може сіє засвідчити...

І поки государиня розглядала портрет, Венеціанов захоплено доповідав:

— Ваша величносте, це один з незрівнянних шедеврів Карла Брюллова. Яке благородство тонів, витонченість у погляді, гра настрою на обличчі нашого Василя Андрійовича. Не існує та, може, й не існуватиме ніколи досконалішого портрета Жуковського.

— Так, нам подобається картина. Не сумніваюсь, цесаревичу буде приємно мати біля себе портрет свого вихователя.

— О, безперечно, ваша величносте! — відгукнувся захоплено Віельгорський.

— Скільки вимагає поміщик за свого кріпака?

— Дві тисячі п'ятсот, ваша величносте, — відповів Віельгорський.

— Хіба такі високі ціни тепер на кріпаків?

Венеціанов не знайшов слів, щоб відразу відповісти її величності. Тактовність не дозволяла йому чорнити Енгельгардта перед государинею. Він безпорадно дивився на Віельгорського, який відразу зрозумів його стан і швидко відповів государині:

— Його пан врахував ту обставину, що молодий кріпак є талановитий художник.

— О! В Росії знають ціну талантам!.. — цілком серйозно сказала цариця.

Віельгорський промовчав, кивнувши головою, а старий Венеціанов був у повному замішанні.

— Портрет і справді чудовий. Як не впізнати пензель Брюллова! Обов'язково влаштуємо лотерею, в палаці... Жуковському буде сказано...

Віельгорський схилився в глибокій шанобі, притиснувши долоні до грудей.

— В цьому ще одне свідчення безмежної доброти вашої величності. Маю надію, що глибоко поважаний Василь Андрійович не буде зволікати з лотереєю, бо, як нам відомо, в найближчі дні передбачається подорож за кордон, і надовго.

— О так, ми з царевичем відбуваемо в чужі краї. Жуковський теж. Але ми не загаємося з наказом графині Барановій внести від нас на лотерейні квитки, е-е...

Обличчя присутніх застигли в напруженій увазі. Подумавши мить, государиня з милою усмішкою визначила:

— Ну... е-е... чотириста карбованців асигнаціями.

На обличчях деякого з присутніх промайнула і полохливо зникла іронічна посмішка. У Венеціанова з несподіванки витяглось обличчя і в подиві застигли очі. Він безпорадно глянув на Віельгорського, але той не реагував на його погляд, а, вклонившись государині, промовив:

— Всі ми приносимо з самої глибини сердець подяку вашій величності. Якщо Всевишній не захоче, щоб наші надії були марні, то одна — сьогодні ще кріпацького стану, завтра вільна і, можливо, видатна — людина пам'ятатиме все життя високу великодушність вашої величності. Якщо вашій величності цікаво знати — ім'я цієї людини Тарасій Шевченко.

— Ах, та хіба не однаково... — відірвавшись на коротку мить від розмови з дамами, відповіла государиня. — З портрета я задоволена. Так і перекажіть Брюллову.

Уклонившись знову, Віельгорський і Венеціанов вийшли. Ідучи до залу, стурбований Венеціанов не втримався:

— Батечку мій графе, твори Брюллова йдуть за тисячі, за десятки тисяч!.. То невже ж можна за чотириста карбованців асигнаціями купити такий шедевр?..

— Купити не можна, а виграти...

— Розумію, розумію, батечку мій... А де ж тоді візьме-мо ще грошей?

— Потрібні пожертви.

— Але де ж ми знайдемо таких людей?

— Довірте мені, Олексію Гавриловичу.

11

Через три дні, в неділю, Брюллов чекав на гостей. Лежачи на дивані в своїй червоній кімнаті, він читав уголом Вальтера Скотта, а Мокрицький з цигаркою ходив по кімнаті. Часом між ними відбувалася розмова.

— Читаю ось, а сам думаю: що зараз почуває наш Тарас, які думки в нього? Коли б не сталося з ним чого-небудь з радості.

— Він признавався мені, — відповів Аполлон, — що, відколи повернувся з лікарні, йому стало важче. Буває, не спить ночами й засинає аж під ранок. Раніше йому було легше зносити своє рабство, але тепер, коли він уже ди-хав іншим повітрям...

Вони читали далі. Мокрицький хвилювався. Адже сьо-годні мали завершитись давні його клопотання за свого друга і він, хоч сам і не був з кріпаків, а з дрібних панів, глибоко розумів сьогоднішній Тарасів настрій.

— Мені здається, з Тараса буде видатний художник, — говорив він.

Брюллов відклав книжку і замислився:

— Тарас мені подобається. В його вдачі криється щось бурхливе, нестримне. Не його першого доводиться мені визволяти, але в усіх випадках я робив це так, між іншим, просто тому, що не зношу пригноблення людини люди-ною, особливо митця, таланту... Але Тарас, його доля — мене хвилює. Цей маляр — справжній митець у душі, і я хочу забрати його до себе в учні.

— Карле Павловичу! — вигукнув Мокрицький. — Вам треба цілувати руки.

— Не кажи дурниць.

Прийшли Жуковський і Віельгорський. Брюллов пок-лав книгу і підвівся їм назустріч. Після привітання всі троє підійшли до картини Цампієрі "Іоанн Богослов", з якої Брюллов мав робити копію. Вони довго, з насолодою розглядали знаменитий твір. Одразу ж за ними до майс-

терні увійшов Григорович. Він приєднався до всіх біля Цампієрі.

Ніхто з них не знав, що Тарас уже кілька годин ходив біля Академії, нерішуче поглядаючи на вікна помешкання Брюллова. Він бачив, як під'їхали коляскою Жуковський та Вісельгорський і, зовсім не поспішаючи, зайняті розмовою, зникли за дверима Академії. Незабаром після них приїхав візником Венеціанов. Одержавши плату за проїзд, візник скинув повстяного капелюха і кілька разів уклонився вслід Венеціанову, який, не оглядаючись, швидко йшов до дверей Академії.

Тарас був певен, що всі ці люди збираються зараз у Брюллова, що і йому треба бути там. Але як він насмілиться ввійти зараз у їхнє коло? От коли б виглянув сюди на хвилину Аполлон... З ним би він не вагався... Але ж мусять іти. Не слід, щоб на нього чекали. Треба, треба опанувати себе і перемогти свою боязкість. Зараз, негайно...

А проте вже перед дверима помешкання Брюллова він нерішуче спинився і боязко відсмикнув руку від дзвоника. Внизу на сходах загупали чийсь кроки, і Тарас тремтячою рукою тихо подзвонив. Прислужник Брюллова Лук'ян відчинив двері. Тараса він уже знав.

Захоплені картиною Цампієрі, гості Брюллова не побачили Тараса, що спинився біля порога.

На обличчі його не зникли сліди глибоких переживань. Його великі виразисті очі були втомлені й задумливі. Широке, але худе обличчя схудло ще більше. І весь він був наче та натягнута струна, до якої треба тільки доторкнутися, щоб вона зазвучала риданням чи гнівом, нестримним сміхом чи просто криком радості. Він, як всі, дивився на картину, але по очах його було видно, що думки його були далеко. Не позначене особливою вродою обличчя Шевченка в ці хвилини було осяяне такою сердечною, тихою радістю, що не можна було не побачити його великої душевної краси.

Ніхто не відав, скільки думок передумав в останні ночі цей молодий петербурзький робітник, яке хвилювання і муки ятрили йому серце. Сьогодні на світанку, коли ще всі в Ширяєва спали, він зійшов після безсонної ночі зі свого горіща до віталні. У його комірці вже лежав клунок з немудрими пожитками: одягом, малюнками, фарбами, олівцями... Сьогодні ж, коли він повернеться від своїх покровителів з відпускнуою в кишені, забере клунок, тоді

оселиться в своїй, уже окремій, кімнатці у цьому ж домі, поки його нові друзі допоможуть знайти йому куток ближче до них, ближче до своїх вчителів.

Він тихо відчинив двері до вітальні. Йому хотілося, поки всі спали, попрощатись насамперед зі своїм таємним другом, св. Франциском. В кімнаті були напівсутінки, але Тарас більш уявляв, ніж бачив, усі найдрібніші риси чудового творіння Рібери. Франциск звів очі д'гори. Його молитва була без слів, з самого серця, але в погляді святого відбивалася мука, страждання, глибока скорбота... "Як було б хороше, — думав Тарас, — коли б він, Франциск, дивився на нього, розумів його хвилювання, розумів його радість..." І, здивований, відчув хлопець, що ніби чужий стає для нього Франциск, ніби тяжко йому, Францискові, дивитися зараз на звільненого кріпака, який прийшов попрощатися з ним, перед тим як вирушити назавжди у той світ, про який не міг він і снити... І на одну мить промайнула Тарасові думка про братів своїх і сестер. І що, може, скорбота Рібери, увічнена на полотні, має завжди нагадувати людям у хвилину радості про страждання їхніх братів і сестер...

Та події були такі хвилюючі і серце хлопцеве було вщерть сповнене такої радості, що за мить він уже думав тільки про той світ, у який ось іде він, щоб не повернутись більше ніколи на темне горище до свого убогого невольницького закутка... "Процай, Франциску! — ніби шепотіли вуста Тарасові. — Ти мені був у неволі за того, хто розділяв муку мою і примушував пам'ятати, що не тільки моя скорбота живе на світі... Багато її, скорботи, повні ріки і моря. Молися за мене, Франциску, щоб не заблудився Тарас на широкім світі..."

...Коли всі перейшли до іншого портрета, Шевченко став позаду. Присутні бачили портрет за кілька днів перед цим, але й тепер усі мовчки знову спинились перед ним.

Характерним жестом, ніби підправляючи свою пишну кучеряву чуприну, Брюллов на одну коротку мить крадькома зупинився поглядом на схиленому обличчі Тараса. Як хотів знаменитий художник зберегти в пам'яті це прекрасне обличчя, скорботне й схвильовано-радісне у велику хвилину його життя. Брюллов подумав про те, що, коли б йому довелося змалювати образ народу на грані свободи, він би змалював саме це обличчя.

І ось настала хвилина, коли всі присутні враз перестали дивитись на портрет і відчули, що має відбутись головне, для чого вони зійшлися тут. І тоді Жуковський дістав папір, ніби зовсім звичайну річ, і подав Шевченкові.

— Поздоровляю вас! — тихо промовив він і потиснув Тарасові руку.

І кожний з присутніх підійшов і поздоровив його.

— Ну! — вигукнув весело Брюллов. — Дай же і я обійму тебе! — І він обняв і поцілував Тараса. — Нехай життя твоє на волі буде щасливе і безхмарне. Розцвітай, Тарасе, зустрічай нове життя з розкритим серцем і душею, воно з привітною усмішкою йде назустріч тобі.

І слова подяки вже готові були злинути з уст Тарасових, але він заплющив очі, вдихнув повітря, ступив уперед кілька кроків і впав обличчям до спинки дивана, ридючи. Всі на мить застигли на місці. Жуковський хусткою втирав очі. Потім Брюллов підійшов до Тараса, поклав йому руку на плече, обняв.

— Заспокойся, Тарасе... Та не збирайся дякувати нам: мистецтво існує для добра — не для зла... А ми його служителі!.. Ось і тільки.

За вікном на повноводній Неві пливли крижини, сяло весняне сонце, і наче відблиски його грали на обличчях людей у кімнаті Брюллова.

12

Іван Максимович Сошенко працює біля мольберта в своїй напівпідвальній кімнатці. Маня, хазяйчина небога, позує, їй хочеться на весняне повітря, до Неві, де, як їй казали, іде крига з Ладоги. Вона обирає мить і скошує погляд трохи вниз, до вікна, що верхнім своїм краєм якраз на рівні її очей.

— По набережних зараз народ гуляє... Сила-силенна! От би й нам!

— Люба моя, ще трохи... Якусь годину, не більше, — і я закінчу. Мені треба поспішати з роботою. Потім будемо блукати понад Невею.

— В тебе тут вогке повітря.

— Я зараз відчиню вікно. Сьогодні теплий день...

Тримаючи в одній руці пензель і палітру, він іде до вікна і відчиняє його. І в ту ж мить у вікно стрибає Тарас.

— Соха! Соха! — кричить він щосили своїм дужим голосом. — Ось вона! Ось... Дивися!..

Сошенко не встигає нічого збагнути, як Тарас з розгону міцно обіймає його, цілує і тиче в руки папір. Пензель і палітра падають з рук Сошенка на підлогу.

— Ось, ось! — кричить Тарас і починає крутити свого земляка навколо себе.

— Та не казися, Тарасе!

Але й сам він радіє не менше за свого молодого друга. Він знав, що сьогодні Тарас мав одержати відпускну, і чекав на нього, але сам він був людиною тихої, лагідної вдачі і бурхливі вияви почуттів не були йому притаманні.

А Тарас раптом відштовхнув від себе Сошенка і, ставши в позу, почав читати напам'ять: "Я, нижеподписавшийся, уволенный от службы гвардии полковник Энгельгардт, отпустил вечно на волю крепостного моего человека Тараса Григорьева сына Шевченка, доставшегося мне по наследству..." Ха-ха-ха!.. На волю! Соха! На волю!

В голосі його бринить сльоза, але він хапає Марію за руку і шалено крутить тепер її довкола себе. Дівчині й радісно, і страшно. Вона регоче і кричить:

— Тарасе! Божевільний! Упаду... Пустить!.. Ха-ха-ха!..

— Усіх вас тут закручу! Усе тут поперекидаю! У-у-ух!..

І справді, ніби ненавмисне, він перекидає Сошенкові мольберт з полотном на підрамнику, вихоплює в нього з рук свою відпускну, скаче на табуретку, з неї на підвіконня. Табуретка летить у протилежний бік кімнати. Тарас щось незрозуміле вигукує, стрибає надвір через вікно і зникає, як вогненна блискавиця.

Тільки на одну мить, уже біля воріт, оглядається Тарас, бачить осяйні обличчя Сошенка і дівчини, щось вигукує і вибігає на вулицю.

По-весняному сяє над ним сонце. Святково вдягнений натовп поволі рухається довкола. Нева у своїй повені поважно несе величезні крижини з Ладозького озера. Тарас ніби не бачить нічого. Він біжить по набережній, сповнений радості, якогось бурхливого, невгамовного почуття, що не дає йому спинитись бодай на хвилину і несе на крилах. Він кричить ні до кого — сам до себе, до своєї душі. Та хто може зрозуміти його зараз?

Побіг... Побіг... Уже далеко!

Здивовано оглядаються вслід йому люди. Переморгуються одне з одним, наче хочуть сказати, що юнак цей несповна розуму. А проте схоже-таки на це...

У просторій майстерні багато світла, сонця. Під стінами — мольберти з незавершеними роботами учнів Брюллова і його власними. Він має ще одну майстерню в Академії — в портику. Там він працює сам. Останнім часом він зачинається в цій майстерні і не виходить звідти з ранку до самого вечора.

З майстерні, де працює Тарас та інші учні, можна піднятися сходами до помешкання Брюллова, в чудову червону кімнату, де і стіни, і меблі, і гардини — червоні, де три дні тому Тарас одержав з рук своїх покровителів право на вільне життя — "вільну". Він уже звикає до всього нового, але ніяк не може примусити себе заглибитись у роботу. Як не може приборкати своє хвилювання, коли почує на сходах, що ведуть до помешкання Брюллова, його кроки або коли вчитель починає обходити учнів, розглядаючи їхні роботи і часом нещадно критикуючи. Вчора він підійшов і до мольберта Тараса, глянув побіжно і не сказав нічого. У Тараса відразу полегшало на серці.

Рука з пензлем опускається й застигає. І він дивиться на клапоть полотна в фарбах перед собою, але нічого не бачить на ньому. Думки його зовсім про інше. І наче кризь легку дрімоту чує він слова Аполлона Мокрицького:

— П'ятнадцять років Петербург не бачив Брюллова. А тим часом увесь світ, зачарований його "Помпеею", схиляється перед його генієм. Подорож його по Європі обертається на триумфальний хід. А повернення до Петербурга стає святом зустрічі. Ти уявляєш, Тарасе, старі професори Академії поклали на голову йому лавровий вінок. Що творилося в залі!.. Але Карл Павлович зняв вінок і поклав його на голову своєму вчителеві Іванову, сказавши: "От кому це належить!.." Його любов і повага до вчителів своїх зворушила тоді всіх. Ти слухаєш мене?

— Так, так, розповідай, Аполлоне.

— Я кажу про повагу до своїх вчителів... Щоб ти запам'ятав це на все життя.

— Що це ти? Хіба міг би я забути і не поважати коли-небудь Карла Павловича... Ніколи, ніколи не настане той час, коли я словом чи думкою допустився б якоїсь неповаги до мого...

В цю хвилину почувалися кроки і до майстерні зайшов Брюллов. Він уважно подивився на Тараса, але не сказав

нічого. А Тарас зовсім зніяковів, зашарівся і, навмисне низько нахилившись, щоб не показувати свого обличчя, почав розтирати фарбу на палітрі.

Одягаючи робочий халат, Брюллов сказав:

— Працюєте, друзі? Прекрасно!

Він підійшов до свого мольберта, озброївся пензлем і довго приглядався до розпочатої картини. Обличчя його хмарніло. Очевидно, щось не задовольняло його. Він писав "Марію Магдалину" для лютеранської церкви в Петербурзі. З пензлем і палітрою в руці він одійшов чомусь від свого мольберта і підійшов до Мокрицького.

— Лінується! Лінується, сударю... — сердито промовив він, переходячи, як завжди в подібному настрої, на "ви". — Треба сідати за роботу, коли зійде сонце, а кінчати, коли йдете спати. Праця, праця, праця! Інакше з вас не буде художника. Запам'ятайте, сударю!

Потім він швидкими кроками підійшов до Тараса, в якого безпорадно затіпалось серце.

— О, яка мазанина! — вигукнув гнівно Брюллов. — Хіба це мистецтво! Та ви, шановний пане, самі не уявляєте, яку погань ви пишете. Та це ж чортзна-що! Ви компрометуєте мене. Так, так, компрометуєте! Запам'ятайте, починати, як тільки зійде сонце, і кінчати, тільки коли вас перемагає сон. А потім ці... вірші покиньте! Або вірші, або пензлі! Запам'ятайте!

Тарас ладен був провалитись крізь землю. Його вчитель, бог його, на якого він молився, напав раптом на нього з усією своєю лютью і вже, мабуть, не визнає в ньому свого здібного учня. Виходить, що він таки нездара, і справжнє його місце на горищі в Ширяєва, і він тільки звичайний маляр...

Тарас безпорадно кліпає очима, щоб висушити такі непотрібні зараз сльози, які могли от-от покотитись по щоках. Добре, що Брюллов хоч не дивиться на нього.

І тієї ж хвилини, коли Карл Павлович найбільше розпалився, раптом до майстерні увійшов один з працівників Академії і зашепотів гучним, наляканим шепотом:

— Карле Павловичу! Його високість наслідник-цесаревич в Академії. Зараз у вас будуть. З президентом разом. Приготуйтеся. Президент наказав передати.

— Чекайте! — обірвав, піднявши руку до працівника, Брюллов. — Хто має право заважати нам?

- Але ж, Карле Павловичу, цесаревич Олександр...
- Я не приймаю зараз. Я працюю. Зрозуміли?
- Так... але... але...
- Ідіть і не перешкоджайте нам.

Працівник майже вибігає з майстерні. Вражені, Мокрицький і Тарас пробують і собі вибратись за двері.

- Куди?! — гримить їм услід голос Брюллова.
- Покірно вони повертаються до своїх мольбертів.
- Чохли!

Обидва молоді художники починають завішувати чохлами картини. З переполоху Тарас завішує якусь картину своїм брудним халатом.

- Це що? — кричить на нього Брюллов.

Тарас скидає халат з картини і завішує чохлом. Коли вони закінчують роботу, Карл Павлович, уже спокійний, говорить:

— Панове! Ви залишитесь тут. Я піду до себе. Коли прийде його високість, ви скажете, що мене немає в Академії. Немає — зрозуміли? І нікому не дозволяйте розглядати картини. Нікому! Зрозуміли?

Він іде нагору.

— Карле Павловичу, — наляканим шепотом говорить в спину йому Мокрицький, — але ж... майбутній монарх... Може, краще буде...

— Я знаю, що буде краще, сударю, — гнівно вимовляє, обернувшись до учня, Брюллов. І, вже підіймаючись сходами, не обертаючись, виголошує: — Що мистецтву монархи... і сьогоднішні, і майбутні...

Коли стихають його кроки, Тарас говорить:

- Ой Аполлоне, в мене серце мало не вискочить...

— Думаєш, мені не страшно... — ледве дихаючи, відповідає Мокрицький.

- Нащо це він, Аполлоне?

— Хіба я знаю... Не було б тільки з цього якогось лиха і йому, і нам... Тяжкий сьогодні день...

- А може, накиваємо п'ятами звідси? Га? Аполлоне!..

Тарас з надією в погляді дивиться на товариша. Але той хитає головою:

— Я б охоче накивав п'ятами, але ж тоді не повертайся сюди: Карл Павлович на поріг не пустить.

— А таки страшно, — нерішуче говорить Тарас, — але ж і цікаво — що воно з того вийде...

І ось чиясь невидима рука в коридорі відчиняє двері до майстерні. Входять цесаревич Олександр, за ним неодмінний секретар Академії Григорович, президент Академії Оленін, два професори Академії і двоє з пошту Олександра. Низько, по-театральному вклоняється їм Мокрицький і за ним, звичайно спізнюючись, незграбно вклоняється Тарас. На їх уклін не відповідає ніхто. Цесаревича підводять до мольберта з "Марією Магдалиною". Один з професорів скидає чохол. Тарас і Мокрицький гірко переморгнулися.

Поки професори дають пояснення Олександрові, Оленін розгублено шукає очима Брюллова. Мокрицький підійшов до нього і шепче:

— Його... його... Карла Павловича тут немає... І в Академії немає...

Шевченко підкивнув на знак ствердження. Спохмурнівши, Оленін доповів наслідникові.

— Що? Га? Немає? — ковтаючи слова, говорить той. — Шкода... шкода... Але що ж... будемо дивитись без нього. Що? Гм...

Він досить швидкий. Хочє здаватися дуже серйозним, значно серйознішим за свої двадцять років.

— Добре... добре... просто чудово! — оцінює він "Марію Магдалину", вдаючи знавця.

Він був вихованцем Жуковського і, звичайно, багато чув від нього про знаменитого Брюллова. Одержавши в подарунок від матері портрет свого вихователя, Олександр захотів познайомитися з великим художником. Звичайно, згодом Брюллов зробить і його портрет, і ще краще, ніж Жуковського... Так думалось наслідникові престолу.

Він іде до інших полотен, владно зриває запинала, розглядає. Один з професорів запобігливо намагається вгадати намір цесаревича і теж зриває чохла.

— Прошу, ваша високосте, — кожного разу говорить він, уклоняючись.

Олександр, не затримуючись, побіжно розглядає.

— А-а!.. Цампієрі! "Іван Богослов"... Так, так... Прекрасно! Геніально! Що? Га?

Він спиняється біля мольберта Тараса, і професор, не думаючи, скидає чохол, за що й одержує з-за спиною цесаревича від Оленіна гнівно-докірливий погляд. Олек-

сандр хвилину розглядає незакінчену картину Тараса. У Тараса з переляку полізли на лоба очі.

— Блискуче! — оцінює наслідник. — Відразу видно руку генія. Адже так?.. Що? Га?

І академікам нічого не залишається, як запобігливо закивати головами на знак ствердження. Мокрицький ледве стримується, щоб мимоволі не зареготати.

Покидаючи майстерню, цесаревич задоволено говорить:

— Прекрасно! Чудово!.. Взагалі, все тут чудово. Жуковський все змалював мені точно. Я дуже задоволений. Шкодує, що немає Брюллова.

Вони виходять. Низько вклоняються цесаревичу вслід Мокрицький і Тарас. Потім біжать нагору розповісти про все Зевсу.

Тим часом Брюллов, лежачи в себе на дивані і поклавши високо, як дуло гармати, одну ногу на зігнуте коліно другої, дочитував собі "Пертську красуню". Захоплений романом, він, не відриваючи погляду від сторінки, водночас слухав Мокрицького. Раптом підхопився, вдарив кулаком по дивану і заgrimів:

— Хто дозволив? Хто? Я питаю, хто дозволив показувати картини, панове? Чорти б його брали, я вас питаю!..

Покірно і мовчки стояли перед своїм учителем Тарас і Мокрицький. Що вони могли сказати йому?.. Брюллов не знаходив собі місця. Бігав по кімнаті, розкидав речі.

— Ви заслужили, щоб вас карати! Так, так — карати! І я вам не прощу цього ніколи... Ніколи! Запам'ятайте!..

Він ще довго метушився, без потреби хапався за картини й книжки. Навіть подер на дрібні клаптики невеличкий, своєї власної роботи портрет олівцем когось із своїх друзів і сердито шпурнув паперові метелики вгору.

— Ну, — гукнув він до хлопців, — чого ж ви нічого не говорите? Ви чуєте — я вас лаю. Ви заробили. Ну, кажіть же що-небудь. Га?.. А котра зараз година?

Тарас і Мокрицький мовчали, похнюпившись. В Тараса навіть промайнула думка: що ж тепер буде, до кого він піде вчитись, коли Брюллов зараз прожене його від себе? Адже ніхто більше з професорів Академії не захоче взяти його до себе. А куди ж тоді?..

Тим часом Брюллов дістав з кишеньки жилета годинник:

— О, та вже давно пора обідати! Чому ж не з'являється Лук'ян? Панове, я вам не дозволю нікуди йти зараз. Будете обідати в мене. Лук'ян зробив чудові біфштекси. Справжнє мистецтво! Я вас прошу... У мене чомусь апетит!..

Похмуре Тарасове обличчя почало променитися тихою радістю. Він подумав цієї хвилини про те, що любить свого вчителя ще більше, що не може його не любити... Яке чудове все у цьому осяйному світі Брюллова! Лише дивно: чому він не схотів прийняти наслідника престолу і як це він не боїться нікого? Адже цесаревич може про все розповісти цареві... Який безстрашний справді Великий Карл! Недаремно академісти звать його Зевсом...

Увійшов Лук'ян. В помешканні чудово запахло біфштексами. Завітали ще двоє молодих художників — учні Академії. Господар зустрів їх радісним вигуком і відразу посадив до столу.

— Панове, — розпалившись, говорив він учням, — після обіду — в Михайлівський!

Одностайні веселі вигуки молодих митців були відповіддю своєму вчителеві.

14

На початку травня в Александрінському театрі вперше в Петербурзі йшла "Наталка Полтавка". Возного грав сам Щепкін. Схвильовані Гребінка, Шевченко, Мокрицький і з ними цілий гурт земляків ринули в антракті за лаштунки. Поздоровлення, обійми, поцілунки...

Тієї ночі Шевченко до ранку не міг заснути. Похилившись, сидів він на ліжку, занурений у думки. Натхнений чудовим творінням Котляревського, він просто не мав сили втримати себе, щоб не схопити знову — в який уже раз! — зошит зі своєю "Катериною". Доля дівчини-селянки! Ні, він повинен написати... Він уже не має сили відірватись думками від своєї Катерини, не має сили, щоб не писати про неї...

І щоразу, сидячи в "гіпсовому класі" Академії над аркушем паперу з італійськими олівцями в руках, він ніби перестає бачити перед собою голови античних героїв, перестає бачити все довкола і тільки уявляє, як блукає коло села вночі, ламаючи руки, безталанна, скривджена людьми, чиста й прекрасна душею його героїня...

Уже не один місяць живе Тарас у Сошенка. Він перейшов сюди на прохання Івана Максимовича, коли помер його товариш — молодий художник Безлюдний — і Сошенко зостався в своєму напівпідвалі сам. Тепер Тарас має більше змоги працювати з пензлем удома. А працювати треба ще й для заробітку. Сошенко допомагає йому збувати акварелі.

Особливо радіє з переїзду Тараса до Сошенка хазяйчина небога Марія. Зовсім ще молода дівчина, гарненька й легковажна, вона часто заходить до помешкання художників і довго спостерігає їхню роботу. Вона подобається Сошенкові, і, як переконується Тарас, його старший друг користується такою ж її прихильністю. Коли Марія затримується довше біля Тарасового мольберта, він говорить їй:

— Маріє, йдїть-но подивїться, що намалював там Соха.

— А ви не хочете, щоб я стояла біля вас?

— Ба ні — стійте. Та дивїться, я не Соха, я людина небезпечна. Дівчатам слїд зважати на це.

— Ха-ха-ха! Краще пустїть мою руку.

— А то що?

— Наскаржусь Іванові Максимовичу...

— А мені байдуже, — бурчить Сошенко, ніби це його не турбує.

— Ах, так! Вам байдуже?

— Байдуже.

— То робїть собі на здоров'я вашу мазню. Я не хочу на неї дивитись.

Вона сердито тупає ніжною, перекривлює Сошенка й грюкає дверима. Після неї на кілька хвилин настає тиша.

Сошенко мовчки вовтузиться біля підрамника. Він явно невдоволений.

Тарас з насолодою працює ще трохи над своїм малюнком, потім відкладає вбік пензель. На клапті паперу швидко пише кілька рядків. Щось думає, наспівує сам собі. Знову кілька рядків поспїхом лягають на папір.

Впала додолу палїтра, розсипались пензлі...

Сошенко закінчив працювати, підвівся, загуркав по підлозі мольбертом.

— Іване! Послухай ось, Іване...

— А, що там слухати...

— Кажу, слухай, що воно вийшло...

І хоч Сошенко не виявляє особливого бажання слуха-

ти, бо він знає, що Тарас читатиме зараз свої вірші, Шевченко читає.

— Знов про свою Катерину... — бурчить Сошенко, але слухає:

Чорнобрива Катерина
Найшла, що шукала!
Дунув вітер понад ставом —
І сліду не стало...

Сошенко знає всю історію зганыбленої і скривдженої дівчини, він слухає тепер кінець і сам собі признається, що його приятель ніби знаходить стежку і до його серця. Але Сошенко не схвалює цих Тарасових спроб.

— Ну, бачиш, — промовляє Тарас, — яка дивина вийшла в мене.

Сошенко відповідає не відразу. Він ще під враженням почутих рядків. Порається щось там біля свого художницького начиння. Хоч і добре вийшло в Тараса, але ж не його це справа. І він нарешті кидає до Тараса:

— Коли ти художник, то знай свій пензель і палітру. Не розкидай часу й хисту й на те, і на те, бо нічого з тебе не вийде.

— Е, Соха, — вигукує Тарас, — я й сам думаю, що з мене ні чорта путнього не буде... Це ще батько небіжчик про мене, як помирав, казав: "З мого Тараса вийде саме ледащо..." А старі люди краще знають...

— А коли сам знаєш, то нащо пишеш?

— Бо ж батько мій, як переказували люди, сказав ще, нібито з мене може бути і неабиякий чоловік...

— Усе тобі жарти. А я скажу: маєш талант до малювання, то віддай цьому всьому себе. Завжди кажи собі: я художник, і моє життя тільки для цього. Інакше з тебе і справді нічого не вийде.

— Отож-то! І я кажу... — чи серйозно, чи то жартома відказував Тарас.

— Скільки молодих художників не насмілюються й мріяти, щоб бути учнями Брюллова, а ти, і сам не сподіваючись, потрапив до нього, в повазі зараз у нього, маєш неабиякий талант. Здоров'я дозволяє добренько пополамати себе...

— А звісно, сили в мене вистачить і волам хвости крутити, — додавав Тарас.

— А ще тобі скажу, коли вже ми завелися про це... Даремно ото вечорами чи й ночами десь пропадаєш. Завів собі знайомих пів-Петербурга, вже й працювати ніколи.. Сьогодні в одного, завтра в іншого... Ти не дивися, що тебе часом Брюллов до когось возить. Він уже геній, а тобі ще тільки вчитись. А то раптом загуляєш, загуляєш — не можу й дивитись на тебе. Хіба це шлях справжнього художника? Схаменися, поки не пізно. Давно ти за коповика на гальорку в театрі лазив, а тепер ідеш паном у крісла, а потім з друзями вечеряти у Сен-Жоржа, або Дюме, або в Клея...

— Оце ти правду кажеш, Іване. Я за того коповика мав більше насолоди, ніж зараз у кріслах. Було, як надивлюся з-під стелі на спектакль та так наплачуся й насміюся, що інший пан і в ложі не зазнає тої радості. А тепер щось не те...

— Ну, от бач, і сам згоден.

— Бо ж правду кажеш, їй-бо...

— Знай свої олівці і пензлі. Прив'яжи себе мотузком до мольберта — і край.

— Правда твоя, Іване, їй-богу, правда.

Довго триває подібна розмова. Пізньої ночі вони лягають спати. Натомившись за день, Сошенко відразу міцно засинає. Тарас довго перевертається на ліжку. Не може заснути.

— Соха, ти спиш?

Але приятель не відповідає. Тарас ще довго ворухитья на ліжку, потім ніби затихає, і за хвилину чути його притишене шепотіння, з паузами і зітханням:

Ішов кобзар до Києва

Та сів спочивати.

Торбинками обвішаний

Його провожатий...

Знову пауза. Рипіння ліжка. Тихі кроки. І ось горить, відгороджена папером від ліжка приятеля, свічка, шелестять списані аркуші. І вже перекреслюються записані раніш рядки, і біля них лягають інші. І знову закреслюються, і знову туляться тут же нові... І солодка творча мука породжує кришталевий, променистий рядок, якому, наче знеможена породілля немовляті, усміхається змученою, але радісною усмішкою поет.

Увечері Мокрицький зайшов до Тараса, щоб разом іти до Гребінки, якому тільки вчора привезли з України передачу з наливками і запіканками.

— Ходімо, Тарасе, швидше. Спізнюємось. А Сошенко де?

— Прийде пізніше.

Одягаючи сурдут, Шевченко стиха спитав:

— Карла Павловича бачив?

— У театрі, з дружиною.

— Нічого?..

— Все як і досі...

Кілька днів тому Брюллов несподівано для своїх друзів одружився. Його вродлива дружина Емілія Тімм була родичкою професора Зауервейда, з німців, який викладав в Академії мистецтв. Весілля не було. Просто од вінця в лютеранській церкві молоде подружжя і кілька найближчих приятелів, серед них Шевченко і Штернберг, поїхали обідати до Дюме. Обід був багатий і веселий, але в вузькому колі й нетривалий. У наступні дні учні Брюлової ходили похнюплені. Вони побоювались, що Карл Павлович у своїй поведінці буде вже інший і що після одруження зміниться і вся атмосфера в його майстерні й дома.

Тепер Тарас і Мокрицький, зустрівшись, насамперед говорили про свого вчителя. Але їх потаємна тривога, здається, була передчасною. Змін на гірше не було.

Поки Тарас одягався, його приятель заглянув у зошит на столі.

— Що це в тебе, Тарасику?

— А чорти його батька знають, що воно...

— Вірші?

— А ти, може, думаєш — цінні папери?

— Прочитай дещо.

— Та нехай їм грець. І так спізнимось на вишнівку до Євгена Павловича.

— Дарма. У Євгена янгольська душа — не буде гніватись.

Аполлон узяв був зошит на столі, щоб прочитати.

— Та вже давай я сам, — заперечив Тарас і забрав зошит.

Він, вагаючись, подивився на товариша і почав "Катерину". Аполлон слухав, підперши голову рукою і похилившись на стіл.

В одному місці Тарас сам обірвав своє читання:

— Мабуть, підемо вже?..

Але той не відповідав. Тарас читав далі. У дверях з'явилась Маруся. Почувши читання, вона мовчки притулилась до одвірка. Вона так часто слухала розмови між Тарасом і Сошенком, що вже навчилась трохи розуміти їх.

Коли Шевченко закінчив, Аполлон не проронив спочатку й слова. Надів пальто, шапку. Потім підійшов до столу, взяв рукопис і поклав його до кишені.

— Читатимеш у Євгена.

— Нізащо!.. Покинь тут, — запротестував переляканий Тарас. — Марусино, заступіться!

— Куди ви тягнете Тараса? — втрутилася Маруся. Але Мокрицький не схотів їх і слухати. Він таки забрав рукопис.

Замикаючи за ними двері, Маруся голосно і невдоволено говорила Мокрицькому:

— Більш не приходьте до нас, коли ви такий. Ішли б самі, а то й Тараса з собою забираєте.

— Вам більш потрібний Іван Максимович, — уїдливо зауважив Мокрицький.

— Пхи... — і дівчина примхливо закопилила губу.

Молодий український письменник Євген Павлович Гребінка приїхав до Петербурга років з п'ять тому. Він викладав російську словесність в Другому кадетському корпусі. Майже щотижня до нього приходили на "п'ятниці". Приваблива особистість господаря та його простота й безпосередність робили ці літературні вечірки цікавими для багатьох навіть найвидатніших літераторів і митців столиці. А українські напої, що їх готували спеціально для Гребінки на Україні його родичі, допомагали цьому відомому вже в Петербурзі письменникові робити свої вечірки ще більш задушевними.

Шевченко й Мокрицький спізналися на добру половину вечірки. На столі височіла сулія з вишнівкою, миготіли проти світла рубінові запіканки... Скільки не пили гості, а напої не вичерпувалися.

Сошенко вже був тут. Біля столу й по кутках, а також у сусідній кімнаті сиділи й ходили літератори впереміж з офіцерами, урядовцями, викладачами кадетського корпусу і навіть кадетами старших класів, яких інколи запрошував до себе Гребінка.

— А-а!.. — розкрив назустріч прибулим обійми Нестор Кукольник. — Земляки-художники! А чому немає Карла Великого?

До молодих художників підійшли Панаєв і Бенедиктов, які перед цим дискутували про танцівницю Тальоні, що гастролювала тоді в столиці й наробила багато шуму своєю "качучею".

Сухоряве, з високим чолом обличчя господаря світилось усмішкою до новоприбулих.

— Панове! — вигукнув Мокрицький, тримаючи за рукав Шевченка. — Я теж хочу вас почастивати сьогодні...

— Е ні, панове, — заперечив м'яко Гребінка, — частування — це мій обов'язок. Прошу. Ми почали були без вас...

Він підвів обох до столу.

— Цієї, чи цієї, чи цієї? — питався він у них, тикаючи пальцем у різні пляшки й фарфорові чи й просто череп'яні барильця та куманці. — Чи краще всього по черзі?

Шевченка познайомили з відомим математиком Остроградським, який переїхав до столиці з Харкова. Він розмовляв з конференц-секретарем Академії мистецтв Григоровичем, який мав Шевченка вже за свою людину. Потім Гребінка одвів Тараса вбік.

— Як тепер Карл Павлович? — спитав він.

— Здасться, в театрі.

— Мабуть, ви його цілими днями тепер, по одруженні, й не бачите?

— Ні, Емілія дуже привітна й чарівна. Вона навчила мене й Карла Павловича грати в "гальбе-цвельф". Тепер я щодня з нею граю.

— Боюся, чи не втратили ми чудового товариша, — непокоївся Гребінка. — Бач, ось і сьогодні не приїхав. Мабуть, німкенья не любить наших українських наливок. А чим Мокрицький збирався частувати нас?

Шевченко зніяковів:

— Не знаю, Євгене Павловичу...

— Ну, ну... Адже разом прийшли. Признавайся.

Але на його запитання відповів сам Мокрицький:

— Панове, пропоную вашій увазі оцей зошит...

— Вірші? Ви теж пишете вірші? — спитав Кукольник.

— Вірші... Але не мої, а Тараса Григоровича...

Та не так просто було впросити Тараса читати свої вірші, хоч він і любив, і вмів добре читати.

Нарешті домовились, що спочатку послухають нові байки Гребінки, а потім уже буде черга Тарасова.

Колись Шевченко читав тут свою "Причинну". Його хвалили. І тепер щиро хотіли послухати його нові вірші.

Коли прийшла черга Тараса, він сказав:

— Панове! З вашого дозволу я оце прочитаю поему "Катерина". Я присвятив її Василю Андрійовичу Жуковському в пам'ять двадцять другого квітня 1838 року — дня мого визволення.

Шевченко читав блискуче. Даль, майбутній автор знаменитого словника російської мови, добре знав українську мову і вже не раз втирав хусткою очі. Усі теж слухали захоплено.

Кукольник, здивовано, широко розкривши очі, дивився в обличчя Шевченкові, не зважаючи на вимовити й слова, хоч його балакуча вдача не зносила довгих пауз. Панаєв, захоплено підкивуючи головою Шевченкові на знак свого задоволення, раз у раз нахилився до Бенедиктова і на мигах ділився своїм зворушенням. Гребінка, що був тонким знавцем фольклору й народної мови, сидів вражений. Його трохи бліде обличчя раптом змінилося, зробилося натхненним, на щоках загравав рум'янець, очі заблищали...

Коли Шевченко закінчив, деякий час стояла тиша. Потім Гребінка перший підійшов до автора й мовчки обняв і поцілував його. Зніяковілій Шевченко безпорадно намагався упхати зім'ятий рукопис у кишеню піджака. Але хтось узяв зошит з його рук.

— Це подія, велика подія в літературі!.. — вигукував Гребінка.

— Приєднуюсь до вас, правильно... подія!.. — додав Бенедиктов, шукаючи в рукопису Шевченка якогось місця, що привернуло його увагу.

Тихий гомін приємно здивованих людей пішов по кімнаті. Незнайомий Шевченкові чоловік, що досі сидів собі мовчки на дивані, тепер підійшов до Тараса, потиснув йому руку.

— Гулак-Артемівський, — промовив він, рекомендуючись, — з Києва, а тепер у Глінки, в придворній капелі.

— Та ви ще не знайомі! — здивувався Гребінка.

— Ми всі тут були незнайомі досі з паном Шевченком, — пролунав несподівано голос з порога. — А тільки зараз, в останню годину, по-справжньому починаємо наше знайомство з ним...

Усі обернулись і побачили Брюллова. Він прийшов під час читання і слухав з сусідньої кімнати, щоб не порушити напруженої уваги гостей.

Його зустріли радісним шумом.

Загальний гомін перекрив голос Гребінки:

— Що ж ми нічого не робимо, панове? Прошу до бокалів!.. В честь народження нового поета!

ЧАСТИНА ДРУГА

1

Через багато років Шевченко не забуде, як Брюллов, ідучи до нареченої в день свого одруження, сів у тривожній задумі перед копією картини Доменіко Цампієрі. Він уже закінчив її. Кілька хвилин тривала ця пауза... Перебувати все життя в полоні своїх полотен і раптом одружуватися вперше на тридцять восьмому році, щоб належати молодій і чарівній красуні, та ще після розгульного молодечого життя, — було про що подумати перед страдником Цампієрі, який так і не зазнав щастя в особистому житті. І Брюллов ніби почув від Цампієрі: "Не одружуйся, загинеш..."

Усім друзям Брюллова спочатку здалося, що Карл щасливий. Вважали щасливим навіть Шевченка, якого Брюлови просили бувати в них щодня.

Перші дні по одруженні учні і друзі намагалися не тривожити Карла Павловича. Але він сам, побачивши за кілька днів Шевченка в своїй майстерні, повів його до себе. З того часу Тарас почав бувати у Брюллових щодня, іноді по кілька разів, бо, відпускаючи його на лекції, брали слово, що він знову повернеться до них.

Емілія чудова і на вроду, і на вдачу. Шевченко захоплений і вихваляє її перед друзями. Щоправда, вона ще недосконало опанувала російську мову, трохи калічить слова, зате тонко відчуває мистецтво, непогано співає й грає, чого не може не цінити Шевченко. І Тарас, і Брюллов за-

чаровані її співом. І через двадцять років після цього Шевченко не забуде магічної її краси, її чарівний голос вчуватиметься йому і на засланні...

Певне, в цілому грандіозному будинку Академії не було такого другого веселого, життєрадісного й гармонійного подружжя. Фортепіано, співи, читання вголос романів, "гальбе-цвельф", прогулянки понад Невою, спектаклі з Каратигінім і Брянським, балет з чарівницею Тальоні... І натхнена коханням, улюблена творча праця біля мольберта щодня. З насолодою працював Брюллов над кількома портретами, і серед них над портретом графа Мусіна-Пушкіна, що перший відкрив "Слово о полку Ігоревім".

Та, мабуть, найщасливішим буде Тарас. Якось у ті дні його новий щирий приятель Віля Штернберг, коли вони їхали візником з гостини, сказав:

— Заздрю, одверто тобі кажу, Тарасику, заздрю тобі.

Шевченко не ховався зі своєю радістю перед кращим своїм другом. Він тільки щасливо всміхався. Навіть Штернберг знав не про все, про що не раз розмовляли Брюллов і Шевченко. Карл Павлович радив Тарасові не розповідати навіть друзям про їх розмови.

Цього вечора вони гостювали у відомого українського поміщика й мецената Тарновського. Повернувшись до столиці з України, Штернберг відразу ж почав навідувати Тарновського, що приїхав до Петербурга разом з обома небогами. Своїх дітей він не мав і завжди був оточений родичами. Шевченко не раз відмовляв у проханні своєму приятелю піти разом до Тарновських, у яких завжди бувало весело і завжди сходився цікавий гурт художників, композиторів, артистів, письменників і просто знайомих господареві поміщиків і впливових урядовців. Сьогодні нарешті Тарас погодився, і Штернберг познайомив його з камер-юнкером при дворі царя і "почетным вольным общником Санкт-Петербургской Академии художеств" Тарновським. Познайомив і з його приємними небогами, товариство яких Штернберг любив особливо. Прощаючись, гостинний господар запросив Шевченка бувати в його домі частіше. Штернберг подібне запрошення дістав набагато раніш. Він міг вважати себе мало не давнім знайомим Тарновського, оскільки бував не раз уже і в його маєтку на Чернігівщині — в знаменитій Качанівці, писав портрет з господаря і був знайомий з його ріднею.

Коли під'їхали до будинку, де тепер жили обидва художники, Тарас розплатився з візником і довго в задумі стояв на тротуарі.

— Чого це ти? — спитав трохи здивований приятель.

Та Шевченко постояв мовчки ще кілька хвилин, потім рушив сходами на свій поверх.

І вже коли було погашене світло і вони, накрившись ковдрами, — в хаті було холодно, — лежали на своїх постелях, Тарас почав тихо говорити:

— Чорти його батька знають, Вілю, що воно на світі діється... Карл Павлович не завжди ласкавий навіть до членів царської сім'ї, щоб їх прийняти в себе. А оті міністри, генерали, поміщики, вдесятеро багатші за мого Енгельгардта, то аж навшпинячки стають перед нашим Карлом, щоб подарував їм бодай усмішку. Та ба... не завжди їм щастить... Мене ж, гольтіпаку й маляра, не тільки приймає, а й не відпускає на лекцію, поки не забожуся, що повернуся знову до них або прийду другого дня обідати... А Енгельгардт не терпіз мене навіть на порозі своїх покоїв, а тільки в передпокої, в кутку — беззвучного й незримого козачка... Ні, таки з біса щасливий, Вілю, отой Тарас Шевченко!.. Аж так?

Не міг не погодитися з цим і ніжний друг Тарасів.

— Тарновський нічого не замовляв тобі? — спитав він Тараса. — Адже тебе вже мають за вправного портретиста.

— Ні, не замовляв. Тільки запрошував більше бувати в нього.

— Коли вже запрошував, то значить будуть і замовлення. Учнів Карла Великого він уміє цінити. Я свій слід у його колекції, в маєтку, залишив.

— Та мені байдуже щодо замовлень. Не він, то хтось інший принесе мені свою мордюку... А от щось я не розкусив цього Тарновського. Про мистецтво говорить такі істини, які й прості маляри давно знають, а від його допетів і анекдотів мені аж нудно.

— Е, не кажи так, Тарновський чудова людина. Ти ще його не знаєш.

— Та я ж і кажу, що не розпізнав. Ось небоги його — то нам більше до серця.

— Особливо старша, — мовив захоплено Штернберг. — Як вона тобі?

— Гарна. І бровенята мені до смаку, тільки все-таки не мужичка.

— Таке скажеш...

— Отож і кажу — не мужичка. Не знаєш, як до неї й промовляти. Я собі колись мужичку знайду.

— Ніби ти й справді, Тарасе, не дивився в вічі панночкам. В Академії про тебе дещо розповідають.

— Дурниці.

— Нехай і дурниці. А от дружина Карла Павловича з панів, а тобі до вподоби. Хіба що маєш проти неї? Сам казав, що чарівна.

— Тож і Брюллов не мужик, а пан. Тому в них і гармонія. Аж завидки беруть, на них дивлячись. Рай, та й годі... їй-бо!

Це сталося наприкінці лютого. Як завжди, Тарас обідав у Брюллових. За столом Емілія здалася Тарасові особливо чарівною. Такою робив її чудовий настрій. Вона частувала Шевченка й свого мужа вином, була ласкава й весела. Шевченкові не хотілось покидати їх після обіду. Емілія сама, як це раз у раз бувало, нагадала йому про лекцію о п'ятій годині. Треба було йти. Він не прощався, обіцяючи ще сьогодні виграти в неї в "гальбевельф".

Коли закінчились класи і Шевченко прийшов знову до Брюллових, Лук'ян зустрів його:

— Нікого не приймають...

Сталося щось незвичайне, чого ще не траплялося жодного разу, і це не могло не здивувати й не стривожити Брюлловського поклонника...

Другого дня, бадьорий і веселий, Брюллов пропонував поздоровити його: він знову був неодружений... Вчора, після такого веселого й приємного обіду, його дружина пішла до дружини професора Зауервейда й не повернулася. Вони розлучились.

Вражений Тарас не міг спитати про причини. Брюллов був перед ним надто великий, щоб допитуватись у нього про те, що сам він не вважав за потрібне сказати.

Портрет Мусіна-Пушкіна ще не був закінчений. Брюллов сів за нього й одразу ж покинув... Йому не давало працювати хвилювання, а можливо, нервове зворушення. Другого дня уже не міг підвестися з постелі й пролежав тяжко хворий два тижні. Шевченко не відходив від його ліжка.

Доменіко Цампієрі був близький до істини...

Сам Шевченко враз після хвороби свого вчителя захворів теж. Штернберга вже не було в Петербурзі — він поїхав до Оренбурга з Далем. Пономарьов забрав хворого Тараса до своєї кімнати в Академії. Певне, таке було бажання Брюллова. Тут було легше лікувати хворого і забезпечувати кращий догляд. Товариське піклування й напрочуд дуже здоров'я Тараса незабаром поставили його на ноги. Він залишився тимчасово у Пономарьова в Академії і знову повернувся до улюбленої роботи і веселого товариства молодих художників, своїх друзів.

У сусідній кімнаті по коридору жив один з кращих учнів Брюллова — Петровський, трохи далі — Мокрицький, ще далі Соколов, Ткаченко, Уваров й інші. Ці дні Шевченко буде згадувати через десятиліття як найкращі дні свого життя і кращі переживання молодості. Ніколи потім він не мав такого чудового товариства.

І, відчуваючи радість одужання, жвавий і веселий Тарас став ще жвавішим і багатшим на різні витівки. Один епізод довго згадували його друзі.

Петровський працював ці дні над своєю програмою "Агар у пустині", за яку потім одержав відрядження за кордон коштом Академії. Багато часу й енергії віддав він цій картині й майже закінчив її. Залишались окремі деталі.

В неділю він прийшов до кімнати Пономарьова засмучений.

— Друже! — вигукнув Тарас. — Що сталося? Ти подивися в дзеркало...

Петровський сумно махнув рукою. Але Тарас не відступився.

— Ну, кажи, чим тобі зарадити, і ми все зробимо. Не віриш?

— Не вірю, Тарасику, бо потрібен живий гусак або цілий карбованець! Залишилось написати крила ангела — і картина готова. А де взяти натурщика? На Невському гусака ловити?

Тарас почухав потилицю.

— Це завдав ти мороки. Ми щойно з Пономарьовим міркували, де його позичити четвертака на снідання.

— От і чудесно! — вигукнув Петровський. — Зараз їдьмо до моєї матусі на околицю, вона нас нагодує, і, може, я виблагаю в неї карбованця.

Пономарьов рішуче відмовився.

— На візника ніхто з нас не має грошей, а пішки, та ще туди і назад, то де ж його стільки часу взяти? Адже й ми поспішаємо з роботою.

— Та воно й не гаразд, — додав Шевченко, — прийти непроханими, наїстися та ще й грошей просити. Матінка твоя ще образиться. Йди вже сам. Більше надії, що дістанеш те, чого просиш.

Петровський пішов сам, а Тарас і Пономарьов залишились працювати за самим чаєм. Лиш іноді Тарас кидав роботу, кудись виходив і швидко повертався назад.

Увечері Петровський з'явився в кімнаті Пономарьова, тримаючи над головою, як прапор переможця, карбованець, що дала йому стара матуся на гусака.

— Тепер мій ангел у пустелі матиме крила!..

Пономарьов і Шевченко весело переморгнулися і разом кинулися до приятеля. Пономарьов міцно тримав Петровського, а Тарас швидко видер у нього з рук карбованця. Не встиг бідний художник схаменутись, як друзів уже не було в кімнаті. Тільки Тарас, просунувши у двері голову, гукнув:

— Доганяй нас у "Римі"...

Петровський після гостювання у матері був неголодний і не пішов за ними. Чухаючи собі потилицю і дивуючись несподіваній пригоді, він не знав, що ж йому тепер робити. Хлопцям не можна було показувати карбованця, тим більш що вони сьогодні були ще голодні, але ж він не міг витримати, щоб не похвалитись. З чого ж тепер він малюватиме крила? Ох, цей Тарас!.. Часто в дні, коли напружено працювали вони над своїми програмами і не мали часу заробляти на акварелях і портретах, було їм сутужно з грішми, і тоді вони ділились останнім полтинником. Але зараз, коли треба було закінчувати картину, карбованець був йому дуже потрібний. Ну, де він тепер дістане нового карбованця?..

За такими роздумами застали його приятелі. Вони побували в трактирчику "Рим", де й проїли здобуті в такий спосіб гроші.

— Не журися, дурненький! — гукнув Тарас до Петровського. — Я тебе порятую...

Петровський гірко всміхнувся: Тарас був найбідніший серед них. Звичайно, Тарас міг заробити, але ж не так скоро, бо зараз їм було не до заробітків.

Другого дня надвечір Тарас пішов з Пономарьовим на один з дворів Академії, де ходив табунець гусей помічника поліцмейстера Академії Соколова. Тарас принадив гусей до себе кришками хліба, а потім схопив найбільшого гусака за шию, накрив своїм плащем і, затиснувши йому дзьоба, щоб не галасував, побіг до кімнати Петровського. На жаль, кімната була замкнена. Довелось передержати гусака в Пономарьова. Вночі, коли Петровський повернувся і ліг спати, Шевченко нишком прочинив до нього двері і пустив гусака.

Почувши крізь сон, як гусак чапав по підлозі, Петровський прокинувся й отетерів з подиву й переляку. Йому здалося, що він марить. Крізь вікно світила біла петербурзька ніч, і він бачив, як підняв до нього довжелезну шию великий, гарний, вимріяний красунь гусак. Молодий художник простяг назустріч своїй мрії тремтячу руку, і гусак боляче дзьобнув його в лікоть. Сумніву не було: натурщик у повній своїй красі стояв перед ним і ніби сам просився на полотно...

Потім, коли вже художник дописав крила своєму ангелові, один із сторожів Академії зробив з натурщика друзям добру вечерю, на якій академісти вихваляли Петровського за талант, Пономарьова — за гостинність і добру вдачу, а Тараса — за сміливість і філософський розум...

Згодом Шевченко, заробивши грошей на акварелях, повернув вартість гусака Соколову. Брюллов, довідавшись про витівку свого улюбленого учня, довго й щиро сміявся і докоряв учням, що не прийшли тоді по допомогу до нього.

2

За порадою Брюллова Шевченко відвідував лекції з фізики у Вільному економічному товаристві, а в університеті й Медичній академії — лекції професора Буяльського з фізіології і Куторги — із зоології. У Брюллова була звичка читати вголос. Дуже часто він читав книжки своїм учням або вимагав цього від них, а сам або працював, або лежав відпочиваючи. Пушкіна тут перечитували урочисто, завжди додаючи деталі власних спогадів про зустрічі й розмови. Шевченко залюбки брався за "Вечори на хуторі поблизу Диканьки" Гоголя або "Петербурзькі повісті" чи "Тараса Бульбу", окремі місця з якого

знав напам'ять. Не було кінця слуханню романів Вальтера Скотта. Але й різних наукових праць з історії, філософії, економіки прочитано тут немало. До лекцій в Академії це було таким додатком, який набагато переважав їх своїм значенням. А ще треба додати численні знайомства, а також дискусії по літературних салонах, читання в Брюллова деяких заборонених книжок.

— Ти ненаситний, Тарасе, — говорив йому Брюллов, не завжди маючи змогу задовольнити Шевченкові вимоги щодо книжок або його прохання про нові знайомства.

Кілька років такої науки варті були тоді для Шевченка доброго університету. Він міг експромтом прочитати лекцію на мистецькі, літературні, історичні, політичні теми. Досвідчений художник Сошенко, маючи за спиною Академію, не міг зробити і частини того, що перед його очима робив Тарас.

— Тільки час марнуєш по отих театрах, та салонах, та гулянках, — не раз докоряв він Тарасові. — Допався, як голодний до поживи. Модним робишся у столиці.

— За що ти лаєш Тараса? — втручалась у розмову Марія. — Хіба ж то погано, що його скрізь запрошують і він скрізь встигає?

— Розумієш, Маріє, в цього хлопця, мабуть, бісова кров кипить...

Але дівчина відчувала це й сама. Обидва художники були молоді. Сошенко вже мав у руках професію, але дівчина дедалі частіше спиняла свій погляд на впертому і нестримному Тарасові, що знову повернувся жити до них. Сошенко це помічав, і злість на невдячного Тараса щодень більше ятрила йому поранене коханням до дівчини серце.

Те, що Шевченко був учнем Брюллова, допомагало йому знаходити собі замовців. А проте це була не просто марка. Шевченко й справді уже був талановитим майстром портрета. Приятелі познайомили його з ротмістром Апрелевим, що шукав хорошого художника. На перший сеанс хвацький кавалергард привіз Шевченкові не тільки свою, заспану після нічної п'ятики, фізіономію, але й кілька загадкових пакунків. Він поклав усе на стіл. Не дочекавшись, поки художник сам припинить сеанс, ротмістр підхопився й побіг до своїх пакунків на столі.

— Ну, досить, Тарасе Григоровичу, досить! Хіба я можу стільки сидіти непорушно. Не знаєте ви ще моєї вдачі!..

— То, пане Апрелев, можете відпочити, а потім знову візьмемось до роботи.

— Оце ж і я кажу — відпочинемо... біля оцих устриць, телятини і джину. Ви п'єте джин, Шевченко?

Звичайно, Тарас не відмовився, та й ротмістр був надто наполегливий.

— Тарасе Григоровичу, — спитав ротмістр після другої чарки, — а ви їздили коли-небудь у сідлі?

— В сідлі — ніколи, пане ротмістр, а так, охляп, то любив. Промчиш ото селом на молоденькому жеребчику, що люди тільки головами хитають...

— У мене своя стайня в Петербурзі. Знайдіть мені коня, кращого за моїх, і завтра він буде мій! — хвалився Апрелев, наливаючи знову чарки. — Це мені коштує половини моїх прибутків від усіх моїх сіл, чорти б його брали! Прошу вас, устриці...

Наспівуючи, він розгортав новий пакунок, у якому було півдюжини портеру.

— Я, Тарасе, люблю найщиріших людей у світі — кавалеристів. За кавалерію його імператорської величності! Пий, Тарасе! Друже мій! Шкода, що ти художник, а не кавалерист...

Він вправно розкорковував пляшки з пивом і перекидав їх над склянками. Шевченко бачив, як ледве помітно відхилились двері до кімнати і в щілину зазирали ясні очі Марії. Тоді він навмисне підіймав високо склянку й виголошував:

— За бравих кавалеристів!

Розчулений ротмістр намагався обійняти Тараса й розцілувати. Двері зачинялись, але Шевченко був певен, цікаві дівочі очі стежать за ними крізь щілинку в замку.

Коли п'яний ротмістр поїхав додому, до кімнати пурхнула Марія.

— Ага, ви собі гуляєте, напиваєтесь!.. А про мене зовсім забули...

— Що ви, Маню! — виправдувався Шевченко. — Як це можна?

— Виходить, можна. Для мене ви часу шкодуєте.

— Неправда, не шкодую.

— Ну, то я ловлю вас, Тарасе, на слові. Не шкодуєте?

— Ні.

— Анітрішечки?

— Аніскілочки...

— Тоді ходімо зараз удвох гуляти. Підемо на Невський, ви мене покаатаєте на санках. Візьмете рисака.

— Рисака, Маню, не візьму, бо не маю за що, а на Невський підемо. Сьогодні неділя — там зараз уся столиця.

Дівчина зібралася вмиць, і Тарас навіть не встиг прибрати на своєму столі, де стояли порожні й напівпорожні пляшки, закуски, скойки... Сам Тарас у компанії з ротмістром пив дуже мало і тепер відчував тільки легке сп'яніння. Коли вони вийшли на повітря, він швидко освіжився.

Увечері вони повернулися. Маня прошмигнула до тітчиного помешкання. Тарас, відчинивши двері, побачив Сошенка, що читав, лежачи на ліжку. В кімнаті все залишилось таким, яким Тарас і покинув його. Безладдя на столі, брудна підлога. Сошенко навіть не глянув у його бік.

— Соха, — винувато промовив Тарас, — я думав, що встигну прийти раніш і ще до твого приходу навести лад у кімнаті. Але ми... я затримався.

— Відчепися від мене, скажений! — мало не простогнав з люттю в голосі Сошенко.

— Ех, Соха!.. Бог поробив нас скаженими. Не будемо на нього сердитись: інакше він не міг, бо ризкував святим мистецтвом... А в хаті, Іване, зараз буде лад.

— Не в хаті треба лад наводити, а в душі...

— Їй-бо, Соха, не второпав, до чого це.

Сошенко підхопився.

— Під три чорти! — закричав він. — Ти все прикидаєшся, що не можеш второпати. Ні, досить! Досить мені й цього!..

— Чого досить, Іване Максимовичу?

— І цього не розумієш? Ну, то я тобі скажу ясніше — вибирайся від мене! Іди куди хочеш...

— Соха! — вигукнув Тарас, відчуваючи, як обурення затуманює йому голову. — Схаменися! Не будь дурнем...

— Забирайся звідси!

Стримавши свій гнів і відчуваючи, що Сошенко таки правий, Тарас мовчки почав збирати свої речі, хоч і збирати майже не було чого. Сошенко тим часом, не дивлячись на свого приятеля, голосно і сердито говорив:

— Я вважав, що зроблю тебе людиною, а тепер бачу — помилився. Який з тебе художник? Маєш здібності, талант, а зовсім пустився берега. Пропаща людина. З тобою по-людському, а ти...

Шевченко рвучко здирав із стін свої малюнки, кидав у скриньку пензлі, олівці. Він не озивався й словом на дорікання приятеля. Коли все було зібране в кошик і скриньку, він підхопив їх, оглянувся на порозі, глибоко вдихнув повітря і тихим, сумним голосом проказав:

— Бувай здоров, Соха!

— Іди здоров, Шевченко!

Тарас тихо зачинив за собою двері. Ледве чутні були його кроки в коридорі. Сошенко підхопився, прочинив двері:

— Гей, Тарасе! Зажди! Куди ти?

Але на відповідь йому десь у кінці коридору проквілили в темряві надвірні двері, на мить війнув протяг. Забувши навіть зачинити кімнату, Сошенко повернувся до себе і спинився, схопившись за голову.

— Що ви зробили з ним? — почув він раптом голос позаду. В очах Мані палала зненависть. — Я вас питаю, що ви зробили з ним? Ви мене чуєте?

Завжди тихий і ласкавий, Сошенко раптом закричав:

— Ви безсоромна дівчина! Кидаєтесь на ший людям, яких уперше побачили. Невдячна ви, ідіть з моєї кімнати! Я думав, ви чесна людина, а ви...

— Що? Що ви тут сказали? Ви нещасний маляр! Ви гнила ганчірка! Я ненавиджу вас...

— Я це знаю...

— А тепер знатимете ще краще. Я не хочу дивитись на вас, знати вас, чути ваші кроки в нашому коридорі. Мені гидко стояти у вашій брудній кімнаті...

— Тому що тут немає Шевченка?

— Так. Знайте, саме тому, що його тут немає. Саме тому.

— Ідіть! Ідіть! — зловісно вимовляв Сошенко, підступаючи до дівчини.

Вона, говорячи, відступала перед ним, аж поки не опинилась у коридорі. Потім побігла і грюкнула дверима своєї кімнати.

Сошенко зачинив двері. Замкнув їх, кинув ключ на стіл. Болісно дзвякнула пляшка з-під портеру. Сошенко

мить постояв серед кімнати, потім сів на ліжко. Якесь нерішучість і розгубленість застигли на його обличчі. Він упав на подушку, натягнув на голову шинель. Минула хвилина, друга. Плечі безщасного художника раптом заходили під старою шинелею.

3

До пізнього вечора засиділись у Брюллова. Він усе не відпускав учнів додому, розважаючи їх веселими історіями з життя російських художників у Римі. Слухати їх було цікаво. Але за цими веселощами вчителя Шевченко помічав надто нервові його реакції на кожен рух своїх учнів-друзів, начебто він боявся, що хтось підведеться, щоб іти додому, і за ним підуть усі. Навіть у коротких паузах Тарас бачив тінь тривоги на обличчі Брюллова. Щось було в нього на думці, про що не говорив він своїм учням і що хотів, мабуть, приглушити веселою розмовою. Певне, інші не помітили цього. Брюллов умів бути веселим.

Він, щось пригадуючи, одну мить дивився на Шевченка. Потім вигукнув:

— Але ж, панове! Чому ніхто з вас не розповість щось веселе? У вас у житті багато веселих історій. От розкажи нам, Тарасе, як ти одшмагав колись свого вчителя?

І зареготав:

— Розумієте, Тарас ще малим хлоп'ям учився в сільського дяка грамоти. А той варвар бив дітей різками без будь-якої провини. Ось одного разу, коли дяк був дуже п'яний, Тарас зв'язав його і добре одшмагав, а потім утік. Ха-ха-ха!.. Ха-ха-ха!..

— От ви, Карле Павловичу, і розповіли все за мене, — тихо вимовив Шевченко.

— Як бачите, — говорив далі Брюллов, сміючись, — ознаки геніальності в Тараса проявлялись давно. Я тільки боюся, що він і мене колись зв'яже, коли нап'юся, й одшмагає...

Всі засміялись.

— А куди мені тікати звідси? — сказав серйозно Тарас.

Коли розходились по домівках, Брюллов провів Тараса до дверей і на прощання, замислений, сказав:

— Завтра я хочу бачити тебе в майстерні рівно о чет-
вертій. Не спізнися.

— Я прийду задовго до того.

— Приходь. Тобі не доведеться одягати робочий халат.

Тарас здивовано подивився в обличчя Карла Павлови-
ча. Коли б довкола було більше світла, він вловив би на
обличчі свого вчителя тінь якоїсь незрозумілої сумної
іронії.

Поволі підіймався Тарас сходами в своє помешкання
під самим дахом. Потім лежав на старому дивані, що пра-
вив йому замість ліжка, мовчав. Штернберг нарешті не
стерпів:

— Що з тобою, Тарасику? Чому задумався?

Тарас розповів приятелеві про останню дивну розмо-
ву з Брюлловим.

— Що це буде за урок?

Штернберг, який так само, як і інші учні, любив Брюл-
лова, сказав:

— Карл Павлович або готує тобі якусь приємну нес-
подіванку, або щось інше, теж приємне. Ніколи в житті
ніхто з нас не мав від нього нічого прикрого.

Другого дня Шевченко прийшов до Брюллова за півго-
дини до призначеного часу. Не цікавлячись ніколи одягом
своїх учнів, Брюллов на цей раз оглянув Тараса і
посміхнувся.

— Тарасе, — сказав він, — якщо дама, яка буде сьо-
годні в моїй майстерні, тобі дуже сподобається, не наду-
май впадати за нею, бо не вбережеш голови...

— Може, це ваша нова наречена?

— Ха-ха-ха!.. Ха-ха-ха!.. — реготав Брюллов.

Увійшов Лук'ян.

— Всім, хто прийде до мене, скажеш, що я не прий-
маю. Якщо прийдуть дами — не затримуй. Зрозумів?

Лук'ян хитро всміхнувся.

— Розуміємо... — проказав він і зник.

— Іди, Тарасе, до майстерні й наготуй свіжу палітру.
Подивися, щоб у всьому був лад, і залишайся там, поки я
не прийду. Може, тобі буде цікаво.

Тарас зійшов до студії, наготував палітру й пензлі. За
кілька хвилин увійшов Брюллов. Тарасові впало в око, що
учитель був сьогодні не в звичайній своїй сірій куртці, а
одягнув святковий костюм, пов'язався пишним барвистим
бантом на шиї. Видно було, що доторкнувся він і до

свого волосся, зробивши його ще пишнішим і надавши йому вигляд того безладдя, за яким можна було побачити найпильніший догляд і смак.

— Що зробиш, Тарасе, — дами!..

Раптом прибіг засапаний Лук'ян.

— Карле Павловичу! Її імператорська величність...

— Іди нагору, коли треба буде, я покличу, — спокійно наказав йому Брюллов.

Лук'ян вийшов.

У коридорі пролунали кроки. Брюллов швидко підійшов до дверей і відчинив їх. До студії заходили дві дами. Президент Академії і кілька професорів оточували їх.

Брюллов зустрів дам біля дверей, низько вклонившись. Шевченко вклонився теж.

— Ми не примусили себе чекати, пане Брюллов?

— О ні, ваша величносте. Прошу вас... Це моя майстерня. Якщо ваша величність дозволить... — пропонуючи государині крісло, відповів Брюллов.

Імператриця і її фрейліна, чорноока струнка красуня, з суворим поглядом і стиснутими вустами, вся в бордовому бархаті, не поспішаючи, обійшли всі відкриті роботи Брюллова й учнів.

— Дозвольте почати, ваша величносте? — спитав Брюллов.

Злегка кивнувши головою, цариця відпустила президента і професорів. Брюллов допоміг їй сісти в потрібній позі. Фрейліна деякий час дивилась у вікно, потім сіла недалеко від государині в крісло й почала копатися в бісерній торбинці з в'язанням, раз у раз перекидаючись з государинею фразами по-французькому.

— Тарасе Григоровичу, — сказав Брюллов, — дякую вам, зараз ви непотрібні. З'явітьесь ввечері, але обов'язково.

Ще раз оглянувши нишком сухоряву постать цариці, Шевченко уклонився і вийшов.

Він поволі виходить із Академії, і відблиски його доброго настрою остаточно гаснуть. Даремно пробує він не думати про все це... Понад самою Невою, дивлячись увесь час у воду, поволі йде Штернберг. Вони вже побачили один одного, і усмішка осяяного сонцем обличчя друга привітним променем лине до Шевченка. Ідуть разом, далі від Академії.

- Зевс пише портрет цариці...
- З натури?!
- Вона в нашій майстерні, з фрейліною.
- Ти бачив їх?
- Бачив... бодай мені повилазило...
- Яка на вигляд?

— Як трохи постаріє, буде зовсім подібна на засушений опеньок. Але жвава, прудка.

Штернберг здивовано дивиться на нього. Не змовляючись, мовчки ідуть до Літнього саду. Тарас, замислившись, мовчить. Його друг, трохи одвернувшись, ловить поглядом відблиски сонця на Неві, які шукав колись для свого "Нарциса" їх учитель, будучи такий самий молодий, як тепер вони.

Попід берегом пропливає листок. Штернберг не витримує:

— Ти подивися, Тарасику, і листочок... Як і тоді, коли Карл Павлович працював над "Нарцисом".

Вони спиняються і довго дивляться на Неву, на одинокий листочок, що поволі пропливає за течією повз них з піднятим угору потемнілим корінцем.

Літній сад огортає їх просіяним крізь трохи прижовкле листя сонячним мереживом. В цьому химерному освітленні статуї немов кепкують з молодих художників. Обидва звертають з "модної алеї" і шукають тихішого місця.

— Ех!.. — раптом вигукує Тарас, ніби згадавши привілля степів і розкіш рідних дібров.

Штернберг радісно усміхається. Шевченко, йдучи, читає напам'ять заборонені вірші Пушкіна, їх він чув від Брюллова, і сам не знає, чому раптом згадав про них.

— Тарасику, — промовляє Штернберг, — зважай, повз нас проходять люди.

— Приди, сорви с меня венок,
Разбей изнеженную лиру, —
Хочу воспеть Свободу миру,
На тронах поразить порок, —

це замість відповіді приятелеві виголошує Тарас пушкінський рядок. Навмисне голосно, демонстративно...

— Тарасе, потрапиш сьогодні до Третього відділення...

— Питомцы ветреной Судьбы,
Тираны мира, трепещите!

— Та не казися! Ти ж не в себе на горищі...

— Увы! Куда ни брошу взор,
Везде бичи, везде железы...

Вони підійшли до статуї Сатурна, що жере свою дитину. Шевченко спиняється і дивиться на статую.

— Вілю, — говорить він, — ця потворна статуя символізує безповоротний рух часу... Всепоглинаючий час! А для мене ця постать має ще одне значення.

— Яке, Тарасе?

— Біля оцього Сатурна, на цій алеї, я звернув на дорогу в життя, яким живу сьогодні.

— Я не зовсім розумію тебе.

— Тут, біля цієї статуї, благородне серце Сошенка підказало йому, що оцього малярчука в тиковому халаті, який змальовував на аркуші статую, слід узяти за руку і вивести на широку дорогу...

— З його слів я знав, що він зустрів тебе вперше в Літньому саду.

— Отут, біля Сатурна. Я заходив сюди вдосвіта, коли не буває в саду нікого і ніхто не заважає малювати. А Сошенко любив блукати білими петербурзькими ночами до самого ранку. Тут він і натрапив на мене і взяв мене, простого малярчука, за руку та й повів до чудових людей у новий світ...

— Отже, коли б не цей випадок, твоє життя склалося б зовсім по-іншому?

— Хто знає? Але тут, біля Сатурна, почався для мене новий потік часу, і куди він поверне — ось про що я з тривогою думаю.

— Чому ти говориш так?

— Е, Вілю, дорогий! Приглянься до нашого Зевса. Вчора він розповідав придворні анекдоти про царицю, а зараз пише її портрет... Ні, я цього ніяк не можу зрозуміти.

— А ти багато не думай про це. Придворний світ і царська сім'я давно стали постійними гостями Брюллова. Він звик до них просто як до своїх клієнтів. Хіба лиш са-

мого не було в Карла Павловича, решта — всі поперебували в нього, ще й не по разу.

Вони поволі йдуть далі, довго не мовлячи ні слова один одному. Кожен думає свою думку. Нарешті Штернберг говорить замислено:

— Не витримаю я тут довго. При першій нагоді виїду. Виїду кудись якнайдалі, на простір...

Шевченко не відповідає. І вже коли підходять до воріт саду, збираючись покинути його затінок, він промовляє тихо й урочисто:

— Ти маєш рацію — на вільний простір! Та мені ще далеко до цього. Далеко!.. Зате, коли я пишу свої вірші, ніхто не стримує мого олівця. Ніхто не диктує моїй душі програму. В одному салоні хтось із літераторів сказав, що мої вірші — мужицькі, що я мужицький поет, що від моїх віршів тхне дьогтем. Вір мені: хочу бути тільки мужицьким поетом, а не панським. В мені тече мужицька чиста кров, а не їхня собача панська мазка. І все, що я вибору в житті, буде для нього, для народу в сіряках, дранках, постолах. Віриш мені, друже?

— Вірю, Тарасе, і боюся за тебе.

У їдальні мадам Юргенс, де обідало в ті часи багато художників, учнів Академії, літераторів, вони вже не застали нікого. Хазяйка похвалилась, що сьогодні, зовсім недавно, приходив сам Брюллов, рідкий її гість, питався про пана Шевченка, але, не заставши ні його, ні інших художників, не залишився тут обідати й пішов.

— Дуже не в настрої був пан Брюллов, — запевняла пристаркувата мадам.

Побачити Карла Павловича їм пощастило тільки ввечері. Вони застали в нього Мокрицького.

Побачивши Тараса й Штернберга, Брюллов покликав Лук'яна і послав його по вечерю.

— Нікуди сьогодні не підемо. Будемо сидіти дома й розважатися. Сьогодні ми попрацювали...

Прийшли ще Петровський і Михайлов. Брюллов був веселий і балакучий.

— Ану, Тарасе, заспівай нам. Зроби ласку.

За вечерю він, надто збуджений, не раз підхоплювався з місця й демонстрував своїм приятелям-учням наслідування різних птахів, ходу й мову знайомих їм лю-

дей, а далі продемонстрував грозу з громом і блискавицею. Потім раптом сказав Мокрицькому:

— Аполлоне, принеси електричну машину.

Нещодавно він побачив десь у продажу шкільну електромашину і придбав її.

Коли прилад був на столі, поряд зі стравами, він почав крутити ручку. На електроскопі з'явилися тріскотливі голубі іскри.

— Дивіться, дивіться! Отакі поблиски є й на речах, якими пишемо, їй-право, коли я такі цяточки де-не-де порозкидаю на полотні, мені здається, що вони, як справжні, тріщать і виблискують. Це тому, що вони враз оживляють написане пензлем. Ви його написали й опрацювали, та воно ще ніби позбавлене життя, а від кількох іскор воно наелектризовується й оживає, як оці листочки на електричному приладі. Треба, панове, кожну мертву річ примушувати жити на полотні.

Та це була така елементарна істина, що Брюллов сам махнув рукою і засміявся.

— А трапляється — навпаки. Ви відчували коли-небудь: пишеш портрет з живої людини, зануришся в роботу і не помічаєш, що ставишся до природи як до мертвої якоїсь речі? Ніби манекен перед тобою, а не живе людське обличчя...

За три роки Тарас уже звик до свого вчителя, і ніколи досі його не дивувало те, що робив він. Але сьогодні, після сеансу з царицею, поведінка Брюллова дивувала Тараса. І він сидів увесь час замислений і мовчазний. Адже саме він, Брюллов, давав своєму новому учневі рукописний список книги Радищева, адже не хто інший, як Карл Великий, розповідав йому різні історійки про Миколу Першого і придворний побут. А цей його сьогоднішній безтурботний настрій...

Коли почали прощатись, Брюллов сказав:

— Не покидай мене, Тарасе, залишися.

Тепер вони були вдвох. Сили раптом покинули Брюллова. Він лежав на канапі, примруживши очі. Шевченко вголос читав історію Греції, коли-не-коли поглядаючи на Карла Павловича. Було помітно, що той замислився і не чув жодного слова.

Раптом несподіваний стогін перебив Тараса. Він сполохано глянув на Брюллова. Карл Павлович стиснув об-

личчя долонями, намагаючись стримати стогін, що виривався з його грудей. Тарас кинувся до нього:

— Що вам, Карле Павловичу?

Брюллов, скривившись, як від болю, махнув рукою. Тарас зрозумів і погасив лампу. Потім відійшов до вікна, розгублений і схвильований, не знаючи, як йому повестись. Не раз бувало, що він залишався ночувати в свого вчителя, але жодного разу не доводилося йому чути такодо глибокого стогону чи безслізного ридання сильного, вольового чоловіка...

Спливали хвилини. Брюллов швидко переміг кволість. Затих. Здавалося, кімната була порожня. Шевченко дивився мовчки у вікно. Цієї пізньої години гасли один за одним тьмяні вогні затихлої столиці. Часом проїздив набережною запізнілий візник, і цокіт кованих копит нагадував Тарасові поодинокі оплески. Він чув, як за його спиною поворухнувся Брюллов. Потім відчув його руку на своєму плечі й гарячий подих на обличчі. Вони довго, мовчки стежили за блиманням вогнів напівсонного Петербурга.

4

Ранньої весни Сошенко виїздив в Україну, до Ніжина, назавжди покидаючи столицю. Цього потребувало його не дуже міцне здоров'я і ще слабкіший матеріальний стан. Посада викладача малювання з платнею шість карбованців щомісячно не обіцяла хорошого творчого життя і, без сумніву, ставила нездоланну межу роботі його над своїм талантом. Він був серед тих обдарованих, відданих своєму мистецтву молодих людей, що приїздили до Петербурга з рожевими мріями, а за кілька років гасли й поверталися звідти, виснажені душевно, низько зігнувшись під тягарем сірого й жорстокого до них життя.

Але була одна велика відмінність біографії Сошенка від подібних інших. Була і залишиться назавжди в пам'яті народу та особлива сторінка його життя, яка поставила навіки це ім'я в ряд незабутніх. Сторінка перегорнулась, і він виїздив, щоб ніколи більше не повертатись до столиці, щоб ніколи більше не виринути на поверхню мистецького життя своєї країни, так ніби справді його роль у житті полягала лише в тому, щоб знайти, подати руку, ви-

вести на стрімкий берег, здобути для розквітання величезну, неспільномірну з собою силу в особі великого Кобзаря, — і після того погаснути на рідному небі.

У день від'їзду з самого ранку Сошенко не вийшов з дому нікуди. Він сидів біля вікна, ніби на когось чекаючи. Два чемодани з убогими речами були ще звечора спаквані. Місце на поштових взято. Він ще має в своєму розпорядженні кілька годин. Але він нікуди не вийде. Буде сидіти біля вікна, буде дивитись у сіре петербурзьке небо, що іноді сіє навесні теплу, ніби осінню, мжичку, буде думати над життям своїм і мріями, що розвіялись на петербурзьких вітрах, буде ждати...

Але він знає — не прийде весела і дзвінкоголоса Маруся. Не прийде... Все-таки вона любила його, Сошенка. В них були гарні, овіяні теплом першого кохання дні. В цієї дівчинки було стільки безпосередності, дурущів, примх, чистої хорошої любові до нього! Мабуть, вони одружилися б. Чому до них вдерся, неначе завірюха крізь відчинені двері до теплої хати, шалений, неприборканий роками кріпацтва, нестримний Тарас?.. Нащо була потрібна йому ця дівчина? Він закрутив і її в своєму вихорі. Вона для нього ніби іграшка — і тільки...

А проте хіба можна гніватися на Тараса... Добре, що він не збожеволів, вирвавшись на волю. Хіба не бувало й таке... А все-таки хлопець заслужив на докір. Йому раптом не стало впину. Якийсь біс прокинувся в цьому маляреві, який — от уже несподівано! — почав ставати в столиці модною людиною. В нього щодня нові знайомства. Він уже не має часу, щоб задовольняти всі запрошення на обіди, вечери, літературні читання в столичних салонах... Пустився берега хлопець. Тільки ж і сам він уже не знає, хто він! Гірко прощатися зі столицею назавжди, прощатися з юнацькими мріями і солодкими надіями... Але чи не тяжче бути самому і не мати кому подати руку на прощання.

Чути чийсь несміливі кроки і тихий стукіт у двері. На порозі Тарас:

- Здоров був, Соха!
- Здоров, Тарасе!
- Ідеш?
- Іду.

Вони сидять мовчки кілька хвилин. В душі Сошенко радіє, що Тарас прийшов попрощатися. Хіба можна й

справді гніватись на таких людей, як Тарас? Проте якийсь час він мовчить.

— Шкода, що ти виїздиш. Я б тебе піддержав грошима, ти б потримався, а там — може, й до Італії послали б тебе.

Сошенко ледь всміхається. Щирість приятеля хвилює його. В його вдачі багато доброти.

— Ти й сам часом не маєш на свічку, щоб увечері засвітити в себе під дахом.

— Е ні, Соха! В мене часом буває досить грошей, а потім десь вони діваються, то й справді немає на свічку. Все-таки я б тобі допоміг. Ти мене колись врятував. Та й нащо мені свічка, однаково вечорами я десь ходжу, блукаю по людях або чортзна-де... Оце в Карла Великого в Академії дві ночі так гуляли, що я просто дивуюсь, як у нього так добре виходять лики святих, які він малює для церков. Для лютеранської церкви як написав "Марію Магдалину", то без сльози в серці дивитися не можна.

Сошенко обриває Тараса:

— Мені не можна допомогти тут, треба міняти підсоння. Доведеться продмухати легені нашим українським повітрям. І там є що робити. Може, я ще хоч одного такого бовдура, як ти, відшукаю та поставлю на істинну путь, а Бог дасть — хоч той не поскаче в вірші...

— Соха! — кричить Шевченко. — Сонячна твоя душа, свята душа, дай я поцілую тебе!..

Вони обіймаються. Потім спускаються до їхнього копійчаного "Золотого берега". Шевченко частує приятеля добрим сніданням.

Коли вони повертаються знову до свого помешкання, то застають Аполлона. Тарас і Мокрицький проводжають Сошенка до станції, а потім до самої рогачки, аж на околицю.

Останні приятельські обійми, побажання кращої долі, обіцянки писати... Зворушений Тарас довго дивиться на дорогу вслід повному подорожніх тарантасові, і сльоза поволі котиться по його обличчі.

5

Напівгола дівчина лежить на ліжку, упираючись обома ліктями в подушку, підвівши голову, ніби несподівано побачила когось поблизу себе. Чорне незаплетене волосся розкидане на плечах, рот напіврозтулений, темні очі

спрямовані вперед до когось, присутнього тут. Складки простирадла, на якому напівлежить вона, майже не закривають її тугих дівочих грудей. Шевченко швидко й напружено працює.

— Втомилася, Маню?

— Трохи.

— Одпочинь. Я тим часом дещо змию на полотні.

Дівчина накривається простирадлом і зручніше лягає на ліжку. Тепер вона не дивиться на художника. Про щось думає й мовчить. Через кілька хвилин питає:

— Далеко провели його?

— До самої рогачки. Він вимагав, щоб ми повернулись, а ми не схотіли. Мені, знаєш, Маню, якось тяжко було розлучатися з ним. Винуватий все-таки я...

Запанувало знову хвилине мовчання.

— Він хотів одружитися зі мною.

— То ж то й воно...

— Добре, що ти захопився мною. За Сошенком я була б дуже нещаслива.

— Е, не кажи. Він чудова людина.

— Але дуже бідний. Та й здоров'я...

— Ну, то поїхали б на південь, знайшли б десь у провінції роботу.

— Пхи... Слухай, Шевченко, нащо ти мені завжди хвалиш його?

Вона ще й досі через силу вимовляє його прізвище, а коли хвилюється й поспішає, то неминуче замість "ш" вимовляє "ч". І вся її вимова утруднена й неправильна.

Тарасові подобається ця дівчина, що безмежно довіряється йому, і він добродушно всміхається.

— Будемо працювати, Маню.

Дівчина знову застигає в лежачій позі з підведеною над подушкою головою. Тарас робить кілька зауважень щодо її пози й починає знову швидко працювати.

— Тарасе, а тітка думає, що я пішла до церкви аж на Невський. Там є лютеранська церква.

— А ти їй скажи правду...

— Ти збожеволів, Шевченко!..

Вони обоє голосно сміються. Дівчина мовчить у задумі. Потім повертається знову до покинутої теми:

— Я була б нещаслива з Сошенком, і тому мені не жаль його.

— А мені жаль, чуєш, жаль... Він така чудова людина, проста, сердечна, чула... Добре, що я помирився з ним. Ота сварка між нами каменем давила мені на серце. Коли б він і не виїздив, я неминуче помирився б з ним. Сам би прийшов до нього миритись.

— А коли б я тобі заборонила?

Але замість відповіді Шевченко припиняє сеанс.

Довго тієї ночі думки не давали йому заснути. Хотілося їй собі побувати в Україні, дома, у своїх сестер і братів. Побачити Оксанку... Вона була першим його, ще дитячим, коханням. Скільки разів бували вони вдвох з нею в полі, біля отари. Вона — сама дитина, хоч і старша за нього, — навчала його, не раз втираючи йому сльози, брала за руку й вела стежками й обніжками. Та сама обрала собі в житті найтяжчу, тернисту стежку. Зганьбили її, одурили. Пішла за москалями, стала покриткою. Коли б зустріти її, врятувати в ім'я їхнього давнього юного кохання. Невже ніколи в житті він не зазнає більше такого щастя?

6

Брюллов і Шевченко вже не згадували про давні сеанси з царицею Олександрою Федорівною. Зовні здавалося, що вони пережили це обидва і воно просто перестало їх хвилювати. Коли часто про щось думаєш, хвилюєшся менше. Од великої хвилі вдалину можуть долинути тільки маленькі брижі. Але генії зобов'язані пам'ятати все. Через кілька років Шевченко дасть свій портрет цариці Олександри Федорівни у "Сні". Але це вже буде вершина розквіту його генія. І наблизяться роки, коли, травмований нездійсненими задумами і виснажений шуканням виходу зі свого тупика, нарешті покине туманну Північну Пальміру Брюллов, щоб помирати під чужим небом. Його вершина була перейдена раніше. Вона була з благородного італійського мармуру; але все ж таки — з уламків, хоч і Помпеї.

Несподівано він сказав своїм учням: "Іду працювати в портик, тижнів на два..."

У портику, окремому будинку в дворі Академії, містилася його велика майстерня. Він ішов туди рано-вранці й повертався пізно ввечері, коли темрява перешкождала роботі. Тільки Лук'янові було дозволено бувати там. Він при-

носив щодня Карлові від його приятеля, редактора "Художественной газети" Струговщикова, що жив поблизу на Другій лінії, дві чашки кави, двоє яєць, суп і засмажене курча. Струговщиків охоче виконував це прохання Брюллова, знаючи, що він з головою поринув у роботу.

З усього було видно, що Брюллов захопився і, певне, досягав успіху. В його завзятті й веселому настрої, який він виносив з майстерні вечорами, можна було впізнати стиль роботи сильного, певного своєї сили митця.

Ні учням, ні будь-кому зі сторонніх людей не було дозволено переступати в ці дні й тижні поріг майстерні в портику. Навіть Бруні, в якого майстерня була поруч з брюлловською, не міг відвідати його й разу під час роботи. Коли Шевченко й Мокрицький хотіли передати через Лук'яна вчителю пляшку "лакріма-крісті", той замахав руками:

— Що ви, панове!.. Він мені потиличників надає за це. Суворий наказ — ніяких напоїв...

Нетерпіння учнів розпалювалося. Часом у розмовах про нову картину Брюллова вони відривались від роботи над своїми програмами, затвердженими Академією. Шевченко закінчував олійними фарбами "Хлопчика-жебракка". Часто тепер він відкладав пензель і немов забував про полотно, що перед ним. День у день більше відчував він, як полонить його чарівне слово поетичного рядка. Не раз Аполлон Мокрицький підходив до Шевченка, ставав біля мольберта і довго дивився на Тараса, але той не відчував його присутності...

— Тарасе!

Шевченко підводив голову.

— Знову вірші?

Тарас махав рукою.

— Вони!.. Не дають, бісові, працювати...

І коли залишався в майстерні сам, діставав олівця і на папір лягали один за одним не раз перекреслені, невиразно виписані рядки...

І ось настав день, коли на його плече лягла владна рука вчителя. Брюллов дивився на його картину. Звичайно суворий у підході до картин своїх учнів, дуже вимогливий до кожної дрібниці, зараз він тільки пробіг поглядом по програмі свого учня, дав кілька дрібних порад.

Шевченко дивився в обличчя Карлові Павловичу. Воно було заросле, втомлене, але щасливе.

— Ходімо, Тарасе, подивимось мою програму.

Він зробив знак Мокрицькому, і вони втрьох пішли до портика. З нетерпінням Шевченко раз у раз поривався вперед. По дорозі взяли з собою Петровського і Пономарьова.

Натягнуте на раму полотно стояло на мольберті посеред майстерні. Шевченко не витримав — побіг до нього.

— О!.. — тільки й міг він вигукнути з подиву й зачудовання в першу мить.

Перед його очима розкрилася в сяйві кольорів, у брязкоті зброї, в благородстві задуму митця облога Пскова — знаменита епопея з історії російського народу. Шевченко був такий вражений, що в перші хвилини не міг розглядіти в картині окремих епізодів. У молодого художника спочатку було тільки відчуття грандіозності, геніальної довершеності форм і композиції. І лиш коли він подолав перше захоплення й почав придивлятися до окремих деталей картини, побачив гарячу сутичку між псковитянами і лівонськими, польськими та литовськими чужинцями; вибух цитадельної вежі на задньому плані; ченця з хрестом у руці на гнідому коні; молоду жінку, що підтримувала тяжко пораненого воїна; юнака, якого благословляла стара жінка на подвиг; хресний похід; дівчину, що поїла водою втомлених воїнів...

— Це ще не закінчена картина, панове, — сказав, зосереджено дивлячись на свою роботу, Брюллов. — Я хотів показати величний подвиг — не царів, не князів, ні — самого народу... Я знаю, сильні світу цього не схвалять мого задуму і, може, осудять картину або ще й почнуть проти мене війну, але, слово честі, я закінчу її такою і ніхто не в силі примусити мене змінити мою ідею...

Зачаровані учні кидаються до нього, обіймають, цілують...

— Ви самі творите подвиг! — вигукнув у захваті Мокрицький.

Шевченко останній обняв Брюллова. Очі його блищали. Хвилювання зробило його голос хрипким і мову уривчастою:

— Перемога! Велика перемога!..

Справді, це була велика перемога вчителя.

Брюллов намагається якнайшвидше проїхати Невським проспектом. Натопт людей, що прогулюються на пішоходах, дратує його. Він декому уже не відповів на привітання, декому відповів таким неухажним кивком голови, що ті лише знизували плечима, нічого не розуміючи: що сталося з Карлом Павловичем? Раз у раз підганяв він свого кучера. Але не так легко його колясці розминутись у цей пообідній час з екіпажами на Невському. Не чекаючи, коли коляска зовсім спиниться біля під'їзду Академії, Брюллов зіскакує на тротуар і зникає за вхідними дверима. Швидко йде коридорами. Щось зіпсувало його настрої.

А тим часом у його майстерні самотній Тарас працює біля мольберта і одночасно робить якісь записи на клапті паперу. Інколи він зовсім відкладає пензель і палітру і замислено пошепки вимовляє по кілька разів один і той самий рядок. Захопившись, він не помічає, як до майстерні увійшов Брюллов і, нахмурений, дивиться мовчки на свого учня.

— Добридень, сударю! — іронічно вимовляє Брюллов.

Тарас підхопився і, відчуваючи, як запалало йому обличчя, відповів на привітання.

— Милостивий сударю! — Очі Брюллового ще більше потемніли. — Не сподівайтесь, що я терпітиму серед своїх учнів неуків! От що я хотів зараз сказати вам, сударю...

— Але ж я... Карле Павловичу... я учуся...

— Я того не знаю, сударю. А от що сьогодні ви не були на лекції професора Буяльського — це я знаю. — Думайте, вам уже непотрібна фізіологія? Мені потрібна, а вам ні? Так?

Тарас не знав, куди йому подітися з сорому. Розсипались його клаптики з рядками вірша.

— Це зовсім випадково, що я не пішов, — несміливо, як школяр, пробує виправдатись Тарас.

— Я, сударю, не хочу знати ваших причин, — настапує Брюллов. — Для чого я взяв вас в учні до себе? Тому, що ви неосвічений, невчений, талант ваш тільки-но вилупився з шкаралупи. Але він у вас є. Небо зовсім помилково і даремно нагородило вас величезним талантом, а ви його псуєте. Так, так, псуєте свій талант, глушите.

Ну, чого ви мовчите? Чого мовчите, сударю, питаю я вас? Ви чуєте — я на вас гримаю? Га?

— Чую...

— Чого ж ви нічого не говорите?

— Мені нема чого говорити, Карле Павловичу, я винуватий.

Погляд Брюллова раптом падає на мольберт Шевченка:

— Ну от... усе вірші, а на полотні знову мазанина!.. — Підбігає, сердито розглядає незакінчену картину. — Це що?

— Хлопчик-жебрак, який ділиться хлібом з собакою.

Тарас, затамувавши подих, скоса позирає в очі вчителєві. Він бачить, як поволі розправляються нахмурені брови, як зникає тїнь в очах Брюллова.

— Непогано, сударю... добре... справді добре... Гм... гм... Ага... Прекрасно. Є форми, думка, глибина... Тарасику, природа нагородила тебе талантом не тільки на вірші. Йй-богу, добре. Ах ти лукавий, ти нишком робиш собі картинку, а мені жодного слова про неї... Ну, гаразд. В наступному році буде виставка в Академії. Я вимагатиму, щоб і твої картини були виставлені. Обов'язково.

— Спасибі, Карле Павловичу.

— Виставки, знаєш, часом відвідує государ, тому Академія виставляє не всі свої нові картини.

— Так треба, Карле Павловичу?

— Ну звичайно. Не якомусь там феодалу-собачникові показуємо або купчиську-самодурові, а самому государєві.

— Карле Павловичу, але нещодавно ви самі сказали отут, у майстерні: "Що мистецтву монархи?.."

З несподіванки Брюллов, який уже взяв був у руки пензель, щоб підправити дещо на картині, упустив пензель на підлогу.

— Ви ще дуже молодий, сударю, щоб говорити такі речі. У вас взагалі неможливий характер...

— Карле Павловичу, у мене справді неможливий характер, я вже сам про це не раз думав.

Він підняв з підлоги пензель.

Підправляючи в деяких місцях Тарасову картину, Брюллов у глибокій задумі промовив:

— Ех, Тарасику, ти, мабуть, тому й талановитий, що маєш неможливий характер. Недаремно ти відшмагав

різками свого дядка, а в Ширяєва мало не набив свого майстра.

— Більше я ніколи так не робитиму.

— Навпаки, бий своїх учителів!

Тарас кинувся до Брюллова, схопив його за руку:

— Що ви, Карле Павловичу!

Поклавши пензель, Брюллов обняв Тараса за плечі:

— І мене одшмагай, якщо зароблю...

— Бог з вами, Карле Павловичу! Що це ви говорите?..

Ніколи! Ніколи!.. Я зобов'язаний вам життям.

— Не божися, не зарікайся, Тарасе. Все може трапитись. Може, навіть завтра...

— Що може трапитись завтра? Що? Карле Павловичу!..

Але Брюллов уже біг східцями до себе нагору.

Шевченко залишився працювати. Проте пензель його часом застигав перед ним у повітрі. Він позбирав аркуші з новими віршами і вирішив іти десь обідати. До майстерні зайшов Лук'ян і покликав його до Брюллова, який уже ждав Тараса за накритим обіднім столом. Але й після обіду Брюллов не відпустив Шевченка.

Вони взялися за свій улюблений відпочинок — читати вголос. Брюллов лежав у ліжку, а Шевченко читав. Він умів робити це захоплююче, блискуче. Карл Павлович любив його читання. Коли Шевченко втомлювався, Брюллов брався за книжку сам, а його учень з насолодою слухав.

Вони читали кілька годин. Лежачи, Брюллов часом простягав руку до пляшки шампанського на стільці, наливав собі келишок. Шевченко відмовлявся пити. Одного разу він помітив, що Карл Павлович не слухає його. Думки вчителя були десь далеко. Тарас трохи понизив голос, і тоді Брюллов швидко, ніби вибачаючись, сказав:

— Читайте, Тарасе, читайте...

І далі вже слухав уважно.

Коли до кімнати зайшов Мокрицький, Брюллов посадив його на дивані й теж примусив слухати. Спливали години. Брюллов раптом промовив рішуче і зовсім несподівано:

— Петербург я кінець кінцем покину... Молоді художники здивувались.

— Карле Павловичу, вас вабить до себе небо Італії? — спитав тихо Мокрицький.

По паузі Брюллов відповів:

— Ні, не Італії... Ближче, ближче. Коли вислужу собі пенсію, я покину Петербург і поїду до вас, мої друзі, в Малоросію. Куплю десь поблизу вашого чудового Пірятина малесенький маєток, затягну й вас туди і ще декого з хороших художників, і створимо невеличку Академію мистецтв в Малоросії, під чудовим полтавським сонцем... Га? Як вам здається, панове?

— Прекрасно! — вигукнув, не втримавшись, Аполлон. — Прекрасна ідея: далеко не всі наші академіки після Академії мають змогу їхати до Італії, вони охоче поїдуть до нас...

— А чому мовчить Тарас? — питався Брюллов.

Справді, Шевченко мовчки, з радісною, але недовірливою усмішкою слухав цю розмову, тримаючи розгорнуту книжку на колінах...

До пізньої ночі Брюллов не переставав веселити своїх учнів різними смішними оповіданнями та анекдотами, і в цьому йому радо допомагав Шевченко. Другого дня перед першою годиною Брюллов зійшов униз до своєї майстерні. Його помічник прибрав у майстерні й тепер мовчки чекав на дальші розпорядження професора. Він теж не знав, кого готувався прийняти в себе Брюллов. Мольберт і нове полотно для портрета були наготовлені.

Брюллов оглянув студію, звелів трохи інакше переставити крісло, в яке, певне, збирався посадити гостя.

— Я вас покличу, — тихо говорить він помічникові.

Потім сідає на стілець біля мольберта, замислений, із заплющеними очима, одягнений по-святковому: новий костюм, пишний бант, старанно зроблений безлад у зачісці.

Майстерня має особливий, нарядний вигляд — килими, крісло, квіти, охайність у всьому. Лук'ян, з одному йому відомих прикмет відчуваючи приглушений грізний настрій Брюллова, підіймає з підлоги якийсь клаптик паперу, підправляє востаннє чохла на мольбертах, знімає волосину на костюмі Карла Павловича.

Не розплющуючи очей, Брюллов тихо наказує:

— Поклич Федора Павловича. Скажи, щоб прийшов через п'ятнадцять хвилин.

Це його помічник в одному з класів Академії.

Тільки на мить Брюллов розплющує очі — щоб кинути погляд на золотий годинник, якого дістав з кишеньки жилета. Здається, він спить. Але ворухатися його губи.

— Та-а-ак... Та-а-ак... — шепоче сам собі.

За п'ятнадцять хвилин Федір Павлович входить до майстерні.

— Зволили кликати, Карле Павловичу?

Брюллов поволі розплющує очі й рукою робить знак помічникові зачекати тут. Сам мовчки стежить за стрілками свого годинника. Потім піднімає голову, поволі, ніби втомлено, підводиться і ще думає якусь хвилину.

— Якщо з'являться сюди, — наказує він спокійно і тихо, — государ імператор і президент Академії, скажеш президентові: Карл Брюллов чекав на їх величність п'ятнадцять хвилин і, вважаючи, що їх величність уже не зволить прибути, відбув до міста в своїх справах...

Він не поспішаючи йде з майстерні. Службовець Академії, який нарешті отямився з несподіванки, кидається вслід:

— Але ж... але ж...

Так само не поспішаючи, спокійно виходить Брюллов з Академії й сідає в подану задалегідь коляску. Коні рушають.

Шевченко і Мокрицький бачили, як Брюллов дав знак кучерові їхати і коні з копита взяли риссо, потім враз перейшли на чвал і зникли за рогом...

— Що ти про це думаєш, Аполлоне? — спитав здивований Тарас. — Килими, квіти, крісло!.. Ти казав, що його відвідає якась модна в столиці красуня — де ж вона?

— Не приїхала. Що ж тут дивного? Не вперше.

— Ні, не вірю я в красуню. Тут щось інше. Невже ніякий біс в Академії не скаже нам правду...

Вони і далі прогулювались по набережній біля Академії.

Карета Миколи Першого на рисі спинилась біля Академії через десять хвилин після того, як коляска Брюллової рушила до міста. На государя чекали. Перед ним відчинилися парадні двері, президент Оленін з кількома професорами низько вклонились високому гостеві. Усі пройшли — Микола Перший і Оленін попереду — коридорами Академії до майстерні Брюллової. Готуючись позувати для офіційного портрета, цар приїхав у гусарському мундирі, при всіх регаліях. Ледве помітна милостива усмішка, яку привіз він знаменитому художникові, грала на царських вустах. Збираючись до Брюллової, він довго і пильно вдивлявся в трюмо — яким побачить свого царя

народ на портреті... І він був задоволений. Государ подобався собі.

І ось відчинилися широко двері до майстерні Брюллова. Оленін знову вклонився, пускаючи государя вперед. Помічник Брюллова скам'янів біля дверей. На запитливий і сполоханий погляд президента він стиха доповів:

— Карл Павлович чекав п'ятнадцять хвилин і, вважаючи, що їх величність вже не зволять прибути, поїхав до міста...

Президент перелякано замахав руками на свого службовця. Але Микола Перший уже почув усе. Обличчя його враз потемніло, нахмурилось. Руки зробились різкі й грубі. Царська усмішка ніби випурхнула з кімнати і зникла. Присутні боязко знітились перед царем, неначе вони самі були винні в усьому, що сталося.

— Занадто нервовий пан... цей художник Брюллов... Карл... — різко і сердито вимовив Микола Перший, круто, по-військовому повернувся і, гупаючи чобітьми, швидко вийшов з майстерні.

У вестибюлі Академії президент Оленін ледве встигав за царем, їм услід з різних дверей визирали фізіономії: то перелякані, то хитро примружені, з усмішкою і без усмішки.

Того дня в одного з академістів зійшлося кілька молодих художників. Хтось уже вдесяте розповідав про сьогоднішню подію...

— Карлові Павловичу слід було зважити, що до нього приїздив сам цар... — сказав зблідлий ще більш, ніж завжди Петровський.

Шевченко не втримався:

— Царі помирають, і народ забуває про них!.. — вигукнув він. — А Брюллов уже вічний!..

Він оглянув своїх приятелів. Ніхто з них не дивився йому в очі. Сиділи мовчки, непорушно, втупивши очі в підлогу

8

"Я всяку ніч тільки й бачу вві сні що тебе, Кирилівку, та рідню, та бур'яни (ті бур'яни, що колись ховався од школи) весело стане, прокинусь, заплачу... Поцілуй брата Йосипа так, як би я його поцілував, і сестер: Катери-

ну, Ярину й Марусю, коли жива, та скажи, будь ласка, як і де вона живе, чи одягнена, чи обута..." Він не забув хворої і сліпої своєї двадцятирічної сестри Марії.

Невелика кімнатка під самим дахом високого будинку на Васильєвському острові, одне віконце, ліжко, старий стіл з книжками і паперами та ще мольберт і на табуретці пензлі з палітрою: літографії і малюнки олівцем на стінах... Шевченко тепер живе тут

Одного разу сюди прийшов новий Тарасів знайомий Петро Мартос з України. Тараса познайомив з ним Гребінка на одному з літературних вечорів у себе. Гребінка чомусь навмисне посадив Тараса біля Мартоса за столом. Тоді ж Мартос попросив Тараса написати його портрет. Після вечері Тарас одвів Гребінку вбік і стиха спитав його:

— Якого ото панка ти мені підсунув? Він хоче, щоб я писав з нього портрет.

— Земляк, з Полтавщини. Ти від нього, Тарасе, не тікай, він ще стане в пригоді.

— Атож... Ще з одним паном заприятелюю...

— Не цурайся. З нього нам користь буде. Дивися — візьме й допоможе нам твої вірші надрукувати. Грошки він має.

— Та нехай ходить, напишу...

Але після цієї розмови Шевченко раз у раз повертався до думки про видання своїх віршів. Не раз вони з Гребінкою розмовляли на цю тему. Спочатку Тарас не зважувався навіть подумати, що побачить свої вірші надрукованими. Але він охоче читав їх і своїм близьким друзям: Гребінці, Мокрицькому, Штернбергові, Пономарьову, Петровському і навіть Великому Карлові. Не раз читав вірші і в Тарновських — самому панові і його гарненьким небогам. І не раз чув від захоплених своїх слухачів, що треба видрукувати його твори. Та й сам він не міг не думати про це.

Тепер уже він творив їх не просто тому, що в його думках ніби мимоволі народжувались вони, а з привабною надією надрукувати ці, любі його серцю, рядки, що так часто заважали йому працювати з пензлем не тільки вдома, але і в академічних класах...

Через кілька днів після розмови Шевченка з Гребінкою про Мартоса цей земляк уже сидів у Тарасовій кімнатці під дахом, а молодий художник, вдивляючись у

риси його обличчя, не поспішаючи, робив перед мольбертом чарівницькі рухи пензлем, і під його руками народжувався образ людини з ніжним, виплеканим обличчям, допитливим, самовдоволеним поглядом.

Штернберг попрощався й пішов до Тарновських. Звичайно вони ходили туди вдвох з Тарасом, але сьогодні Тарас відмовився заради роботи над портретом. Коли двері за Штернбергом зачинилися, Мартос сказав:

— Даремно він ходить до небоги Тарновського...

— Вона його любить.

— Хіба вони пара? Тарновський пан на всю губу, Штернберг — тільки художник. Цього мало Тарновському. Він має на Україні своїх художників, музикантів, співаків, артистів, що є його власністю.

— Та що це ви, Петре Йвановичу, — заперечував Тарас, — пан Тарновський хоч і великий поміщик і, може, нерівня Штернбергові, але ж він меценат, знається на мистецтві й любить митців, хіба ж то він не оцінить таку чудову людину, як Віля Штернберг? А небога його любить.

— Пусте, — не погоджувався Мартос. — Краще почитайте вірші, Тарасе Григоровичу.

Тарас кидав спідлоба швидкі й короткі погляди на обличчя Мартоса і працював далі. Він довго мовчав. Іноді з муштабелем у лівій і пензлем у правій руці він відступав від мольберта на два-три кроки, не відриваючись поглядом від портрета.

— Мені розповідав про ваші вірші Євген Павлович, — говорив далі Мартос. — Хвалив. А він на цьому знається, сам пише байки, та ще які! Цікаво, цікаво послухати ваші твори.

Не перестаючи працювати біля мольберта і тільки коротко, для чергового мазка позираючи на Мартоса, Шевченко прочитав, не поспішаючи, з перервами, "На вічну пам'ять Котляревському", "Думку", уривок з "Катерини". Потім затиш і довго працював мовчки. Настрій у нього раптом змінився, він почав нервувати. Це помітив і гість.

— Може, й досить на сьогодні, Тарасе Григоровичу?

Шевченко мовчки поклав пензель і палітру.

— Ну що ж, треба видавати ваші вірші, — сказав Мартос. — Вони заслуговують на це.

Хитрувато примруживши око, Шевченко позирнув на гостя.

— Невже заслуговують? — мовив він з усмішкою, якої не помітив Мартос.

— О, безперечно! Добрі вірші. Нехай і наша муза оживає...

— Де мені! — все з тою ж усмішкою відповів Тарас. — Шкода й грошей на цю справу.

— Е, не кажіть, Тарасе Григоровичу. Коли я вам раджу, то слухайте мене. Не чорти ж горшки ліплять. А щодо грошей, то, звичайно, ви їх не маєте, а ми подумаємо — дістанемо... Небагато й треба. Дайте лишень мені ваші вірші додому, я на дозвіллі прочитаю, а тоді вам і скажу остаточно.

— Та не знаю, що й робити... — м'явся Тарас, артистично чухаючи потилицю. — Може, воно й не теє... ні до чого... Тільки погана слава піде...

— Давайте їх сюди, давайте!

— Та хай їм біс, не треба, Петре Йвановичу, морочити ними вам голову. Хай, мабуть, лежать собі...

— Дайте мені їх, Тарасе. Ось я їх перечитаю і скажу.

— Та й сам не знаю, що його робити, Петре Йвановичу. А раптом наб'ють мене за них...

Але Мартос уже простягав руки до паперів.

Тарас зібрав кілька чисто переписаних рукописів.

— Давайте всі, — зажадав Мартос.

— Ні, Петре Йвановичу, ці ще не придатні до друку.

— Давайте, давайте все, що є. Я ось перечитаю, тоді й скажу, що варто друкувати, а що хай собі лежить.

— Цур їм, добродію, хіба це твори? Казна-що. Я хоч і не дуже тямлю в цій справі, та й то бачу — казна-що... Не марнуйте й часу на читання. Та й оці, що я вам даю, теж, мабуть, не кращі. Неварті вони й праці. З мене й художник ледачий, а поета й поготів нема...

Тарасова скромність сподобалася Мартосові.

— Дарма, дарма. Те, що ви мені прочитали, їй-право, непогано. Звичайно, воно ще не надто... але вже теє... Щось у них є...

— Невже? А ви ж не смієтеся з мене?

— Та кажу ж бо, ні.

— Ну, то, будьте ласкаві, нікому не показуйте й не говоріть про них.

— Та добре ж, добре! — усміхаючись про себе, говорив пан Мартос.

Кінець кінцем він узяв вірші, що їх відібрав для нього Тарас, і пішов.

Коли Мартос вийшов, Тарас зайшовся реготом, дивлячись на розпочатий портрет. Таким застав його і Штернберг, несподівано повернувшись додому.

— Щось ти надто веселий, Тарасе. Я ще під дверима почув твій регіт. Думаю, хто ж це в нього такий веселий зараз?

— Ой, друже мій Вілю, ну й спектакль тут без тебе був! Комедія!

— Що трапалося?

— Та оцей пан, — Тарас показав на розпочатий портрет, — запевняв мене, що в моїх віршах щось є, а я казав, що я йому не вірю, що це не вірші, а казна-що...

— Не розумію тебе.

— Та бач, Вілю, цей панок чув десь про великих меценатів, от і йому закортіло. Гребінка дуже хвалив мої вірші і казав, щоб він їх видав, бо в автора, мовляв, грошей чортма, треба підтримати мужичка, тепер така мода...

— То нащо ж ти гудив свої вірші?

— Бо бачив, що це до вподоби йому... От воно й виходить: що більше я гуджу свої вірші, то дужче він їх хвалить і дужче кортить йому підбадьорити мене.

— Та й хитрий же ти, Тарасе! Недарма кажуть, що всі хохла дуже хитрі.

— Таж він сам, Вілю, запропонував видати. Але я з Мартосом по-чесному: у мене мужицькі вірші, а в нього мужицькі гроші, от нехай і діє по правді, видає їх друком...

Вони зійшли вниз до трактирчика, що його молоді художники назвали "Капернаумом", і попросили собі чаю.

Штернберг заговорив про "Облогу Пскова". Він хотів бачити її знову, але вмовити Брюллова не пощастило. Ця картина цікавила і Шевченка більш за всі інші твори вчителя.

— В цій картині, — казав він, — Карл Павлович піднесе ще вище, ніж у "Помпеї", бо тут він підіймає героїзм народу, чого не зміг показати на руїнах древнього світу.

— Це зрозуміло, — відповів Штернберг, — але з яких причин він перестав працювати над нею? Вже давно можна було б її закінчити. Ми знаємо Брюлловську енергію.

— Цього не розумію і я. Не раз бувало, що Карл Павлович, розпочавши нову картину, з запалом працював над нею, а потім раптом, якщо він не написав її швидко, кидав взагалі працювати над нею. Я знаю багато його робіт, які залишились незакінчені. Він уже втратив до них смак. Але "Облога Пскова"!.. Карл Павлович чудово розуміє, чого варта вона. Кинути її? Божевілля!..

— Він дуже неохоче розмовляє про неї. Щось його мучить, коли нагадаєш йому про картину.

— Мучить воно й нас, — відповів Тарас.

І хоч Штернберг чекав, що його друг висловиться ясніше, що саме він має на увазі, але Тарас замовк і не сказав уже нічого, поки й не підвелися з-за столу.

Портрет ротмістра Апрелева був готовий цілком. Тарас ще раз оглянув його, підправив пензлем в двох-трьох місцях. Потім почав загортати у величезний аркуш паперу. Портрет цей трохи бентежив Тараса. Він щоразу дбав про те, щоб хоч трохи облагородити натуру. Звужував трішечки рот, витончував лінії носа і губів. Особливо це подобалось дамам і деяким офіцерам. Він пробував робити так і з ротмістром, але портрет виходив такий далекий від натури, що Тарас, зрештою, зважився і почав писати з найдокладнішою точністю. Тим більше що сам ротмістр щоразу попереджав художника: "Тільки щоб я сам себе впізнав... Інакше не візьму..."

Незважаючи на таке попередження замовника, ніс — масний, червоний, з синюватим відтінком — тривожив Тараса. Усю дорогу він думав, що відповідь, якщо його благородію не сподобається.

Ротмістр гостинно зустрів Тараса у себе.

— Прекрасно, прекрасно! Хвалю!.. — говорив він, розгортаючи папір, в який був запакований портрет. — Я тебе, Тарасе Григоровичу, полюбив після першої ж пляшки портеру. Ти справжній художник, Тарасе Григоровичу!

— Розгляньте перше, — говорив, стримуючи усмішку, Тарас. — Може, й не сподобається.

— Не допускаю, не допускаю... — гримів басом ротмістр, відставляючи портрет на витягнутій руді. — Е-е... пардон...

Він поставив портрет на кришку піаніно й відійшов до протилежної стіни.

— Мг... мг... братику, щось рот трохи підгуляв. А ніс... ніс... як у м'ясника, а не в ротмістра...

— Але ж натура... Самі зволите знати...

— Що там натура? У генерала Розенбаха ще гірший ніс, а художники зробили йому портрет — антик! Сам бачив на прийомі. Мистецтво повинно облагороджуваги — розумієш?

— Натура — закон художника...

Ротмістр не витримав. Голос його заgrimів, як на параді:

— Що ти мені натурою очі колеш! Плювати мені на твою натуру!

— Не моя, а ваша натура, пане ротмістре.

— То що з того? Де я його повішу, такий портрет? Отут, у вітальні? Щоб усе життя дивитись на таку пику? Ти, пане художнику, вважаєш ротмістра за дурня, чи що? У мене дами бувають... Ти ще захочеш і гроші за нього...

— Те, що мені належить. Ми домовлялись.

— О, дорогий мій! А портер, а устриці!..

Тарас раптом швидким кроком підійшов до піаніно, схопив портрет і почав загортати в папір.

— Ну, та ти не дуже гнівайся. Що ж тут? Можна і переробити... якийсь там ніс... губи... Інші ж переробляють, як від них того хочуть.

Він відчинив двері й гучно крикнув:

— Гей там, Марфо! Пляшку і холодну телятину... Я з паном художником...

Він не закінчив, побачивши, що Шевченко, не попрощавшись, промарширував до виходу.

Домовласник вимагав від Шевченка негайного покриття боргу за кімнату. Тарас покладав надію на гонорар за портрет ротмістра. Тепер треба було шукати грошей десь в іншому місці. Ротмістр підвів. Пропала робота. Треба було хоч вилаяти його на прощання. Ну, та якось буде. Не вперше, пора й звикнути. Може, продати кому-небудь з академістів свого нового плаща? Вистачило б і борг сплатити, ще й на обіді в мадам Юргенс на цілий тиждень було б... Плащ дорогий. Підвернулись дурні гроші, і він віддав за нього мало не сто карбованців асигнаціями. Добрячий плащ! Ні, не продасть він його. Що таке художник без плаща? І коли потім він спроможеться на новий? Якось викрутиться. От коли б ще зустрівся з ротмістром. Він би гарненько його налаяв... Може, піти до Гребінки пообідати або до Тарновських? Хто це так позмовницькому, лукаво підсміюється позаду?

— Тарасе!.. — чує він раптом і спиняється.

Його оточують друзі. Театральний критик Елькан, одягнений під Пушкіна, з такими ж бакенбардами, з властивою йому завзятістю кинувся до Тараса і схопив його за руку.

— Тарасику! — вигукнув він. — Саме тебе й хотіли ми зустріти.

Штернберг і Мокрицький песимістично всміхалися поруч нього, але мовчали.

— Що сталося? — спитав Тарас, збудившись від думок.

Елькан ухопив Тараса за лікоть:

— Зараз підеш з нами. Ти розумієш — не могли ж ми без тебе піти.

— Куди?

— До першого ж ресторану, — з удаваною наївністю відповідав театральний критик.

Він був молодший за Тараса років на п'ять, але бідовищий за нього. У нього були сотні знайомих і друзів в столиці — від убогих чиновників до начальників різних департаментів, багатів, літераторів і найпопулярніших театральних зірок. Він міг легко, за кілька хвилин, дістати безплатні контрамарочні місця в першому-ліпшому театрі, незважаючи навіть на аншлаг. Міг дістати все, але й він раз у раз нудився без грошей.

— Чому саме до ресторану? — дивувався Тарас.

— Ну як ти не розумієш, — пояснив Елькан. — Оцей у майбутньому великий художник, — показав він на Штернберга, — одержує відрядження за кордон, на цілих три роки до сонячної Італії. Там з нього зроблять знаменитого живописця.

— Але ж Віля їде не тепер. В майбутньому.

— Зате рішення Академії схвалене сьогодні, — резонно пояснював Елькан. — Отже, і відзначати цю знаменну подію належить сьогодні.

— Що нашого Вілю відряджають до Італії — це мене не дивує, — сміявся Тарас, — але, панове, звідки у вас гроші — цього я не збагну.

— А хіба в тебе немає грошей на ресторан? — здивувався Елькан.

Шевченко красномовно вивернув кишені.

— Оце все...

Мокрицький і Штернберг розсміялися. Вони знали, що Тарас вибився з грошей.

— Але ж ти несеш портрет і одержиш за нього гроші, — не заспокоювався Елькан. — Ми тебе проведемо і зачекаємо.

Шевченко розповів історію з портретом, розвеселивши компанію.

— Що ти думаєш тепер робити з ним? — спитав Елькан.

— Покладу собі під ноги замість килима.

— Давай його краще сюди. Ротмістр напевне розкається, та вже буде пізно. Давай. Негайно!

— Сказився, чи що? — говорив Шевченко, не даючи портрета.

Але Елькан таки вирвав його з рук.

— За мною, друзі! — скомандував він.

— Нічого не залишається, — покірно погодився з Ельканом Мокрицький.

На Благовіщенській Елькан спинив усю компанію біля дешевої цирульні:

— Чекайте на мене тут...

Він миттю зник з портретом ротмістра в цирульні.

Штернберг висловив здогад:

— Він хоче однести портрет в якийсь багатий дім і перед тим пішов поголитись.

— Він божився, що не має і гривеника, — заперечив Мокрицький.

Тільки на обличчі Тараса промінилась загадкова усмішка, коли він дивився на двері цирульні. Здавалося, він догадувався, що з усього цього вийде. За кілька хвилин Елькан, і справді поголений, швидко вийшов з цирульні.

— Тарасе! — гукнув він ще здаля. — А ти казав, що не маєш ні шага. Ось! Це все твої...

Він віддав Тарасові гроші.

— О!.. — тільки й вигукнули дружно Мокрицький і Штернберг. — Сталося чудо!

Але чуда не було. Вслід за Ельканом з цирульні вийшов сам господар у білому брудному халаті. Він приміряв проданий йому портрет на стіні біля дверей і почав прибавати його цвяхами.

— Але ж слухайте, — крикнув він Ельканові, — не забудьте завтра прийти й намалювати цьому панові на обличчі мило. Обов'язково! Яка ж це вивіска без мила!

— Я знаю, друзі, — впевнено сказав Елькан, — куди піти, щоб цього вистачило. Наш ніжний друг Віля не буде скаржитись, що ми не оцінили його відрядження за

кордон. І хоча ти, Вілю, не зносиш і запаху вина, ти сьогодні переконаєшся, на що здатні твої друзі заради тебе...

І молоді художники веселим гуртом рушили до обіцяного Ельканом ресторану.

9

Здавалося, Шевченко забув про свої вірші в Мартоса. Він не говорив про них нікому. Мартос чекав, що Шевченко під час наступного сеансу відразу ж запитає його про вірші. Він не хотів перший говорити про них. Тарас розповідав про Академію, про візити до Тарновських, до нових своїх знайомих, про свої відвідини лекцій з фізіології в університеті, але жодним словом не згадав про вірші. Так ніби вони його й не цікавили зовсім.

Насправді ж він з нетерпінням і хвилюванням чекав на відповідь Мартоса. Ні, в даному разі йому потрібен був видавець, якого зовсім нелегко було в його становищі знайти. Скромність та ще природжена впертість не дозволяли йому самому спитати про це Мартоса.

Певне, гостеві набридло чекати, і він перший сказав:

— Знаєте, Тарасе Григоровичу, а я таки прочитав ваші вірші — дуже, дуже добре, і якщо хочете — надрукую.

Шевченко мало знав Мартоса і ні до цього, ні після не був з ним у товариських взаєминах. Було щось у цій людині неприємне для Тараса, таке, що примушувало його бути стриманим. Але цієї хвилини Шевченко, сповнений вдячності до нього, покинув писати портрет, підійшов до гостя й потиснув йому руку.

— Дякую вам, Петре Йвановичу. Ви пропонуєте мені таке, над чим треба спочатку гарненько подумати, зважити, що воно з того може вийти, а вже потім давати відповідь. Та й вам може бути клопітно.

— За це не турбуйтеся. Я добре вчитався у ваші вірші, там немає нічого такого, до чого могла б причепитись цензура. Все гаразд. Цензуру я беру на себе. В мене й цензор є знайомий — пан Корсаков. Він пропустить.

Шевченко вважав, що бажання Мартоса цілком щире й корисне, і тому на цей раз уже не вдавав з себе простака-провінціала. Він і сам розумів, що його вагання не має якихось підстав, і зрештою, подумавши хвилину, відповів:

— Та вже нехай буде, як ви вважаєте. Я хіба тільки спасибі скажу вам, та й годі... А тільки боязно мені, Петре Йвановичу, ой як боязно!..

— Та чого ж боятися? Якщо й знайдуться такі, кому не до вподоби будуть ваші вірші, то, певно ж, будуть і такі, яким припадуть вони до серця. А про земляків подумайте... Самої "Енеїди" та Квітчиної "Марусі" їм уже замало.

— Е, не кажіть, є й інші твори. А "Енеїда", то хоч напам'ять вивчай — добре!

— От поїдете на Україну, Тарасе, то побачите, що якраз "Енеїду" панночкам і не дають читати. Пересолив трохи старий — є в ній таке, що панночкам не можна давати. А вони найперші читачі...

— А хіба моя "Катерина" зацікавить їх? Хіба повірять вони, що і в їхньої наймички таке ж серце і що воно здатне любити...

Але Мартос не відповів.

Шевченко нікому не хвалився про майбутнє видання його творів. Але відразу після розмови з Мартосом він зрозумів, що живе цією, можливо, вже недалекою подією і що він не в силі примусити свої думки й почуття перенестись в іншу якусь колію. Він став неуважним і розгубленим біля мольберта й на лекціях. А одного разу він у якомусь захваті довго блукав вулицями зимового Петербурга і на цей раз забув про лекцію професора Буяльського з анатомії. Брюллов був на лекції і, не зустрівши там Шевченка, увечері в Академії почав знову дорікати.

Шевченко стояв перед Брюлловим, як малий учень, не знаючи, куди йому дівати очі.

— Карле Павловичу, — тихо промовив він, — коли б ви взяли доброго бука та набили мене гарненько, як це робив колись зі мною дяк Богорський, то, їй-бо, мені легше було б.

— Ага! Взяло за живе, милостивий сударю? — крикнув Брюллов. — Виходить, я таки кращий вчитель за вашого дядка.

— Карле Павловичу!..

— Нічого я не хочу слухати... Жуковський запрошував вас і Штернберга до себе подивитись портфель, яку він привіз із Німеччини?

— Запрошував.

— Їздили?

- Їздили...
- Дивились?
- Дивились, але там таке...
- Що?

— Корнеліус, Петро Гесс, Кленц, Дюрер, одне слово, вся "назарейська школа"... Сухоребрі мадонни, херувимчики і тому подібні мученики мистецтва. Василь Андрійович обіцяв показати нам учителів дев'ятнадцятого віку, але не побачили ми в нього сучасного, спрямованого вперед дев'ятнадцятого віку.

— Що ж ви сказали?

— Ми розреготались і сказали, що ці безплотні німецькі ідеалісти-живописці просто несповна розуму...

— Ха-ха-ха!.. Ха-ха-ха!.. — нестримно сміявся Брюлов. — Так і сказали?

— Так і сказали, Карле Павловичу!

— Мабуть, розсердився?

— Дуже! Назвав нас вашими зіпсутими учнями.

— Ха-ха-ха!.. Ха-ха-ха!.. — вибухнув знову реготом Брюлов. — Чудово, сударю, чудово! Надзвичайно!

Протягом кількох хвилин він усе не міг заспокоїтись і знову й знову починав сміятись, повторюючи: "Прекрасно, прекрасно!"

— Зачекай кілька хвилин, — сказав він і швидко пішов до своїх кімнат.

Незабаром він повернувся у пальті, теплих ботах.

— До Нестора хочеш? Сьогодні його "середа"...

Шевченко кивнув головою.

— Що сьогодні в театрах? — спитав Брюлов.

— У Великому — Мейербер, "Роберт Диявол", Михайлівському — "Тридцять років, або Життя ігрока" з Каратигіним...

— Давно я не бачив Каратигіних на сцені. Поїдемо спочатку в Михайлівський, а потім на вечерю до Кукольників. Як ти скажеш, Тарасе?

— Чудово!

Тільки на одну мить промайнула в Шевченка думка про те, що сьогодні ввечері мала бути в нього Маня. Вже котрий раз приходиться вона до нього в призначений час і не застає вдома. Не застане й сьогодні. Вона вже розсердилась і попередила, що ніколи й не загляне до нього, як що так буде й надалі.

Та, як і не раз до того, за хвилину він уже забув про неї. Уже в колясці сказав Брюллову:

— Карле Павловичу, цими днями мені запропонували видати мої вірші... і я дав згоду.

Брюллов мовчав, наче не почув слів Тараса. Тільки коли підїхали до театру, він промовив:

— Будь щасливий, Тарасе.

Театр, здавалося, був повен, але два місця в партері для Брюллова було знайдено вмить. Коли закінчився другий акт, Карл Павлович встав.

— Пересолена драма... Ходімо відвідаємо нашого друга.

З Каратигіним Шевченко не раз бачився протягом останнього року на вечорах в перекладача Гете й редактора "Художественной газеты" Струговщикова. Знаменитий трагик не раз хвилював зі сцени молодого Тараса ще й тоді, коли поет був тільки ширяєвським маляром.

Каратигін у своїй убиральні саме переодягався для ролі жебрака.

— Чекай, чекай, Василю Андрійовичу! — закричав до нього ще в дверях Брюллов. — Я тобі допоможу.

З піднесеними театралью руками уславлений артист пішов назустріч своїм знайомим. Вони привітались.

— Я переодягну Василя Андрійовича.

І він став сам переодягати й гримувати Каратигіна під жебрака. Його рухи були вправні й упевнені. Минуло зовсім небагато часу, і перед присутніми стояв жебрак, в якому просто неможливо було впізнати Каратигіна. Та й сам він, глянувши в трюмо, вигукнув:

— Браво, Карле Павловичу! Якби ти з такою ж геніальною майстерністю умів робити з нас багачів, а не тільки жебраків...

Присутні захоплено дивились на Каратигіна. Але закінчувався антракт. Брюллов і Шевченко поспішили до зали. На порозі вбиральні Брюллов обернувся й сказав:

— Василю Андрійовичу, ми з Шевченком після спектаклю — до Кукольника. Ти — з нами?

— З вами, друзі. Я давно не був там.

Оплески часом заважали Каратигіну грати. Успіхові допоміг також і сценічний одяг. Це піднесло настрої Брюллову.

— Коли зовнішній вигляд актора є ніби дзеркало його настрою й переживань, — сказав він Шевченку по закінченні спектаклю, — він може досягти повної гар-

монії в своєму мистецтві. А вони часто пересоложують і цим роблять неможливою гармонію в своїй грі. Вони навіть не дбають про те, щоб жебраки на сцені були подібні до тих, що в житті. Погані актори просто женуться за дешевим ефектом і через те переграють. Це ж можна сказати й про поганих художників. — Він подивився в обличчя Тарасові і додав: — І поетів... Взаємодія між зовнішністю і внутрішнім світом людини — джерело глибоких змістом ефектів. Величний, царський жест у людини, одягненої жебраком, промовляє публіці більше, ніж сотні голосних слів...

Каратигін знайшов їх біля театру.

На "середях" у Кукольників часом бувала сила народу — літераторів, художників, музикантів і композиторів, просто штатських людей і офіцерів — морських і піхотних, артистів і навіть комерсантів. На особливих музикальних вечорах бувало близько сімдесяти чоловік. Між гостями тут не існувало тих церемоній і натягнутості, якими відзначалися аристократичні салони Одоєвського, графа Вісьльгорського й інших. Кожен тут займався тим, що йому було до вподоби. Розмови були невимушені, веселі, щирі. Цьому допомагали темпераментність, гостинність і доброта самого господаря, Нестора Васильовича, вміння його зустріти гостя й збудити шумливу гарячу розмову. Можливо, саме через це численні його приятелі й знайомі дарували Кукольникові його вірнопідданство, запобігання перед придворними і взагалі реакційними колами і мізерність його літературного таланту. Він умів прихилити до себе навіть кращих видатних людей. Недаремно Брюллов і Михайло Глінка були його близькими й щирими друзями.

Десь коло півночі більшість гостей розходились. Залишалися тільки найближчі, інтимні друзі Нестора Васильовича. В залі накривали стіл для вечері. З'являлися численні пляшки з вином, закуски. Дехто пив чимало, але ніхто не переступав меж пристойності.

Коли на порозі зали з'явилися Брюллов, Каратигін і Шевченко, Нестор Кукольник, як звичайно, широко розкривши обійми, пішов їм назустріч...

— О-о-о!.. — тільки й міг вигукнути він, приємно здивований несподіваною появою пізніх гостей.

Гомін за столом подвоївся. Гості підіймалися назустріч прибулим з келихами в руках. Одні обіймалися з Кара-

тигіним, інші з Брюлловим. Несподівано хтось обняв Шевченка й потягнув за собою. Це був Гребінка. Він хотів щось розповісти Тарасові. Особливо заходився біля новоприбулих сам Нестор Васильович. Він наливав їм раз у раз і підсував різні закуски, припрошуючи їсти й пити.

На Шевченка тут звертали менше уваги, і Гребінка, обнявши його за плечі після першого ж випитого Тарасом бокала, стиха промовив:

— Ну, готуйся, Тарасе: тепер уже не тільки на салонних вечорах знатимуть твої вірші...

— Що це ти? — так само тихо вигукнув схвилований Тарас.

— Та вже ж... Мартос у мене тричі був. Уже зредагував твого "Кобзаря". Швидше закінчуй "Тарасову ніч". Та й добра ж книжечка вийде землякам нашим на втіху. Твоє слово буде нове в поезії нашої, та й москалям буде до серця. От побачиш, Тарасе...

— А як цензура не дозволить?

— Корсаков наш знайомий, до того ж добрий чоловік, ми його вблагаємо.

— Ой, добре, Євгене, трясця його матері! Їй-бо, добре! — вигукнув Тарас, притиснувши до себе Гребінку. — Вік не забуду того, що ти зробив для мене. Вип'ємо, друже!

Вони вдвох налили собі келихи, цокнулись і випили.

— Це за твого "Кобзаря", — промовив Гребінка.

— Ні, за друзів, за щирих, чудових друзів... — відповів тихо Шевченко.

Він почував себе щасливим.

А вночі Тарас написав листа Микиті. Цілував діда Івана Андрійовича, вклонявся братам й сестрам і знову просив доглядати нещасну Марію. А Микиті на його прохання ще пересилав гроші, п'ятдесят карбованців, і попереджав, що не може братам позичати, а коли що має, то завжди поділиться.

10

Цензор, він же й письменник, Корсаков дав дозвіл на видання "Кобзаря". Сам Шевченко казав пізніше про Корсакова, що це був не найгірший серед миколаївських цензорів. "Тарасову ніч" Шевченко викінчив, коли вже в друкарні були набрані всі інші твори "Кобзаря". Корса-

ков додатково дав дозвіл і на "Тарасову ніч", хоч і поробив купюри.

І тоді сталося те, що звичайно буває з геніями замолоду, в час їхнього піднесення. Зданий до друку "Кобзар" став для Шевченка уже минулим, перейденим, і поет загорівся іншим, по-справжньому великим і по-справжньому народним задумом. У його вбогій комірці під дахом на поламаному старому столі вже лежали окремі розділи "Гайдамаків".

Розпалена фантазія поета, зачарованого грандіозністю подій і величчю повстань, породжувала устами столітнього діда Івана рядки епічної пісні:

Була колись шляхетчина,
Вельможная пані;
Мірялася з москалями,
З ордою, з султаном,
З німотою... Було колись...
Та що не минає?

І мука, і ненависть, що примушували його важкими кроками без кінця-краю міряти свій закапелок в шуканні слова, нашіптували йому жорстокі й люті рядки закінчення глави:

А тим часом гайдамаки
Ножі освятили...

Він давно знає всіх своїх героїв і їхній життєвий шлях у поемі... З радістю він думає про те, що вони будуть не дворянами й офіцерами, а такими ж, як і він, як і його дід Іван, мужиками, осяяними загравами повстання. А головне — народ, народ!

Треба б тільки з ким-небудь поговорити, розповісти про свій задум, просити поради. Адже не кінчав він ніяких університетів, а в істориків прочитав мало і не те. Як тут позбутися сумнівів? Адже були вони і в Пушкіна — сумніви, вагання й роздвоєння. Є вони і в нього, в Тараса. І вони мучать його.

Приходив Іван Нечипоренко, Енгельгардтів кріпак і приятель Тарасів. Він часом відвідував Шевченка потай від пана, бо Енгельгардт суворо заборонив це своїм людям. Тарас читав своєму щирому другові "Гайдамаків".

- До вподоби?
- По-нашому! — радів той.
- А про кого я ж мушу писати свою поему? Ну, про кого, Йване? Як ти гадаєш?
- Мабуть, про царя... — відповідав той, дивлячись на Тараса своїми ширими великими очима.

Були роковини смерті Пушкіна. Брюллов увесь день ходив нервовий, заглиблений у свої думки. Коли Тарас ішов з майстерні на лекцію о п'ятій годині, Карл Павлович спитав:

- Але ж ти прийдеш після класу?
- Якщо треба, Карле Павловичу.
- Обов'язково, обов'язково... Цього вечора я не хочу бути сам.

Тарас догадувався про причину тяжкого настрою свого вчителя. Після класу він пішов додому, взяв том творів Пушкіна й повернувся до Брюллового.

- Це що ти приніс?
- Пушкін.

Брюллов проникливо подивився на Шевченка. Він думав, що той забув про цей день.

- Що?
- "Капітанська дочка".
- "Капітанська дочка"? — чомусь здивувався Брюллов. — Чому ти приніс її?
- Не знаю... просто так...
- Ти думаєш, у мене немає "Капітанської дочки"?

— Вибачайте, не подумав про це. Мені здалося, що ви давно її читали і сьогодні варто почитати кілька уривків.

- Щойно в мене був Василь Андрійович, я прочитав йому кілька віршів Пушкіна з пам'яті. Це його дуже зворушило. Знову говорив про те, що Пушкін був тим його учнем, який перевершив свого вчителя і затьмарив славу свого вчителя перед очима нащадків. Але він, Жуковський, не шкодує. Слава Пушкіна стала для нього святістю, а Пушкін для нього — мученик. Так-так, мученик.

Брюллов довго мовчки ходив по кімнаті. Він був усе ще заглиблений у свої думки, але, видно було, настрій у нього піднявся, погляд повеселішав.

- Я буду радіти, коли настане час і я побачу, що мій учень Тарас Шевченко залишив мене позад себе...

— О Карле Павловичу! — вигукнув Шевченко. — Цього не станеться ніколи, тому що...

Шевченко замовк.

— Ну, чому не станеться, говори далі, — домагався Брюллов. — Я хочу знати, чого саме ти не договорив.

По паузі Шевченко сказав зовсім іншим тоном, ніби вони тільки починали розмову:

— Карле Павловичу, ви не раз навчали нас, своїх учнів: щоб досягти вершин мистецтва, треба все, все, що є в житті, віддати цьому мистецтву. Ви казали: беріть пензель, коли сходить сонце, і кладіть його, коли воно заходить.

— Я це стверджую й тепер. І, здається, не помиляюсь. Деякі з моїх учнів зробили це своїм життєвим правилом, і вони досягли значного. Наприклад, Петровський. Ти знаєш, за "Агар у пустині" Академія відряджає його до Італії. Адже кожен молодий художник може тільки мріяти про це. Чи не так?

— Карле Павловичу, — промовив тихо Шевченко, — як би я не боровся з собою, як би я не намагався перемогти себе, я ніколи не зможу залишитись тільки художником.

— Вірші?

— Вірші.

— Тарасе, я знаю твою вдачу і скажу тобі більше — мені подобається вона, і от я думаю, що вірші не принесуть тобі щастя... Ти сам читав мені свої вірші, але я знаю про них ще й від Євгена Павловича, від Мокрицького, Петровського, Штернберга й від інших твоїх товаришів. Навіть Кукольник визнає твій талант, хоч і не вірить, що вірші матимуть успіх, бо, на його думку, вони не знайдуть схвалення у вищих сферах.

— А хіба Пушкінові твори знаходили схвалення у вищих сферах?

— Пушкін не був щасливий, і, мабуть, якраз через це... — замислено промовив Брюллов.

— Був, був! — вигукнув у запалі Шевченко.

Якимись особливими очима дивився Брюллов на свого учня.

— Не впізнаю тебе, Тарасе, — тихо говорив він. — Ти зовсім, зовсім не схожий на того хлопця, якого знайомили зі мною два роки тому, коли ще ти був ширяєвським

малярчуком. Е, милостивий сударю, краще почитайте що-небудь.

Він ліг на диван, підклавши руки під голову. Шевченко почав читати окремі епізоди з "Капітанської дочки".

— Шкода, що Жуковський не міг залишитись у мене, — сказав Брюллов. — Старий так багато знає про Пушкіна, багато чого особистого чи просто невідомого широкій публіці. Він міг би розповісти, як цар цензурував найбільшого поета Росії. Ти ж знаєш, Пушкінові твори подавали на цензуру самому Миколі.

Був пізній час, але Брюллов нізащо не хотів пустити Шевченка додому. Тарас залишився ночувати. Вони довго, лежачи поночі на своїх постелях, мовчали не засинаючи.

— А думаєш, за мною немає царської цензури? — на-решті прохлопилось у Брюллова.

Ці слова розпалили Шевченка. Йому хотілось вигукнути щось зухвале, якийсь гнівний протест або лайку, але він примусив себе мовчати.

11

Коли нарешті, в березні, вийшов "Кобзар" і Мартос оповістив Шевченка, що він може взяти в друкарні кілька перших примірників, почуття тривоги раптом скувало поета. Чи не зробив він якогось непоправного кроку? Чи не принесе його книжка лише прикрості й розчарування авторові? Адже вона — це він добре знав — така несхожа на книжки інших поетів. Могли помилитись і приятелі його, що радили видати поезії.

Він швидко одягся і вийшов. До друкарні було далеко, та вирішив добиратись туди пішки. Шкода, що Штернберга немає вдома і вони не можуть піти разом. В такі хвилини хочеться відчувати поруч себе друга.

Від лютневих завірюх залишилось ще багато снігу на вулицях, але сьогодні теплий вітер з південного заходу навіяв одлигу і хоч на короткий час умив сіре петербурзьке небо. Засяяло сонце. Тарас дивився на єдину хмарину, що нагадувала біле пухнасте овеча, і йому на мить здалося, що він і досі мале хлоп'я, зовсім мале, і па-се ягнята за селом... І оце сонце над головою — його кирилівське сонце... І він біжить в озимину займати ярку, що відбилась від отари...

Ні, з того часу, як було це, минуло багато років. Йому двадцять і шість! І якраз без кількох тижнів два роки тому була перша провесінь на волі. Два роки! І сьогодні сталося таке, що знову, як і тоді, два роки тому, внесе в його життя якісь величезні зміни, відкриє перед ним нові, незнані шляхи.

Вже біля самих воріт друкарні Тарас спинився. Він, сам не помічаючи того, йшов дуже швидко. Серцю тісно в грудях. Сперся плечем об дерев'яний стовп ліхтаря. Віддихатись! Дати лад думкам, що цілим роєм кружляють в його голові. Наче якийсь голос промовляє до нього, а він не може нічого йому відповісти. Під якою ж зорею ти народився, що після стількох років поневірянь спиваєш його, своє щастя, з повного по вінця келиха? І тремтиш, і плачеш з радості... І докоряєш собі щастям, що маєш його за багато... Коли б дано тобі — поділився б з людьми, які й не звідали ще його. Що ж сталося в твоєму житті, що раптом забило тобі дух у грудях і люди, які проходять повз тебе і дивляться в твоє обличчя, як і тоді, два роки тому, питають самих себе: чи не стерялася ця молода, дуже людина? Та звідки їм усе знати! Вони ж, мабуть, і не бачать, що все довкола опромінене несподіваним сонцем...

І він засміявся беззвучно до своїх думок.

Дивно байдужий був друкар, що видавав йому книжку. Навіть не подивився авторові в обличчя. Розчаровано думав Тарас про те, що не довелось навіть потиснути руку цій людині. І ніхто не дивився на нього, коли він виходив з друкарні, ніхто не дивувався, що якийсь Тарас із Кирилівки несе свої уже надруковані вірші...

Він мало не бігцем помчав додому. Потім згадав, що дома немає нікого та що зараз не може він бути на самоті, і швидкими кроками пішов до Академії. Там — товариші. Але краще зустрітись з ними після класів. Звернув у бік Неви і пішов зовсім поволі, заглибившись у думки.

На мосту постояв трохи. Починав синіти лід. Попід праґім берегом уже промило, і вода виблискувала проти сонця, ніби тисячі грайливих риб. Незабаром весна! Як потягло його в Кирилівку! Кілька днів тому написав братові Микиті, що хоче побувати вдома. Особливо після приїзду з України Штернберга, коли той привіз цілу папку українських сільських пейзажів, якими милувався не тільки він, Тарас, але й Карл Павлович. У Штернберга талант і хороше чуле серце. Шкода, що він збирається

влітку до Італії надовго. Зараз чекає на Айвазовського, який приїде з Півдня і житиме теж у Тарасовій кімнаті до літа.

Шевченко подумав про те, що після від'їзду Штернберга йому ще дужче захочеться в Україну. Йому треба було б поїхати хоча б ради "Гайдамаків". Треба відновити спомини старих людей, які бачили самі гайдамаччину або чули про неї ще на свіжу пам'ять... Добре було б поговорити докладно з дідом Іваном. Йому вже за вісімдесят, він пам'ятає Колівщину. Колись дід розповідав йому про події, в яких сам брав участь. Може, знайшлися б ще люди, які пам'ятають.

В уяві пропливли один за одним герої його нової розпочатої поеми, обдумані до деталей, страшною і радісною одночасно. Нахмурене й зосереджене обличчя Залізняка, молоде, захоплене повстанням, змучене обличчя Галайди, спотворене тяжкими тортурами Гонтина... Друзі схвалюють його задум і навіть надрукували в альманасі "Ластівка" перші сторінки поеми.

І він знову, в який уже раз, зробив сам собі висновок: ні, нова його поема зовсім не буде схожа на попередні твори і на "Кобзар". Яка ж вона буде? — питався він самого себе і відповідав: жорстока і справедлива... Що ж, в ім'я правди він оспівує і кров, і ножі, і спопеляючий усе вороже і лихе вогонь!..

Він не встиг подумати докладніше про поему, як повз нього мостом пройшли, голосно дискутуючи, студенти. Двох він зустрічав не раз в університетській аудиторії на лекціях з анатомії, двох інших бачив уперше. Обидва знайомі студенти вклонились Шевченкові. Хід думок був обірваний, і Тарас рушив до Академії мистецтв.

Після класів друзі пішли до їдальні мадам Юргенс галасливою юрбою. На розі Шевченко аж спинився з подиву: повз них промчав, вилискуючи свіжою фарбою, легкий фаєтон. Пара загнуданих коней у розкішній збруї і кучер, що сидів на своєму місці, нагадуючи князя, привертали увагу. В фаєтоні Тарас побачив невідомого йому пана в чорній накидці й циліндрі, а поруч нього з гордо піднесеною головою Маню. Вони промчали швидко, і ніхто з товариства Тараса не встиг розглядіти їх, тільки Михайлов штовхнув його під лікоть і, підморгнувши у бік фаєтона, побіг здоганяти друзів. Вражений Тарас застиг

на місці, дивлячись услід фаєтону, що зникав за рогом. Потім поволі, замислившись, пішов за товаришами.

Гомінким гуртом вдерлися до їдальні мадам Юргенс. Мокрицький упросив господарку пустити їх до окремої кімнати, яку завжди припасала мадам для особливо поважних гостей. Шевченко був радий, що знайшов в Академії Штернберга, без якого на такому обіді було б йому сумно.

Пані Юргенс і її прислужниця в їдальні швидко і вправно накривали на стіл для десятка молодих художників, які дуже часто обідали в неї і кожного з них вона знала і в обличчя, і на ймення. Шевченко не розраховував сидіти тут довго. Увечері йому треба обов'язково побувати з "Кобзарем" у Гребінки. Туди ж мав прийти й Мартос.

Поки пані Юргенс поралась біля столу, Петровський уголом читав з "Кобзаря" "Тарасову ніч". Більшість із присутніх не все розуміли, і Петровський, обриваючи читання, пояснював зміст.

— Нове, щось зовсім нове, — підкидав своє слово Мокрицький.

З ним погоджувались і просили читати далі. Вже давно був накритий стіл, і поставлені страви, і пані Юргенс давно набридло, не порушуючи тиші, на мигах показувати своє нетерпіння і невдоволення з того, що стигнуть страви.

— Тарасе, — промовив, закінчивши читати, Петровський, — ти надто жорстокий. Твої запорожці воюють не так, як належить благородним воїнам: вони напали на сплячих ворогів і просто вирізали їх... В цьому все-таки немає краси, хоча в поемі наявний твій поетичний талант. Але повинна бути обов'язково й краса. Без неї не існує мистецтва.

— Ти помиляєшся, Петровський! — вигукнув хтось із присутніх.

— В чому?

— Ти хочеш застосувати до поезії звичні правила твою мистецтва.

— Та й то запозиченого... — додав хтось баском.

Петровський удав, що не почув цієї дошкульної фрази. Йому натякали на те, що він не має своєї індивідуальності як художник, а цілком іде по стопах Карла Брюллова. Щоправда, подібні натяки йому доводилось слухати

тільки зрідка. Він був, безперечно, талановитий художник, і його "Агар у пустині" була визнана авторитетними професорами Академії за талановитий твір.

А басок по паузі додав:

— Запорожці з ножами благородніші за Агар з хрестом, бо вони вмирають за свій народ і вітчизну, а вона дбає тільки за спасіння своєї душі...

Не почути цих слів було неможливо, і зблідлий Петровський з рішучим виглядом відклав убік книжку й підвівся. Невідомо, чим би закінчився цей інцидент, до яких, власне, уже звикли академісти, коли б Мокрицький раптом не вигукнув:

— Панове! Що ж ми собі думаємо? Від нашої дискусії вже киснуть страви.

— Вина! Вина!

Загомоніли веселі голоси, загуркотіли стільці, задзвенів посуд, в келихах запроменилось шампанське. Раптом відчинились двері і тонкий улесливий голосок пані Юргенс ніби проспівав:

— Ах, прошу вас, пане, сюди! Яка я рада, яка рада!

Молодь звела невдоволені обличчя до дверей, сподіваючись побачити якогось небажаного гостя, але в дверях з'явилась постать Карла Павловича.

— Це що ж таке, милостиві сударі?.. — сердито вигукнув він. — Пити вино, відзначати чиясь свято — і без того відома й участі!.. Та де ж у вас совість, милостиві сударі?..

Шевченко кинувся до нього:

— Карл Павлович! Та хіба ж міг я зважитись запрошувати вас сюди...

І вже підхопились молоді художники з-за столу і підбігли до свого кумира, оточили його з усіх боків і повели на чільне місце за столом. Обличчя їх сяяли.

Мокрицький поставив перед Брюлловим повний келих. Запанувала хвилинна пауза. Всі чекали на слово свого вчителя. Одну тільки мить хмурилось обличчя Брюллова, шукаючи думки. Потім він підвівся, нахилився до Шевченка, поцілував його в щоку і, глибоко, артистично зітхнувши, неголосно вимовив:

— Художник! Вірші пише!.. Ех, сударю!..

Одностайний вибух дружного реготу злякав мадам Юргенс, що підслухувала за дверима.

На початку літа Штернберг і Айвазовський виїздили пароплавом до Італії. Група молодих художників проводжала їх до Кронштадта. Галасливою компанією зійшли з пароплава на пристань і оточили Штернберга та Айвазовського. Молоді, майже однолітки, енергійні й життєрадісні, сповнені рожевих надій, вони мали що сказати своїм товаришам. І з нетерпінням, властивим їх віку, кожен вихоплювався зі своїми побажаннями.

Тільки Петровський, зле себе почувавши, майже не говорив та Айвазовський замислено прислухався до розмов. Приїхавши з Феодосії до Петербурга, щоб їхати за кордон, він спинився в Шевченка і прожив тут близько місяця. І хоча спали вони в одній кімнаті, і їли разом, і розважались в одному гурті, проте Тарасові було прикро, що приятель щиросердого й чулого Штернберга якось не розкрився їм серцем. Деяка потаємність і замкненість Айвазовського перешкодили дальшому зближенню молодого художника з Шевченком.

Тарас і Штернберг сиділи обнявшись. Ніби відчували вони, що настав кінець їхній теплій і щирій дружбі.

— Почитай, Тарасе, — тихо промовив Штернберг.

— Що?

— "Тополю" прочитай. Я буду сумувати в Римі за друзями, за українським пейзажем. Не знаю, чи напишу я що-небудь краще за них. Чудово в тебе... наче акварель...

По діброві вітер вис,
 Гуляє по полю,
 Край дороги гне тополю
 До самого долу.
 Стан високий, лист широкий
 Марно зеленіє...

І Шевченко тихо, ніби для самого Штернберга, продовжував пошепки:

Кругом поле, як те море
 Широке, синіє...
 Чумак їде, подивиться
 Та й голову схилить...

— Голосно, Тарасе, голосно! — залунали вигуки. —
Що ти там молишся?

— Для всіх, Тарасе!..

І Тарас почав читати на повний голос так чудово, як він умів читати. Відразу затихли розмови. Ніжний Штернберг припав до плеча Тараса.

Чабан вранці з сопілкою
Сяде на могилі,
Подивиться — серце ние:
Кругом ні билини!
Одна, одна, як сирота
На чужині, гине!

— "Одна, одна, як сирота на чужині, гине", — пошепки в глибокій тузі повторив Штернберг і заплакав.

Ще кілька прощальних обіймів, теплих поцілунків. Пішли знову на пароплав "Геркулес" попрощатися з капітаном. Шевченко подарував Штернбергові "Кобзар" і написав у ньому:

Поїдеш далеко,
Побачиш багато;
Задивишся, зажуришся, —
Згадай мене, брате!

Шевченко довго не випускав з обіймів свого друга. І коли після всіх спускався Тарас з пароплава, чув, як над ним, перехилившись через поруччя палуби, голосно читав Штернберг:

Отак тая чорнобрива
Плакала, співала...
І на диво серед поля
Тополею стала.
Не вернулася додому,
Не діждала пари —
Тонка, тонка та висока
До самої хмари...

Потім, закривши обличчя долонями, він побіг по палубі і зник у каюті.

Повертаючись тепер додому, де все нагадувало йому друга, Шевченко сумував. Та вже нестримно вступали в його життя події, які часом примушували забувати навіть про лекції в Академії.

Щораз важче було Шевченкові примусити себе взятися за пензель, коли просились на папір нові й нові рядки його віршів. Ніби дзвеніла весь час у його уяві чарівна кобза і лункий голос невидимого кобзаря линув до нього з далекого степу.

На початку травня він був на вечірці, яку влаштував Маркевич. Грав на фортепіано знаменитий Дрейшок. Співав Глінка з нової опери "Руслан і Людмила". Гра Дрейшока на фортепіано не просто захоплювала, вона полонила й чарувала, така безмежна була його влада над інструментом, така безмежна була його віртуозність.

Поет, етнограф, історик Микола Маркевич часом збирав у себе знайомих літераторів та митців столиці, приготувавши для них заздалегідь щось нове, цікаве чи й видатне з царини мистецтва або поезії. В громадському житті столиці він не зв'язував себе з якимось одним табором, і в нього можна було зустріти поруч з Глінкою й Брюлловим відданого душею й тілом Миколі Першому Фадея Булгаріна, завзятого публіциста й агента Третього відділення, або співзвучного йому Нестора Кукольника.

Тарас любив музику. Захоплений мистецтвом Дрейшока, він забував про все довкола. Дрейшок був ще зовсім молодий. І Тарас думав над тим, що от і йому треба бути таким же віртуозом у слові.

Він обрав собі найнепомітніший куточок. За звичкою сидів мовчки і прислухався до запальних розмов. Але сьогодні його помітили. Раптом почали говорити про його "Кобзар". Одні висловлювались байдуже, інші захоплено, з цитатами. Присутній на вечорі Булгарін пильно придивлявся до Тараса, але мовчав. Певне, йому були не до вподоби Тарасові вірші, але тут, у Маркевича, він не зважувався про це сказати.

Збуджений музикою, Глінка мовчки слухав розмову про Тарасові вірші. Потім підійшов до фортепіано і, акомпануючи сам собі, проспівав свій український романс "Гуде вітер вельми в полі". Він написав цей романс на слова поета Віктора Забіли, коли подорожував по Україні,

добираючи співаків для придворної капели, йдучи від фортепіано, він потиснув Шевченкові руку.

За вечерею, стоячи з повним келихом шампанського, господар дому короткою промовою привітав Шевченка з нагоди виходу його першої книжки віршів. Обняв і поцілував Тараса.

Збуджений шампанським, розмахуючи довгими руками і перехилиючись через стіл то до одного, то до іншого з гостей, Кукольник запально говорив:

— Але ж, панове, не забувайте, що наша російська поезія має свої традиції. В ній оспівані благородні високі образи, натхнені найглибшим почуттям патріотизму, любові до вітчизни, відданості государевій волі, яка завершує усі наші поривання й бажання і є священним проявом вічного і найвищого розуму... Ось що прошу зрозуміти.

З хвилювання рука його з келихом тремтіла, і шампанське раз у раз хлюпало в блюдо з заливним осетром — прямо в розчепірену, потворну, вціцьковану фігурними кружальцями моркви і буряка, пащеку рибини.

Усі поставили свої келихи на стіл і стиха розмовляли між собою. Дехто, похиливши голову, іронічно всміхався. Невдоволений Струговщиків прошепотів на вухо Брюлову:

— Як це все нерозумно! Адже його "Рука Всеvyšнього отечество спасла" — це одне, а Шевченко — це інше, але і те, і те має право на життя.

— Нестор збожеволів, — обірвав його Брюлов. — Він перевершив самого себе.

Струговщиків нахилився знову до Брюлова і сказав тихо, але так, щоб і інші почули, хто сидів ближче:

— Він хоче в нагороду ще один діамантовий перстень.

Всі, хто почув це, легко зрозуміли натяк: Кукольник одержав діамантовий перстень від царя за свою драму "Рука Всеvyšнього...".

Тим часом Кукольник провадив далі:

— Шевченко відкинув ці традиції нашої поезії. "Кобзар" непотрібний Росії, як непотрібний Росії той діалект, яким він написаний. Історія відмовила йому в праві на життя.

Хтось, не підводячи голови, чітко проказав:

— Але ж цим діалектом розмовляли і ваші батьки, та й самі ви, коли одержували від життя перші уроки...

Кукольник удав, що не розчув, але цими словами він таки був збитий з пантелику і несподівано завершив:

— Така поезія приносить тільки шкоду Росії. Я підношу тост...

І той же голос з-за столу знову проказав:

— ...за нові видатні таланти Росії!..

Усі випили. Тільки у Кукольника келих перекинувся, і промовець розгублено, під загальний сміх, дивився на залиту шампанським пащеку осетра перед собою.

Дехто цокався з Тарасом. Було незручно далі мовчати. Стоячи з повним бокалом, Тарас сказав:

— Дозвольте мені, панове?

Настала пауза. Всі ждали від Шевченка палкої відповіді, але він почекав, поки тиша настала в залі, і прочитав присвячений Миколі Андрійовичу Маркевичу свій вірш, написаний в цей день: "Бандуристе, орле сизий!"

Того вечора довго не міг забути Шевченко.

13

Щотижня з'являлись нові й нові відгуки на "Кобзар".

Шевченко, що не звик до такої уваги до себе від громадськості, ходив збуджений. Одної неділі до нього з'явився Гребінка.

— Тарасе, читай! — вигукнув він ще на порозі, підіймаючи над головою газету.

— А що там, Євгене?

— Про тебе...

Він розстелив на столі, одгорнувши списані віршами аркушики паперу, "Художественную газету" з непідписаною рецензією. Тарас нахилився над газетою. Гребінка в радісному піднесенні ходив по кімнаті.

— Ну? — спитав він, коли Тарас закінчив читати. — Добре написано?

— Добре... — відповів Тарас. — Та й інші друкували про мене добре, хоч і не всі...

Гребінка схопив газету зі столу.

— Та ти ж тільки послухай, парубче!.. — вигукнув він. — Хто ще таке писав?

І прочитав кілька рядків:

— "Мы прочли это собрание с величайшим удовольствием и рекомендуем его всем любителям малороссийс-

кой поезії. В стихах Шевченко много огня, много чувства глубокого, везде дышит в них горячая любовь к родине. Его картины верны с натурой и блещут яркими живыми красками. Вообще в авторе этих малороссийских стихотворений виден талант неподдельный". Чув, Тарасе?

— Та чув. Щедро хтось написав! Спасибі йому, добра душа...

— Та вслухайся ж ти: "багато вогню", "багато почуття глибокого", "талант справжній"... Тарасе, га?

— Годі вже, годі розписувати, — ніяковіючи, відповів Тарас.

Гребінка тим часом провадив далі:

— І в "Отечественных записках" теж підняли тебе, Тарасе. А ще ж на Україні не читали. Ось як там прочитають! Я вже писав про тебе Квітці. Мартос обіцяв йому твого "Кобзаря" приставити до Харкова. А як читають по університетах та пани по своїх маєтках... Держися тоді, Тарасе!

— А за що вони мене хвалять?

— За те, Тарасе, за що й інші. Народність! Ось те слово, в яке вкладаємо ми кращі свої прагнення. За те, що ти більш за всіх нас наблизився до народу. За ясність і простоту твого поетичного джерела.

І Тарас замислився. Слова його земляка і товариша по перу не були для нього вперше відкритою істиною. Живописець, що за кілька років своєї професії навчився цінити художні засоби, які засвоїв від учителя і які знайшов сам, не може, ставши живописцем слова, не бути свідомим своїх творчих засобів, не шукати власних художніх принципів, як шукав їх і перед мольбертом. У відгородженій класицизмом Академії мистецтв багато говорили і дискутували про народність, особливо молоді художники. Вказували на Венеціанова, який працював окремо від Академії. Шевченко любив і самого Олексія Гавриловича за його сповнене добра серце, чулу вдачу і його картини, які принесли в мистецтво народні образи і народний побут, але сам він хотів би по-іншому показати народність і не міг цього зробити в Академії, та ще будиши учнем. Інша річ у поезії...

В задумі він не помічає, як його гість, примостившись на зламаному стільці, заглибився все в той же "Кобзар", який, певне, вже міг знати напам'ять.

— Хіба ще не набридло, Євгене?

Гребінка відповідає не відразу. Він ще хвилину дочитує, потім поволі підводить голову, тихо читає з пам'яті, заплющивши очі:

Спочине на сонці, його запитає,
Де воно ночує, як воно встає;
Послухає море, що воно говорить,
Спита чорну гору: "Чого ти німа?"

— Хто знає, Тарасе, може, це те, що не набридне ніколи, а залишиться назавжди ясним променем у нашій поезії...

— Щось я не второпаю, до чого ведеш...

— Не прикидайся, Тарасе, в таких справах не жартують. А я, окрім усього, знаю ще те, над чим ти далі працюєш. Принаймні перший розділ "Гайдамаків" я вже читав друзям.

— А за дальші глави, Євгене, я боюся...

— Чому?

— Вони в мене будуть жорстокі...

— Нащо тобі кров і жорстокість?

— Така народна правда. Так воно було і — хто знає — може, так воно й має бути...

— Тарасе, що це ти? Хіба в цьому народність?

— Хто його знає, хто його знає, може, і в цьому... — з тугою в голосі промовив Тарас.

— То, виходить, ти вважаєш, — здивовано промовив Гребінка, — що в цьому й треба шукати виходу?

Тарас відповів не відразу.

— Я нічого не вважаю, — відповів він похмуро. — Я тебе питаю, я хочу всіх спитати про це. Якщо поети вважають за народність зовнішні портрети простих людей, їхні пісні, приказки, побут, то чому не вважати за народність настрої і мрії народу?..

— Треба, Тарасе, виховувати літературою і простих людей, і панів, щоб підносити їх морально. Бунтарство розкладає суспільність.

— Але ж повстання на Сенатській площі нам з тобою до душі...

— Ну, декабристи, Тарасе, — то зовсім інше...

— А ось Пушкін з любов'ю описав простих людей, що йшли за Пугачовим. — Шевченко пильно подивився в очі свого гостя.

І, вже збираючись іти, Гребінка зовсім іншим, тихим і невпевненим, голосом сказав:

— Воно, Тарасе, складна все це справа. Ми з тобою з такими питаннями самі не впораємось. Та, може, краще буде, як ми їй не братимемось за них.

— Справді, друже, нелегко дійти тут істини, — відповів Шевченко, зачиняючи двері за Гребінкою.

І вже на самоті, в збудженні ходячи по кімнаті, говорив сам до себе:

— Але треба братися за них! І ти повинен, Тарасе, мучитись цим питанням, адже недаремно тебе вже прозвали мужичим поетом. Мужичий! Це правда! Нехай же я буду мужичий поет, і думати буду по-мужицькому, і мучитись буду мужиком...

Давно вже смеркло, і Петербург, оповитий імлою, поділений вуличними ліхтарями на квадрати, задумався великою думою в вечірньому мороці.

14

В неділю мали їхати на прогулянку до Петергофа морем, але раптова злива перешкодила і Брюллов з пристані повернувся додому візником. Інші теж роз'їхались по домівках. Вирішили зійтися ввечері в Кукольника.

Брюллов був задоволений, побачивши в своїй майстерні Шевченка за програмою "Циганка", яку готував той на медаль. Кинувши плащ на руку Лук'янові, Брюллов спинився за спиною Шевченка, хвилинку придивлявся до картини. Тарас чекав зауважень, але Карл Павлович не сказав нічого. Він мовчки пішов до вікна й ліг на диван відпочити. Хоч Тарас сидів спиною до Брюллова, проте відчував, що його вчитель дивиться на нього. Це заважало Тарасові зосередитись, та він працював далі.

— Жуковський доповідав цареві про "Облогу Пскова", — раптом заговорив Брюллов.

— Ви його просили?

— Дозволив. Сам не розумію, нащо це треба було мені. В палаці передбачаються великі живописні роботи, і я хотів нагадати про себе. А цар спитав Жуковського, над чим я працюю. Вийшло не зовсім так, як я хотів би... Тепер не повернеш...

— А що сказав цар?

— Живописні роботи в палаці, можливо, запропонують мені... Що ж до "Облоги", то цар висловив свої побажання, і просто незручно їх не виконати.

— Цебто доведеться переробляти картину?

— Доведеться, Тарасе.

— Але що він хоче? — вигукнув, підхопившись, Шевченко. Його обертовий стілець перекинувся з гуркотом услід за ним.

Брюллов сумно махнув рукою і не відповів. Потім по паузі якось захоплено і по-дитячому весело промовив:

— Які були чудові ті два тижні, коли я зранку до вечора сидів біля мольберта в портику!.. Ніби ще раз я пережив свою молодість. Я не міг спокійно вимовляти ці два чарівні для мене слова: "Облога Пскова". Пам'ятаю, після того я пішов до Струговщикова, наказав принести шампанського, скликати друзів... Я розважався, як дитина, малював сатиричні малюнки на всіх вас, і на тебе серед них. І всім було весело. Як весело! "Облога" ще не була закінчена, але вже була досягнута. Ти розумієш мене, Тарасе? Таких свят небагато в житті буває. Тепер...

— Але ж, Карле Павловичу, — у розпачі промовив Шевченко, — справжнє мистецтво повинно бути вільне...

— Ех, Тарасе!.. Ну, та ще побачимо, що принесе нам майбутнє... Темп роботи над цією картиною втрачений. Я не знаю, коли її скінчу і чи закінчу її взагалі коли-небудь...

— Як можна таке говорити, Карле Павловичу! Я бачив "Облогу" і скажу вам, що я нічого схожого за величчю в нашій столиці не зустрічав. Народ...

— Облишмо про це, Тарасе. Принаймні сьогодні. Ходімо до мене, що-небудь прочитаємо. Твоє читання захоплює мене і примушує забувати про все інше.

Ідучи нагору, Брюллов питався Тараса:

— Багато віршів пишеш?

— Багато.

— Про Україну? Про кріпаків?

— І про панів.

— Добре в тебе виходить про Україну. Я часом згадую українські пейзажі Штернберга, які він привіз із подорожі, і твої вірші... Мені знову спадає на думку переїхати на Україну і там оселитися десь поблизу Пирятина. Мокрицький, Гребінка мені б допомогли. В мене тут багато знайомих і друзів з України.

– А що без вас Академія?

– Що ж, існувала Академія без мене і надалі існуватиме. Зі мною поїхав би туди Мокрицький. Розшукали б Сошенка, запросили б ще декого – і створили б там щось подібне до української Академії мистецтв... Га? Як тобі це подобається, Тарасе? А може, й ти б до нас приєднався. І було б там далеко вільніше, ніж тут, у столиці...

– Тарас усміхнувся, але не сказав нічого.

– Не віриш у мою щирість?

Тарас мовчав. Він добре знав, що ці мріяння Брюлло-ва побудовані на піску, але все-таки йому ще дуже заманулось в Україну, в якій не був уже так давно.

А Брюллов говорив далі:

– Глінку знову посилають на Україну добирати співаків до царської капели. Він розповідав мені, як гостював на Україні в Качанівці, у Тарновського. Михайло Іванович з таким захопленням розказував мені про ту свою подорож, що мене кожного разу, коли я згадую про це, все сильніше вабить до себе Україна.

– Все-таки це – ваші жарти, Карле Павловичу...

– Даремно думаєш так. Та, зрештою, моє здоров'я потребує іншого, не петербурзького клімату. Вже одно це... Та що й говорити... Ну, та гаразд, отже, багато пишеш віршів?

– Пишу...

Сівши глибоко в червоне крісло, Брюллов говорив:

– Я тебе розумію, Тарасе. Те, над чим примушує працювати Академія, не вичерпує твоєї творчої істоти. Не заперечуй. В цьому я певний. Митець, який написав "Катерину", не може вдовольнитися сюжетами з Біблії чи сллїнської історії. Вперше я переконався в цьому, коли ти в моїй студії працював над "Хлопчиком-жебракком, що дає хліб собаці". У віршах ти вільний. Тобі ніхто тут не затверджує сюжетів і тем. Коли ми присуджували за твого "Хлопчика" срібну медаль, мені здалося, що я розгадав тебе, твій прихований сюжет...

Шевченко мовчав. Видно було, що йому не дуже хотілося говорити на цю тему. Але Брюллов мав право знати все і по паузі Тарас сказав:

– Не раз, бувало в дитинстві і я, тікаючи від жорстокості дорослих, що мене оточували, скривджений ними, ховався в бур'янах і ділився з собакою шматком хліба.

— Ось! — вигукнув Брюллов. — Оце те, що я хотів почути від тебе. Це і в твоїх віршах. Щасливий ти: твоє мистецтво від життя.

Шевченко здивовано дивився на свого вчителя. Ніколи ще не чув від нього нічого подібного. Це визнання Великого Карла було зовсім несподіваним для Тараса. Він хотів почути про це ще.

Брюллов підхопився з крісла:

— Ось читав ти мені свої "Гайдамаки". Тільки окремі розділи. Це історія. А я відчуваю — це люди з живим диханням. Ти побачиш, як їх зустрінуть!

— Карле Павловичу, а хіба "Облога Пскова" — без дихання? Хіба це тільки історія? О, не кажіть цього.

Тарас чекав, що Брюллов відповість, але він напружено мовчав, відкинувши голову на спинку дивана і запустивши розчепірену п'ятірню у скуйовджену чуприну. І коли мовчання стало нестерпним Тарасові, він продовжив:

— А хіба люди пугачовського бунту в Пушкіна — це тільки історія, без сьогоднішнього дня? А ваша "Облога" — це...

Він не встиг закінчити. По сходах за дверима загуркотіли тривожні кроки.

— Увійдіть! Хто там? — невдоволено гукнув Брюллов, підводячись.

До кімнати вбіг Мокрицький. Він задихався й не міг вимовити слова.

— Що там, Аполлоне? — крикнув Брюллов. — Що сталося?

Шевченко відсунув поривчасто книгу й підбіг до приятеля.

— Аполлоне!.. Що сталося?.. Що?

Мокрицький раптом упав у крісло і закрит обличчя долонями:

— Щойно прийшла звістка: в П'ятигорську вбито Лермонтова.

15

Було багато мороки з цензурою, яка довго не давала дозволу на друкування "Гайдамаків". Допомогли друзі, що мали впливових знайомих. Шевченкові нелегко було переконати цензуру, що в своїй поемі він і на думці нічого бунтарського не має і що просто переповідає ті перекази,

які й досі є в народі. Народ уявляє собі ті події саме так, а не якимось інакше. І він, автор, тільки переказує ці народні оповідання. Навіть сам пише про це в післямові. Цензор був знайомий і сам шукав якогось виправдання для себе, так просто... на всякий випадок.

"Гайдамаки" вийшли. А Шевченко, боячись, що поему таки заборонять, поспішав порозсилати її своїм передплатникам. І ці книжечки стали тими казковими ліхтарями, що засвітилися скрізь в українській ночі. Україна заговорила з Тарасом яркими сльозами радості.

А ще раніше заговорила столиця. І хоч дехто з критиків і скривився, читаючи поему, але мало, дуже мало було таких. Від більшості молодий поет почув щирі слова визнання й подяки.

Багато листів одержав Шевченко після виходу "Кобзаря". Коло його заочних друзів і прихильників набагато розширилось, особливо в Україні, де тепер нетерпеливо хотіли бачити свого справді національного поета.

Діставши листа від Квітки з Харкова, Шевченко довго сидів над ним. Уже не перший лист прихсдить з України. Пишуть люди, які ніколи не бачили його в вічі, з якими ніколи він не знайомився. Та й сам старий Квітка, що його найбільше знає Тарас, зовсім не знайомий з ним. Тарас лише читав твори старого українського повістяра і драматурга. Але найдорожче, що він зрозумів у цих листах, — це сердечна любов до нього земляків. Його люблять там, хочуть бачити, ждуть. Зрештою, він повинен їхати туди, в Україну. І хоча знає він, що нічого радісного не побачить, але мусить. Він не був там багато-багато років. Його враження від України — дитячі враження. Науку життя він пізнавав там від дядка Богорського. Тепер у нього вчителі, які стали владарями дум кращої частини людей Росії.

Треба, треба їхати туди. Ці листи і тішать, і непокоять його. Віє від них старовиною. Вчителів треба цим людям! Але де вони? Хто?

Ось вони пишуть, що він порадував їх своїми "Гайдамаками". Та ще так, що аж "облизуються"... А ректор Харківського університету поет Петро Гулак-Артемівський аж захлинається, так хвалить поему... Хотів би він знати, що сподобалось їм у "Гайдамаках".

Одна сумна подія ще більше розбудила в Тарасові бажання побувати в Україні. В січні померла його молодша

сестра Марія. Досі Тарас здалеку турбувався за неї, просив братів і сестер доглядати її, хвору і самотню. Діставши звістку про її смерть, ще дужче засумував по своїй Кирилівці. Він покинув її ще в дитинстві і з того часу не бачив своїх братів і сестер, уявляючи їх собі ще юнаками чи й дітьми. Багато років прожив Тарас вдалині від них, у самотності, часом тяжкій. Навіть до земляків у будинку Енгельгардта вхід йому був заборонений. І тепер, як ніколи, захотілося йому обняти своїх рідних. Він не бажав почувати себе зовсім самотнім. Сумні роздуми не раз заходили до його кімнати, і ніжна акварель поволі сохла на покинутому пензлі.

В один із таких вечорів до нього ввійшли Елькан і Тодось Ткаченко.

— Тарасе, ти станеш мізантропом... — з якимось манірним прононсом вимовив Елькан.

— Зате вже ти, Олександрє, то, мабуть, і хвилини не залишаєшся сам. Усе з людьми, а сам не буваєш ніколи...

— Навіть коли сплю...

Усі зареготали, і Тарасові теж стало веселіше. В цьому гурті він часто одводив душу.

— Поїдемо слухати Артемовського сьогодні в Александрінському, — запропонував Елькан.

— А квитки?

Замість відповіді Елькан тріумфуюче всміхнувся. Справді, запитання було зовсім недоречне. Хіба існував у столиці такий театр, до якого Елькан не міг би дістати квитки на перший-ліпший спектакль, і навіть за кілька хвилин до початку?

Але Тарас таки згадав, що в нього бракує грошей.

— Вибачайте, я не зважив, що з нами йде знаменитий у Петербурзі нащадок славетного Ель-хана... Але за що ми купимо квитки? Чи є в цього нащадка знаменитого предка хоч кілька карбованців за душею? Бо в мене чортма. Останні послав братові на село.

Елькан ляснув себе по кишені сюртука і красномовно підморгнув Тарасові.

— Тоді — не гаймося! — вигукнув весело Тарас.

Під театром Елькан залишив приятелів і зник у фойє.

— Бісова личина, — сказав на його адресу Ткаченко. — Дістане! От побачиш — дістане...

— Аби лише не спізнитись. — Тарас подивився на кишенькового годинника. — Артемовського я ладен слуха-

ти хоч і щодня. Опера чудова, та ще коли Артемовський співає Руслана. От тільки чи зуміє Елькан дістати квитки.

— В нього півстолиці приятелі або знайомі. Дістане.

— Семен нещодавно з Італії повернувся, — сказав Шевченко. — Три роки вчився співати. І співає, і вірші пише, і музику... Та й сам козак добрий. Я йому "Гайдамаків" подарував.

— Кажуть, коли його з архіерейського хору в Києві забрав Глінка до Петербурга, то владика мало не плакав — такого баритона не догадався заховати від Глінки.

— Ще б пак не заплакати! От послухаєш сьогодні.

Тим часом публіка вже пройшла до театру і біля вхідних дверей до вестибюля стало порожньо. Але раптом двері відчинились і вибіг у розстібнутій шубі Елькан, тримаючи в руках над головою, як прапор перемоги, квитки.

— Ура! — кричав він ще з порога.

— Купив-таки? — здивовано й зраділо вигукнув Ткаченко.

— І не думав! — засміявся Елькан. — Без грошей дали...

— Бо він Елькан! — голосно сміявся Тарас.

Якраз закривали лампи, коли всі трое увійшли до ложі. Знайомий Ельканові контролер допоміг їм сісти на стільці в потемку. Біля Тараса в ложі сиділа якась молода дама з розкритим темним віялом, позаду й попереду ще кілька чоловік.

Захоплений виставою, Тарас не помітив лукавої усмішки Елькана, з якою приятель подивився на нього, а потім щось прошепотів на вухо Ткаченкові. Той оглянувся назад і теж усміхнувся. Та незабаром чудовий спектакль захопив усіх.

Як і в минулі рази, Руслан — Артемовський співав блискуче. Три роки навчання і роботи в Італії не минули марно. Добра школа, надзвичайної краси тембр і легкість. з якою брав він найвищі, тенорові реєстри, з самого ж початку полонили зал. Часом через оплески не чути було оркестру. Тарас перебував у такому захопленні, наче це був його власний успіх.

В антракті публіка аплодувала довго і гаряче. Дама поруч Тараса навіть упустила на підлогу віяло, і Тарас низько нахилився, щоб підняти його. В цю ж мить і її компаньйон у військовому мундирі, що сидів позаду, теж нахилився і взявся за другий кінець віяла.

— Мерсі... — промимрив він до Тараса.

Вони разом випросталися. В залі засвітили лампи, і Тарас упізнав полковника Енгельгардта з віялом своєї дами. Він ледь-ледь уклонився Енгельгардтові, як звичайно вітаються з людьми, з якими колись були більше знайомі. Обличчя Енгельгардта побіліло, немов він побачив перед собою привида.

— Тарасику, — гукнув у дверях Елькан, який уже встиг побувати за сценою, — тебе кличе Артемовський.

Здивована дама забрала в полковника у відставці віяло і вивела його під руку з ложі.

— Після спектаклю, — оголосив Елькан, — усі їдемо до Тарновського. Григорій Степанович уже в убиральні Артемовського і попереджає всіх. В нього сьогодні напівмузикальний, напівлітературний вечір.

Ткаченко зразу відмовився, він не любив повертатися додому пізно, а Шевченко погодився.

За сценою, біля вбиральні Артемовського, стояло кілька чоловік, намагаючись зайти до нього, але прислужник говорив усім:

— Не веліли пускати. Тільки після спектаклю.

Ельканові і його приятелям він сам відчинив двері до вбиральні.

— Питали вже... — шепнув він Ельканові.

У вбиральні в кріслах сиділи Тарновський, Гребінка, Кукольник. Стоячи на порозі, Тарас гукнув:

— Здоров був, Семене, чарівниче наш!

Але Артемовський раптом кинувся до Тараса, схопив його за плечі:

— Хто ти esi, Тарасе?!

Вражений Шевченко не зміг зв'язати фрази:

— Що це ти? Не збагну... Семене!..

Артемовський зірвав з себе вуса і бороду Руслана:

— Дай же обійму тебе за твого Гонту і Залізняка, за Ярему і Оксану, за гайдамаків твоїх... Чолом тобі, великий кобзарю наш! Чолом тобі!

...Коли Тарас і його друзі повернулись до своєї ложі, Енгельгардта і його дами вже не було на місцях. Їх крісла залишились вільні.

Починалася знову — в якій уже раз! — петербурзька весна. Щоразу довше блукав Шевченко вулицями столиці. Якось надвечір, коли він стояв на мосту і дивився, як невеликі крижини пропливали по Неві, раптом почув позад себе ніби знайомі голоси. Шевченко оглянувся. Недалеко, другим боком мосту, поверталися з роботи маляри. Тарас відразу впізнав старого Хрисанфа й одного підмайстра, якого він колись боронив від Хрисанфа у бійці в Ширяєва. Двоє інших малярів були молоді, Шевченко їх не знав. Вони теж несли відра з фарбою і щітки. Люди обминали їх, відходячи вбік, щоб не вмазатись.

Майже п'ять років не зустрічав Тарас своїх петербурзьких приятелів, але він впізнав їх одразу. Обличчя Хрисанфа тепер уже зовсім ховалося в рудій, з сивиною бороді, а невеличкі очі позападали й визирали з глибоких западин зацькованими звірятами. Знайомий малярчук Антипка ще більше схуд і пожовк. Його заяложений у фарбу халат звисав на ньому мішком. Несучи на плечі тільки довгу щітку, він згинався так, наче якийсь великий тягар пригинав його до землі. Маляри не впізнали Тараса й не звернули на нього уваги.

— Хрисанфе! — гукнув Тарас.

Маляри спинились.

— Хто це? — спитав Хрисанф, не звертаючись ні до кого.

— Якийсь пан, бачиш, у брилі... — відповів Антипка.

Але Шевченко уже перебігав на їх бік моста, відмахуючись кулаком від конячих морд.

— Тарасе! — вигукнув здивовано Хрисанф і кинувся назустріч йому. — Тарасе! — вигукнув він уже несамо-вито, хапаючи Тараса за руки. — Та звідки ж ти такий, сучий син?.. Ну, справжній пан, суцю правду кажу — пан! От який тепер наш Тарас!

Шевченко міцно струснув руку Антипці, потім незнайомим двом малярам. Сторонні люди здивовано дивилися на їх гурт.

— Це наш Тарас! — пояснював Хрисанф молодим малярам. — Ви не знаєте нашого Тараса! Він у Василя Григоровича по живопису був. От маляр був! Одного разу мене як уперіщив щіткою по плечах, то я мало Богу душу не віддав. А від щітки тільки трісочки лишилися. Не

вам, шмаркачам!.. — Старий маляр, звичайно, не пам'ятав деталей усіх своїх сутичок, але в цю хвилину йому щиро хотілося, щоб усе було так, як він розповів.

Антипка обережно мацав пальцями рукав нового Тарасового пальта.

Коли Тарас відповів на перші запитання давніх своїх приятелів і вони відповіли на його, Хрисанф, зовсім примруживши очі, сказав:

— Ну що ж — от би ти нас, Тарасе Григоровичу, і почастував по старій дружбі. Субота...

І він, і всі інші маляри засміялися, бо мали ці слова тільки за жарт: не піде ж, справді, невідома їм людина в доброму пальті з брудними малярями до трактиру.

Шевченко мить подумав.

— Рушили! — раптом сказав він.

— Куди? — спитав Антипка.

— Частую всіх...

Шевченко пішов попереду.

— Не до лиця тобі, Тарасе Григоровичу, з нами разом... — промовив Хрисанф, коли вже трохи пройшли. — Ти краще виділи нам на чесну кумпанію, та й не треба тобі соромити себе з нами.

— А ми за твоє здоров'я погуляємо, — додав Антипка, і всі знову засміялися.

— Підемо знаєте куди? — говорив, щось надумавши, Тарас. — Ближче до вас, на слободи, у трактир. Пам'ятаєш, Хрисанфе, в отой трактир, де ми колись не раз бували...

— Як не пам'ятати! Ми й тепер там буваємо. У нас, Тарасе, все по-старому. Сюди, за мною! — раптом закричав він і побіг навздогін за порожнім обозом.

За ним побігли всі, і Шевченко теж. Вони й тоді не раз поверталися додому з міста на порожніх биндюгах уже знайомих їм слобідських биндюжників. Візники погнали коней швидше, під гуркіт коліс щось закричав Тарасові Хрисанф, зареготали чомусь інші маляри, і Тарас раптом, підморгнувши малярям, засміявся і щосили свиснув на коней, що й без того рвалися додому.

До самого вечора частував Тарас майстрових Ширяєва. Але сам не пив, сказавши, що нездужає. Невеселі спогади схвилювали його. Той самий трактир і той самий хазяїн. І той же тяжкий дух сивухи, квашеної капусти, тютюнового диму... Похилившись над столом, замислився

Тарас. Наче вічність минула з тих ширяєвських часів. І живі свідки тієї страшної дійсності сидять ось поруч нього і похитуються в такт чиєїсь тихої п'яної пісні — поривчастий, лютий Хрисанф, сухотний Антипка, молоді безрадісні малярчуки...

Ты не пой, не пой,
Ты, соловушка,
Ты не пой весной... —

завів хтось тремтячим, грудним тенором, і Хрисанф, що завжди любив слухати пісні, підвів назустріч пісні голову. Очі його спохмурніли, на рудій бороді почепився клаптичок квашеної капусти й попів від цигарки. Недопита склянка каламутної горілки стояла біля нього. Він заслухався. Антипка нахилився майже під стіл і намагався перемогти задушливий кашель.

Коли пісня погасла в трактирному диму, Хрисанф по паузі сказав благаючим голосом:

— Тарасе Григоровичу, удружіть старому знайомому, голос у вас тепер, мабуть, ще кращий... оту... про бурлаку. Тихенько, щоб тільки я й почув. Га? Тарасе? Удружіть. Все життя пам'ятатиму вашу пісню. Може, й не зустрінемось більш ніколи...

Біля них з'явився прислужник з брудним рушником під рукою.

— Піди геть! — заволав на нього Хрисанф і знову обернувся до Шевченка. — Ну, тихесенько... Ех, пісня! Як це — "забіліли сніги... забіліли білі..."

Хрисанф нахилився до Тараса, обняв, і той почав наспівувати для нього тихенько. Ніхто за столом з малярів не насмівся в ці хвилини заговорити, навіть поворухнутись. Хрисанф міг розлютитись. Навіть Антипка, перемігши нарешті свій кашель, так і залишився в зігнутий позі з похиленою головою.

Та тільки заплаче
По білому тілу,
По бурлацькому
Товариш його
Товариш його...
"Прости ж мене, брате,
Вірний товаришу,
Може, я умру..."

Зовсім тихо, нечутно для інших столів, наспівував, нахилившись до Хрисанфа, Тарас.

Пісня про безталанного бурлаку розворушила Хрисанфа. Сльози котились у нього по щоках.

Пізно ввечері повертався Шевченко візником до міста. По дорозі він передумав і сказав візникові адресу Венеціанова. Йому хотілося перед від'їздом попрощатися зі старим. Маляри настроїли Тараса на меланхолійний лад, і він не хотів зараз залишатися на самоті зі своїми думками.

Старий художник радісними обіймами зустрів Тараса. Зраділи Шевченкові й дочки Венеціанова Феліцата й Олександра, що знали його як веселого, співучого і винахідливого в товаристві. Книжка, яку вони читали вголос, зникла. Тим часом Олексій Гаврилович повів Шевченка до своєї майстерні — похвалитися деякими новими роботами, закінченими й тільки розпочатими. В його майстерні Шевченко завжди знаходив для себе щось таке, що неминуче викликало цікаву розмову на тему, без якої ніколи не обходилися візити до Венеціанова, — про народ у мистецтві.

За чаєм Шевченко розповів про свою зустріч з малярами. Венеціанов знав не тільки самого Ширяєва, а й декого з його майстрів-живописців. Чув і про Хрисанфа. Він висловив навіть бажання залосити Хрисанфа за натурника для одного зі своїх народних портретів.

Цього вечора обидві панночки були розчаровані. Тарас був не в настрої, не співав, як завжди, не читав віршів і не розповідав смішних історій. Це помітив і Олексій Гаврилович. Він спитав, чи не треба Тарасові в чому-небудь допомогти. Тарас подякував. Ні, він просто сумує перед тривалою розлукою з друзями і столицею.

— Іду з Петербурга, а в самого на серці тяжкі думи...

— Що ж, до своїх братів і сестер поїдеш? — питався Венеціанов.

— Спочатку до Тарновського. Замовлену картину одвезу. По сусідству в нього мої знайомі. Та й він запрошував. Всі наші в нього бували. З Євгеном Павловичем до нього й приїдемо. Особливо гостювати не доведеться, працювати треба. Надумав оце зробити серію гравюр на українські теми. Думаю змалювати з натури кілька історичних пам'яток та малюнків з сьогоденного життя народу. Україна в кількох живописних образах. Так і звати-

меться — "Живописна Україна". А потім надрукувати гравюри і розіслати тим, хто заздалегідь замовить. Звичайно, на це треба часу та грошей.

— Добра справа і потрібна народові, — підтримав Венеціанов. — А щодо грошей, то спробуй вдатися до Товариства заохочення художників. Вони не раз допомагали тобі, зроблять це й тепер. Можна буде якось і підказати їм.

— Нехай же як уже зроблю що-небудь, а тим часом сподіватимусь на замовлення. Не впервину мені заробляти портретами. Потрібні будуть знайомства...

— Що ти, батечку мій! Не турбуйся передчасно. Будеш дорогим гостем у кожному маєтку. Я придивляюсь до тебе уже стільки років. Нещодавно в одному салоні я чув розмову про тебе.

— Лаяли?

— Ні.

— Називали мужичим поетом? Казали, що від мене дьогтем чути?

— Ні, Тарасе Григоровичу. Те, що я чув, несхоже ні на те, ні на те. Один український письменник назвав тебе національним поетом. Це високе звання, Тарасе Григоровичу! Дай тобі Бог, Тарасе Григоровичу, дай Бог! Мое діло — живопис. В поезії я дилетант. Та одно у нас, Тарасе Григоровичу, спільне — це наша любов до простих людей. Тільки одна різниця: я уже на спаді, а ти тільки підіймаєшся. Ну що ж, ти, батечку, й досягнеш більшого, ніж я.

Шевченко здивовано слухав Венеціанова, ніяковіючи від його слів. А старий художник провадив далі:

— І не тільки про поезію я кажу, а й про живопис. "Катерина" — це вже нове, нове в зображенні народу. Я в своїх картинах до цього не дійшов. Та вже й не дійду.

Шевченко був зворушений. Дівчата, відчувши в батькових словах щось не зовсім звичне, прикинули і вже не пугували й не чіпали Шевченка.

— В живопису, Олексію Гавриловичу, я ще не знайшов свого власного шляху.

— Ні, ти вже знайшов його, мій друже. Знайшов ще тоді, коли, залишаючись учнем Карла Павловича, не пішов його слідами, як інші його учні, а рушив уперед своєю стежкою. І рік у рік усе менше й менше ти учень Брюллова. Таким шляхом у житті йдуть тільки справжні митці.

— Я й зараз, після п'ятьох років науки в Брюллова, скажу: він для мене недосяжна вершина.

— Звичайно, Тарасе Григоровичу, звичайно, — пок-вапливо говорив Венеціанов. — Більше того, мені відомі його погляди, в нього можна вчитися не тільки живопису, а й принципам мислення, поглядам на речі. Але всупереч усьому цьому в мистецтві для нього антика і Біблія — те, що для нас народ. Я знаю: Карл Павлович сповнений найщиріших симпатій до народу, до темного, убогого мужика, але в своє мистецтво він не пускає його. Живих людей з народу в його творах немає...

Обидві панночки вже зникли з вітальні, їм таки досить набридли подібні розмови. Вже була пізня ніч, а Шевченко й Венеціанов все ще провадили розмову.

І, вже прощаючись, Олексій Гаврилович говорив:

— Брюллов геніальний, але майбутнє нашого мистецтва не за ним і не за його учнями. Він належить до того, що вже минає, відживає. Ти, Тарасе Григоровичу, вчився в нього, але ти й переміг його... Знайшов у собі таку силу. От у ній і є твоє майбутнє. І добре, батечку мій рідний, що ти їдеш зараз не до Рима, а на свою Україну, до народу. Твоє коріння потребує зараз саме цих соків. А за кордоном, якщо буде треба, ще встигнеш побувати.

Вони розцілувались на прощання.

Над мовчазним Петербургом миготіли зорі. Темні вулиці були порожні й тихі. З насолодою Шевченко вдихав на повні легені прохолоду ночі. На кам'яній набережній він спинився, дивлячись на Неву. Ладозький лід пройшов. Не чути було навіть плюскоту швидких хвиль, що де-неде виблискували під тьмяними ліхтарями.

І хоч довкола не було нікого, здавалося Шевченкові, він чує радісний дзвінкий сміх і привітні голоси друзів і вчителів, що прийшли провести його в довгу подорож. І ніби йде він назустріч багатоголосій, життєрадісній, метушливій юрбі, простягає руки до них, потрапляє враз у гарячі обійми і вітальний гамір на мить заглушає все...

17

Брюллов додержав слова: для чергової академічної виставки взяли кілька Шевченкових картин. Здійснилися й інші слова вчителя — про відвідання виставки царем.

На стінах великої академічної зали тепер було більше картин, далеких від античних чи біблійних сюжетів, хоч старі майстри Академії залишались на своїх попередніх позиціях, а Венеціанов навіть повернувся після живописання образів з народу до академічних класичних тем.

Миколу Першого супроводив міністр освіти Уваров. Значно відстали від них государиня і її оточення з професорів. Президент Академії Оленін сам пояснював государині. Очі Миколи Першого пробігали по картинах, часом спиняючись на якійсь на одну-дві секунди. Він слухав, як доповідав йому Уваров.

— Це, ваша величносте, — пояснював Оленін государині, — академік Бруні. Його "Мідний змії" дістає різні оцінки, але, як може переконатись тут ваша величність, це все-таки чудова робота.

— О так, так! — не спиняючись поглядом на Бруні, погоджувалась государиня.

Оглянувшись на одну мить на картину Бруні, Микола Перший не дуже голосно сказав Уварову:

— Генерал-губернатор Ессен скаржитья, що в збірниках "Сплетни" якийсь літератор насмілився поглумитися з нього.

— Так, ваша величносте, на жаль, це мало місце. Я думаю викликати цензора і зробити йому якнайсуворіше попередження.

Обличчя Миколи Першого було спокійне, так наче він погоджувався зі своїм міністром, але він повільно і неголосно наказав:

— Видання слід було давно заборонити. Ніякої користі для Росії від нього не можна чекати. Забороніть зовсім. Цензора на гауптвахту на один день. Треба, щоб він мав час подумати краще.

Государиня з Оленіним відстали, спинившись на хвилину біля картини Венеціанова, і цар теж спинився в кутку зали, очевидно, чекаючи, що вони наблизяться.

Оленін провадив свої пояснення далі:

— Це, ваша величносте, Венеціанов. Він мав честь свого часу бути представленим вашій величності.

— Можливо, можливо, — відповіла неуважно государиня.

— Від картин на теми народні, — говорив далі Оленін, — цей художник знову перейшов до тем класичних,

благородних. Ось прошу, ваша величносте, "Ранок поміщиці", а це "На жнивах".

Микола Перший ледве помітним рухом спинив Уварова, що саме хотів був доповідати про справи далі, і втрутився до розмови:

— Селянка годує дитину на жнивах. Страждання народу на роботі в свого пана. Потрібна така картина Росії?

Оленін заметушився. Він вихопився на кілька кроків вперед і став між Миколою Першим і государинею.

— Насмілюсь звернути увагу вашої величності, — зробив він уклін у бік государя, — на нову, майже сьогоднішню, картину цього художника.

І він, напівобернувшись до стіни, показав на велике полотно, на якому стояла на весь зріст висока, зовсім гола жінка, балерина. Біля її ніг клопоталась прислужниця.

— Це справа інша, — рішучим тоном вимовив цар. Зробивши кілька кроків уперед, він сказав Уварову: — Академії треба вказати...

Він не договорив, побачивши на стіні картину "Купальниці". Оленін послужливо пояснив:

— Це, ваша величносте, картина того ж художника. Вона зроблена більш як десять років тому і наочно свідчить, що художник знов повертається до попередніх своїх тем.

Микола Перший на кілька секунд затримав увагу на постаті голої купальниці, мугикнув і коротко сказав:

— Благородство ліній природи — ось основа для справжнього мистецтва. Зовнішній аристократизм природи свідчить і про душевний ідеал...

— О ваша величносте! — вигукнув Оленін. — Ось вона — істина! Аристократизм природи відповідає душевному ідеалу. На цьому стояло велике мистецтво еллінів.

Цар глянув булькатими сірими очима на Оленіна і рушив далі. В президента Академії стало легше на серці: в нього були підстави побоюватись, що государ захоче глянути на натурщицю. Оленін добре пам'ятав, що за натурщицю Венеціанову була жінка сусідського двірника...

Повернувшись до государині, Оленін сказав:

— Може, вашій величності приємно буде поглянути на картини молодого художника, до якого майже п'ять років тому ваша величність зволили виявити високу милість, узявши участь у лотереї.

— Приємно, що ми тоді не помилились, — відповіла государиня. — Щоправда, пам'ять наша не зберегла цього...

— Прізвище? — спитав цар.

— Шевченко, ваша величносте, — метнувся Оленін до царя. — Це його картини: "Хлопчик, що дає хліб собаці", "Ворожка", "Сліпі старці"...

— Він і поет, ваша величносте, — додав Уваров, — малоросійський. Нещодавно написав поему про відоме в історії повстання гайдамаків...

— Які різали своїх панів?

— Польських, ваша величносте.

Микола нахмурився:

— Ти вважаєш, що російських ці... як їх...

— Гайдамаки, ваша величносте...

— Не різали б? А Пугачов кого вішав? Теж чужих?

Уваров занімів. І в паузі було чути, як Оленін пояснював государині:

— А це, ваша величносте, чудові творіння наших старих академіків. Еллінська краса, благородство ліній, класичність сюжетів... "Христос з'являється народові", "Богоматір". Тут риси епохи Ренесансу. А ось неповторні й неперевершені в мистецтві лінії жіночого тіла.

Микола Перший похмуро й скоса позирнув на постаті балерини і купальниць Венеціанова. Потім зовсім одвернувся від картин. Уваров принишк біля нього знітившись.

18

Настав 1843 рік. У квітні Шевченко разом з Гребінкою виїхали в Україну. В Борзненському повіті на Чернігівщині красувалась Качанівка, що належала колись Рум'янцеву-Задунайському, а понад двадцять років тому дісталася Тарновському Григорієві Степановичу. Щоліта приїздили сюди видатні діячі мистецтва, літератури, науки. Тут уже побували Максимович, Глінка, Гоголь, Маркевич, Штернберг, Віктор Забіла, Лев Жемчужников... Багато видатних людей переступало поріг чудового палацу, блукали алеями і стежками величезного, на сотні десятин, старого парку над річкою Смошем. Цієї весни тут чекали на Шевченка.

Позаду залишилась рогачка на околиці, і тільки невеликі дерев'яні будиночки міщан та малопримітні крам-

нички і трактири ще миготять обабіч дороги. Пасажири в тарантасі перемовляються. Шевченко сидить мовчки.

Два дні тому він був у домі Енгельгардта. Прощався з двірнею в людській. Куховарка, баба Верещачка, що варила панським людям, обіймала на прощання його і просила передати поклони мало не половині Кирилівки. Він усіх і не запам'ятав: "І Дем'янові поклонися, і бабі Одарці, і Лепестині, і сестрам своїм, Катерині і Яринці, і батьку в ручку цмокни, а мою хрещеницю попівну Федосію в личко за мене поцілуй. Не забудеш?" — "Не забуду, бабо, поцілую". — "Ой, та вона ж, мабуть, панночка вже на виданні... господи!.."

Сьогодні вранці Брюллов завітав до його кімнати. Обняв на прощання.

— В майбутньому, Тарасе, тебе менш за інших називатимуть моїм учнем, та я люблю тебе.

— Але ж я учень ваш і все життя буду вдячний вам за науку.

— Ех, Тарасе!.. В чемодані ти везеш "Гайдамаки" на Україну, де живуть сини й онуки твоїх жорстоких героїв і, може, сумують по тих подіях, що ти воскресив у своїй поемі. І ти читатимеш її там.

— Першим простим людям, яких зустрінеш.

— Тоді нарешті заборонять твою поему, яку чомусь не заборонили досі.

— То була Польща, а не Росія — ось чому.

— Польща?! — вигукнув здивовано він і процитував рядок з поеми: — "Тяжко! Важко! Кат панує..." Це теж про Польщу чи про царя Миколу?

— Так, про нього.

— Тарасе!..

— Ви самі читали мені забороненого Пушкіна.

— Так, але цар убив поета. "Кат панує..." Ні, цього ти не чув від мене, Тарасе...

...Столиця вже зосталась позаду. Одинокі люди по дорозі в сіряках з домашнього сукна й темних ковпаках, берези, розкидані по убогих полях. І баскі тройки назустріч, і тіні весняних хмарин, що перебігають шлях...

Що там жеде попереду, за далеким серпанковим обрієм, за тяжкою й радісною його молодістю?..

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

1

Ось станція на околиці першого українського села. Тарантас проїздить під буйно розквітлим крислатим вишнями, що сягають гіллям з-за плоту аж на дорогу і чіпляються за шапки та капелюхи подорожніх. Шевченко пробує схопити гілку, але вони швидко проїздять, і вишня всипає пасажирів цвітом. Шевченко і Гребінка сміються. Тарас обережно збирає з плаща пелюстки в жменю і спрагло вдихає їхній аромат. Нечутними кроками увійшли в село запашні сутінки. Подорожнім пропонують влаштуватись на ночівлю в тарантасі. Поблизу шинок, і дехто йде туди. Гребінка радить Шевченкові піти в заїзд або знайти куток у станції і виспатись, але Тарас у якомусь збудженні і захваті, навіть не відповівши другові, зникає в селі. Гребінка дивиться йому вслід, усміхнувшись, махає байдуже рукою і йде в станцію.

Полум'я то пригасає, то розгорається яскравіш і вихоплює на мить з темряви порожні мажі з війями на землі і ярмами біля них, круторогих волів, що порозлягались і спокійно ремигають. Попідкладавши під себе старі свитки чи кожухи, лежать довкола багаття чумаки. Величезним ополоником старий чумаक розмішує кашу в казані на рогачках, затуляючи долонею від полум'я довгі сиві вуса. Його сухорляве, засмалене на весняних вітрах обличчя зосереджене і суворе. Згадавши про люльку в зубах, він бере складеними, наче для молитви, трьома пальцями жарину і, так само не поспішаючи, тицяє жарину в величезну люльку. Коли він відходить од багаття, воли повертають за ним услід голови, не перестаючи ремигати. За хвилину чумак знову виринає з п'ятьми, вистукує люльку об постіль і ховає її в бездонній кишені білих полотняних штанів.

— Беріть ложки... — проказує він.

Чумаки дістають саморобні дерев'яні ложки, хрестяться.

Ставши навколішки, старий чумак творить молитву: "Отче наш! Іже еси на небесі... Хай святиться ім'я Твоє..." Серйозні й уважні обличчя чумаків. Дехто й собі стоїть навколішках. З-за хмари викотився повний місяць і поплив над степом. На горі, над річкою, мирно мріє вві сні

хутір з високими тополями. Слова молитви перебиває зовсім близько деркач. Пропідпадьомкав, пролітаючи, перепел. Білочолий віл у задумі поклав голову на шию супрязі... "Хай буде воля Твоя. Хай прийде царствіє Твоє..." Але хтось блукає поблизу в степу. Може, на вогонь іде. Місяць якраз знову поринув у хмари. Нічого не видно в степу. Чого це розкричалися степові птахи серед ночі? "І прости нам гріхи наші, як і ми прощаємо боржникам і ворогам нашим..." А таки й справді — хтось іде до багаття. Ось уже поміж волами, що повернули до нього голови. Кладе на чола їм руку, наче благословляє... Хвала Богові — добрий чоловік!

В осяяне багаттям коло назустріч повільним поглядом чумаків виходить з темряви Шевченко. Він збуджений. Волосся розкуйовдилось. Очі його проміняться проти вогню вологим полиском. Метушливо бігає по людях погляд.

— Здрастуйте, люди добрі!

— Здрастуйте й вам!

— Не проженете?

— Сідай, добрий чоловіче, до каші, — говорить старий чумак і дає Тарасові ложку.

Чумаки розсуваються, звільняючи місце для нічного гостя. Набрал ложку і Тарас. Поволі несе до рота. Тремтить його рука.

Тільки старий чумак, що дивився нібито на кінчики своїх вусів, помічає це і ще ніби пильніше починає приглядатись до своїх вусів та до ложки з кашею...

Гребінка, що знайшов куток на ночівлю для себе й Тараса в наглядча станції, прокинувся серед ночі. Місяць світив крізь прочинене вікно, і було видно, що постіль Тараса незайнята. Хтось пройшов попід вікнами. На далекому кутку села валували собаки. Хтось іще пройшов тихою ступою, мабуть у постолах, під вікном, і стиха загомоніли старечі голоси. Спочатку не можна було добрати слів. Гребінка сів на лаві біля вікна. Зовсім близько двоє дідів ділилися тютюном. Гребінка впізнав височенного бородатого сторожа стайні. У другого з-за пазухи визирало дерев'яне калатало. Він довго копався в кишені, дістав кресало. Цокнув шматок криці по кременю, кілька іскор полетіли в різні боки і відразу погасли. Сторож розповідав тонким, майже жіночим голосом:

— Увійшов ото він у шинок та й дивиться на людей, а вони на нього. Він мовчить, і вони мовчать. А в самого очі горять, наче він за ворогом женеться, та не знайде... "Драстуйте, — каже, — люди добрі!.." А дядьки мовчать та на очі його дивляться. От він підійшов до шинкарки: "Налий, — каже, — в оцю, — та й показує на склянку. — Та не повну..." Ковтнув, узяв щіпку квашеної капусти, пожував, прицмокнув і знову на людей дивиться, наче вперше бачить... А тоді вийшов і подався на село. Ну, я назирці... От я йду слідом, калатало з пазухи дістав на всякий випадок...

— Документ було стребувати, — бовкнув стаєнний сторож простудженим басом, — та до двору або до старости...

Сільський сторож ще викресав іскри. Почав роздмухувати губку.

— Хто його зна... Боязно... — Запалив люльку й провадив далі: — От я назирці... назирці... А він по дворах зазирає, в садочки. А де в хатах засвітили, то він поволі ступає попідвіконню і в хати зазирає. "Е, — думаю, — тут діло непросте. Тут я тебе, голубе, так не покину..." Ну, прийшли ми на майдан. Хлопці й дівчата на колодках. Вже не знаю, що він їм казав, а тільки знаю, що найняв музики та заохочував до танцю. А сам не танцював, ні...

— Очі одводив... — знову бовкнув стаєнний сторож. — Треба було за ним, за ним. На п'яти йому наступати.

— А я й на хвилюкочей з нього не спускав. Він з майдану — я за ним. Він через перелаза — я за ним. Він у левади — я за ним. А як вийшов за царину, у степ, та побачив, що я за ним назирці, то став і жде. А я задкую, задкую собі, та в яр, та підтюпцем. Ледве втік...

— А він?

— Отак у степ, без дороги, навмання. Що воно за людина? Чи стерявся?

Другий сторож теж запалив трубку. Вони постояли хвилину мовчки, потім так само мовчки розійшлися в різні боки. Коли кроки їх затихли, Гребінка вийшов на вулицю.

Станція стояла край села, і він поволі пішов за царину. Його здивувало, що в степу, незважаючи на глуху ніч, було гамірно. Один деркач перегукувався з другим. В лузі гудів бугай. З усіх боків били перепели. Свистіли в озимині якісь звірята. Невидима сова перевіряла над голо-

вою і наче впала поблизу в траву. Коротко заіржав і незграбно протупотів десь неподалеку спутаний кінь. Із стайні біля станції відгукнувся інший.

Гребінка знайшов невисокий горбок, розстелив плащ і сів, оглядаючи степ. Хмарка найшла на місяць. Степ пірнув у темряву. Десь, на самому обрії, ледве блимав нерухомий вогник. Певне, там були люди і точилась тиха й мирна розмова. Йому заманулося туди. Він би послухав залюбки якихось небилиць, чи сміховинних історій, або страшної казки про відьом і чортів, а може, й сумної дівочої пісні. Але до цього вогника далеко-далеко, та й чи є туди дорога через темний гомінкий степ? Ні, він залишиться тут.

А біля того вогника стояв серед чумаків Тарас і голосно, схвильовано читав їм напам'ять свої натхненні рядки:

Смеркалося. Із Лисянки
Кругом засвітило:
Ото Гонта з Залізником
Люльки закурили.
Страшно, страшно закурили!
І в пеклі не вміють
Отак курить. Гнилий Тікич
Кров'ю червоніє
Шляхетською...
А тим часом гайдамаки
Столи вздовж базару
Поставили, несуть страву,
Де що запопали,
Щоб засвітла повечерять.
— Гуляй! — загукали.
Вечеряють, а кругом їх
Пекло червоніє.
У полум'ї, повішані
На кроквах, чорніють
Панські трупи. Горять крокви
І падають з ними.
— Пийте, діти! Пийте, лийте!
З панами такими,
Може, ще раз зустрінемось,
Ще раз погуляєм. —
І поставець одним духом
Залізник черкає.

— За прокляті ваші трупи,
За душі прокляті.
Ще раз вип'ю! Пийте, діти!
Вип'єм, Гонто, брате!

Застигли хто як був вражені й заціпенілі чумаки. Загасало багаття. Тільки гомінкому травневному степові не було впину. Закінчив читати Тарас. Уклонився чумакам, пішов і зник у темряві. Підхопився був молодий чумака, кинувся за Тарасом, але нікого вже не побачив у мороці. І, повертаючись до товариства, він усе ще оглядався на степ:

— Хто ти, чоловіче? Хто?..

Але ніч не дає йому відповіді.

— А може, це й не людина, а видіння таке нам... — вимовляє з радісним збудженням і осяйними очима другий чумака.

Мовчить степ. Тільки зірки блимають яскравіше та поволі ремигають воли біля маж.

2

Оркестрові з кріпаків не аплодували. Так було заведено, і ніхто не порушував цієї традиції. Грали вони добре. Наприкінці сам господар, Григорій Степанович Тарновський, не підводячись, наказав:

— Антракти до "Егмонта"...

Диригент, він же й перший скрипаль, Михайло Каленикович, шанобливо схилившись перед гостями, вислухав наказ свого пана, потім повернувся до музик і поклав собі на плече скрипку. Оркестр взявся за інструменти.

Тарновський обернувся до своїх нечисленних гостей, що сиділи в кріслах малої зали півколом.

— Кілька років тому, панове, — промовив він неголосно й спокійно, але з прихованою гордістю, — тут, у цьому залі, ця музика зворушила Михайла Івановича Глінку.

Всією своєю постаттю разом із скрипкою Михайло Каленикович зробив рух, і оркестр почав. Шевченко чомусь підвівся і став позаду крісла. Так він простояв до самого кінця. Тарновський не дивився на гостей. Він був певен, що виконання справить на всіх враження, і, наперед вдоволений, грався брелоком на довгому золотому ланцюжку, що звисав на його жилеті.

Старша племінниця Тарновського Надія Василівна, хоч і не вперше чула цю музику, тепер ніби застигла з молитовним виглядом, поринаючи в музичну хвилю. Тиха й релігійна, вона й до музики, серйозної, глибокої, ставилася з побожністю. В ці хвилини ніщо не існувало для неї довкола, тільки звуки, мелодія.

Інші гості слухали з насолодою чи, з поваги до господаря, вдавали, що слухають. Тільки менша племінниця Тарновського, Марія Задорожна, широко розкритими очима дивилася збоку на Тараса Григоровича. З властивим їй лукавством вона розпізнала думки свого дядька: він пишається тим, що в його маєтку гостювало багато видатних митців. А тепер ще й Шевченко, про якого вже прокотилася слава по Україні. Вона чудово розуміла, що її дядько зовнішньо дуже стриманий, але в думках він радий, йому приємно, що до нього першого з усіх панів на Україні завітав уже вславлений поет, перед яким готові розчинитись вітальні багатьох палаців.

Поволі вона підводить погляд утору і спиняється на новій картині, яку написав Шевченко на замовлення дядька й привіз кілька днів тому. Це "Катерина" за сюжетом його ж поеми. Безталанна, зведена офіцером сільська дівчина. І хоч на картині видно й цього офіцера, і якогось старого селянина, що вирізує ложки, та Катерина сама-самісінька зі своїм непоправним горем, одинока, пропадає... І чому цей Шевченко і намалював, і написав стільки про звичайну селянську дівчину? Адже він не гірше знає й панське життя... Адже інші поети пишуть про почуття й життя панночок і панів, а цей... не написав жодного разу... А хіба офіцери зраджують тільки мужичок, а панночок ні? Невже він думає, що панночки без серця, без почуттів? Він сам мужик, і, певне, йому незнайомі тонкі почуття. Але чому ж тоді він стоїть, застигнувши на місці, склавши на грудях руки, видно, полонений Бетховеном? Мабуть, його хвилює те, що оркестр увесь із кріпаків, яким він і сам був нещодавно. Як важко все це збагнути. А все-таки він цікавий, приємний. В нього замислені, глибокі очі, високе чоло, кремезна постать і така незалежна поведінка тут, наче він теж має дев'ять тисяч душ і капітали, як і дядько Григорій Степанович. Еге, коли б тільки! А таки гарний він у такій позі! Але що це? Він аплодує?! Оркестр закінчив Бетховена, і він, Шевченко, дядьків гість, аплодує Михайлові Калениковичу і всім

іншим кріпакам!.. Цього ніколи тут не було. Це недозволено. В присутності панів аплодувати кріпакам!.. Ну, так, дядько вже похмурніє, він роздратований поведінкою гостя, і всім теж ніяково за Шевченка. Ах, як незручно, прикро! Ну, ось дядько підводиться і запрошує гостей пройти до парку, поки на веранді накриватимуть до чаю. Нечема Шевченко дивиться вслід оркестрові, що зник з естради через спеціально для того зроблені двері. Ой, що це за день сьогодні?.. Дядько підходить до Шевченка, вичавлює на своєму холоднуватому сухому обличчі привітну усмішку і бере Тараса Григоровича під руку! Вони перші виходять до парку. Від дядькового роздратування немає й сліду... Ну, дядечку, ваша усмішка все-таки нещира. Шевченко чудово знає, що не можна аплодувати, і зробив це навмисне перед вами, дядечку... Так вам і треба! Молодець Шевченко! Не кожен і гусар на це зважиться. Який гарний цей Шевченко!

Дівчина задумливими очима проводить невеличкий гурт гостей, що зникає в гущавині парку, хвилину стоїть на місці в порожньому залі, трохи замислившись, потім враз підстрибує, робить складний пірует, дзвінко аплодує, ніби оркестрові, і вибігає в двері.

Алея чудових пірамідальних тополь веде од величезного кам'яного палацу до в'їзду в садибу, де гривасті леви зустріли вчора Тараса холодним кам'яним поглядом, грандіозний парк над Смошем зачарував його. Він бачив до того чимало прекрасних поміщицьких і царських парків. Кожен з них милував його зір своєю особливою красою. Парк Тарновського вразив його величчю зеленого простору, могутністю рослинності, напрочуд натуральним поєднанням мальовничих озер, ставків, річки, горбів і долин з буйною повинню столітніх дубів, кленів, ясенів, ясенкорих беріз. Пишні крони старих дерев ніби громадились одна на одну, заливаючи все довкола зеленим водоспадом. Буяння природи було тут таке могутнє, що Тарас Григорович раз у раз спинявся. Йому захоплювало віддих. Професіональне почуття художника примушувало його згадувати про пензлі й палітру.

Вчора перед смерком він уперше зайшов до парку і блукав по хащах і алеях, зворушений дивною його красою. Старі крислаті верби над ставом мало не викликали на його очах сліз. Згадав раптом верби й тополі на батьковім подвір'ї і самого себе дитиною в ріднім селі. "Вер-

би сумні, як ті сестри, що вже віддалися й покинули батькову хату..." — подумав. Побачити б їх швидше, обійняти, пригорнути до свого серця... Чотирнадцять років не бачив їх, рідних братів і сестер.

Він їхав сюди на поштових, його слава мчала на крилах. Слава випередила поета. І ніби ті солов'ї, яких так бажав почути Шевченко, рознесли її по Україні.

Поет побоювався, що не знайде собі пристановища в ріднім краї, а незабаром переконався, що не матиме стільки часу й сил, щоб відгукнутися на всі запитання. Багато було таких, що хотіли мати його за свого гостя...

Проходили повз оранжерею зимового саду, і Тарновський спитав:

— Вам добре тут, Тарасе Григоровичу?

Шевченко подякував. В оранжереї були дві гарні кімнати, і він почував себе тут набагато вільніше, ніж у палаці.

Тарновський говорив далі:

— У вашій кімнаті жив під час гостювання в мене Глінка. Тут він написав кілька романсів. Деякі на українські тексти Забіли. Тут він працював і над "Русланом і Людмилою". Цілого тексту опери тоді ще не було, але Михайло Іванович уже творив музику. Мій оркестр і мій хор тоді вже виконували ці речі. Іноді ними керував Михайло Іванович. Ви бачили в палаці картину Штернберга "Глінка в Качанівці"? На ній Глінка і Маркевич за столом, працюють. Штернберг і я біля мольберта.

— Бачив.

— Так і було. Маркевич допомагав Глінці текстами.

Помітивши, що Шевченко зачудовано оглядає старезний дуб, Тарновський сказав:

— Цей дуб знає ще часи гетьманщини. Його з різних позицій малював Штернберг у ті ж дні, коли був тут і Глінка.

Як там ведеться його другові під чужим небом? Його українські пейзажі були чудові. Чи знайде він таке ж натхнення в Італії?

— Він пише вам? — спитав Тарновський.

— Штернберг? Пише, але дуже мало... Живе в злиднях і на здоров'я скаржить.

— Він був закоханий у мою племінницю в Петербурзі. Здається, в них був роман. Проте вона не дала йому зго-

ди і віддалася за одного лікаря. Жіноче серце буває часом важко збагнути.

Шевченко скоса позирнув на господаря. Йому не сподобалася нещирість Григорія Степановича: адже саме він відрадив племінницю від шлюбу з Василем Штернбергом.

Вони вийшли на стару березову алею, і Тарновський поспішив сказати:

— Микола Васильович Гоголь найбільше любив цю алею. Я наказав на той край алеї негайно перенести одну чудову альтанку. Це сподобалося Миколі Васильовичу, і він часто працював у ній, коли дозволяла година. Тепер ми зведемо ту альтанку Гоголевою.

Шевченкові було приємно ходити по місцях, де нещодавно були видатні й дорогі його серцю люди. Неприємно було тільки те, що господар ніби колекціонував сліди цих видатних людей і пишався самим перебуванням їх тут, а й словом не прокопився про те, що зробило їх видатними й відомими. Шевченко промовив по хвилинній мовчанці:

— "Мертві душі" призвели до хвилювання умів у Росії. Баталія з приводу твору не припиняється й досі.

— Це не найвище в Гоголя, — сказав, махнувши рукою, Тарновський. — Переоцінили. А проте ми ще не знаємо, які будуть далі частини... Здається, Гоголь обіцяв показати позитивних героїв. Адже є в нас такі серед поміщиків? Є. Коли ти правдивий художник, ти повинен показати і те, і те. Але Гоголь все-таки великий наш земляк. В цьому у згоден з цим... як його... Белінським.

Дискусія була б тут зайвою. Шевченко не відповів нічого. Вони повернули до озера і раптом зустріли обох племіниць — Марію і Надію — та якогось невідомого Шевченкові чоловіка, які вийшли до цього ж озера з сусідньої алеї. У невідомого відчувалась військова виправка. Буйне волосся жужмом спадало на його рябувате, не зовсім свіже через недосипання обличчя.

— А ми вас шукаємо! — вигукнула весело Марія. — Приїхав Віктор Миколайович, щоб побачитися з Тарасом Григоровичем, і не схотів чекати, поки ви повернетесь до чаю. Наказав нам вести негайно до вас, у парк.

— Ми вас давно шукаємо, — додала стиха Надія.

— Ну ось... прошу вас, — з усмішкою сказав Шевченкові Тарновський. — Мій сусіда і наш малоросійський поет Віктор Миколайович Забіла.

Тарас був простягнув руку, та Забіла раптом підбіг до нього, обняв поривчасто, притиснув до себе й тричі гучно поцілував і тільки після того схопив Шевченка за руку і довго не хотів її випускати, не ховаючи радісних сліз.

— Боже мій! Тарасе Григоровичу! Не можу повірити... Ви! Невже ви?.. — І він знову кинувся обіймати Шевченка. — А я тільки почув, скочив у сідло і примчав. Чекав як свята. Дайте ж я надивлюся на вас... — І він, захоплений радісною зустріччю, дивився в усміхнені очі Тарасові й промовляв швидко, з захватом, задихаючись.

— Читав, читав ваші вірші, — сказав Шевченко, щоб зробити Забілі, який уже починав йому подобатись, приємне.

— А що ті вірші!.. — вигукнув Забіла. — От вірші!

І він раптом одним духом випалив цитату з "Гайдамаків", які надіслав був йому Шевченко на заочне знайомство.

— Панове, — промовив Тарновський, — певне ж, там, на веранді, чекають нас. Та й чай може вихолонути. Прошу вас, прошу...

Вони рушили маленькою групою. Дівчата попереду. Шевченко й Забіла попідруки. Поруч них господар. Забіла не давав говорити нікому. Він усю дорогу вичитував з пам'яті окремі місця "Гайдамаків", та так добре, артистично, з таким піднесенням, що всі раді були слухати. А коли він, цитуючи пісню кобзаря Волоха, раптом спробував ще й пританцювати в такт пісні, всім стало добре й весело. І Шевченка схвилювало тепле почуття до цієї людини. Він узяв обіруч бровасте, зі світлими миготливими очима Забілине обличчя й соковито поцілував його в губи. В цю хвилину вони обидва були вже друзями.

3

Другого дня рано-вранці Гребінка мав виїздити. Справа примушували його поспішати в своє село на Полтавщині, недалеко від Пирятина. Тарновський хотів продемонструвати йому всі свої мистецькі надбання, цілком правильно враховуючи, що про все це через Гребінку ще ширше знатиме Петербург. Надвечір приїхав ще дехто з сусідів. Чутка про видатних гостей зі столиці вже облетіла довколишні маєтки. Приїхали ще гості.

Увечері господар показував скарби своєї картинної галереї. Шевченко з великим задоволенням розглядав кращі зразки європейського класичного живопису, а також картини кращих майстрів російського мистецтва. Видно було, Гарновський не шкодував коштів на придбання видатних творів.

В малій залі знову виступав оркестр Михайла Калениковича. Потім капела кріпаків виконала кілька номерів з західних опер, а також хори з опер Глінки "Життя за царя" та "Руслан і Людмила".

Для Шевченка це був тяжкий вечір. Він знав: чим досконаліший виконавець, то глибше й тяжче переживає він своє рабство. Розумів і те, що присутні в залі гості, висловлюючи своє вдоволення, адресували його не виконавцям, а господареві, якого тішили ці похвали.

Після вечері концерт не поновлявся. Але грали на фортепіано й співали племінниці, просили заспівати Шевченка, про якого знали, що добре співає, та він відмовився. Гребінка читав свої нові байки. Йому аплодували й вимагали читати ще.

Якось несподівано наступила північ. Гарновський підвівся й чемно вклонився гостям. Він був дуже стриманий у розвагах. Гості почали розходитись. Шевченко й Гребінка пішли до своїх кімнат в оранжереї. Гребінка відразу принішк у себе і не подавав голосу. Тарас Григорович сів біля відчиненого вікна. Світив повний місяць, і тінь від стіни падала перед Шевченком на доріжку та газон з півоніями. Буяли квіти, і буйна повінь запахів ще більше хвилювала його. Соловей раптом прогрімів так близько й несподівано, що Шевченкові здалося, ніби співець ударив його своєю піснею. "Це в бузку, що під стіною", — подумав Тарас Григорович і вже боявся поворухнутись, щоб не сполохати солов'я. Десь далі відгукнувся ще один і залящав, засвистів з дивними переливами. Далі — ще один, і ще, і ще...

І думка здоганяла думку. Що тобі? Молодий, дужий, на волі! І вже знають про тебе, поважають, люблять. Чого ж тобі ще треба? Якого дива не маєш ти? Слави? Воно вже гримить про тебе. Багатства? Ти вмієш тільки зневажати його. Кохання?.. Воно прилине...

Чийсь кроки обірвали літ його думок. Проти місяця якась, немовби жіноча, постать м'яко ступала в напрямку до його вікна.

— Тарасе Григоровичу!

Він упізнав голос Забіли, що ночував у палаці.

— Віктор Миколайович?

— А хто ж іще? Не спите, Тарасе Григоровичу?

— Ще.

Забіла підійшов до вікна. Він був у довгому халаті й хатніх пантофлях.

— Євген Павлович, мабуть, спить?

— Я й не знаю, — відповів Тарас Григорович, — щось припишк. Втомився, певне, за цілий день. Здоров'я в нього делікатне, а завтра рано їхати. А мені бісові солов'ї не дадуть заснути. Стільки мріяв про них у столиці!

— То, може, прогуляємось алеями?

— Та я залюбки. Я звик не спати вночі. Ось тільки щоб не потурбувати Григорія Степановича. В них уже, здається, облягаються спати.

— Нічого. Ми підемо на далекий край парку, під саме село. Ніхто й не почує нас.

Коли вони проходили під вікнами Гребінки, той вихилився з вікна:

— Парубкувати?

— Ходімо погуляємо в парку, Євгене, — сказав Шевченко.

— Хіба що недовго, бо рано їхати.

Вони втрюх пішли, взявшись попідруки, на далекий куток парку. Шевченко наспівував улюблених пісень. Друзі упівголоса підтягували.

А солов'ї довкола них, ніби змагаючись, заходилися ще дужче, заgrimіли, зарокотали, розіллялись каскадами по зелених, овіяних ароматами пагорбах парку.

Три поети ходили глухими алеями далеко від панського будинку і то співали, то читали напам'ять свої вірші. Шевченкові здалося, що де-не-де між дерев виникали і зникали людські постаті. Над садом світив місяць, але між дерев лежав півморок, тільки на алеях було видно далеко вперед.

— Сюди! — потягнув раптом усіх Забіла на горбок під величезний столітній дуб.

Шевченко й Забіла з насолодою витяглися на буйній траві. Гребінка сів, упершись спиною в стовбур дуба, і замріяно дивився вгору, звідки крізь гілля сіялось місячне сяйво. По хвилинній мовчанці Шевченко промовив:

— Я ще раз був у галереї Григорія Степановича. Є дуже цінні картини. Для такого закутка, як Качанівка, це вже добрий музей. Григорій Степанович не шкодує грошей.

— Бо багато має, — вставив лаконічно Забіла. — А коли в мене їх чортма, то я й ікони поспродував би, коли б не було в тім гріха.

— Та й капела добра, і оркестр, хоч Михайло Каленикович і недочуває трохи, — провадив далі Шевченко.

— Та тут усе так, — підхопив Забіла. — Розкішний парк, а ще не довершений, і господар не дбає. Панський палац на всю округу, а дивись — незакінчений. І все отак... Навіть сам Григорій Степанович теж такий... Меценат на всю Росію, захоплюється мистецтвом, покровительствує митцям, з їхнього оточення й не вилазить, розмови про картини, літературу, сцену — то його стихія, а не розуміє того мистецтва, на яке кидає свої тисячі. Гостей любить приймати, та ще й видатних, а розберися — скупердяга, хоч капіталу в нього більше, ніж навіть у Вольховської, яка двічі щороку такі бали дає, яких ви й у столиці не бачили.

— Про ту я тільки чув, — сказав Шевченко. — А подивитись на те диво, уламок старовини, слід було б... Цікаво.

— Поїдемо до неї на Петра й Павла, — озвався Гребінка. — Тільки не забарись до мене, бо треба потрапити до неї на самий бал.

Забіла раптом заспівав:

Гуде вітер вельми в полі...

Всі з приємністю слухали, не прохоплюючись і словом. Цей романс, як і всі вірші Забіли, був безрадінний, сповнений ліризму, меланхолії. Яких вісім років тому Віктор Миколайович, подавшись у відставку з військової служби, закохався в дочку свого сусіди пана Білозерського, Любов Михайлівну. Вони вже мріяли й побратись, та старий Білозерський примусив дочку вийти заміж за одного багатого пана. З того часу зовсім змінився Забіла і життя його теж змінилося. Та ні пиятика, ні бешкети, ніщо не витруїло в ньому простоти й щирості, безпосереднього ліричного почуття і того людського, що заховане було в найглибших куточках душі й виливається тільки інколи, в хвилини щирих дружніх признань...

— Тарасе Григоровичу, — промовив він, зітхнувши, після того, як скінчив співати, — їдьмо до мене завтра на мій хутір. Тут тоскно і нудно. Тут я ніби в кайданах. А на моїй Кукоріковщині — воля, сам собі господар. Коли б іще приїхав Глінка — які б я пісні написав для нього! Він мені своєю музикою допоміг вилити, що є на душі. Тарасе Григоровичу, потіш душу, прочитай, що написав останнє, бо те, що раніше, я сам можу прочитати напам'ять.

— І справді, Тарасе, прочитай, — знову озвався мовчазний цього вечора Гребінка. — Ти добре читаєш у столиці по салонах, а тут — найкращий салон, якого ти, братику, ніде не матимеш. Подивись довкола. Така ніч! І все спить, тільки ми ось не можемо вгмонитись...

Помовчавши, Шевченко стиха почав "Гамалію". Він і сам відчував, що ніколи ще не читав з таким натхненням, як тут, уночі, серед вікових дубів, що бачили славу давнину. Гребінка звівся на ноги і ніби застиг, тримаючись рукою за стовбур, звівши обличчя догори, наче в молитві. Забіла вже не лежав. Він став навколішки і зачудовано, в захваті дивився в обличчя Тарасові Григоровичу, боячись поворухнутись.

Гамалія по Скутарі —
По пеклу гуляє.
Сам хурдигу розбиває,
Кайдани ламає.
— Вилітайте, сірі птахи!..

— Боже мій! Боже мій! Це гнів пророчих проклять... — шепотіли вуста Забіли.

Реве, лютує Візантія,
Руками берег достає;
Достала, зикнула, встає —
І на ножах в крові німіє.
Скутар, мов пекло те, палає;
Через базари кров тече,
Босфор широкий доливає.

І коли з останнім рядком затих Шевченків голос, Забіла кинувся цілувати його.

— Та що це ти, друже! — ніяковіючи, говорив Шевченко.

Гребінка, що досі стояв мовчки, заговорив:

— І справді, Тарасе, хоч я твого "Гамалію" вже напам'ять знаю, а, їй-бо, відчув його зараз, отут, якось інакше, особливо. Такі пристрасті! Це, може, геніально, але страшно...

Забіла слухав уважно, потім раптом зів'яв. Він знову ліг на траву горілиць. По паузі сказав тихо:

— А нам дано тільки сум виливати, сльози та нарікати на свою долю, нікчемну, мізерну. Такі наші пісні тішать нам серце, від них нашу душу не проймає страх. З нашими піснями легше жити, Тарасе. А в тебе пророчий грім, натхнення...

— Та годі вам верзти казна-що! — вигукнув Тарас. — Давайте краще втнемо разом.

Гребінка раптом промовив:

— Якись постаті ховаються за деревами.

Не підводячись, Забіла байдуже сказав:

— Та це двірські люди чи з села. Певне, слухали наших пісень та віршів. Вони вже не тільки нас з вами слухали отак. Чули вони тут і композиторів, і поетів.

— А ви гукніть їх, нехай ідуть до нас, — запропонував Шевченко. — Та заспіваємо гуртом.

— Гей, хто там! — гукнув Забіла. — Ідіть ближче. Тарас Григорович кличе до гурту.

За деревами заворушилися неспіливі постаті, поволі почали наближатися.

— Ого-го-го! — вигукнув Забіла. — Та вас тут до біса...

Забілу люди добре знали і підійшли ще ближче. Тут були і з двірської челяді, з капели, оркестру, і хлопці та дівчата з близького села. Деякі обличчя Тарас упізнавав.

— Сідайте, на чому стоїте, — скомандував Забіла. — Горілки ніхто не догадався принести? Шкода...

Люди посідали, стиха перемовляючись. Стояв тільки один чоловік, у якому Тарас упізнав старого Михайла Калениковича. Він хвилину придивлявся до Шевченка, потім підійшов ближче і промовив:

— Ласкавий і ясний пане, вибачайте, не знаю вашого чину і як вас по імені й по батькові, але як ото ви сьогодні на концерті вшанували нас, то я дуже хотів зустріти вас і привітати, та все не наслідювався. А ось ви зараз дозволили нам до себе підійти, то дозвольте мені й ручку вашу з сердечною подякою потиснути. Розтривожили ви моє старе серце музики.

Старий навіть дістав величезну хустку й витер очі. Шевченко потиснув старому руку.

— Мені казали, що ви грали й Михайлові Йвановичу, коли він приїздив сюди.

— Як же, як же... І не раз. Глибокоповажаний Михайло Йванович і свою музику від нас слухали. "Руслана і Людмила" і "Чорномора" на нас пробували. А яка людина Михайло Йванович! Людей скільки набрав до царської капели... Нашу не зачепив, а в переяславського архієрея то, може, й половину хору забрав. Кажуть, архієрей аж захворів з образи. Та що поробиш: здавна, ще з часів Катерини, забирали з архієрейських хорів на Україні співаків до столиці, для царської капели. Онде в Києві взяли Гулака-Артемовського, теж із архієрейського хору. Який співака! Михайло Йванович до нас його привезли, він і в нашій капелі пробував співати у капличці.

Шевченко раптом обірвав старого музиканта.

— Михайле Калениковичу, — сказав він, щось надумавши, — може б, ви послали когось, щоб принесли сюди скрипку, бубон і цимбали, ми б тут такого концерта ушкварили, що й русалкам у Смоші стало б гаряче.

Старий музикант підніс руку вгору. й повчально промовив:

— Благородна музика не може складатися з вищепом'янутих інструментів. Це є музика мужицька, проста, вона не до смаку нам і ріже вухо, але задля ясного пана, якого всім серцем ми поважаємо, я кажу: "Грицьку, сучий сину, годі тобі біля дівчат тертись, біжи чимдуж і при сюди вказану музику, всі три інструменти... Та миттю, бо намну добре вуха, ще й батога покуштуєш!.."

Поки один з музик бігав аж до двору по інструменти, Гребінка сказав Тарасові:

— Бачу, ти замишляєш на всю ніч, а мені вранці їхати. Я піду.

І хоча Шевченко умовляв приятеля, Гребінка пішов до себе спати. Була глибока ніч. Спало село, спав і панський палац, навіть не маючи й гадки про те, що твориться в парку.

Забіла раптом підвівся й почав якимось особливо ходити по галявинці й вимовляти якісь слова під чужий голос. Присутні зареготали. Вони впізнали голос і манери управителя маєтку. Забіла підроблявся під інших, знайомих присутнім, і щоразу двірські люди впізнавали, кого саме

він наслідував. Регіт, веселі вигуки, жарти опанували весь гурт. Постать Забіли в довгому халаті й нічному ковпаку була й без того смішна. Раптом він ліг на траву, закотив халат і почав чухати собі ноги. Присутні голосно зареготали. Вони впізнали пані Тарновську, яка любила лежати в саду і примушувала дівчат розтирати їй ноги.

Забіла почав удавати самого Тарновського. Двірня мовчала. Вони враз упізнали, кого вдавав Забіла, але сміятись боялися. Тільки Михайло Каленикович з докором промовив:

— От і не гаразд, зовсім недобре, Вікторе Миколайовичу. Ах, як недобре! Він наш пан і добродій, не можна глумитися з нього. Та й щоб не було від того комусь прикrostі. Вам воно нічого, а от нам... Вони можуть розгніватись.

— Хто? — спитав наївним тоном Забіла.

— Та хто ж? — відповів старий музикант. — Самі знаєте хто.

Дівчата шепталися, ледве стримуючи сміх. Шевченко щиро дивувався, спостерігаючи за Забілою.

Хлопець, задихаючись від швидкого бігу, приніс бубон, скрипку і цимбали. Вмить організували троїсту музику. Вдарили гопака, горлиці. Забіла перший підхопив якусь дівчину до танцю. В коло вбігли ще пари. Все закрутилося, замиготіло перед Тарасом Григоровичем. Зараз, при казковому сяйві місяця, край панського парку ніби ожили, ніби прокинулись від тяжкого оціпеніння ці співаки з панської капели, віртуози — скрипалі, флейтисти, віолончелісти...

Тараса й самого ноги несли до танцю. Але втримався. Михайло Каленикович підійшов до нього і, стоячи збоку, щоб не заважати йому дивитись на танок, говорив:

— Висока музика — від Бога, дар його для усладження благородного слуху людського, а презрєнна горлиця чи метелиця чи хоча би й танець, гопак іменуємий, — від диявола і годиться тільки для п'яного виду, на весіллях або на хрестинах чи в шинку... І хоч як прекрасно грає музик божественні звуки в панському оркестрі, і хоч який він майстер високого совершенства, а почує горлицю чи козачка, то забуває про всі божественні звуки, як той п'яниця перед хмільним вином, чого ви, пане, і є зараз благородним очевидцем. Помічаю на обличчі вашому, пане, невдоволення й гіркоту при лицезренні сего недостой-

ного видовища. І в цьому суть вельми велика драма людська, вона ж бо суть і правда людська — панові панська музика, мужикові — мужицька, презренина. Так було і буде навіки...

Старий музикант, закінчивши, дістав з кишені хустку, але не встиг її піднести до носа та так і завмер з піднесеною рукою: молодий гість пана Тарновського, Шевченко іменуємий, раптом узявся в боки, ноги під ним заходили, і він плавно рушив у коло танцюристів. Щось аж заверещав у запалі Забіла, загукали інші танцюристи, все довкола залящало, заходило, закрутилося ще дужче, і Михайло Каленикович, забувши, що в руці хустка, тричі перехрестився нею, плюнув убік і сердито пішов геть.

Коли вже втомились танцювати, Шевченко запропонував пісні й сам перший почав заспівувати:

Гомін, гомін,
Гомін по діброві.
Туман поле покриває;
Мати сина виганяє...

Хлопці й дівчата одностайно підхопили. Шевченко відразу ж переконався, що серед молоді було чимало хлопців і дівчат, які мали прекрасні голоси.

Посідали на траву довкола Тараса і співали одну пісню за одною, без пауз і відпочинку. Молодь наче показувала гостеві свою любов до пісень і своє мистецтво. Тарас звівся був на одно коліно і диригував при місяці, потім сам не помітив, як випростався на повен зріст. І хоча вперше він зустрівся з цими людьми і вперше співав з ними, усі з гідною подиву увагою стежили за кожним рухом його рук і підкорялись його керуванню.

Давно закотився місяць, стало темно. Потім за Смошем і за луками по той бік зайнялося на світ. Треба було розходитись по домівках. Дівчата попросили Тараса, щоб заспівав їм сам на прощання. Він охоче затягнув своєї улюбленої:

Ой не знав козак, ой не знач Супрун,
А як славоньки зажити,
Гей, зібрав військо славне запорізьке
Та й пішов він орду бити...

Уже сіріло навколо. Люди сиділи на траві під дубом заслухавшись. Зворушений і зачарований, Забіла дивився на невиразну в напівмороці постать Шевченка і думав про цього, незнаного досі могутнього співця, ніби сповненого великої снаги земної, співця, що об'явився в цьому глухому закутку і владно будить від дрімоти і його, й ось цих людей, що на їх обличчях і в очах немов загоряють-ся спалахи потаємних, полум'яних думок і збуджених надій.

4

Ще в Петербурзі мріяв Тарас, як тільки повернеться в Україну, відразу ж побувати в рідному селі. Склалося інакше. Ось уже й травень минув, і червень догоряє, а він усе в колясці, усе по чужих людях, гостинних і повних благородних думок, а часом далеких, незрозумілих. А до Кирилівки все ще далеко — так наче за горами вона.

У Києві тепло вітали його в університеті, особливо ректор Максимович, про вчені праці якого Шевченко чув ще в Петербурзі. Студенти полонили його своєю щирістю і любов'ю. Дехто з них знав його "Кобзар" напам'ять. Тарас познайомився зі студентами, які ще на університетській лаві бралися за наукові дослідження і не боялися сміливо виступати на різних зібраннях і висловлювати нові, небажані для начальства думки.

Молодший за нього на цілих п'ять років вільнослухач університету Панько Куліш з Чернігівщини привертав увагу своєю культурою, запальною вдачею і літературним талантом.

Шевченко багато розповідав студентам про Петербург і своїх друзів та вчителів. Особливо затягувались ці розмови під час прогулянок Дніпром на човні. Куліш мріяв про Петербург. Але Шевченко так і не зрозумів, що саме збирається робити цей юнак у столиці.

— Хіба мало вам тут роботи? — говорив йому Тарас.

Та енергійний, вродливий юнак тільки мотав головою, як загнуданий гарячий кінь.

— Однаково я добудуся туди! Неминуче! — уперто ви-гукував він і не пояснював більш нічого.

"Буде гаразд, як натрапить на доброго вчителя", — думав Тарас. Промайнула несмілива думка переїхати до Києва, щоб працювати в університеті. Та, поки він не мав

документа про закінчення Академії, про це не варт було й мріяти.

Чудовою вдалася прогулянка до Межигір'я біля Києва. Йому пощастило застати на Дніпрі проти Межигір'я плотарів, які перестоювали тут, чекаючи на свого хазяїна. Засвітла Тарас малював олівцем з плотів Межигірський монастир, а вночі слухав пісень плотарів і записав кілька собі в альбом.

Справи примусили його в червні вирушити на Полтавщину до Гребінки. Потрібні були нові знайомства, потрібне було вивчення всієї України, хотілось об'їздити хоча б головні її гнізда, і Гребінка неабияк прислужився в цьому. Гостював у Гребінки та його сусідів недовго. В останні дні червня вони вже їхали вдвох з Гребінкою до поміщиці Вольховської.

— Доки ти возитимеш мене по їхніх триклятих палацах? — питався невдоволено Шевченко, якому ці візити почали набридати.

— Хочу показати тобі усіх гамузом, щоб не возити до кожного.

— Виставка панів буде?

— Іменини покійного чоловіка пані Вольховської. З'їжджаються сюди пани з доброї половини України. Днів зо три гуляють. Побачиш панів мало не з усіх губерній України. Часом їх буває більш двохсот, та ще й слуги, й діти...

— Мабуть, любить пані повеселитись.

— Де там — їй сімдесят. Напівглуха і підсліпувата. Це — уламок аристократії вісімнадцятого сторіччя. Але своїх традицій вона додержується вперто, з ними, мабуть, і помре.

У Мосівці, коли до старовинного палацу Вольховської під'їхала коляска з Шевченком і Гребінкою, слуга підбіг до коляски і притримав коней.

— Тетяна Густавівна при здоров'ї?

— Хвала Богу, в залі з гостями, — стиха доповів Гребінці слуга. — Усе вас питають, Євгене Павловичу. Та й усі вас питають, ждуть. Кажуть, Євген Павлович щойно з Петербурга, багато чого розповість.

До коляски поспішав, широко розставивши руки для обіймів, середнього віку чоловік з негарним, навіть трохи потворним обличчям і лагідною усмішкою.

— Євгене Павловичу! — гукав він. — Такий дорогий і несподіваний гість! Тетяна Густавівна радітиме. Прямо зі столиці чи зі свого хутора?

— З хутора.

Вони обнялися.

— Гостя привіз. Дозвольте рекомендувати. Ви, певне, читали "Кобзаря"?

— А звичайно.

— Ну, а це...

— Боже мій! Невже пан Шевченко?!

— Та, здається, він самий... — вітаючись і сміючись, як до давнього знайомого, сказав Тарас.

Вони довго тиснули і трясли один одному руки. Вибравши мить, Шевченко спитав пошепки у Гребінки:

— Що воно за панок?

— Капніст.

— Не чув.

— А от же й чув... принаймні про його батька — автора "Ябеды" та "Оды на рабство".

— Ще б пак не чув! То це синок?

— Цей чоловік тобі сподобається.

Дехто з гостей і слуг почули про нового гостя, і скрізь — по подвір'ю, сходах, у залі — залунало:

— Шевченко!..

— Гребінка привіз. Чули?

— З самого Петербурга.

У залі, обмахуючись віялом, одна дама питала другу:

— Кес кесе Шевченко?

— Поет... пті рюсс...

— А скільки в нього кріпаків? У якій губернії?

— О, та він сам кріпак. Нещодавно викупили.

— І на балу?

Бонна Кароліна, яка порякувала в маєтку, доповіла пані Вольховській:

— Пан Гребінка привіз з Петербурга нового малоросійського поета.

— Га? Що привіз? — питалась господиня, сидячи в кріслі в рясному оточенні старомодних вельмож і вельможних бабусь.

— Шевченка... поета. Усі радіють. Мужчини побігли знайомитись.

— Е-е... не чула. Але прийми... прийми. Скажи: я теж радію. Буде почесним гостем. Рада буду познайомитись.

Проходячи з парку повз головний під'їзд, поспішив до Гребінки молодий поет і етнограф Афанасьєв-Чужбинський.

— Нарешті, нарешті, Євгене Павловичу! — гукав він ще за кілька кроків.

Афанасьєв-Чужбинський хотів обняти Гребінку, але той раптом ухопив його за плечі, повернув від себе і підштовхнув уперед, до Шевченка.

— Тарасе, — сказав він, — ось тобі поет Афанасьєв-Чужбинський.

— Боже мій!.. — вигукнув той, вражений.

Шевченко обняв молодого поета і вченого, який схвилювано дивився йому в вічі, не знаходячи слів для привітання, а потім схопив Шевченків чемодан і повів поета під руку до своєї кімнати, яку йому, як поважному гостеві, приділила всевладна бонна Кароліна.

І незабаром до кімнати Чужбинського почали заходити один за одним гості. З усіма знайомив Тараса Григоровича Гребінка.

Серед людей, з якими познайомився тут Шевченко, був Яків де Бальмен і обидва брати Закревські та вродлива й чарівна дружина Платона Закревського Ганна Іванівна, — люди, з якими потім доля звела Тараса ближче.

А в залі, за винятком небагатьох осіб, усі нетерпеливо чекали на появу Шевченка. Бал не починався. Нарешті нові друзі привели Тараса до залу і гості шумно й весело привітали поета. Його рекомендували господині, яка хоч і не мала уявлення про Шевченка, але з настрою гостей зрозуміла його популярність і загальну повагу до нього. Тетяна Густавівна тут же запропонувала Шевченкові відкрити бал, що за звичаєм доручалось найпочеснішому гостеві. Уже попереджений про цю традицію, Тарас Григорович попросив господиню собі до пари в танці. Звичайно, Тетяна Густавівна відмовилась, бо ж ледве пересувалася сама, та й то з патерицею, і доручила цю роль Ганні Іванівні, яка й пройшла одно коло по залу з Шевченком.

Дама, що цікавилася кількістю кріпаків у Шевченка, широко розкривши очі, шукала, кому висловити своє обурення. Напохваті біля неї був Тарновський, і вона спинила його:

— Кріпак починає бал!.. Де? У палаці, куди з'їхалось панство мало не з усього краю!.. Боже мій!..

Тарновський тільки розвів безпорадно руками перед панею і пройшов далі, до Шевченка ж таки, що, закінчивши коло по залу, посадив Ганну Іванівну в крісло і відійшов убік.

— Тарасе Григоровичу, — Тарновський узяв Шевченка під руку і повів його на веранду, — бачу великий успіх і поспішаю договоритись, бо розумію: спізнюся.

— Чому?

— Тому що ви не схочете пізніше слухати таких розмов.

— Казна-що кажете, Григорію Степановичу, — засміявся Тарас Григорович.

— Хотів вам дещо замовити.

— То й кажіть.

Тарновський хвилину подумав.

— В наші краї, — почав він, — після багатьох літ відсутності нещодавно повернувся доживати один уже немічний, але видатний чоловік. Я глибоко поважаю цього чоловіка і хочу мати його портрет. Треба зробити тільки копію з портрета, який є в маєтку.

Він запитливо подивився в очі Тарасові.

— Хто це?

— Князь Рєпнін. Він живе недалеко від Києва, в Яготині, в своєму маєтку.

Раптова задума вкрила тінню обличчя Шевченка.

— Ні, ні, не відмовляйтесь, — поспішив попередити Тарновський. — Це багато важить для мене.

— Григорію Степановичу, — Шевченко взяв під руку Тарновського, і вони зійшли сходами на дубову алею, — мене ждуть брати, сестри, а я вже мало не два місяці усе по гостях та по чужих людях, а за своїх серце болить.

— Розумію і поділяю ваші почуття, Тарасе Григоровичу, але познайомитися з князем вам буде цікаво й корисно. Повірте мені. До того у їх маєтку багата галерея картин. Хіба це зовсім не цікавить вас?

— Я мушу за кілька днів бути в Кирилівці.

— Гаразд, цілком, цілком розумію вас. Але пообіцяйте мені поїхати в Яготин хоч на кілька днів. Звідти вам буде ближче до своїх рідних. Потім, коли ви відвідаєте Кирилівку, знову приїдете до Рєпніних і продовжите роботу.

— Та я ж і не знаю цього князя, — відмовлявся Шевченко. — Чув тільки, що він був великим сановником...

— Віце-королем Саксонії, а потім генерал-губернатором Малоросії...

— Вірно служив цареві, а тепер нібито потрапив у царську немилість, а за що — так я й не знаю.

— Хто-небудь вам розкаже про це. З Капністом вас познайомили? Він цього літа живе в Репніних заради свого сина, який лікується в чудового лікаря Фішера. Князь вивіз цього медика з Саксонії. Я попрошу Капніста одвезти вас до Яготина. Він найщиріший друг родини Репніних.

І справді, Капніст охоче взявся за це доручення. Він сам розшукав після балу Шевченка і домовився з ним про те, що Тарас Григорович побуває спершу в його маєтку, а потім разом поїдуть до Яготина.

— А ви часом не скажете мені, Олексію Васильовичу, чому це князь Репнін раптом потрапив у царську немилість? Чомусь усі уникають про це говорити.

— Уникають, бо мало ще знають вас.

— Е, казна-що!..

Хвилину Капніст вагався. Потім розповів:

— Князь Репнін — рідний брат відомого декабриста Волконського. І батьківське прізвище його — теж Волконський. Він змінив його ще за часів Олександра Першого. В сім'ї Репніних, з якими Волконський породичався, не було нащадків, які зберегли б цей рід. Погодившись виконати це, князь Волконський просив дозволу в царя. Олександр Перший дозволив йому змінити прізвище... Тепер про ставлення до Репніна Миколи Першого. Бачте, бути рідним братом відомого декабриста і разом фаворитом царя було б незвичайним і ненормальним явищем.

— От чому Григорій Степанович не сказав мені правди, — догадався Шевченко.

— В їх домі, — провадив далі Капніст, — ви відчуєте дух декабризму, хоч ніхто вам не буде говорити про подібні речі. Ви, мабуть, познайомилися з актором Щепкіним, коли він виступав у Петербурзі?

— Ми з ним друзі.

— Я хотів сказати вам, що саме Репнін-Волконський допоміг Щепкінові здобути волю, отже, стати великим артистом.

— Спасибі вам, — сказав Тарас, — розвіяли ви в моєму серці сумнів і поза очі збудили в мені повагу до цієї людини.

Гості Вольховської роз'їхалися по домівках і повезли звістку про Шевченка. Скрізь заговорили про його приїзд в Україну. Багато шанувальників Шевченка, що не мали його творів, поспіхом переписували "Кобзар" і "Гайдамаки". І коли Шевченко приїхав, як обіцяв, в Ісківці на Лубенщині до Афанасьєва-Чужбинського, а потім у Ковалівку до Капніста, їхні сусіди один поперед одного поспішали запросити його до себе. Тарас Григорович не мав змоги відповісти згодою на всі запрошення, хоч йому і треба було ширити коло своїх знайомих і друзів. Через рік-два він назавжди повернеться в Україну і не хотів би тоді опинитись серед чужих. Що б він не робив, які б не були його прагнення — він не повинен бути самотнім. Ні, він хоче мати друзів, людей зі щирим серцем і відкритою душею. З Чужбинським він швидко здружився і вже зробив разом з ним кілька виїздів по сусідах. Умовився з ним і про подорожі на майбутнє. Але одвертих розмов зі своїм новим приятелем Тарас Григорович уникав.

Під час однієї з таких коротких подорожей Шевченко познайомився з Платоном Лукашевичем. Ще до приїзду в село Березань, де був маєток Лукашевича, Шевченко знав про нього як про збирача фольклору, навіть користався його збірником українських пісень, коли працював над "Гайдамаками". Молодий, енергійний фольклорист Лукашевич сподобався Тарасові Григоровичу, і між ними швидко налагодились дружні взаємини. Кілька років перед тим Лукашевич з науковою метою подорожував по Галичині, знайомився з молодими галицькими літераторами та вченими і тепер захопив Шевченка своїм оповіданням про Галичину. На прощання Тарас пообіцяв незабаром знову відвідати Лукашевича.

Та чи не найбільше зацікавив Шевченка Капніст. У Петербурзі Тарасові багато розповідали про декабристів. Не раз говорено про них і в Брюллова, і в колі інших друзів. Зустрітись з ким-небудь з учасників цього руху Тарасові не довелось. Тепер він довідався, що Капніст замолоду, будши офіцером, брав участь у декабристському русі, а після повстання був ув'язнений до Петропавлівської фортеці. Шевченко охоче прогостював у нього кілька днів. І не пошкодував: господар, певне, нічого не забув з років своєї молодості й не змінив своїх давніх поглядів. І хоч був він людиною стриманою, а таки розповів Тара-

сові Григоровичу дещо захоплююче про самого себе і своїх колишніх друзів по військовій службі.

Непомітно минуло кілька днів. Треба було їхати до Яготина.

5

Однією рукою княжна Варвара підтримувала матір, а в другій держала лист і читала тихо, з роздумом. Княгиня Варвара Олексіївна, ще бадьора і владна в руках і голосі, ступала поволі, наче їй було важко нести якийсь тягар. Величезний капелюх з шовковим "абажуром" заважав їй побачити, як хмара насунулася з-за Супою. Дочка, Варвара Миколаївна, що поринула з головою в лист свого далекого вчителя, не помічала довкола нічого.

— "Не вдавайтесь у тугу, не підкоряйтесь розпачу через ці затемнення Вашої віри, — читала княжна Варвара, — почніть знову мужньо борозну, прокладену так важко; наше життя має бути невпинною й навіть дуже втомливою працею, — в праці і в боротьбі час ніколи не буває згаяний. Пам'ятайте, що Ви уже безсмертні через віру, Вам дано вічне життя, тому, який би не був тяжкий шлях, Ви не повинні сумувати. Не лякайтесь нічого. Бог любить і не покине Вас. Я багато думаю про Вашу самотність. Якою дорогоцінною була б вона, коли б Ви уміли скористатися з неї! Вас ніщо не зв'язує, і Ви можете присвятити своє життя виконанню найменших побажань Ваших батьків. Хай дасть вам Бог відповідь на Ваші молитви. Хай опромінить Вас Бог своєю благодаттю!"

Варвара замовкла. Мовчала й мати. Замислено дивилася на тихе плесо широченного ставу, понад яким розкинувся величезний чудовий парк.

Зі своїм учителем Варвара зустрілася вперше в Женеві. Шарль Ейнар був швейцарець. Він часто і багато подорожував, виступаючи з проповідями. Варвара вірила йому безмежно, її листи до вчителя були завжди сповнені щирого довір'я до нього і глибокого релігійного почуття. Ейнарові вона звірялася в своїх думках і почуттях більше, ніж навіть матері.

— Твій учитель, дитино моя, — сказала по хвилині роздуму княгиня, — має благородне серце і велику душу. Він породжений дозрілою культурою, що несе мир і спокій нашій душі, їй ти повинна відкрити своє серце.

— Хтось наближається до нас, маман, — промовила Варвара, коли вони зійшли на стежку довкола галявини. Княгиня спробувала дістати з сумки свій лорнет, але в цей час з алеї вийшов Капніст. Шевченко залишився позаду.

— Несподівані гості! — голосно сказав Капніст.

— О, яка хмара над нами! — стурбовано вигукнула Варвара. — Краще якнайшвидше повернутися додому.

— Ні, ми встигнемо обійти цю галявину. Ми ж зовсім ще не гуляли.

Як і завжди, проти бажання княгині в маєтку не заперечував ніхто. Вона не поспішаючи поклала назад у сумку лорнет.

— Гостям ми завжди раді, — сказала вона. — А ви просто стурбували нас довгою відсутністю. Ви нам розповісте про Вольховську? Як її здоров'я?

— Але дозвольте спочатку рекомендувати вам... Капніст оглянувся. Шевченко наближався до них. В цю мить упали перші великі краплини. І відразу ж сипнув рясний краплистий дощ. Жінки сполохано закричали і кинулись назад до будинку. Капніст допоміг старій княгині. Він устиг кивнути Шевченкові, щоб той біг за ними. Але за густою пеленою дощу його вже не було видно.

Тільки у вітальні раптом побачили, що другого гостя з ними не було.

— Ви навіть не встигли назвати нам його, — сказала стурбовано Варвара.

— Шевченко... Запам'ятайте — Тарас Григорович Шевченко — найвидатніший у наш час поет в Росії. Він хоче подивитись вашу картинну галерею. Крім того, Тарновський упросив його зробити копію з портрета князя. Шевченко — учень геніального Брюллова і, як мені здається, дуже цікава і приємна людина. З кріпаків.

— О! — вигукнула Варвара. — негайно підіть і приведіть його сюди. Як негарно ми повелися з ним... Ідіть знайдіть його.

А тим часом злива уже скінчилася. Крізь дерева неосяжного парку просіювалось передвечірнє сонячне проміння. Тарас вийшов з-під старезного похилого дуба, де за звичкою ще з дитинства відразу знайшов собі захист від зливи. Він був зовсім сухий і, сміючись, ішов назустріч Капністові, що стурбовано розглядав доккола.

Вони зовсім не поспішали. Справді, після дощу в парку було прекрасно. Вони трохи прогулялися понад ставом. Капніст передав запрошення Тарасові іти до вітальні, щоб познайомитися з господарями і подивитись на картини. Коли вони проходили галявиною, несподівано знову сипнув короткий "сліпий" дощ і змочив їх до нитки. Сміючись, вони пробігли повз веранду, на якій стояла під парасолею Варвара і сполохано кликала їх до будинку. Та вони побігли далі, до одного з незчисленних флігелів.

До вечірнього чаю Шевченко не пішов. Капністові довелося йти самому. А Шевченко, переодягнувшись у сухий одяг, пішов блукати по садибі і, як це майже завжди бувало, захопився розмовою з двірськими людьми. Капніст, звичайно, знав про це, але не сказав нікому, тільки зробив сам для себе висновок про мінливість Шевченкових настроїв і деяку його впертість.

Зате другого дня Шевченко був цілком готовий до роботи. Капніст рекомендував його Репніну-Волконському і княгині, у яких Тарас Григорович зовсім не затримався. Вони розпитували його, як на цей раз пройшов з'їзд гостей у Вольховської і яке це справило на нього враження. Потім згадали Петербург. Шевченко був здивований: старий князь читав усе нове і варте уваги, що виходило в Росії і за кордоном. Столичне життя князь знав добре і був поінформований про найважливіші події, хоч про цілий ряд молодших діячів він знав дуже мало, бо довго перебував за кордоном. Коли Шевченко при нагоді розповів про останню академічну виставку і відвідання її царем, по обличчю Репніна пробігла тінь. Тарас Григорович помітив це.

Князь наказав покликати Варвару і доручив показати гостеві картини в будинку. І коли Тарас і Варвара виходили з кабінету, князь попросив Тараса Григоровича приходити без будь-яких запрошень.

Того дня Тарасові не довелося братися за копіювання портрета. В будинку виявилось так багато картин, до того ж добрих майстрів, і російських, і західних, а Варвара Миколаївна була такою приємною, розумною компаньйонкою, що година за годиною минали непомітно. Старша за Шевченка на цілих шість років, Варвара Миколаївна зберегла успадкований від матері палкий темпе-

рамент, енергійність і постійність у думках. В її ху-
денькій, досить граціозній постаті й великих, виразистих
очах, в її рухах і манері розмовляти із захопленням Шев-
ченко бачив щиру і натхненну вдачу. Її, видно з усього,
більш цікавив Шевченко-поет, ніж художник, і розмову
вона увесь час провадила навколо поезії і взагалі літера-
тури, яку, як це відзначив сам Тарас Григорович, знала
непогано і мала неабиякий смак.

Увечері, після чаю, зважаючи на порівняно непізній
час, старі Репніни незмінно йшли до своїх покоїв. Вони
лягали рано. Проте у вітальні залишалося досить числен-
не товариство — від брата Варвари Василя Миколайови-
ча і його дружини до лікаря Фішера і французенки Ре-
кордон, яка навчала малих дітей Василя Миколайовича.
Капніста, що звичайно в останні роки був тут частим гос-
тем, цього літа вважали незмінним членом сім'ї і добрим
порадником та помічником князя в багатьох справах. З
малих літ у домі жила ще Глафіра Іванівна Псьол, вихо-
ванка Репніних і добра компаньйонка Варвари Мико-
лаївни. Вона була талановитою художницею, але не мала
школи. Шевченко згодом багато допомагав їй.

І на цей раз князь Микола Григорович з дружиною ра-
но пішли до себе. Всі, хто залишився, перейшли до
вітальні. Варвара попросила Тараса Григоровича прочита-
ти вірші. Він не любив, щоб його довго умовляли, і якщо
мав настрій, то погоджувався відразу, коли ж ні — то го-
ворив про це рішуче і не змінював свого рішення.

Цього вечора він прочитав "Катерину". В артистично-
му читанні Шевченка поема справила на присутніх гли-
боке враження. За винятком Капніста, ніхто досі не чи-
тав ні творів Шевченка, ні інших українських поетів. Тут
взагалі не говорили і не читали по-українському, хоч і ро-
зуміли українську мову. Тим більше був здивований Шев-
ченко, що його поема так глибоко запала в серця слу-
хачів. Він поділився цим з Капністом пізніше, коли
Олексій Васильович зайшов до нього у флігель перед
сном.

— Не дивуйтеся, — відповів Капніст. — Коли ви ближ-
че пізнаєте людей цього дому, ви все зрозумієте.

— Я навіть був схвилюваний їх щирістю і добрим ро-
зумінням душі людей з народу, — говорив Тарас Григо-
рович.

— Тут не можуть не переживати за ваших героїв, бо ж багато думають про народ, про його становище, тут люблять народ і пробують робити для нього що можуть.

Очевидно, на обличчі Тараса Григоровича відбилася його невисловлена думка, тому що Капніст відразу зрозумів:

— Я знаю, що ви подумали, Тарасе Григоровичу, коли я вам це сказав: у Репніних понад чотирнадцять тисяч десятин землі і тисячі кріпаків. Можливо, в душі ви навіть іронізуєте з приводу моїх слів.

— Отже, й не вгадали, — засміявся Шевченко.

— Ну, то, можливо, ще подумаєте саме так. То поміркуйте разом і над чимось іншим: що може зробити для мужика один поміщик? Дуже складна це справа, дуже. А до того ж у поміщика є сусіди, приятелі, є сім'я, перед якою він зобов'язаний насамперед, а єдності в думках і світогляді між цими людьми немає й не може бути. І старий князь, і донька його люблять народ і якимось особливо, не так, як інші, ставляться до нього, а чи багато вони можуть?

— Багато... — вимовив, наче зітхнув, Тарас Григорович. — Коли й одна людина загоряється, то багатьом проясниться перед очима.

Капніст запитливо подивився на Шевченка, чекаючи, що він скаже далі. І справді, Тарас Григорович, зробивши хвилинну паузу, підійшов до відчиненого вікна, подивився кудись далеко, в темряву ночі, і мовив:

— Не так і багато було їх тоді... на Сенатській площі — а як заясніло!

Капніст не відповів нічого. Попередні розмови під час поїздки до маєтку Капніста, очевидно, давали Шевченкові підстави говорити такі речі, і це не здавалося нетактовністю.

Не продовжуючи розмови, Капніст зібрався до себе. Шевченко трохи пройшовся з ним. Ніч була тепла. Стояла кругом повна тиша. Не співали за ставом на селі дівчата, не рипіли вози з копами на шляху. Це були ті години літньої ночі, коли незадовго до світання усе міцно спить. Обриси будинку Репніних ледь вимальовувались у темряві. Тільки в одному вікні нагорі тьмяно блимало світло.

— Варвара Миколаївна перед образами... — промовив стиха Капніст. — А може, пише листа своєму вчителю.

Вчора вона одержала від нього з Неаполя прекрасного листа, який укріпив її дух.

Вікно світилось і тоді, коли Шевченко сам повертався до себе. Він раптом звернув у парк і довго блукав алеями й понад ставом...

...Хто ці люди, з якими раз у раз тепер зводить тебе доля? Чи друзі вони твої, чи випадкові подорожні на незвіданому ще твоєму шляху? Гостинно відкрили двері перед тобою, добрим і щирим словом привітали і не побачили в тобі чужого-чужаницю — друзі! З ними тобі жити. А що знаєш ти про них? Присягаються в любові до краси і мистецтва — і зневажають справжніх митців, бо вони — жива власність їх... Живуть тугою по минулих розкошах свого покоління і поринають всім еством своїм у це минуле, дихають ним і хочуть тільки в гомоні кадрили і стоголосих бенкетів, сидячи в оздобленому старовинною бронзою кріслі, заплющити очі й почути, наче з далекої далини, бодай глухий і тихий голосок своєї навечно зниклої минувшини... Взивають серцем ко Господу, спрагу істини вдовольняють у спогляданні божества і благають прощення за сумніви свої і затемнення віри... Що сказав їм ти?

Він повертався до свого флігеля, коли блідали зірки і з грандіозного ставу за парком сунув з-за дерев молочний туман. У вікні княжни Варвари було темно.

6

Тарас Григорович вирішив за краще все-таки поїхати перш до Кирилівки, а після повернутися до Яготина. Тим більше що Репніни просили його зробити, окрім копій портрета, зробленого Горнунгом, ще й кілька портретів з натури, і зокрема Варвари і двох онуків князя. Про свою подорож Шевченко розповів Репніну, і той цілком схвалив його бажання.

— Ваші брати і сестри мають на вас більше права, ніж будь-хто інший. Ми будемо вважати вас своїм гостем завжди, коли ви цього побажаєте.

— Я повинен зробити для їх звільнення все, як колись зробили все для мене добрі люди в Петербурзі.

Варвара, що чула цю розмову, перед від'їздом Тараса спитала:

— Чим би я могла допомогти вам?

— О!.. — тільки вигукнув розчулений Шевченко. — Це так важко, так важко зробити, що я й сам ще нічого не уявляю собі.

— Я буду гаряче молитись, щоб Бог навчив нас і просянн наших мислі...

Але подорож до Кирилівки довелось відкласти. Приїхавши до Києва, Шевченко одібрав листа від молодшого брата Йосипа. Ще приїхавши в Україну, Тарас Григорович сповістив про це родичів і залишив адресу в Києві. Тепер Йосип просив брата обов'язково бути в середині вересня, щоб погостювати в нього на хрестинах. Тарасові довелося змінити свій намір, бо він не бачив можливостей залишатись у Кирилівці аж до вересня. Треба було по-справжньому братись до роботи.

Його літографоване видання "Живописна Україна" мало в недалекому майбутньому дати йому змогу викупити в Енгельгардта братів і сестер. Його ж він мав подати до Академії, щоб одержати звання вільного художника. Але від часу приїзду в Україну не було зроблено нічого для здійснення саме цього наміру. Не треба було марнувати час. Тарас Григорович вирушив у заплановану ще до того подорож Дніпром униз.

Його вже почало втомлювати і розчаровувати майже безперервне гостювання по панських садибах, гостинні, часом навіть гучні зустрічі, які чекали на нього скрізь, де тільки довідувались про його приїзд. І тепер він мріяв поринути з головою в роботу, сісти з пензлем десь у степу поблизу Черкас, або Чигирина, або Суботова і змальовувати рештки стародавньої предківської слави чи записувати від старих рибалок почуті ними від своїх батьків і дідів спогади про Запорозьку Січ. Він зголоднів по цій роботі й з насолодою написав ряд нових картин на історичні теми. Острів Хортиця на Дніпрі навів на нього сум, і він уже думав над новими темами для історичних віршів.

Почався вересень, коли нарешті Шевченко вирушив до своєї Кирилівки. З поштового тракту його підвозив кіньми священика кирилівський дяк. Він повертався додому з базару у Звенигородці, де продавав сливи з садка отця Григорія. Шевченко згадав у дорозі, як він і сам ще малим хлоп'ям, наймитуючи у того ж священика Григорія Кошиця, теж возив продавати сливи на далекі базари.

Дячок узяв Шевченка на свій віз заради цікавості — йому кортіло довідатися, до кого і чого саме їде в їх село цей невідомий у панському одягу. Великий шкіряний чемодан і також чималий саквояж Шевченка привернули увагу цієї духовної персони. Звісивши ноги з полудрабка і мугикаючи собі під ніс щось чи то церковне, чи то світське, дяк скоса поглядав на Шевченкові речі, і в голові його крутилися невиразні думки. "Якщо, — думав собі дяк, — чемодан з такого дорогого матеріалу, то й речі в ньому суть незвичайні, дорогі, бо якісь там лахи возять у клунках чи в торбах. Якщо це гроші, то до кого в Кирилівці можна везти стільки грошей, нащо їх так багато і чи може одна людина проїсти і пропити стільки грошей? А коли не гроші, то що? Може, харч? Але хто ж возить у Кирилівку харч? Мабуть, одяг. Якщо одяг, то який? Селянський одяг, приміром кобеняк чи свитку, знову ж таки, в чемодани не кладуть, а просто кидають на віз. Якщо одяг панський — то чому пан їде возом, а не добрячою коляскою чи бодай власною бричкою?"

Розв'язати ці питання дяк був не в силі. Він поклав одну ногу вповодж полудрабка, і тепер йому було зручніше позирати на невідомого і такого загадкового подорожнього. Його природжений потяг до запитань і відповідей ще більше розпалився. Від чемоданів і свиток він перейшов до більш філософських питань. Що взагалі возять до Кирилівки? І що може везти в село така людина? Але як не напружувався дяк, він ніяк не міг згадати, щоб селянам у Кирилівку щось привозили, окрім горілки. Він уже хотів був зробити висновок, що подорожній все-таки їде, мабуть, на панський двір у гості, а не до когось із селян, як цей невідомий пан раптом спитав його:

— А скажіть мені, пане дяче, чи ще пам'ятають у Кирилівці дяка Богорського? Живий він чи вже пером земля?

— Батюшка вигнали, — відповів дяк і при цьому на мигах показав дуже красномовно, що дяка Богорського вигнано за пиятику.

— А не розповідав Богорський, як давно колись один його учень одшмагав свого вчителя, коли той напився, різками, та ще й гарненько?

Дяк зареготав.

— Тарас Шевченко! — вигукнув він весело і, підбгавши під себе ноги в сідні, провадив далі: — Село й досі

пам'ятає... Таке мале було, а вже на священнослужителя руку зняло.

— А де ж тепер той Тарас?

— А мабуть, у Сибіру. Де ж йому бути...

— І за що ж його, сердегу?

— А нехай не пише книжок проти панів.

— А ви читали?

— Батюшка читали. Мужики панів ріжуть. Еге... Господи помилуй! Ні малого, ні старого не пожаліли. Геть-чисто всіх!.. За це отого Тараса й заслали.

— Уже!

Спохмурнівши, Шевченко забирає в дяка батіг і віжки. Стає у возі навколішки і жене коней щодуху. Свисить над кінськими задами ремінний дяків батіг. Злякано ухопився за полудрабок дяк. Здивовано дивиться в спину Тарасові й починає раптом боятись його.

Орачі за кілька гонів від шляху, прикриваючи долонями очі від вечірнього сонця, здивовано дивляться на шлях — що це за буря мчить у село?

Певне, пожалів Тарас коні, стишив їзду. І, нахилившись до нього ззаду, дяк показав рукою в поле.

— Це вже кирилівський лан... А онде й брати Тараса Шевченкового — Микита і Йосип, орють під озимину.

Тарас раптом спиняє на рисі коні, стрибає з воза й гукає щосили:

— Ге-е-ей! Мики-и-и-то!..

І поле здаля відлунює йому:

— Тара-а-асе!..

І хоч далеко до Микити по ріллі, але Тарас одразу впізнає його постать. Він бачить, як пускає Микита з рук чепіги, кидає батіг і, не спинивши коней, біжить до нього. І Тарас біжить назустріч. Спотикається на ріллі, падає в борозну, знову біжить і дивиться тільки вперед на брата. Ось вони вже близько. Тарас бачить, як щось вигукує незрозуміле розхристаний, брудний від землі і поту Микита. Бачить, як тремтять його вуста, руки простягаються вперед, а по обличчю стікає брудними патьоками піт...

— Тарасе!.. Тарасе!.. — радо вигукує Микита.

Зустрілися, обнялись і наче приросли один до одного. І ксли минули перші хвилини зустрічі, брати схопили один одного за плечі, хвилину дивились один одному в очі. Микита перший зареготав:

— Га-га-га! Ні, таки не загинув наш Тарас! Об'явився!
— Держи хвіст бубликом, Микито! — вигукнув Тарас, струснувши брата за плечі. — Нехай вороги гинуть!

І обидва разом зайшлися гучним чоловічим реготом сильних і здорових людей.

А вже збігаються до них зі всього лану орачі. Прибіг і Йосип. Міцно обнялися. Довкола загукали орачі:

— Тарас!..

— Як з хмари впав!..

— А покажися ж!

— Ану ж, упізнавай, Тарасе!..

Дячок на возі нарешті второпав, кого привіз до Кирилівки. Скинув Тарасові речі, стьобнув коней і помчав. Дуже кортіло йому першому привезти на село таку несподівану звістку.

Йосип схопив Тарасів багаж і поклав на віз до Микити.

— Їдьмо... Такий гість!..

— Лановий не запише день, — розважив, уже заспокоївшись після зустрічі, Микита і пояснив Тарасові: — Сьогодні, бач, свято, то покидаємо ще завидна, але зараз, бач, рано. Три дні щотижня одроби, хоч здохни.

Та Шевченко, скинувши дорожній брезентовий плащ і піджак, закачав рукава і взявся вже за чепіги.

Всі троє братів поверталися того вечора разом на Микитиному возі. Зворушений зустріччю з рідним селом, Тарас уважно розглядався довкола. Мало змінилася Кирилівка за чотирнадцять років, коли він п'ятнадцятирічним хлопцем покинув її. Тільки ще більше попрогнивали і попровалювалися стріхи і рясніше взялися брудно-зеленим мохом. Тарасові здалося, що й хати поробились нижчі й дуже похилилися занедбані плоти. Зате садки вибуяли густі й високі, наче намагались заховати страшне убозтво та злидні села.

Люди в селі віталися з Шевченком, хоч і не впізнавали. Дехто спинявся і дивився вслід. Коли проїздили повз хату священика Кошиця, з вікна визирнуло гарненьке дівоче обличчя. Видно, дівчина зацікавилась проїжджим. Тарасові здалося, що в глибині кімнати він розпізнав обличчя вже знайомого йому дяка.

— Попівна Федосія, — кивнув на неї Микита.

— Малою пам'ятаю, — сказав Тарас. — На руках її часом носив, носа втирав їй — таке шмаркате було... До

речі, в мене й доручення до неї від хрещеної, баби Верещачки. Казала, щоб поцілував за неї.

Брати засміялися.

— Може, посватаєш? — кинув йому Йосип, підморгнувши.

— Не віддасть отець Григорій за мене. Я в нього найми-тував малим. Хлів чистив, воду носив, синка Яся возив у Шполу. Не віддасть за свого наймита, та ще й за сибіряку...

— Як то "за сибіряку"? — спохмурнів Микита. — От завтра неділя, то зберемо рідню і нехай подивляться, який наш Тарас "сибіряка"... І Федоську покличемо, нехай батюшці розкаже. Ти вже нам, брате, не переч. Так заведено.

7

Другого дня Шевченко відвідав могилу померлої торік сестри Марії. Він завжди пам'ятав про свою хвору, сліпу сестру, життя якої склалося так трагічно. У своїх листах з Петербурга завжди нагадував родичам, щоб берегли Марію, і посилав на це гроші. Засмучений повертався з кладовища. Хотів розвіятись і спробував малювати околиці Кирилівки, але настрою до роботи не було. Відніс приладдя додому й пішов на село.

Кирилівка була, як на той час, великим селом за двадцять верстов від свого повітового міста Звенигородки і за сто вісімдесят верстов від Києва. Село належало Енгельгардтові, як і кілька інших ближніх сіл і хуторів, що обробляли майже двадцять тисяч десятин панської землі. Земля була неродюча. Вважали за добре, коли вона давала сам-п'ять жита або сам-чотири пшениці. На селянських ділянках — ще менше через нестачу угноєння та й часу в кріпаків, щоб добре обробити свої ділянки, розташовані, як звичайно, в три поля, та ще й на гірших землях. Тільки самому панові треба було одробити три дні щотижня. Краще жили тяглові господарства, які мали по дві й по три пари волів, за що й одержували від поміщика більшу ділянку для себе і могли її краще впорати. Але переважна більшість кріпаків у Кирилівці були піші, без тягла, та халупники, яких і зовсім не наділяли землею. Село не багатшало, не розвивалося.

З церкви ще не вийшли, і вулиці були майже порожні. Тарас Григорович пішов на майдан. Біля церкви у великій

занедбаній хаті була школа, до якої ходив колись і він по науку до дядка Петра Богорського. Зовні шкільна хата ніяк не відрізнялася від простих селянських хат, тільки була трохи більша. З нагоди храму в Кирилівці, що мав бути наприкінці вересня, школу побілили, а замість гнилого низенького ганку поклали розбите жорно з вітряка. Одна шибка була вибита, і Шевченко не втримався — зазирнув-таки всередину до колишнього свого класу. Дмухнуло на нього здавна знайомим духом. Нічого не змінилось всередині. Дерев'яний не накритий нічим стіл і кілька старих ослонів, і серед них той, на якому сидів і він, тільки став він ще більш пощерблений і подовбаний шкодливими учнями. А попереду був і ширший ослін, дяків, на якому учні відбували кару вишневими різками...

Схвильований давніми, хоч і тяжкими спогадами, Шевченко відійшов від школи і піднявся сходами до церкви. Селяни були розступилися, щоб дати йому прохід наперед, але він став позаду. Відправа закінчувалась. Він дивився на обличчя селян і багатьох з них упізнавав, хоч і не відразу.

Повз нього поволі пройшла Федосія. Несподівано для себе вона побачила Шевченка і мимоволі одну мить затримала на ньому погляд. Потім ледь-ледь уклонила і вийшла з церкви. "Гарна бісова дівка!" — промайнула думка в Тараса.

Микита здаля побачив Тараса, протовпився до нього і кивнув, щоб іти. Вони вийшли на майдан. Тарас покvapливо почав розглядатись по майдану. Перш ніж Федосія зникла за хатами, він ще раз устиг побачити її струнку і жваву постать. Микита помітив це, але не подав знаку.

— Зараз і всі вийдуть. Ходімо. Хочу навідати Йосипа. Чи не з'явилась у нього новина. До церкви не прийшов. Мабуть, где сьогодні...

Жінки Йосипа Тарас Григорович ще не бачив, але знав, що вона сестра Варфоломія Шевченка, з яким він був знайомий листовно і якому навіть послав нещодавно свої "Гайдамаки". Майже неписьменний Микита, коли хотів послати Тарасові лист, то завжди просив однофамільця Варфоломія написати під його диктовку. І той часом дописував у листі кілька слів Тарасові й від себе. Так вони познайомились, а тепер і породичались.

Йосип ще здаля побачив братів і заквапився назустріч. Він щось радісно вигукував і махав рукою. Спітніле об-

личчя з прилиплим до чола нерозчесаним волоссям, вся його розхристана постать свідчила про те, що він немало й сам сьогодні попомучився і пережив.

— Маю радість! — гукав він. — Синка подарувала жінка.

— Поздоровляю, брате, — схвильовано промовив Тарас.

Микита теж поздоровив Йосипа. Та, як підходили до подвір'я, стиха вимовив:

— Не тобі Мотря сина подарувала, а Енгельгардтові кріпака...

— Що це ти, брате! — вихопилось у Тараса.

Йосип раптом спинився на вулиці й заплакав. Обняв стару дику грушу біля сусідського плоту, притулився до стовбура обличчям і беззвучно плакав. Тарас намагався його заспокоїти.

— Наче та дитина... — говорив Микита. — Що ж подієш — як у людей, так і в тебе...

— Поки виросте, може, й воля виїде, — заспокоював Тарас брата. — А як мені пощастить, то й усі будете на волі ще до того...

Йосип розтер сльози на щоках. Коли підходили до хати, він поривом схопив Тараса за плечі:

— Тарасе, будь же ти хрещеним батьком мого сина. Нехай хоч хресний його батько буде не худобиною.

Тарас поцілував брата, і вони, відхиливши планицю, що правила замість воріт, увійшли на подвір'я.

Якось стара жінка розвішувала на мотузку пелюшки й білизну. Обернувшись до чоловіків, стиха промовила:

— Спить, голубонька... Сном їй біль розвіється. Заходьте ж, заходьте.

І вже рукою зробила знак, щоб не будили.

Тихо увійшли до хати, нахиливши у дверях голови. Пахнуло задухою і свіжою м'ятою. Йосип злегка підштовхнув Тараса ліворуч, за піч, де край полу, укрита старою свиткою, лежала породілля. Зовсім нерухоме було її мертвотно-бліде, виснажене обличчя із заплющеними очима. Свита вкривала її всю до самого підборіддя, тільки по лікоть засмалена рука простяглася по полу до колиски, підвішеної на мотузці до сволока. Спала породілля, спало в колиці у сповитку немовля.

Заглянувши до колиски, чоловіки підійшли ближче до Мотрі. Мабуть, вона крізь сон почула присутність у хаті людей, розплющила очі.

— Це ми прийшли, — тихо промовив Йосип.

Очі жінки спинились на Тарасові.

— А це наш Тарас... — підказав Йосип.

Жінка спробувала привітно всміхнутися до Тараса, заворушилась.

— Лежи, лежи, сестро, — застеріг її Тарас, потім нахилився до неї, поцілував. — З сином тебе поздоровляю. Хай росте великий і щасливий.

Вона обняла дівера однією рукою, теж поцілувала і всміхнулась.

— А мені Йосип учора, як прийшов од Микити, то аж до ночі розповідав про вас. А я вже злягла, то не можна було мені туди.

— Тарас погодився кумувати у нас, — повідомив радісно Йосип.

— Ой спасибі ж вам, Тарасе Григоровичу, — кволим голосом прошепотіла жінка.

— Чого ж це ти, сестро, так мене величаєш — я тобі як брат, то й зви мене Тарасом, та не викай на мене...

Микита теж поздоровив породілля з сином і відразу попрощався:

— Піду ж похвалюся новиною рідні. Вже вони до вас зараз поприбігають.

Йосип вийшов поратися по господарству. Тарас залишився.

— Візьми ж онде собі ослінчика, Тарасе, — сказала Мотря. — Та посидь хоч трохи біля мене.

— Як почуваш себе, сестро?

— Ой радісно ж мені на серці, тільки ж квола я, квола... Нездатна й підвестись. Важко було родити.

— А ти лежи собі, не ворущись. Сили повернуться. Це тільки втома.

— Ой Тарасе, щось почало снитися мені, та таке ж радісне, таке гарне... Коли це й прокинулась. Почула, що хтось дихає тут біля мене. Чи ж присниться ще...

— А що ж, сестро?

— Нібито ми в полі, Йосип і я... Пшеницю жнемо. Сонечко вже височенько підбилося. Натомилися ми. От я й кажу: "Йосипе..."

В цю мить писнула дитина в колисці. Мотря шарпнулась, хотіла рукою дістати колиску. Тарас випередив її — тихо-тихо почав колисати. В хаті стояла тиша. Крізь відчинене віконечко чути було, як табун горобців,

обсівши раптом тополю біля воріт, зацвірінчав щосили. Та старий кіт на вікні, вгрівшись на сонці, давав хропака на всю хату.

— Заснула, сестро? — пошепки спитав Тарас, переставши колисати.

— От я й кажу, — вела далі Мотря майже пошепки, з заплющеними очима. — "Йосипе, а де ж наші діти? Чом обіду нам не несуть?" А Йосип і каже... і каже... чи забула, що він мені одказав, чи ото прокинулась...

Вона замовкла. І Тарас ніби продовжив розповідати за неї:

— "А онде ж вони зовсім близько, на горб вийшли і обід нам несуть, — каже тобі Йосип, — ходімо ж у холодок, під верби..." І ви ото пішли в холодок, посідали, втомлені. Дивишся ти, сестро, а діти вже й зовсім близько. Трохим твій несе горщик, у хустці зав'язаний, а доня — полумисок з картоплею у фартушку. І такі веселі, сміються до татка й до мами, щось лепечуть веселе, смішне... А ти, сестро, ступаєш їм назустріч і сама очам своїм не віриш: це ж Трохим твій і донька вже не панові, і всі ви вже на волі, і лан той уже не панський, а ваш, і самі ви собі пшеницю жнете...

Коли підвів Тарас голову і глянув на Мотрю, вона вже спала. Радісна усмішка променилась їй на вустах. І він подумав — може, снить вона тим сонячним сном, що його нав'яв він своєю імпровізованою розповіддю...

8

Микита був старший на три роки за Тараса. Середній на зріст, кремезний, широкоплечий, він ще не зігнувся під тягарем важкої роботи. Через силу тягнувся, щоб не пустити до хати злиднів. Не раз просив і Тараса, і брат майже завжди надсилав йому трохи грошей. Проте, незважаючи на Тарасову допомогу, Микита не виїз із злиднів, хоч і спромігся на коня. Однаково контора писала його в "піші", а він тягся через силу, щоб стати "тягловим хазяїном" і мати більший наділ і під город, і під коноплі, і під лан. Та для цього треба було купити або вкохати не менш як пару волів. Годі було й мріяти про це. І Микита залишився "пішим" і мав три десятини наділу в три поля та ще город. Землі йому наділили піскуватої, а угноєння не вистачало й на город, і ота десятина під жи-

том не годувала чималу вже сім'ю хлібом до нового. Якби ще не три дні щотижня панщини та не оті різні одробітки й штрафи, то, може, на стороні десь приробив би. А на дітей далека надія — малі. Ось, може, Тарас...

Він відчув, що Тарас приїхав у доброму настрої. Мабуть, йому добре ведеться. Та й сам Тарас признався братові, що тепер він на свою долю не ремствує і думає зараз про рідню. Ех, коли б щастя з ним та на одному возі...

В садку під старими грушами на траві навколо рядна з закусками і пляшками зійшлися вільні від роботи в неділю рідня та сусіди. Прийшла й молодша за Тараса на два роки сестра Ярина з чоловіком. Приїхала з сусіднього села побачитися з братом і старша сестра Катерина з чоловіком. Тарас не сказав нікому, що запросив і отця Григорія прийти до компанії со чадієм. І справді, щойно посідали довкола почастунку, як прийшов батюшка з Федосією. Коротко помолився, поблагословив рядно з усім, що на ньому, але від чарки відхрестився, пославшись на якусь недугу. Жінка Микитина побігла до хати, принесла кварту настояної на березових бруньках, запевнила батюшку, що після цього хворобу як корова язиком злиже. Отець Григорій випив маленьку, подув на чарку, посолив шматок хліба і довго жував його щербатими зубами.

— Чого ж це паніматка, Оксана Прокопівна, не прийшла? — спитав був Тарас.

— Нездужає... — сказав батюшка і пояснив, що й він нездужає, та прийшов на якусь часинку пошанувати гостя, якого добре знає ще змалку. І що, спасибі, Федосія погодилася провести батька.

Федосі дали місце проти Тараса і налили чарку слив'янки. Вона довго не хотіла пити, та вже поступилась наполяганням жінок і поволі, крізь зуби, висмоктала чарку, помахала собі долонею на відкритий рот з чудесним, бездоганно білим намістом зубів і почала шукати на рядні, чим би заїсти.

Тарас Григорович спідлоба поглядав на дівчину. Нізащо б він не признав, що оце якраз те зовсім миршаве дівчатко, яке тільки заважало йому колись у батюшки мити ножі та виделки, мести хату, топити грубку і малювати у вільний час.

— Федосієчко, — спитав з хитруватою усмішкою Йосип, — а чи пам'ятаєте, як Тарас носив колись вас на руках та, мабуть же, і за вуха часом драв?

Дівчина зашарілась.

— А от же нічого цього й не було. Це ви, Йосипе, жартуєте. — І вона запитливо подивилася на батька.

— Усього було, — пробурмотів, усміхаючись у бороду, батюшка, — та тільки давнє діло...

— А може, скажете, Федосю, — усе чіплявся до неї трохи підпилий ще до веселої бесіди Йосип, — що ваша хрещена мати, баба Верещачка, не доручала Тарасові вас поцілувати за неї?

— Ой, справді? — вигукнула Федося і ще дужче зашарілась.

— Справді, — сказав Тарас. — Дуже просила, щоб не забув.

— Та хіба ж це можна? — більше ніяковіла дівчина.

— Можна! Можна! Од хрещеної матері можна... — весело загомоніли інші. — Та ще при панотці...

Федося знову безпорадно позирнула на батька. І, мабуть, зовсім несподівано для себе почула від нього:

— А ще од восприємниці, од матері хрещеної указано, однаково що й від рідної матері указано — сотвори...

— Нехай буде, як велить свята церква, — усміхнувшись, вимовив Тарас, рішуче перехилився через рядно й поцілував Федосю, що нібито неохоче підставила йому щічку.

Усі схвально загомоніли. Кошиць підвівся і надів капелюха.

— На цьому будьте здорові! Спасибі за ліки — відразу допомогли. Побудайте ж і в нас, Тарасе Григоровичу. Матушка просила навідати.

— Спасибі й вам, що не погребували, батюшко, — підвівся й собі Микита.

Отця Григорія не затримували, бо розуміли, що так велить звичай — батюшка не повинен бути серед підпилої компанії, яку до того ж от-от потягне на пісні. А на Федосю усі разом загукали, щойно вона підвелася. Чого це дівчині йти від веселої компанії? Вона ще трохи пом'ялася й сіла на своє місце, та до того ж батюшка й не кликав її за собою.

Отця Григорія провів на вулицю Тарас Григорович.

— Десь має приїхати наш Ясь. Чи пам'ятаєте його?

— Аякже! Я ж його вашим буланним возив до Шполи, і до Звенигородки, і аж до самого Києва вчитися.

— Він тепер священиком. Недалеко...

— Приїде — побачимось.

— Тож приходьте, Тарасе Григоровичу. Та й матушку навідаєте. Ми з нею не раз про Тараса згадуємо. І книжку ж вашу читали. Федосія нам читала вголос.

— "Гайдамаків"?

— Та ні, "Кобзаря". "Гайдамаків" я сам читав, їм цього не треба...

Свою палицю отець Григорій переклав у ліву руку. Мабуть, хотів на прощання поблагословити Шевченка, але він удав, що нічого не помітив, і отець Григорій попрощався без цього.

Тарас повернувся до гостей.

— А ми тебе ждемо, — загукали до нього. — Хочемо, щоб сказав до чарки нам, темним.

Тарас підняв чарку, оглянув усіх:

— Що ж це ви, рід мій, брати й сестри, і дорогі гості, уже й пити не вмієте...

— Не знаємо за що, — проказав із злістю Йосип.

— Діду! — гукнув Тарас до діда Івана. — За що нам зараз випити? Чи й ви не знаєте?

Він налив чарку старому. Дід довго мостився біля чарки, крєктав, витирив бороду і вуса.

— Потім будете вуса втирати, як вип'єте. Кажіть — за що?

— А за волю! — тоненьким голоском вигукнув дід і вправно перекинув чарку до рота.

— Вмієте, діду, пити! — вигукнув Тарас. — Тож пиймо, як старі люди нас вчать, — за волю! Щоб не цуралася нас! Та щоб... не барилася!..

— Трясця її матері! — доказав дід і зайшовся кашлем.

Катерина постукала дідові в спину долонею. Випили всі. А Федосія пригубила і тільки вмочила в наливку язичок, позирнувши крадькома на Шевченка.

Причвалав сліпий кобзар. Він був без поводитаря і довго не міг втрапити з двору до садка. Катерина побігла і привела. Посадила біля рядна, зняла зі спини кобзу і дала в руки їжу. Тарас налив кобзареві чарку. Старий подякував, швиденько пожував їжу і намацав біля себе кобзу.

— Може, думи якої заспіваєте, діду? — сказав Тарас.

Але кобзар жодної думи не знав. Він заспівав веселенької, потім подумав трохи і вдарив козачка. Сестра Ярина, що вже повеселішала, враз підхопилась і почала

козачком розминати ноги. Хтось із чоловіків пішов їй у пару. Кобзар перейшов на швидкий темп.

— Чого ж це ми сидимо! — гукнув Тарас до Федосі й теж пішов у танець.

Федося не чекала, як її почнуть ще просити. Миттю підхопилася, пристукнула закаблуками й пішла в коло разом з Тарасом. Не перестаючи танцювати, Тарас підходив до інших, і незабаром усі, хто молодший, миготіли під яблунями в танку. Тарас не відставав від Федосі, що, задирливо оглядаючись на нього, піднявши одру руку з хусткою і трішечки розтуливши вуста, вела його за собою, виробляючи таких дрібушечок, що в Тараса аж паморочилось у голові: "Гарна, ой гарна ж попівна, бісової мами!.."

Кобзар, не спиняючись, перескочив на польку. Танцюристи вчистили польки. Тарас і Федося взялися за руки. Праву Тарас поклав на стан дівчині. Вона була легка в русі, як та пір'їна, підхоплена вітром чудового танцю. А може, Тарасові при його мужицькій силі це тільки здавалось. В його уяві на мить промайнули оті мигтючі, феєричні маскаради столиці, нічні гулянки з дружньою компанією в різних ресторанах, велелюдні бали по маєтках з вишуканими завезеними танцями, все те, що вдиралося в його трудівницьке життя і відразу сліпило його, — все воно здалося йому зараз невартим однієї цієї польки, щирого, з насолодою, гупання шкапових чобіт, легкого вітерцю від спідниць та барвистих керсеток на швидких і граціозних у танці дівчатах-кріпачках, чарівної усмішки на розтулених вустах Федосі... І він з теплотою подивився в очі дівчині. Вона раптом зникла.

Вересневі дні короткі. Не помітили, як зайшов вечір. Перша схаменулася Федося.

— Ой, та це ж тато лаятимуть...

Гості дякували Микиті і його жінці. А Микита, прощаючись, казав:

— Тарасові дякуйте, це на його гроші...

Проводжав Федосю додому Тарас. На селі ще співали дівчата, на далекому кутку грала троїста музика, але чути було здалеку, як стугонів бубон.

— Може, до гурту підете? — спитав Тарас.

— Ой ні! Нізащо! Мені й без того буде від матері... Ви краще приходьте до нас. Ясь приїде, та й інші заходять.

— Вже ж виберусь яюсь... коли ви вдома будете.

— О!.. А я ніде й не буваю. Сиджу дома та нудьгую. Хіба що матері ото допоможу по хазяйству або читаю. Я й вашу "Катерину" прочитала. І дівчатам на селі потім читала.

— А вони що?

— Плачуть...

Федося не пішла через ворота, а скочила, як коза, на перелаз — і вже була на подвір'ї.

— То приходьте ж, — гукала стиха.

Тарасові здалося, що дівчина вже з відчиненого вікна стежила, як повертався він вулицею додому.

9

Через кілька днів Шевченко пішов до кирилівської економії Енгельгардтів. Контора всіх панських маєтків містилась у сусідньому селі Вільшаній. Головний управитель Енгельгардта, якийсь шляхтич, був добре відомий по довколишніх селах своїм шахрайством і жорстокістю до кріпаків. Про це знали і в губернії. Навіть київський генерал-губернатор Бібіков у своєму офіційному листуванні висловлював невдоволення діями Енгельгардтового головного управителя. Потрапивши в начальники краю, де здавна більшість поміщиків були поляки, а кількість кріпацьких заколотів рік у рік зростала, Бібіков наполягав перед Третім відділенням канцелярії його величності, щоб якось обмежити сваволю поміщиків над кріпаками і цим прихилити селян до царського уряду.

В економії Шевченко застав багато нового. Сотні десятин кращої землі йшли тепер під цукровий буряк. Повиростали величезні дерев'яні воловні. Кількість парубків, приставлених до волових супряг, набагато зросла. Величезні повіті були завалені добрими плугами та іншим реманентом. Ширше розбудувалась контора, більше людей працювало в ній, і більше суєти було в маєтку.

Біля контори Тарас зустрів товариша свого дитинства Семена Мурзенка, з яким вчилися разом у дяка Богорського. Не впізнавши Тараса, Мурзенко підвівся з колоди біля ганку і вклонився йому, подумавши, що бачить когось із панів. Але Тарас відразу впізнав його.

— Та це ж ти, Семене! — вигукнув він і обняв сторопілого чоловіка, що з несподіванки впустив батіг. — Хіба не впізнав?

Селянин приглянувся ближче до Шевченка.

— Ой, чи не Тарас?

— Та він же, він самий.

— А я думав, пан якийсь приїхав.

За хвилину Мурзенко вже водив Тараса по економії і тихим, наче винуватим голосом розповідав про панів, про управителя, про себе. Це був високий молодий селянин, засмалений, худий і трохи сутулий від роботи. Йому не було й тридцяти років, але на вигляд він здавався набагато старшим. Семен раптом згадав, що забув під конторою свій батіг.

— Та навіщо він тобі зараз? — дивувався Тарас. — Повернемось, то знайдеш.

Але Мурзенко замислено хитав головою.

— Зажди мене, я миттю, поки недалеко.

Семен ступав босоніж, не придивляючись, що в нього під ногами. Широкі й порепані його ноги були брудні, аж чорні, у присохлих закривавлених болячках.

За кілька хвилин Семен повернувся, і вони пішли далі, не стільки оглядаючи економію, скільки розповідаючи один одному про своє життя.

Мурзенко виявився досить балакучим, і Тарас охоче слухав його. Особливо обурювало Тараса, що управитель забирає кращі селянські наділи під буряк, а нарізає ділянки селянам на пісках і горбах. А коли Мурзенко, оглядаючись на всі боки, тихенько розповів, як одного дня знайшли в коноплях забитого панського ланового, то якось полегшено зареготав і навіть поплескав Семена по плечі:

— Отак!.. Нехай і інші намотають собі на вуса...

Але Семен злякано озирався.

— Дванадцять чоловік у Звенигородку забирали, та за місяць назад повипускали, бо не впіймали ні на чому...

Ні ця, ні інші історії, які розповів йому Мурзенко, не здивували Тараса. Подібне він чув не вперше. Йому стало жаль Семена, в якого була вже чимала сім'я, а помічників у хаті не було, бо всі діти ще малі. І особливо зворушувало Тараса, що цей убогий кріпак на запитання Тараса про його особисте життя відповідав кількома словами, без скарж, навіть з усмішкою.

З тою ж покірною усмішкою він показав Тарасові на старій волонні широку лаву, на якій шмагали селян різками, дубові бруси з дірками для ніг і рук — диби, темну комірку, в яку садили на хліб та воду.

- І часто сюди приводять людей? — спитав Шевченко.
- Та вже ж... Як коли...
- Протестувати треба, боротися з цим.
- Може, й так, хто його зна...

Він провів Тараса за панський сад і почав прощатися.

- Спасибі тобі, що не цураєшся.
- Що це ти, Семене, та я ж і сам мужик.
- Хе-хе... — всміхнувся Мурзенко. — Був, а тепер ти

пан.

— Дурниці... — відповів Тарас і, подумавши трохи, спитав: — На село не йдеш зараз?

— А мені ще сюди треба.

— В контору?

— Та ні... — зам'явся був Мурзенко, зацікавивши цим Тараса.

— До управителя справу маєш?

— Та ні... — ще більше зам'явся Мурзенко і ніяково всміхнувся.

— От бач — криєш від мене щось.

— Та воно вам і нецікаво, — перейшов знову чомусь на "ви" Мурзенко. — А якщо хочете, то й скажу.

— Кажі, — спохмурнівши, суворим тоном промовив Шевченко, будиши впевнений, що Семен прийшов до контори або позичити грошей, або просити, щоб відклали наступну виплату казенного податку, і тоді — вирішив собі Тарас — він запропонує йому свою невеличку допомогу як другові дитинства.

Одвернувши обличчя кудись на шлях, наче там побачив когось, Семен розповів:

— Влітку у нас на постої солдати були. А в жнива рушили на Шполу. То контора і мене вирядила з солдатами в підводи. Шість днів у дорозі пробули. А управитель наказав не писати нам цих днів. А ми сказали, що не вийдемо на лан. Та й не повиходили, бо панові уже овес косили, а в нас своє жито сипалось. Якось упорали. То нас у штрафні записали і по тридцять батогів приділили. Мій свояк при цьому ділі у дворі, то він мені дозволив, щоб я зі своїм батогом прийшов, бо в нього батоги дошкульніші...

— То це ти сьогодні й прийшов за цим?

— Авжеж.

— І на це взяв свого батога?

— Трохи легший за свояків.

— Боже мій! — вигукнув обурений Тарас. — Та треба ж протестувати! Я піду до управителя. Зараз піду...

Мурзенко вхопив Тараса за рукав.

— Не йдіть, не треба, буде ще гірше. Ви його не знаєте. І мені буде гірше, і вашим... Микиті та Йосипові.

— Але що робити? Ну, скажи — що? Я вчиню гвалт в управителя!.. Я...

— Та й даремно. Діла не буде з того...

— Але що, що треба? — гарячкував Тарас і термосив нетерпляче Мурзенка. — Ну, кажи ж...

— Лягати на лаву під воловню, знявши штани, — та й усе... Бувайте здорові, Тарасе Григоровичу. Це буде гірше — дибки ставати.

Він пішов назад до контори, і його довжелезні ноги наче не слухалися свого хазяїна — то потрапляли в колію, то спотикались на рівному, то заносили раптом вбік. Тарас довго дивився вслід Семенові. Потім поволі рушив на село, зів'ялий і скаламучений.

10

Не повертаючи додому, Шевченко пішов до Кошиця. На подвір'ї його зустріла привітна й добра — такою він пам'ятав її усе життя — матушка Оксана Прокопівна. Вона його відразу впізнала:

— Ото як добре надумали, Тарасе Григоровичу, що навідали. А ми якраз чаювати збираємось. Просимо ж, просимо...

Вона повела гостя в хату.

— Чи впізнаєте ви нашу хату? Це ж, мабуть, з п'ятнадцять літ, як не були у нас. Ми тут дещо прибудували. Діти поросли, тісенько... Отче Григорію! — гукнула вона у велику кімнату. — А до нас гість...

Біля столу в кімнаті, де Кошиць приймав гостей, було ще двоє: син Кошиця Ясь та його приятель, який незабаром мав теж дістати сан слященика. Ясь підвівся назустріч Тарасові. Він навіть обняв Тараса і представив його своєму приятелеві, досить незграбному і мамулуватому чоловікові.

— Боже мій, Тарасе Григоровичу, тебе не впізнаєш! — говорив Ясь. — Справжній столичний гість! А пам'ятаєш,

як ми з тобою їздили нашим буланим коником до Звенигородки і до Шполи?..

— Та й до Києва траплялось, — посміхнувся Тарас. — Тільки, як казати правду, то не їздили, а я тебе возив вчитись і на базар.

— Мамо, — сказав Ясь, — годилося б заради такого гостя вдатися до ваших наливок перед чаєм.

— Не поспішай, Ясю. Я оце радий, що застав тут такий почесний собор, то хочу, щоб ви одну справу мені відразу пояснили і цікавість мою вдовольнили.

— Та ні вже, — встряв до розмови старий Кошиць, — справи нехай будуть на потім. Хоч ми і в глушині живемо, а столичного гостя прийняти зможемо.

— Боже ж мій! — вигукнула Оксана Прокопівна. — Та ви не встигнете ще й побалакати, як уже все буде на столі. Насте! Чуеш, Насте! Де ти там?

Вона побігла на кухню і враз забрязкотіла посудом.

— Шкода, Федосі нашої немає, десь на селі, — сказав Ясь. — Вона б допомогла.

Шевченко сів до столу і в задумі підпер рукою голову. Семен Мурзенко не йшов йому з думки. Матушка заставляла стіл стравами й пляшками. Панотець налив чарки. Тарасові вибрав якнайбільшу. І пляшку для нього обрав особливу, з якої не налив нікому.

— Усе матушка готувала ціле літо. Тарасе Григоровичу, онде біля вас опеньки мариновані. От візьміть на пробу, сама матушка й збирала. Майстерниця вона...

— Спасибі вам, — Тарас на превелику силу відірвався від думок. — Їжа мені зараз не до душі.

— Випий, буде до душі, — засміявся Ясь, намагаючись зав'язати жвавішу розмову.

І коли всі підняли чарки і тільки чекали на Тараса, він, неначе зважившись на щось, узяв велику, призначену йому чарку і вихилив одним духом. Настрій його не розвіювався.

В цю хвилину до кімнати наче впурхнула Федося. Хоч був і буденний вечір, вона одяглася по-святковому. Товста, світла, з полиском коса обвинула вінком голову. Трохи загоріле обличчя сяло здоров'ям і веселим настроєм.

— Який же ви, Тарасе Григоровичу, — і не попередили!..

— А що було б? — лукаво спитав Ясь.

Його приятель усміхнувся.

— А те, що вона і з хати не пішла б, — відповіла за дочку матушка. — Бо ось поїде Тарас Григорович з Кирилівки та й знову на п'ятнадцять літ.

— На той рік ще приїду, — сказав Тарас Григорович. — Визиму поїду до Петербурга, а десь наприкінці того року і приїду. Тільки тут у мене й рідні.

— А ви швидше приїздіть, улітку в нас краще, ніж зимою, — промовила Федося.

Тарас пообіцяв приїхати раніше, хоч і сам гаразд не знав, які в нього будуть плани на наступний рік, але хотів, щоб Федосі було приємно.

Ясєві і його друзі хотілось розпитатись у Тараса про столицю, про його зустрічі з відомими людьми, але він уникав цієї розмови, тільки коли Федося просила розповісти про столичні театри, маскаради, яких вона зроду не бачила, Шевченко якось легко для себе і навіть охоче почав розповідати про петербурзькі театри і про свої зустрічі з славнозвісними акторами. А про знамениту танцівницю Тальоні він виклав дівчині так захоплююче, що вона навіть не змогла втримати себе від зачудованих вигуків. Обличчя її розчервонілось, очі заблищали, і Тарас ще раз признався сам собі, що вона йому таки подобається.

— А царя або царицю ви бачили? — спитала наївно дівчина.

— Бачив, — відповів Шевченко, уникаючи докладно говорити про це.

Він розумів, що з його боку було б необережно розповідати тут про відвідання Миколою Першим майстерні Брюллова. А коли він змалював їм концерт у графа Віельгорського і згадав про присутність на концерті государині, то старий Кошиць тільки всміхнувся, певний, що Тарас не втримався і прибрехав. Де ж таки: його колишній наймит — і раптом сама цариця!.. А молоді священники лукаво переморгнулися і промовчали. Зате Федося слухала з розкритим ротом і вірила кожному слову Шевченка.

Щоб змінити тему розмови, Григорій Кошиць сказав:

— Про щось ви хотіли були розпитатись, як ото прийшли?

— Та хотів, а тільки й не знаю, чи питати.

— Вже як прохопилось, то кажіть.

Ясь і його приятель, які хотіли б чогось веселішого, байдуже подивились на гостя і налили собі ще якоїсь наливки.

— Я прийшов до вас, — почав Тарас Григорович, — просто з панського двору. Що я там побачив, то ви краще за мене знаєте. Але я побачив там дещо таке, про що хотів спитати вас.

— Священик, — сказав Григорій, — зі свого обов'язку повинен давати відповіді на всі питання.

— От-от, як ви прекрасно сказали, отче Григорію, пастир повинен давати відповіді на всі питання своєї пастви. Я бачив сьогодні в економії Енгельгардта старі знаряддя торгур, призначені для людей, яких звать кріпаками. Мало не щодня відбувається покарання людей, причому зовсім неповинних ні в чому. Чому ви, служителі церкви, не спините руку карателя?

— О! — вигукнув весело Ясь. — Ти звернувся якраз куди треба.

Його приятель загедзькався на стільці, щось музикнув, намагаючись, певне, вимовити хоч слово, але так і не сказав. Тільки чоло його раптом взялося великими краплинами поту та шия почервоніла з натуги.

— Вас, панове, дивує, що я сказав це саме вам? То я поясню — чому. Річ у тому, що священики — це найближчі до народу письменні й освічені люди. Ви живете в самій гушавині народу, знаєте його життя і душу, часом і самі ореге та жнете. Перед вами відкриті двері й селянських хат, і панських палаців. Чому ж пастирі не обороняють свої вівці? Чи, може, ви хочете сказати, що не розумієте моїх міркувань?

— Що тут розуміти? — втрутилась жаліслива матушка. — Треба б.

— Розумію вас, — тихо проказав Кошиць, — але не мені належить давати вам відповідь.

— А хто ж повинен?

— Над нами є. Владики. Їм дано.

— Вони не живуть з народом. Добробут архієрея чи єпископа не терпить від того, що кріпаки надто убогі, а добробут священика страждає від цього.

— Ми молимося за страждених. Це нам дано.

Але старий священик безпорадно озирався на молодих, наче шукав у них підтримки, бо й сам він відчував,

що його слова не вдовольнять гостя, а лише викличуть у нього гнів чи обурення. Тарас і справді почервонів. Очі його загорілися. Він ледве стримав себе, щоб не спалахнути.

— Сьогодні я зустрів в економії одного чоловіка, мужика, з яким я дружив змалку, — говорив Шевченко. — Знаєте, чого він прийшов туди? Щоб лягти на лаву, де січуть людей, анітрохи не гірших за самого Енгельгардта. Цей селянин благав мене, щоб я не йшов протестувати чи просити за нього, бо краще за все лягти на лаву і перетерпіти належну норму батогів... Я питаю: що ж далі? Куди йти далі Росії?.. — Він помовчав і по хвилі додав: — А проте... легше за все не думати про це — нічого не брати до серця...

Ясь вирішив прийти на допомогу батькові. Він зовсім несподівано для Тараса зробився вмиль розсудливим і напрочуд спокійним.

— Бач, Тарасе Григоровичу, наша релігія стояла з перших днів християнства, стоїть і тепер на непорушній основі — загальному визнанні, що спасіння людства в його стражданні. І те, що здається нам простим і ясным здалека, насправді зблизька набагато темніше. І не звичайним священикам перетлумачувати по-своєму догмати віри, освячені тисячорічною історією.

Та Шевченко вже перегорів.

— Авжеж... авжеж... — вимовив він таким тоном, наче хотів сказати їм: якої ж іншої відповіді може чекати від вас... Але не сказав, почувавочи себе тільки гостем. Спихмурнів ще більше і, підійшовши до вікна, почав дивитись, як один по одному засвічувалися тьмяні вогники по хатах. Коли загальне тяжке мовчання над міру затяглося, Тарас почав прощатись.

— Набрид, мабуть, я вам своїми питаннями, — сказав він старому Кошицеві.

— От же й ні, — відповів той, — тільки не ми, священики, повинні піклуватись про це. Та й гріх великий нам ховати в серці такі сумніви.

— Посиділи б ще, — привітно й щиро сказала Оксана Прокопівна. — Це ж коли зберетеся ще в нашу Кирилівку.

Федосі Тарас запропонував:

— Може, хочете, дорога Федосіє Григорівно, трохи погуляти селом?

Дівчина враз заясніла, глянула на матір і, одержавши на мигах дозвіл, погодилась. Отець Григорій не заперечував, бажаючи хоч цим догодити гостеві.

Коли Тарас прощався з молодими священиками, хтось із кухні погукав матушку. Оксана Прокопівна пішла й відразу ж повернулася з молодим, бідно вдягненим, хорovitим селянином.

— Впізнаєте? — сказала вона Тарасові й підштовхнула вперед селянина.

І, незважаючи на буйну кошлату чуприну і чималі вуса, Тарас Григорович упізнав ще одного свого приятеля по науці в дяка.

— Дмитро Смалько! — вигукнув Тарас і почав цілуватися з ним.

— Таки признав! — радів Смалько. — То мені дядьки кажуть: не ходи — не признає... А другі кажуть — піди, Тарас небезпремінно признає... І признав! — І Смалько знову почав обіймати Шевченка.

Шевченко довідався, що Смалько служив за сторожа при церкві в Кирилівці і, дізнавшись, що Шевченко у батюшки, пішов побачити. Тарас щиро зрадів і враз повеселішав.

Матушка налила Смалькові наливки. Решта відмовилася.

Старий Кошиць, побачивши, як покращав настрій у Шевченка та і в інших, зрадів і сам. Він налив церковному сторожеві ще раз, а матушка почастивала його закускою. Федося тим часом зібралася. Усі проводжали Тараса Григоровича до воріт. Смалько пішов до церкви сторожувати, а Федося з Тарасом — на село. Матушка таки не втрималась і гукнула вслід Федосі, щоб не дуже барилася.

11

Коли Йосипова Мотря одужала після пологів, справили хрестини. Носила до хреста молодша сестра Ярина, а за хрещеного батька був Тарас. І в метричних книгах церкви Івана Богослова в Кирилівці з'явився небувалий запис про те, що восприемником був "Санкт-Петербурзької Академії художеств вольный художник Тарасий Григорьев Шевченко".

Треба було думати й про від'їзд. Він уже побував і в сестер. До Катерини їздив у сусіднє село, куди забрав її

чоловік кріпак Красицький. Побачився з усіма друзями і знайомими свого дитинства. Намалював рідну хату, поки не розвалилась. Нарисував і портрет діда Івана Андрійовича, поки й він ще був живий. Дідові минав вісімдесят сьомий рік. Тарас любив старого.

Напередодні від'їзду навідав Семена Мурзенка. Цього кріпака Тарас не міг спокійно згадувати. Трьом маленьким дітям його дав по срібному полтиннику, замість гостинця. Незграбний Семен радів несподіваному відвіданню.

— Якщо хоч здалека почуєш, Тарасе, що воля нам вийшла, дай звістку. От би хоч разочок дихнути на волі!..

Всупереч своїй звичці він не всміхнувся й разу під час Тарасової гостини. Шевченко не прохопився й словом про екзекуцію на панському дворі.

Був суботній вечір, і отець Григорій ще не повернувся од вечерні, а матушка і Федося щойно прийшли з церкви. Тарас попрощався з Оксаною Прокопівною, а Федося захотіла провести Тараса селом. Сиділи над ставком. Говорила більше Федося. В Тараса був невеселий настрій. Він не шкодував, що від'їжджає, але тисло йому на серце все те, що він знову, по чотирнадцятьох роках, побачив у рідному селі.

З-за верб зійшов місяць і посріблив мерехтливу стежку через став. На селі співали дівчата. Федося сказала:

— Усі вас кличуть в гості, радіють, як ви прийдете, а вам усе чогось сумно, усе журитесь.

— Та, бачте, Федосю, не одно в мене в голові...

— Женитись вам пора — тому й лізе все в голову.

— Мабуть, ваша правда. Та я на світі як той неприкажаний...

— Ось годі вам верзти казна-що. Краще ходімо на вигін, до гурту, та наймете хлопцям музики, та затанцюєте — пройде.

— Це не пройде.

— Однаково треба ж вам попрощатися з хлопцями та дівчатами. Ви ж їм полюбились. Оце вже скільки днів тільки про вас і мови. Розсердяться, як не попрощаетесь.

— Хіба? А я й гадки не маю. Та ви правду кажете. З половиною села перезнайомився, то вже треба по-людському й попрощатися.

Парубки й дівчата на вигоні обступили Тараса. Почали просити, щоб заспівав щось. Дівчата воліли послухати "Катерину", хоч вони вже не раз чули її.

— Та хай йому всячина! — вигукнув Тарас. — Ви вже й наговорились, і наспівались. Краще затанцюйте.

— Та щось наша музика чухається...

— А хіба ми не знайдемо заходу на неї, — сказав Тарас і пішов до музик домовлятися.

І за кілька хвилин троїста музика вдарила польки. Потім метелиці. Аж закурило на вигоні. Враз і гурту прибавилось. Серед молоді заплутався якийсь дід і собі пробував танцювати. Підійшли й літні селяни. Дивилися зблизька. Підійшовши, люди відразу веселішали, починали плескати в такт і навіть притупувати до ритму.

Дивлячись на людей, що захопилися танком, незважаючи на цілий день важкої роботи, Тарас і сам потроху розвеселився, але до танцю не пішов. Федося відразу це помітила.

— Ну от, бачте, а то були засумували, наче дівку десь покинули, — сказала вона, сміючись.

— Вільний козак, бісової віри! — сказав повеселій Шевченко. — Ніхто й не згадає...

Надщерблений місяць немов обирав собі, де поринути в кирилівські садки, коли розходились по домівках. То біля одних воріт, то біля інших під вербою стояли мовчки парубок з дівчиною, тримаючись за руки. Федося й Тарас не поспішали.

— Нудьгуєте в селі? — питався Тарас.

— Так би й полетіла звідси край світа.

— Таки й справді робити вам тут нема чого.

— Трохи побула в пансіоні, в Києві. Там було весело.

— Чому ж покинула?

— Батько сказав: пора заміж.

— Отой молодий приятель Ясів, що я його у вас бачив, мабуть, жених?

— Ні... а проте хіба я знаю. Не він, то інший такий самий або ще й дурніший...

Підійшли, як і перше, до попового перелазу, щоб не рипіти хврткою. І теж постояли трохи, взявшись за руки:

— Напишете хоч раз?

— Скажу правду, Федосю, — не знаю.

Вона засміялась.

— Ех, Тарасе Григоровичу! — вимовила стиха і, вхопившись за Тарасове плече, легко перескочила через перелаз.

Вже серед двору обернулась і додала так само стиха:
— Щастя вам у дорозі й у житті!..

Проводжати Тараса зібрався увесь рід: брати з жінками, сестри зі своїми чоловіками, діти — малі й великі. Микита запряг коня, поклав на віз Тарасові речі. Усі налагодилися йти за возом до царини. Тільки діда Івана не взяли.

— Це ми з вами й до вечора назад не повернемося, — говорила жвава Микитова жінка.

Обняв Тарас діда. Гукнув Тарасові трохи глузуватий дід:

— Виходить, не будеш, Тарасе, генералом?

— А чого не буду, діду? Якраз, бува, й призначать.

— Люди казали: начальство не поважаєш, царя теє... не дуже жалуєш. Шануйся, битимуть...

— Та вже, дідусю, кожному своє: багатому щастя, а бідному — трясця...

Ще раз обняв Тарас діда, поцілував в уста і в руку. Рушили з двору. Микита на возі, а решта гуртом пішки. Люди виходили з дворів, зустрічалися на вулиці:

— Хай вам доріжка стелиться, Тарасе Григоровичу!

— Спасибі, бувайте здорові!

— Покидаєш нас, Тарасе? Ну, хай же тобі Бог допомагає.

— Не забувай нас, Тарасе!

Щодалі більше відставав Тарас від воза й рідні. Вийшов з двору літній селянин, довго тримав Тараса за руку.

— Бережи там себе, Тарасе. Сам казав, що Микола лютий.

— Це, бач, як пофортунить.

З подвір'я на другому боці вулиці почепився руками на плоті ще один знайомий дядько:

— Агов, Тарасе! Перекажи там у столиці, щоб волю не тримали за полу... Щось дуже бариться. Ну, прощай!

Микита з підводою і рідня вже за царину вийшли й поставали чекаючи, а Тарас усе ще з села не міг вибратись.

— Чого це вони його за поли шарпають? — невдоволено вимовила Ярина.

— То вже й вони, й Тарас добре знають — чого... — відізався Микита, підтягуючи тугіше ремінь черезсідельника.

Нарешті Тарас розпрощався з селом. Наздогнав. Пройшла повз гурт по-весільному вбрана молода з дівчатами. Спинились біля гурту. Молода за звичаєм вклонилася до землі, притримуючи на грудях бинди й намисто:

— Батько просили, мати просили...

Усі вклонилися. Тарас подякував і хвилину дивився вслід молодій і дівчатам. Йому раптом защеміло серце, і з болем він вдихнув повітря.

— Не вийшло в нас. Не зуміли тебе одружити, — бідкалась Ярина.

— Старого парубка женити, як старе м'ясо варити... — гірко сказав Тарас.

Сестри обняли Тараса. Ярина в обіймах розридалась. Тарас зрозумів. Він і в листах, і тепер, по приїзді в Кирилівку, боронив сестру від її чоловіка Федора Бойка, що не жалів її, бив, особливо коли напивався. Все ж таки Федір побоювався Тарасових погроз, навіть у листах, і Ярині тоді ставало легше. Особливо боявся Федір, щоб не погодили його на службу цареві. А Тарас не раз загрожував, що подбає про це.

— Ну, прощайте тепер усі. Може, кого розсердив, не до душі сказав комусь що-небудь... — тихо промовив Тарас.

По-селянському скочив на воза, звівши ноги з полудрабка. Та в цей час побачили, як хтось довготелесий біг щодуху від села, махав руками і щось вигукував, мабуть, щоб зачекали.

— Семен Мурзенко! — засміявшись, сказав Микита.

Тарас устав з воза і пішов назустріч.

— Таки встиг... — задихаючись, прохрипів Семен.

Він обняв Тараса, й вони розцілувались на прощання. Незважаючи на осінь, Семен був босий. На цей раз він таки не встерігся і десь добре збив пальця. Тепер ступав лівою ногою тільки на п'яту, вивертаючи ступню вбік. Дивлячись на його незграбну і трохи кумедну постать, Катерина не втрималась, засміялася, та побачила, що Мурзенко заплакав, тільки й ойкнула:

— Ой Боже!.. — і затялася.

Рушили. Семен мимоволі ступив кілька кроків за возом і спинився. Микита цьвохнув коня. Відразу взяли риссю. Родичі замахали руками на прощання. Сумний Тарас довго оглядався назад. Вже й далеко відїхали, а рідня

стояла під селом, і серед них Семен Мурзенко, як чорногуз серед птахів.

Нарешті за горбами заховалася Кирилівка. Поїхали швидше. І, може, тому, що село саме відгулювало весілля — поспішали, щоб до Різдвяного посту, — згадалася Тарасові весільна пісня, якої почув цими днями на весіллі, а потім Ярина жартома проспівала її для нього й дома, ще й притулила ім'я. Він навіть спробував стиха наспівати її зараз:

Буде тобі квітка красна,
Рано-рано!
Буде тобі, братику,
Та ранесенько.
Буде тобі Федосієчка,
Рано-рано!
Буде тобі, Тарасику,
Та ранесенько...

Микита здивовано оглянувся на брата, низав плечима і почав завзято поганяти коня. Треба було завидна встигнути з поштової станції додому.

12

Ні, він не відпочив душею в своїй Кирилівці. Для його серця тут було все найближче, але й найважче. Здається, легше почувалося на поштових трактах, широких шляхах і на тихих польових дорогах. Він уже звик до подорожей. Тут, на просторі, перестрівали його думи, і він не відганяв їх.

Дум щодалі більше й більше, їх важко носити з собою, але ще важче покинути їх, і часом йому здається, що він уже зігнувся під їхньою вагою. З цим почуттям він їздить по Київщині й Полтавщині від одного села до другого, від одного міста до іншого. Не розвіялися його думи після містечка Городища, де був він за гостя у матері свого улюбленого друга Семена Гулака-Артемовського. Не розвіялись вони і на Альті й Трубайлі — чарівних українських річках. А Березань навіяла романтичну, але сумну "Розриту могилу", в якій, прислухавшись, можна було почути погрозливий стогін. Сюди приїздив він зно-

ву до Лукашевича, з яким здружився тепер ближче. Минулого разу вони почали розмову про дальший розвиток рідної літературної мови. Тепер вони повели далі свою розмову. Шевченко починав розуміти, що в найбільшій мірі від нього залежить, як буде розв'язане це обов'язкове і таке важливе для його народу питання. Ще в Петербурзі, часто буваючи в сім'ї знаменитого російського лексикографа Даля, де бесіда про мову була головною, він не раз замислювався над майбутнім своєї мови. Розмови з Лукашевичем могли йому допомогти.

До Яготина залишалось тридцять верстов. Не скинувши серед степів гнітючої ваги думок, в'їздить він знову в гостинні ворота яготинської садиби. Здається, тут йому нещодавно було легко і приємно.

У флігелі, де була кімната для нього, оселився на час свого перебування в садибі батьків Василь Репнін з дружиною і двома дітьми. Флігель стояв осторонь від головного будинку, і Шевченка завжди запрошували на сніданок до молодих Репніних. З ними в Тараса встановилася дружба, особливо з дітьми і Василем, який раз у раз запрошував Тараса побувати в його маєтку Андріївці недалеко від Яготина.

Коли Тарас вийшов на подвір'я, діти з веселими вигуками кинулись до нього. Вони схопили дядька Тараса за руки і потягли до себе. Тарас, що налагодився був після подорожі прогулятися в осінньому парку і пошукати натуру для пейзажу, опинився в помешканні молодих Репніних. Його зустріли радісним гомоном. Тут був і Капніст. Діти й Тарас обірвали їхню ділову розмову про задачу ремонту військового відомству. Тарасові запропонували пізній сніданок, але він відмовився і, бавлячись з дітьми, одночасно розповідав про свою подорож. Дітей цікавило, коли дядько Тарас їх малюватиме. Репніни знову почали просити Шевченка зробити портрети дітей.

— Ми нізащо вас не пустимо з Яготина, доки ви цього не зробите, — говорила дружина Василя Миколайовича, який теж заявив, що нехай Шевченко і гадки не має відмовлятися.

— Але я пообіцяв Варварі Миколаївні, що писатиму її портрет, — пробував відмовлятися Шевченко.

— Не один, а два, — рішуче заявив Капніст. — Четвертого грудня день іменин Варвари Миколаївни і кня-

гині, приїде моя дружина, і вона хоче повезти звідси добрий портрет Варвари Миколаївни.

— І копію з Горнунга треба зробити не одну, а дві, я теж хочу мати цей портрет папа, — додав Василь Миколайович.

— Панове! Та хіба всиджу я цілих два місяці на одному місці? А усього цього швидше не переробиш. Та й людей мені ще багато треба бачити.

— Ми вас будемо відпускати на день-два відпочити, — пообіцяв Василь Миколайович, — щоб ви могли прогулятися до своїх знайомих.

— Здається, вони всі тут поблизу... — підказав Капніст.

— Але ж два місяці!.. — все ще не міг зважитись Шевченко.

П'ятирічна донька Рєпніних вибралася на коліна Тарасові й раптом притулилась до його обличчя щічкою, обнявши за шию. Вона звикла так випрошувати що-небудь у мами, і хоч і не розуміла, про що йде мова, але відчула, що дядька Тараса усі про щось просять.

Тарас Григорович був переможений. Він ще не встиг сказати про це, як у дверях з'явилася Варвара Миколаївна. Вона навідалася до брата, а невістка непомітно вийшла до неї і розповіла про розмову чоловіка.

— Візьміть до уваги і мій голос, — усміхаючись, у властивому їй трохи піднесеному настрої вигукнула вона, подаючи Тарасові руку.

— Переможений! Визнаю і віддаю себе на волю Божу! — виголосив з удаваною урочистістю Шевченко і розсміявся. На нього повіяло теплим затишком, дружньою привітністю.

Листопадові дні короткі. Шевченко рано складав пензлі, щоб не писати при свічках. Удень він працював у майстерні Глафіри, яка охоче поступилась йому приміщенням, бо Шевченко допомагав їй опанувати складне мистецтво художника. Глафіра давно вчилася малювати і по-серйозному хотіла стати професіональним художником, і навіть жити зі свого мистецтва. Цілими днями Тарас Григорович писав портрети дітей Василя Миколайовича або, коли вони чомусь не могли прийти, копії портрета старого князя. На сеансах з дітьми Варвара Миколаївна охоче допомагала Тарасові цілими днями

розважати і примушувати їх спокійно сидіти на вказаному місці. Це була б нелегка робота для Варвари, коли б не Тарасова жвава вдача і любов до дітей. То він, працюючи, розповідав дитині казку, то проводив цілу мімічну сцену, від якої та заходилась дзвінким сміхом, наслідував голосом різних тварин. Очевидно, цього він навчився в Брюллова. Проте він помітив, що Варвара Миколаївна під час цих його жартів обов'язково стає серйозною і мовчазною. Це було незрозуміло Тарасові. Навпаки, вона оживлялась, коли Шевченко припиняв жарти і починав говорити про поезію і мистецтво або читав напам'ять окремі строфи із задуманих творів. Тоді вона стежила за кожним рухом на його обличчі, великі гарні очі її променилися широкою радістю.

Щоразу збиралися у вітальні до вечірнього чаю. Старий князь і Варвара Олексіївна, коли не хворіли, теж виходили, але майже відразу після чаю повертались до своїх кімнат. Решта присутніх залишалася для розмов і розваг. Проте і вони прощалися не пізно. Шевченко приніс сюди пожвавлення. То читав свої вірші й поеми, то організовував колективну роботу над оперою, для якої брався сам написати текст. Іноді розважав усіх жартами або смішними історіями. Так минали дні, тижні. Більше і більше зближали їх ці вечори.

Одного вечора Шевченко прочитав свою нову поему "Слепая". Вона справила на присутніх глибоке враження. Жінки не приховували сліз. Варвару поема особливо зворушила. Після читання вона не в силі була вимовити й слова.

Тільки другого дня на сеансі, коли хлопчика повели обідати, вона перша заговорила про вчорашній вечір.

— Я не в силі була затамувати біль у серці, слухаючи вашу поему. Яка краса і який біль!

— Та це, мабуть, Варваро Миколаївно, у вас настроїй такий був ще до мого читання. Мені вона такою не здається.

— Не кажіть мені подібних речей. Те, що осяяне справжнім талантом у мистецтві, мене завжди вражає. Так, так, я відчувала справжній біль у грудях і, коли б не змогла полегшити його сльозами, напевне, кричала б з болю...

— Я дещо помітив, але не думав, що ви так переживаєте.

— Я не можу бути спокійною, коли бачу страждання людські. Я так багато прочитала книжок, дякуючи папа, але я не зустріла жодної, де б поет так сміливо черпав з самого дна народного серця. Адже у вас народ наш простий, беззахисний і безталанний.

Це не були просто слова.

Шевченко знав від Капніста, що Варвара Миколаївна багато допомагає бідним і хворим селянам і роздала людям усі свої коштовні речі. Він вдячно подивився на неї.

— Зворушили ви мене, Варваро Миколаївно. Ваша доброта — це найкоштовніший скарб, яким небо прикрасило вашу благородну душу.

Очі її засвітилися радістю. З запалом вона промовила:

— Сьогодні вночі я буду гаряче молитись, щоб Бог дав вам силу на все життя кликати серця людські до покори і терпіння в стражданнях своїх, бо ж кожна мука наша і кожен біль — то є покарання його за наше затемнення віри, за наші гріхи, які, можливо, зрозуміти нам ще не дано. Нехай душа ваша буде завжди натхнена вірою, а перо ваше нехай оповідає про це всім.

Шевченко уважно подивився в збуджене обличчя Варвари Миколаївни, не знайшовши, що відповісти. А вона вже біля дверей обернулася і додала:

— Коли Глафіра продасть свою першу картину і віддасть мені гроші, як вона обіцяла, я накажу зробити золоте перо і подарую його вам, щоб ви все життя пам'ятали про нашу розмову.

І перш ніж Шевченко встиг знайти слова подяки за її увагу й оцінку його поеми, вона швидко вийшла з майстерні. Довго після того сидів Тарас Григорович біля мольберта й дивився в глибокій задумі на ще не завершений портрет дитини.

13

Повертаючись до себе після вечорів у вітальні великого будинку, Шевченко довго працює при свічках над рукописами. Ніхто не знає, як після жартів, пісень, гри на роялі він до пізньої ночі, а часом і до ранку міряє з кутка в куток свою кімнату, часом сідаючи на хвилину до столу, щоб накреслити на папері новий рядок. І ні з ким тут не може він поділити свої думи, що привіз до цієї

кімнати в одному з численних флігелів яготинської садиби із широкого степу. В такі ночі хочеться знову бути в Петербурзі, серед друзів, їм би він повідав усе, що діється тут і іменем кого. Так, у княжни Варвари боліла душа і рвався з грудей крик... А хіба не болить у нього серце і не кричить здушеним зойком душа, як та чайка понад Дніпром? Ну, звичайно, вона стоїть на колінах перед кіотом у своїй кімнаті до півночі і її біль гасить молитва. Яка ж молитва втишить його біль? Де ті слова? Та й чи зарадять йому слова?

Він пише до Петербурга своєму старшому другові Григоровичу, секретареві Академії мистецтв, що йому страшно дивитись у своє грядуще, хоч зараз йому добре. Просить поради в нього, як у батька, і признається, що хочеться йому туди, до них, до своїх друзів.

Він радий і Вікторові Закревському, що несподівано приїхав до нього. Звичайно, перед ним не викладеш душу, але розрадити і хоч трохи заспокоїти він може. І з радістю він їде з приятелем до нього, щоб менше мучили його думи.

Вдень Варвара Миколаївна з погано прихованою тривогою в голосі спитала:

— Ви їдете до Закревського?

— Я повернуся днів за три.

— О Боже! — вирвалося в неї мимоволі. Очі її раптом зробилися сумні, і, певне, щоб не виказати свого настрою, вона швидко пішла з вітальні.

Кілька днів перед тим вона виявила бажання переписувати для Тараса вірші, які він потроху готував для друку. Тарас прийшов сказати, що їй не слід поспішати.

Гостювання в Закревських тривало чотири дні. Тарас Григорович повернувся на світанку. Того дня він не обідав з усіма і не приходив увечері до чаю, посилаючись на погане самопочуття.

Варвара Миколаївна цілий день була не в настрої, і стара княгиня покликкала її до себе читати Євангеліє. Пізно, відпускаючи дочку, княгиня сказала:

— Шевченко повернувся сьогодні, і мені говорили, що він був не зовсім тверезий.

Варвара сполохано дивилася на матір. В неї ще не зник настрій, нав'язний читанням Євангелія.

— Я не можу судити його за це: він прожив страшні роки свого дитинства та юності, і життя не навчило, не

могло навчити його в тяжкі хвилини черпати з серця свого те, чим сповнене було воно ще з колиски. Я хотіла б повернути його на путь віри, але, боюся, молитва моя буде безсила...

— Він часто буває на селі, у кріпаків, — додала княгиня, — записує пісні й сам співає разом з ними. Що ж, за це його можна тільки хвалити. Принаймні папа в розмові зі мною хвалив його. Але кілька днів тому на весіллі в селі він перебрав питва і співав на вулиці з мужиками.

Княгиня не помітила, що все-таки налякала дочку. Щоб не показати, яка вона схвильована, Варвара Миколаївна попрощалася з матір'ю.

Другого дня, коли закінчували обідати, вона пішла до своєї кімнати і піднесла Шевченкові вже переписані вірші.

— Тут, окрім ваших віршів, є ще кілька алегоричних рядків, — сказала вона дуже стримано, без властивої їй усмішки й привітності в погляді.

— Велике, велике вам спасибі, — відповів Тарас Григорович, звичайно, відчувши зміну в її голосі. — Мені просто жаль, що ви марнуєте свій час, якого у вас не так і багато.

— Нічого, я люблю допомагати людям, — промовила вона стиха. — Я і надалі буду переписувати вам вірші.

Шевченко пішов до себе. Розгорнув рукопис. Ну, так, вона в алегоричній формі дорікає йому за виявлену слабкість і навіть закидає, що він легко піддається спокусі... Він був усміхнувся, але одна фраза в її алегорії про героїню поеми раптом вразила Тараса: "Бідна Оксана, люди згубили тебе, і твій поет забуває про тебе!.." Докір був надто тяжкий і схвилював його. Він хотів відразу ж порозумітись, пояснити їй, що вона помиляється, надаючи занадто великого значення тому, що насправді неварте такої уваги. Було пізно, і він не пішов, щоб побачити Варвару Миколаївну. Не пішов до будинку і на завтра, і на третій день. Нова поема захопила його. В ній було багато такого, що він говорив начебто про самого себе і давав відповідь і їй, і іншим, хто міг думати про нього те ж саме. Коли поема була закінчена, він написав присвяту Варварі Репніній.

Увечері Тарас застав у вітальні те ж вузьке товариство, як і завжди. Не відчував будь-якого невдоволення на

Варвару за докори. Навпаки, був вдячний і за її почуття до нього, і за цілком доречні застереження.

Княгиня Варвара Олексіївна не виходила вже кілька днів через недугу. Старий князь попросився відразу ж після чаю, спитавши тільки Шевченка про його самопочуття і нагадавши про обіцянку написати портрет Варвари Миколаївни. Пішов до себе Капніст. Грала на роялі сестра Варвари Тетяна. Потім попросили Шевченка співати. Було вже зовсім нечисленне товариство, і всі почували себе такими близькими одне до одного, що Тарасові було ніяково відмовлятися. Він проспівав свою улюблену про козака Нечая, увійшов у настрій і проспівав ще кілька пісень. Ставало веселіше, хоч попрощались уже і лікар Фішер, і мадам Рекордон, яким незрозумілі були ані розмови, ані пісні. Шевченко розвеселився і знову, як уже не раз було, смішив усіх анекдотами, запас яких мав ще зі столиці, а останнім часом збагатив його від мастака на анекдоти Віктора Забіли. І раптом знову помітив, що Варвара стала надто серйозною і замисленою. Тарас Григорович замовк і почав ходити по вітальні. Настрій його падав. Глафіра і Тетяна взялися розучувати на роялі нову п'єсу, Тарас спинився біля Варвари.

— Я бачу, ви невдоволені?..

— Вашими жартами.

— Хіба в них є щось негарне... образливе?

— Є, але зовсім в іншому розумінні.

— Варваро Миколаївно, кажу вам щиро: їй-богу, не розумію.

— Тоді я скажу вам простіше. Для мене неможливо примусити себе уявити вас таким...

— Ось мені вже й зовсім темно...

— Невже вам, Тарасе Григоровичу, людині, що так високо піднеслася в мистецтві, що так зачарувала нас усіх своїм талантом, приємно бути тим, чим ви хвилину тому хотіли здаватися нам?

Шевченко не відповів. Він знову енергійно заходив по вітальні. Тетяна і Глафіра провадили далі свої вправи на роялі. Варвара стежила за Шевченком і, коли він проходив повз неї, промовила:

— Здається, я через свою неврівноваженість наговорила вам зайвого і, певне, образила вас удруге за останні дні. Перший раз — коли висловила вам свій докір на па-

пері, вдруге — зараз. І ви гніваєтесь на мене.

Шевченко рвучко підійшов до столу, схопив аркуш чистого паперу і, не сідаючи, почав швидко писати. Потім підійшов до Варвари Миколаївни і поклав написане.

— Ось... присвята, якою я починаю для вас нову поему. Я вам подам її пізніше. Прочитайте це.

— Тут?

— Як хочете.

І він знову почав ходити по вітальні, спиняючись часом біля рояля і вслухаючись у музику.

Варвара Миколаївна поволі прочитала вірші. Радісне хвилювання запроменилося в її очах. Як завжди в такому стані, вона нічого не в силі була сказати і почала читати знову, щоб опанувати себе.

Це був вступний вірш до поеми "Тризна" з присвятою:

"На память 9-го Ноября 1843 года княжне Варваре Николаевне Репниной".

Душе с прекрасным назначеньем
Должно любить, терпеть, страдать
И дар Господний, вдохновенье,
Должно слезами поливать,
Для вас понятно это слово!..
Для вас я радостно сложил
Свои житейские оковы,
Священнодействовал я снова
И слезы в звуки перелил.
Ваш добрый ангел осенил
Меня бессмертными крылами
И тихоструйными речами
Мечты о рае пробудил.

Вона перечитала присвяту вдруге і, вже напам'ять повторюючи останні два рядки, зворушена, підійшла до Шевченка і при всіх поцілувала його в чоло.

14

Василь Репнін, їдучи до свого маєтку Андріївки, забрав з собою на кілька днів і Шевченка. Це було конче потрібно для Тараса. Він поставив собі на меті якнайбільше їздити, бачити, знайомитись, але відчував, що в Яготині

засиджується. Тим більше що наближається час, коли йому слід було повернутись до Академії. Треба закінчувати науку й діставати документ, без якого йому не буде дозволено проживати ніде в Україні.

У його чемодані, разом з потрібними на кожен день речами, — майже закінчена вже "Тризна". Вона не дуже виразна й прозора. Він розуміє це. В мисленні його героя дещо від його, Шевченкових, дум, привезених нещодавно зі степу. Неясні вони. Як неясне стало і його майбутнє, що будить у ньому тривогу. Він уже відчуває — не буде йому в житті спокою і миру. Він, як і його герой у поемі, — невсипущий, бентежний, і, може, й майбутнє його — як і його героя... Нехай таким і йде в люди його твір.

Уперше він читав поему друзям, коли днів через десять повернулись до Яготина. Увечері у вітальні зібралось більш, ніж звичайно, людей, коли з'явився Шевченко. З несподіванки Варвара Миколаївна підхопилася з-за столу, ніби хотіла щось вигукнути до нього, але він уклонився відразу усім і Варвара, зняковівши, сіла. Василь Миколайович і Шевченко були в доброму настрої. Василь Миколайович після успішної подорожі не переставав жартувати й зачіпати сестру. Шевченко приєднався до нього. Варвара Миколаївна нагримала на них, але теж сміючись. І лише коли Базиль, так звали Василя Миколайовича в сім'ї, трохи перебрав у своїх жартах, Варвара Миколаївна з веселим протестом підвелась, але вийти з-за столу не могла, бо ніхто з чоловіків не захотів відсунути свого стільця їй на дорозі. Тоді вона ступила на диван і пройшла поза спиною Капніста, обіцяючи наскаржитись на брата і на Шевченка матері.

— Варваро Миколаївно! — вигукнув був Шевченко, вийшовши з-за столу. Він хотів спинити її, Варвара Миколаївна, уперто мотнувши головою, пішла з вітальні.

У великій спальні княгині Репніної горять свічки. На старовинному столі, оздобленому химерним бронзовим орнаментом, Євангеліє, улюблена книжка княгині. Останніми днями вона не виходить зі своєї кімнати через недугу, і щодня приходить Варвара і читає майже вивчене вже напам'ять Євангеліє. Сама княгиня не може через очі. Дівчина-кріпачка то заходить, то виходить, щоб об'яснити нагорілу свічку й виконати нечисленні накази княгині.

Після Євангелія княгиня хоче поговорити з дочкою інтимно. Про Шевченка. Варвара так захоплено розповідає про нього останніми днями. Навіть прочитала матері присвяту. Звичайно, вона спокійна за дочку, але її обов'язок застерегти її, щоб не дати приводу для різних розмов. Дочка і художник різні люди, цілком різні й ніколи не будуть рівні. Варвара це розуміє, але це повинно стати ще й вірою її.

По стуку в двері вона впізнала дочку. Вогники свічок на обох свічниках тривожно заметушилися. Варвара сіла в крісло біля ліжка матері.

— Я чекала, що ти прийдеш пізніше. Хіба вже всі розійшлись?

— Базиль і Шевченко верзуть такі дурниці, що годі все це стерпіти.

— Тебе образили?

— Ні, звичайно. Все це тільки жарти. Але Базилья неможливо стримати. Що з ним сталося після повернення?

— Братові дозволені жарти. А Шевченко...

— Ну, Шевченко не переступає межі. В нашому колі він не переступає її ніколи.

— Ти твердо віриш, що це саме так?

— Звичайно. Я тепер добре знаю його.

— "Тепер"? Він прожив у нас усього один місяць.

— В нього відкрита душа, її можна читати як книгу, коли бачиш його часто і багато розмовляєш з ним.

— Але ж не частіше і не більше, ніж це положено тобі.

— Що ви маєте на увазі, маман?

— Звичайно, нічого особливого. Не спаде ж мені на думку, що Шевченко раптом посів у твоїх почуттях якесь особливе місце, хоч на ваші взаємини дехто з наших починає звертати увагу. Звичайно, цьому не слід надавати значення. Все-таки я хотіла нагадати тобі. Не гнівайся на мене. Я хвора, але серце в мене болить за тебе, до того ж я не сказала нічого такого, з чого ти могла б обуритись.

Колись давно, коли Варварі був тільки двадцять один рік, ад'ютант князя, Баратинський, молодший брат відомого поета, закохався в неї і просив її руки. Проте мати не дала згоди на їх шлюб. Баратинський був тільки на два роки старший за Варвару. Княгиня вважала, що такої різниці в роках мало. Баратинський пішов у відставку й ніколи не одружився. Очевидно, Варвара була б за ним

щаслива. Тепер вона залишилась у старих дівах. Може, не слід було забороняти їй.

В міру того як ця перспектива ставала щодалі виразнішою, неспокій опановував Варвару. Потрібне було щось нове для душі, якісь переконання, щоб виправдати її справді страшну самотність. Це було легко знайдено в її глибокій релігійності. І мати, і заміжня сестра Єлизавета, і щирий друг дому Капніст — усі переконували Варвару, що її страждання — це знак Всевишнього і що смисл цього буде ясний для неї не відразу. Поступово її привчали до цього, поки вона й сама не відчула, що без цих принципів не зможе жити. Потім почали закликати її до самозречення і різних добрих діл, наприклад, для бідних людей, переконали, що в зустрічі її з проповідником Шарлем Ейнаром, безперечно, видно десницю господню. Дівчина довірилася новому вчителю. І він теж кликав її в бесідах, а згодом у листах до того, до чого й інші. Він став її духовним батьком. Глибоко релігійна мати доручала Варварі читати вголос Євангеліє, причому щоразу якраз ті місця, які саме були потрібні для настрою дочки. І ніколи Варвара не дозволяла собі хоч одним словом ремствувати на матір, що колись не підпустила її до щастя.

Проте стара княгиня сама відчувала все більше й більше, що з її провини сталась якась непоправна річ, що визначила назавжди долю її дочки. Відчуття своєї провини примушувало матір бути до дочки ласкавою і м'якою. Яка вдячна вона була Варварі за те, що жодного разу не почула від неї слова докору. І зараз, коли Варвара почала говорити, княгиня насторожилась.

— Пам'ятаєте, маман, — цілуючи руку матері й тулячи її до свого лиця, говорила Варвара, — колись ви не дали згоди на моє одруження тільки тому, що мій жених був молодий, усього на два роки старший за мене...

— Так було треба...

— Ну от... я й хочу сказати, що Шевченко молодший за мене на цілих шість років. Я високо ціную його. Коли хочете, я люблю його, але як друга, як сестра, старша його сестра. В житті він зазнав багато мук, і йому тяжко без такого почуття. Як можна не допомогти йому?

Її очі, променисті, тривожні, сполохано метались по суворих обличчях святих в кіоті, так ніби одночасно й бо-

ялась вона гріха за те, що збрехала матері, може навіть уперше в житті.

Мати пильно придивилась до неї.

— Як легко ти захоплюєшся, друг мій... Але я вдячна тобі: ти мене заспокоїла. Тримайся з гідністю. Пам'ятай, твоя мати — внучка останнього українського гетьмана знаменитого Кирила Розумовського, а батько твій — колишній віце-король європейської держави. Ніякий художник чи поет не може мати влади над тобою.

Варвара з жахом в очах подивилась на матір.

— О маман! Ви не те сказали, що хотіли!.. Не те! Генії мають силу над усіма... навіть над царями. Нащо ви це сказали?

— Дитино моя, мій обов'язок застерегти тебе. Коли молоді люди називають себе братом і сестрою, в цьому завжди є небезпека.

— Мені тридцять п'ять років, я вмю тверезо мислити і тому можу собі дозволити те, чого неповинна була дозволити собі, коли мала двадцять років.

— О мій друже, у тебе так мало життєвого досвіду. А втім... який, власне, у нас привід вести таку розмову?

— Коли б ви послушали його читання! В своїх поезіях він бере владу над усіма нами, і ніхто не в силі опиратися йому.

У двері постукав Базиль.

— Іди до вітальні, — сказав він сестрі, — Тарас Григорович зараз читатиме нову поему.

— У мене змінився настрій. Я не хочу йти туди.

— Це неможливо, адже він читає для тебе. Поема й присвячена тобі.

— Так, справді, тобі треба піти, — порадила княгиня.

— Усі ждуть, — додав Базиль.

У вітальні Капніст сказав їй:

— У вас неспокійний вигляд.

— Я просто не в настрої.

— Треба навчитись володіти своїм настроєм.

Вона обрала крісло, щоб ніхто, окрім Шевченка, не бачив її обличчя. Тут залишилися ще сестри Єлизавета і Тетяна, а також Глафіра.

Капніст сказав — вмти володіти своїм настроєм, подумала вона. Часом це, безперечно, вдасться. Зараз настрої так заважає слухати. Про що це? Ага, друзі щороку схо-

дяться пом'янути за столом свого померлого великої душі товариша, який міг би стати пророком, який викривав нещадним словом катів народу і розкривав людям очі на їх неволю... Та одні по одному йдуть з життя й друзі — й зникає ім'я померлого героя з пам'яті людей.

У всіх жінок на обличчі сльози. Вони й не ховають їх. Керувати настроєм неможливо. Можна тільки втерти сльози мереживною хусточкою... Яка в нього чудова манера читати — без акторської пози і вигуків, м'який голос з найтоншими інтонаціями, що так передають найнепомітніші переживання героїв і проникають у саму душу. А які мелодійні рядки!.. Музика твого вірша подібна до органа в сумному, але величному реквіємі. Та й поема нагадує перейнятий молитовними мелодіями реквієм... Ти знову заволодів усіма нами, і неможливий ніякий опір. Навіть коли думка твоя, палка, бунтівнича, не щоразу знаходить відгук у моїй душі, плач твій і молитва крають мені серце. І серцем я почуваю, що це для мене ти вклав у свої строфи стільки почуття. Яка ж велика сила і влада твоя...

Він закінчив. І поки всі сидять закам'янілі, він підходить до Варвари Миколаївни:

— Ось вам обіцяна поема. До цього рукопису належить ще й автопортрет. Я закінчу його завтра.

Вона не зовсім вдало пробує вдавати спокійну. Треба навчитися володіти своїми почуттями...

15

Виїхав у своє село Капніст. Його відсутність Шевченко відчував на кожному кроці. Він обіцяв приїхати на початку грудня, на іменини княгині й Варвари Миколаївни. Незабаром поїхала навідати своїх тіток біля Полтави Глафіра. Базиль з дружиною ще раніше поїхали до Петербурга. Невелике коло людей, що збирались вечорами у вітальні будинку Репніних, ще звузилося. Ті, що залишилися, зблизились ще більше. Шевченко виїздив досить часто, але щоразу лише на кілька днів. Він помічав, що своїми виїздами завдає прикрості Варварі Миколаївні.

Він працював у майстерні Глафіри, у великому будинку. Закінчував уже й другий портрет Варвари Миколаївни. Скільки переговарили вони за ці дні роботи...

Один випадок особливо зблизив їх. Якось у святковий день, коли Тарас Григорович через великий мороз і вітер не пішов гуляти, а залишився працювати над рукописами, хтось несміливо постукав у двері.

— Увійдіть! — гукнув Тарас, не підводячи голови. Але ніхто не ввійшов. Шевченко підхопився й широко розчинив двері.

— О!.. — вигукнув він, вражений.

Під дверима топтався літній чоловік, з ніг до голови вкритий інеєм. Біла пухнаста паморозь вкривала все — шапку, вуса, бороду, брови і навіть вії. З вусів і бороди звисали льодові бурульки. Тільки глибоко заховані темні очі ледь блимали, немов два джерельця щойно прокинулися під снігом. Перед Шевченком стояв селянин, прибулий, видно, здалеку. Кожух на ньому взявся лубом і тріщав від найменшого руху, а чоботи вкрилися льодом.

— Бійся Бога, чоловіче! — вигукнув Тарас Григорович і втягнув того до кімнати. — Звідки ти взявся такий?

Та чоловік, видно, так задубів, що замість голосу з його горла видобувся ледве чутний, невиразний хрип. Він дістав заховану на грудях під кожухом хустку, але пальці в нього так залякли, що він ніяк не міг розв'язати її. Шевченко стягнув з нього кожух, кинув на підлогу й налив чоловікові склянку горілки. Селянин обома руками намагався вдержати склянку, і Шевченко схвильовано стежив, як його зуби цокотіли об скло. Він нізащо не хотів сідати, і довелося силоміць посадити його в крісло. Шевченко сам розв'язав хустку і дістав з неї лист від Лукашевича. Його знайомий мав вільний час і запрошував Шевченка завітати до нього, щоб продовжити розпочату попередню розмову.

— Коли повертаєшся? — спитав Шевченко.

— Зараз, бо до ночі не встигну. День малий. — Обличчя в селянина було все в краплинах від розталого інею. Здавалося, він у сльозах...

— А хіба ти не конем?

Селянин похитав головою:

— Наказав пан не гаятись.

— Що?! — закричав раптом Тарас мало не в розпачі. — Ти залишишся в мене і ночуватимеш тут.

Селянин знесилоно хитнув головою. Ні, він не може залишатись тут. Тарас розумів — селянин боявся покарання.

— Гаразд... Тоді я напишу йому зараз відповідь. Нехай прочитає... цей хам у фраку!

Він швидко написав записку, перейняту докором і гнівом. Він ніколи не приїде до того, хто не вміє бачити в людині душу і знущається з тих, завдяки кому він може почувати себе паном. Ні, він назавжди припиняє будь-яке знайомство з такою людиною.

— Віддай це своєму панові, — Шевченко обернувся до селянина.

Але той міцно спав, відкинувши голову на спинку крісла. По його обличчю й бороді збігали струмки від інею. Шевченко не став його будити і вийшов, щоб домотитись про їжу і коня для селянина.

Через два дні після того привезли лист від Лукашевича. Лист був образливий і підлий. Цей пан дорікав Шевченкові його походженням, яке нібито й спричинилось до захисту ним такого ж мужика, як і сам. Певне, не тямлячи вже себе, цей панок писав, що в нього аж триста таких, як Шевченко...

У Тараса Григоровича був пригнічений настрій. Це вже не перший випадок за його коротке перебування в Україні, коли його шанувателі з панських палаців раптом вишкіряли ікла і, звичайно, вибували з кола його друзів.

Того дня рука з пензлем застигала перед полотном. Раз у раз проти свого настрою він силував себе до роботи. Здивована, придивлялась до нього Варвара Миколаївна. Вона нічого не сказала йому про це на сеансі, але увечері, після чаю, спитала:

— Що з вами? Цілий день на вашому обличчі якась мука...

— Ат... казна-що...

— Ви обіцяли бути одвертим зі мною, як з сестрою.

— Ще й вам псуватиму настрої.

— Ага, ось як... — Варвара Миколаївна підійшла ближче до Шевченка. — Ну то негайно розповідайте все. Від кого маєте прикrostі?

Слуга раз у раз проходив повз них до столу, і Шевченко сказав Варварі Миколаївні:

— Якщо ви не шкодуєте свого настрою і часу, то я розповім. Але тільки вам.

— Тоді ходімо до великої вітальні.

Там не було нікого, і Шевченко розповів про лист від Лукашевича і про інцидент з кріпаком Лукашевича. Очі

його блищали від гніву й образи. Голос тремтів. Варвара Миколаївна ще не бачила його таким, їй здалося, що Тарас готовий заплакати від усвідомлення свого безсилля перед цим несподіваним ворогом.

— Але ж ви мали його за свого приятеля...

— Отож-то й є, що мав... бодай мені повілазило! Довкола бачиш багато таких, ще й гірших, а не метушишся, як зацькований, по хаті, бо що вони тобі? Ніщо, та й годі... А цей, мабуть, і в шинку з мужиками часом пересиджує, напуває горілкою і примушує пісень співати або казки розповідати, а сам записує собі, щоб потім в учені вилізти... А про нього — народолобець, ліберал! І прості душі вірять... Та в дурні й шикуються...

Він похилився, засмучений. Варвара Миколаївна підійшла до нього.

— Заспокойтесь, Тарасе Григоровичу, такі люди, як цей пан, неварті того, щоб ви так мучились.

Вона згадала рядки з його недавно написаної поеми:

Зачем я тут?

И что мне делать между ними?

І розхвилювалася не менш за Шевченка. Їй хотілося зробити для нього все, щоб тільки полегшити біль ображеному. Вона взяла в руки його голову і притулила до себе, обняла і цілувала його обличчя й руки, плакала й сама, не знаходячи потрібних слів. І коли трохи заспокоїлись обоє і Шевченкові час було прощатись, він тихим, зворушеним голосом промовив:

— Спасибі вам, Варваро Миколаївно... — І по паузі додав: — Спасибі тобі, сестро...

Другого дня Варвара Миколаївна попросила в матері вовняних ниток і почала в'язати для Шевченка теплий шарф. Ще через день, коли він їхав на кілька днів до Березової Рудки — маєтку Закревських, — подарувала йому шарф.

Залишалось два-три сеанси, щоб закінчити й другий портрет. Остання робота Шевченка в яготинській садибі.

— Ви сподіваєтесь, що в Петербурзі почуватимете себе краще?

Варвара Миколаївна довгими пальцями перевірила навпомадку зачіску й посиділа нерухомо кілька хвилин.

Шевченко раз у раз підводив голову і щоразу секунду-дві дивився на неї і знову робив півповороту голови — до мольберта. Один-другий мазок — і знову короткий кидок очима на нетерпеливу натуру.

— Не знаю...

— Так і все ваше життя буде — в дорозі?

— Іншого я собі не уявляю зараз.

— Кожен птах вільний, але має своє місце на землі, свій куток...

— О ні! Те, що я побачив довкола, жене мене по шляхах, примушує метатись і квилити.

— Розумію, вам тяжко, але буде ще тяжче, бо вам не вистачає віри і відданості вищій волі. Голос Всевишнього у душі людини не гримить подібно стихіям, але як животворний сік просочує всю рослину від коріння до самого вершка її — хто сподобиться почути рух його, душа того здобуде не зойк і квиління, а лише благодать.

— О мій добрий дух! Це дано тільки тим, в кого серце сповнене віри.

— Що ви будете робити, коли повернетесь до столиці?

— Не знаю.

— Пообіцяйте, що прислухаетесь до свого серця; перше ніж зважиться на важливий у вашому житті крок. І обов'язково згадаєте мене.

— Мій хранителю!..

Кілька хвилин Варвара Миколаївна сидить мовчки, нерухомо. Шевченко ледь торкається пензлем портрета.

Княжна Варвара не забувала, що ця розмова одна з останніх. Шевченко став її другом. Вона вважала — братом. Його майбутнє непокоїло її. Вона не могла не знати всього, що стосувалося взаємин батька і царя Миколи. В їх сім'ї не забули і в інтимному колі навіть пишалися, що одним з найвидатніших декабристів був рідний брат князя — Волконський. Свого часу його засуджено було до страти, але цар замінив страту на довічну каторгу.

Довгий час Варвара Миколаївна разом з батьками жила в Західній Європі, де в пам'яті людей ще гримів могутній відгомін французької революції і не зникла з уяви гільйотина з трупом короля, і шибениці для аристократів, і трагічний апофеоз для народу. І жили ще свідки цих подій, їх, перейняті жахом спогади, не раз слухали в сім'ї князя Рєпніна — колишнього віце-короля європейської

держави. І в уяві Варвари Миколаївни все це було грандіозною катастрофою. І ще більшою катастрофою для світу, думала вона, було те, що люди не побачили в усьому головного — промислу Божого. Яким щастям була її зустріч з проповідником Ейнаром! Без нього їй ніколи не було б усе так ясно, як тепер. Народ треба любити і треба дбати для нього. Але все, все заради любові до Спасителя і все на світі для радості тих, що люблять Бога. І все на світі — і радощі, і самозречення, і терпіння — все для Нього. І треба, щоб кожна людина, незалежно від стану її в суспільстві, збагнула це. Інакше — знову катастрофа, але ще більша і страшніша, бо милість Його і терпіння безмежні, але й кара Його страшна...

Все це завжди пам'ятала Варвара, і зараз вона бачила — з розмов із Шевченком і деякими його друзями, — що після подорожей Тараса по Україні він готовий на все, куди тільки зможе привести його ненависть. Вона підвелася:

— Боюся за вас. Ви не зможете приборкати свого почуття, і тоді...

Вона замовкла.

— Що ж тоді? Кажіть уже...

— Скажу. Це не я вигадала — мені казав дехто з ваших друзів.

— Про що?

— Що ви мрієте написати поему про царя, не сумніваєтесь — жорстоку поему.

— Хіба ж я знаю, що мені підкаже натхнення.

— Звичайно, знаєте, коли вже я знаю.

Шевченко поклав пензель:

— Ми з вами не знаємо, куди поверне історія завтра. Та напевне знаємо, що так, як є, залишатись не може. Я вірю, що й дихання цього дому, де я зараз живу, сповне не тим же...

— Так, але християнське почуття мовить нам про милосердя до ворогів, бо ж серце наше не приймає помсти. А ви розгубили своє милосердя і любов у ваших подорожах. Ви дуже швидко стали іншим — жорстоким до багатьох, кого досі вважали за своїх друзів.

— Це й справді так.

— Шукайте ж у серці своєму хоч краплину всепрощення.

— Для панів Лукашевича й Енгельгардта?

— Боже мій, в якому страху покидаєте ви мене... Буду молитись щодня за вас. Хай збереже вас Бог. Ви ж частіше згадуйте мене. А коли захочете зробити той крок, якого я так боюся і від якого так щиро застерігаю вас, згадайте мене, згадайте мою молитву за вас.

— О мій ангеле-хранителю! Хіба можна не пам'ятати про вас...

Зворушений і схвильований піклуванням Варвари Миколаївни, поцілував їй руку. Як мало в житті зазнав він такого співчуття...

16

Дрібний тихий сніжок заснував долину серпанковою завісою. За цією завісою позаду зникли й верхівки розкішного парку Качанівки. З неї він починав свою подорож по Україні, нею завершив на цей раз. Ще кілька днів — і коні помчать його засніженими московськими вулицями. А згодом він обійме старих друзів у північній столиці.

Тарновський був задоволений, одержавши замовлену копію портрета. Певне, йому й на думку не спало, в яку раму подій потрапив цей портрет і як далі спрямують вони життя художника... Що зараз робить Варвара? Сумне було прощання. При всіх у вітальні вона в сльозах кинулася йому на шию, поцілувала, перехрестила. Ридючи, вибігла з вітальні. Йому слід було, блукаючи з місяць після того по близьких околицях, завітати до них ще або частіше писати їй. А може, не писати зовсім... А вона таки вгадала. Він і справді напише ту поему, від якої застерігала його. Не може не написати її. Звичайно, вона не буде друкована. Але читатимуть... Як читають у списках Радищева, Рилєєва, Огарьова, як читають і вивчають напам'ять ненадрукованого Пушкіна. Кара? Ти боїшся, що тебе покарають? Тоді напиши, що ти благостю Божою спрямований на шлях розуміння свого гріха... Ніколи ти не зробиш цього. Ти купив ціною тяжких мук своїх і народу право боротися проти сильних світу цього. Хіба ж зважишся ти відмовитись від цього права? Відмовляються тільки кволі. Сміливі й дужі — прагнуть цього! Ось незабаром ти з'явишся до друзів своїх, і братні обійми тобі

скажуть — не сам ти, не сам. Щільно до твого плеча — плечі твоїх товаришів. І всі ви наверху однієї хвилі, яку вже не спинить ніщо, бо нові вітри женуть її вперед і вперед.

Коли розійшлися з вітальні й настала ніч, Варвара відіслала до інших покоїв дівчину, що звичайно спала в одній кімнаті з нею. Тепер вона хоче залишитись на самоті. На її столі вже надписаний конверт:

"Панові Шарлю Ейнару, в Женеві. Швейцарія".

Перш ніж почати лист, вона напружено думає. Потім з якоюсь рішучістю в руках починає писати:

"Звуть його Шевченком. Запам'ятайте це ім'я, дорогий учителю, воно належить до мого зоряного неба. Пройшовши крізь горнило нечуваних страждань, він зробився художником за порадою одного з великих людей сучасного мистецтва і поетом — тому що народився ним..."

Як важко зібрати думки. Вона й не помітила, що за вікном усе залите місячним саявом. І її обличчя, коли вона нахилилась до вікна, стало ще блідшим. Легкою тінню вимальовується довкола будинку пойнятий глибоким сном парк з легкими хмарами пухнастого снігу на гіллі. Зовсім не пізно ще... Звичайно, в такі години ще сиділи у вітальні. Це — до його від'їзду. Бринів його м'який голос. Іноді рядки хвилюючих віршів, іноді — пісня... Небо обдарувало його генієм. Тихою мовою він умів перемагати навіть тих, хто був байдужий до нього. Коли він читав, вони не тямалися в радісному захваті від чарівної музики його слова. І несли кожен у свій куток сльозу радості в серці... Тепер відразу після чаю розходяться всі — ніхто не хоче залишатись у такій затишній маленькій вітальні... Ні, вона не може зараз писати про це учителеві. Зовсім не відстоялися думки і не вгамувалось почуття. Що ж, молитись, молитись...

Вогники трьох лампад метушливо миготять у півмороці кімнати, і здається, суворі обличчя й постаті святих вийшли з кіота, обступають її, і невдоволено міниться їх погляд... "Ти навчаєш людей смирення... Посій в душу його покору, навчи його лагідності, надихни геній його любов'ю..."

Вона завмирає на хвилину, ніби хоче почути відповідь на свою молитву. Але відповіді немає і вона втомлено,

мляво сідає долі на підібгані ноги, їй хочеться молитись, але потрібна інша, не звичайна щоденна молитва, — інші слова, інша розмова з Богом, якому вона так безмежно віддана: "Невже всі мої благання надихнути його смиренням і любов'ю до людей — марні? І моя молитва не в силі погасити в ньому люту ненависть до своїх ворогів... І коли істина — той, хто підняв меч, від нього й загине, то невже він повинен загинути? Але що непокірнішим і бунтівливішим стає його геній, то глибше люблю його я... Ні, він не повинен загинути! Недаремно я полюбила його від усієї душі. Полум'я кохання, що горить перед моїми очима, палить і вбиває мене. Почуття все дужче беруть мене в полон. У моїй уяві постають пекучі картини пристрасті... Віра моя затьмарюється... Боже, коли б він сказав мені хоч слово, хоч натяк про свою любов до мене, я відповіла б йому пристрасним коханням... Що я?.. Хіба це молитва!.." І тільки тепер помічає вона, що сидить на підлозі перед образами й похмурі обличчя святих схилились над нею.

Раптом пропала з очей дальна поперед, залита щедрим місячним сяйвом. Шевченко подивився вгору. Небо таке ж ясне, як і досі. І місяць, повний, умитий, красувався, як і перед тим. Кучер потягнув на себе віжки, відкинувся назад, мало не вперся плечима в подорожнього.

— Ось вона, красуня наша! — вигукнув він. — Десна!

Сани з'їхали з високого берега на кригу і пішли найждженою дорогою вздовж ріки.

— Ну, ти там!.. — крикнув весело кучер на буланого, що раптом був спіткнувся.

Шевченко підвівся на повен зріст і вихопив у кучера батіг. Він гучно свиснув на коней, хльоснув батоном по крупах. Коні відразу пішли рессю. Кучер теж, розмахуючи над головами віжками, гарячив коней. Шевченко раптом заспівав:

Ой которі поспішали,
Ті у Січі зимували.
А которі зоставали,
У степу всі пропадали...

Стоячи в снях, він тримався руками за плече кучера і голосно співав.

Промайнуло на кручі село понад самою річкою. Де-не-де блимали по хатах вогники. Валували на подорожніх з берега собаки. Галас, вереск і сміх відлунювали у високих берегах.

— Ге-е-ех!.. Голубчики!.. — гукнув щосили кучер на коней.

І — позаду вогники. І гурт парубків та дівчат. І розко-тисті вигуки й сміх...

КНИГА ДРУГА

ЧАСТИНА ПЕРША

1

Лютий уже позаду. Санки з Тарасом проїжджають повз рогачку на околиці Петербурга і зникають у синьому присмерку.

Не минуло повних і десяти місяців, як вирушив він з північної столиці, сповнений радісних і хвилюючих передчуттів майбутньої зустрічі з рідною стороною і близькими та рідними людьми. І справді, за далеким серпанковим обрієм знайшов він не тільки злидні й гніт, а й чудові зустрічі, нових друзів і широке визнання його таланту. До цього додавав він ще одне, головне: ближчими днями йому мине лише тридцять літ! І, так само повен сили й завзяття, повертається він тепер до столиці, до своєї заштої alma mater — Академії мистецтв.

За якусь годину він вбіжить до червоної кімнати Брюллова, і могутні його обійми повідають учителеві більше, ніж слова.

Усе таке знайоме в столиці, таке близьке! Та й що могло б змінитись за десять місяців? Нечисленні олійні ліхтарі перед Академією лиш чіткіше вирізьблюють у темряві її громаддя. За роки навчання він вивчив кожну деталь на її стінах і кожну річ поблизу. І зараз, у темряві, ніби бачить, як удень, і обох кам'яних сфінксів перед фасадом, і струнку колонаду над парадним входом, і кожен карниз, і деталь орнаменту високо під самим дахом.

У коридорах знайомий гомін молодих голосів і знайомий дух класів. Ні, ні, не змінилось нічого. Навіть обличчя, за винятком небагатьох, ті ж, знайомі. Хтось із приятелів, як і колись, віддає йому ключ від своєї кімнати: сам кудись поспішає.

Переодягаючись, Шевченко думає про Карла Павловича. Брюллов був справжнім і великим його другом. Чи змінився він? Уже переодягнувшись, Тарас на хвилину замислився.

У Петербурзі в нього багато друзів і знайомих. Жодного дня він не зміг би почувати себе самотнім. Але без

Брюллова він не уявляє Петербурга. І хоч за ті кілька місяців, які залишилися до закінчення Академії, великий Карл уже не зможе чогось значного навчити свого учня, він відчував, що саме Брюллов йому особливо потрібен, як потрібен йому зараз Петербург.

У коридорі наздоганяє Григоровича. Привітавшись, той не випустив Тарасової руки, повів до свого кабінету. Тарас ще з України писав Григоровичу, називаючи його своїм щирим батьком, бо й справді багато чим зобов'язаний цьому землякові. У кабінеті Григорович садить Тараса в крісло, сам сідає навпроти і хвилину мовчки пильно придивляється до Тараса. Професорові й конференц-секретареві Академії Григоровичу вже під шістдесят. Гарне, виплекане його обличчя, з високим чолом, довгими посивілими бакенами й тонкими лініями губів, зараз серйозне, без усмішки, що звичайно в розмові з друзями промениться з його очей.

— Радію, радію за вас, — нарешті говорить він, але не всміхається.

— А то чому? — щиро дивується Шевченко.

— Не вдавайте, що не розумієте. Маю листи з України. Та й без них чутка докотилася. У подорожі по Україні слава завжди випереджала вас.

— Та яка там слава, Василю Івановичу. Я ось радий, що побачив вас. Занудьгував за столицєю.

— Бачу — ви настроєні не надто серйозно.

— Та я просто ніяк не отямлюся з радості, опинившись знову в Академії.

— Ви приїхали, щоб здобути звання художника. Адже вам залишилось тільки це. Та хіба цього вам зараз треба?..

— А чого ж мені ще треба? Ось повчуся ще рік і проситиму, щоб дали звання. З цього я хліб їстиму.

— Непотрібні вам учителі. Перед подорожжю в Україну вам здавалося, що ви учень. А там, на Україні, уже прочитали і "Кобзаря", і "Гайдамаків" і зажадали, щоб ви стали їх учителем. Може, вам самому це не зовсім ясно, але тепер ви зрозумієте все. Вірте мені, Тарасе Григоровичу, адже я теж був вашим учителем. Ви слухали в мене теорію мистецтва. Але те в минулому. Уже в минулому. Тепер я не вчитель ваш, а друг, і мені видно, як ви щодень більше живете своїми віршами, поезією і менше — тим мистецтвом, якому ми присвятили життя.

— Василю Івановичу! Ви немов читаєте в моїй душі.

— Люди прочитали, Тарасе. Я говорив з Тарновським і Гребінкою. На вечорі у Тарновського мені представили сина князя Репніна — Василя Миколайовича. Вони приїхали з України. І всі вони, всі багато розповідали мені про те, як зустріла Україна не художника Шевченка, а поета, національного поета. І навіть наші петербурзькі українці читають напам'ять ваші вірші.

— Але ж, Василю Івановичу, я бачу сум у ваших очах...

— Бо не знаю, на якій дорозі ви знайдете щастя.

— Та я й сам не знаю.

— Вам, Тарасе, уже нема чого вибирати. Ви вже зробили це. Дай Боже, щоб ні вам, ні нам, колишнім учителям вашим, не довелося шкодувати за вас...

І Григорович пильно дивиться на Шевченка. Але Тарас низько похилився в кріслі й не відповідає.

2

У Великому театрі давали "Аскольдову могилу". Уже популярний у столиці Гулак-Артемівський співав Невідомого. Цього вечора він особливо, як ніколи, був у голосі, й оплески залу часом навіть заглушали супровід і заважали співати. Він бачив у ближчих рядах партеру і в ложах багатьох своїх друзів. Іноді кидав блискавичний погляд по ярусах, вище й вище. Проте в темряві не можна було розпізнати облич.

В останній дії він помітив, як відчинилися на гальорку двері й підсвічена на мить світлом з коридора постать увійшла в ряди. Вона нагадала Артемівському Шевченка, і він з несподіванки навіть припустився коротенької паузи, не передбаченої в музичному супроводі. Двері зачинились, і постать зникла серед глядачів у темряві.

Ще не затихли оплески, як до вбиральні Артемівського почали збиратися друзі. Театральний критик Елькан завжди в антрактах жив за сценою. Здавалося, всі актори по всіх театрах — це його друзі чи принаймні знайомі. Він перший заглянув до Артемівського, але за хвилину уже чути було його голос у сусідній вбиральні. Гребінка бував за лаштунками тільки в Артемівського.

Сьогодні він привів знайомитися з видатним співаком зовсім молодого лейб-гвардії офіцера, що разом зі своїми, ще молодшими, приятелями з кадетського корпусу, де

Гребінка читав лекції з російської мови, почав бувати і на Гребінчиних літературних "п'ятницях".

Нарешті припинились оплески. Артемовський поволі увійшов до своєї вбиральні. Його вітали й тут. Хвилину він відпочивав, напівлежачи на канапі, і втомленою усмішкою відповідав друзям.

На дверях знову з'явився Елькан.

— Як завжди — блискуче! — вигукнув він.

— Облиш, — відмахнувся від нього Артемовський.

— Я щиро. Я доведу це. В неділю ти прочитаєш про своє виконання в одній з газет, де я друкую свої театральні фейлетони.

— Це вже серйозніше...

— А в тому місці, — провадив далі Елькан, — де ти виконуєш останню арію і раптом, глянувши вгору, на гальорку, ніби завмираєш на мить, — просто чудово. Чудово!

На порозі виникла постать Брюллова.

— Приєднуюся, сударю! — голосно вигукнув він. — Пауза на одну секунду, на обличчі вираз чогось несподіваного — чудово!

Артемовський раптом голосно засміявся:

— Ви мене, панове, насмішили. Та це ж зовсім випадково. Я раптом побачив, як на гальорку увійшов якийсь чоловік, подібний постаттю на Шевченка. Я мимоволі затримав на ньому погляд — виникла пауза...

— Тарасові тепер не до нас, — промовив спохмурніло Брюллов. — Україна, мабуть, причарувала його, і він забув про своїх друзів.

Тиснувши руку Брюллову, Гребінка сказав:

— Він не тільки не встигає побувати в усіх, хто запрошує його до себе, а навіть відповісти листами на всі запитання.

— Пу-гу! — пролунало раптом з дверей.

— Тарасе! — вигукнули присутні.

Артемовський перший обійняв Тараса.

— Чарівник ти наш, Семене! — вигукнув Тарас. — Щойно приїхав до столиці, побачив афішу — відразу сюди, тебе слухати. Та й не помилився: і тебе послухав, і друзів зустрів.

Він привітався з усіма і спинив свій погляд на незнайомому офіцері поруч Гребінки.

— Це, Тарасе Григоровичу, мій приятель, — відрекомендував офіцера Гребінка. — Момбеллі, чудовий хлопець, але занадто відчайдушний.

Шевченко потис руку новому знайомому.

— Такі мені до серця...

Брюллов затримав Тараса біля себе:

— Чого ж це ви, милостивий сударю, не з'явилися вчасно до мене?

— Не застав, Карле Павловичу. Лук'ян сказав, де вас шукати. Як бачите — знайшов.

— Гаразд. Усі розмови відкладемо. З театру я тебе забираю в свої сани. Де спинився?

— Тимчасово в Академії, в товаришів.

— І добре зробив. Поїдемо разом додому. Я чекатиму в моїх санках. Довго не залишайся тут. Однаково не наговоритесь.

Брюллов попрощався і пішов одягатись.

Елькан не пускав Тараса, тримаючи його за руку й вимагаючи негайно відсвяткувати повернення до столиці. Він навіть рекомендував якийсь новий модний ресторан, в якому з усіх присутніх встиг побувати тільки він. Але в Тараса не було настрою. Він помітив, як змінився Брюллов, і не знав, чим закінчиться їхня сьгоднішня розмова, яка чомусь тривожила його.

— Зачекаємо, друзі, — сказав він. — Я з дороги, втомився.

Момбеллі разом із Тарасом пішов одягатись. З театру вони вийшли теж разом. На площі затихала суєта. Вони ішли поміж уже нечисленних карет і візників.

— Гребінка давав читати мені ваші твори, — сказав, торкаючись Тарасового ліктя, Момбеллі.

— Сподобались?

— Звичайно. Особливо "Гайдамаки". Читали ми їх і в колі моїх приятелів, студентів і офіцерів. Усі були вражені вашою сміливістю.

— Дякую вам, — відповів Шевченко, шукаючи очима сани Брюллового.

— Я й мої друзі хочуть просити вас, Тарасе Григоровичу, щоб ви не відмовились прочитати в нашому колі нові свої твори.

— На жаль, друже мій, зараз я хотів би відмовитись.

— Але чому? Запевняю вас, у мене ви знайдете чудових молодих людей, чесних і запальних. Вони б вас зрозуміли.

— Коли-небудь я прочитаю вам дещо нове. Тільки ж не тепер, нехай мине якийсь час. Я запрошу вас і ваших друзів до себе.

Брюллов уже сидів у ганках, піднявши комір шуби. Шевченко попрощався з Момбеллі.

— Не забудьте ж про свою обіцянку, — тихо сказав молодий офіцер і лунко дзенькнув острогами.

Добре втовчений шар снігу пом'якшував тупіт копит. Сани тихо шерхотіли по снігу. Часом, коли вони натрапляли на оголений камінь бруку, з-під полозків вихоплювались іскри й миттю гасли. Від раптового скреготу заліза по каменю Брюллов глибше закутався в хутро. Лиш де-не-де в вікнах ще блимало світло. Безлюдно було на вулицях і тоскно. Шевченко скоса пробував заглянути в обличчя Брюллову.

— Ночувати до мене? — нарешті порушив кількахвилинне мовчання Карл Павлович.

— Боюся, не заснемо...

— Занудьгував за столицею?

— Ще й як! Знаєте, про що я мріяв там, далеко, далеко звідси?

— Про що?

— Побачити вашу закінчену "Облогу Пскова". Колись ви показували її, та, на жаль, вона ще не була завершена. Покажіть її тепер.

— Вона все ще не закінчена. Я переробляю...

— Покажіть, яка є.

— Не проси.

Брюллов ще глибше пірнув у шубу.

— Що сталося з нею? — стривожився Тарас, відчувши щось недобре в словах свого вчителя. — Я не заспокоюсь, поки не побачу її. Чуєте, Карле Павловичу!..

— Облиште, милостивий сударю...

— Ви відмовляєте мені? А я за тисячу верстов мріяв побачити її... Карле Павловичу, як же це? Та чи думали ви про те, що ваша картина — це буде душа епохи...

І знов замовк Брюллов, якого колись називали учні Карлом Великим і Зевсом, тільки зігнувся й зіщулився в своїй шубі.

— Жорстокий ти, Тарасе... — ледве чутно прошепотів він.

— Ви мій учитель. Як ви можете відмовляти мені?

Брюллов раптом розгорнув шубу, відкинув хутрянний комір назад. Гнівний і роздратований, процідив крізь зуби:

— Гаразд. Я твій учитель. Я покажу тобі картину. Але нехай це буде моїм останнім уроком тобі. — Він штурх-

нув кучера в спину. — Швидше! Швидше! Так... Останній урок...

Швидко помчали сани. Брюллов далі мовчав. Він знову затулив обличчя пухнастим коміром. І ось із сонної темряви підвелось назустріч їм мовчазне громаддя Академії.

Вони поспішають двором до Портика. Ідуть сходами вгору, якими йшли вони і вперше колись дивитись на цю ж картину. Тоді Брюллов сам, сповнений впевненості й задоволений сміливістю творчого задуму та успіхами важких і радісних шукань, вів учнів поглянути на свою незакінчену картину. Тепер іде втомлено, ледве переступаючи на сходах. Нетерпляче виривається вперед Шевченко, але раз у раз спиняється і чекає, поки підійде Брюллов.

Збуджений, переступає Шевченко поріг майстерні в Портику. Брюллов поволі засвічує недогарок свічки. Шевченко хапає в нього з рук свічку і кидається до мольберта. Свічка мало не гасне від його пориву. Мляво ступає за ним його вчитель, що наче не має сили навіть зняти пок-ривало з картини. І це робить Шевченко.

Перед ним та ж, що й колись, "Облога Пскова", але... Вражений Тарас тяжко і глибоко дихає. Невелика постать Брюллової стала ще меншою, зіщуленою.

Тремтячою рукою Тарас ставить свічник на вікно.

— Нащо ви зробили це?..

Брюллов мовчить. Тарас відступає від картини і раптом швидко виходить з майстерні. Вже не оглядається назад, не чекає на Брюллового. Вибігає розхристаний на вулицю.

Тьмяне світло свічки тремтить на полотні. На обертовому стільці перед картиною похилився Брюллов. Байдушними очима дивиться він на свій твір. В тому ж сяйві кольорів і немов чутному брязкоті зброї князі й духівництво ідуть на бій під стінами Пскова. За пасмами сивого диму ледь визирають шоломи псковитян...

Бездумним поглядом художник дивиться на картину. Гасить свічку і поволі йде. Може-таки, Шевченко, що зопалу покинув майстерню, где десь надворі біля Портика або в коридорах головного будинку Академії. Не слід було показувати йому "Облогу". А може, нехай знає всю правду... Нехай...

Замислений, переступає він поріг своєї квартири. Засвічена гасова лампа, легка вечерея, пляшка вина на

столі ждуть його. Важко опускається в крісло, сидить у задумі, підперши долонею голову. Ні, нелегко йому сьогодні. Його погляд падає на пляшку з вином. Наливає. Жадібно хапає келих, п'є без віддиху. Бігає по кімнаті, як у пастці. Наче тісно йому, наче задихається він.

На стінах портрети вельмож, генералів, панства. Він облагороджував їх, давав їм романтичний фон, пишне вбрання, позу... І вони вважали себе щасливими й пишалися, що сам Брюллов творив їх портрети. І щедро сипали грішми. Коли б вони подивились на нього зараз, отут, на самоті, з повним келихом і порожньою пляшкою... Серед численних облич на стінах маленький портрет Тараса — ще малярчука, в тиковому халаті, з відром фарби і щіткою. Це дружній шаржовий портретик. Він знімає малюнок, вглядається в нього, милується сміхотливим, наївним обличчям свого учня...

— Прости мене, Тарасику, хлопчику мій! — шепочуть його вуста.

І завмирає він, ніби прислухаючись, чи не чути в коридорі дужих і лунких кроків Тараса.

А біля Академії під ліхтарем стоїть Шевченко. Звів очі на освітлені вікна кімнати свого колишнього вчителя, закриті прозорими червоними завісами, по яких метається тінь... Це той самий ліхтар, під яким стояв він ще малярчуком і, повний страху за майбутнє і безмежного пієтету до свого кумира, дивився на ці ж освітлені вікна, за якими вирішувалась тоді його доля. Сльози течуть у нього по обличчю, та він не помічає їх.

3

Навесні Шевченко знайшов кімнату на Васильєвському острові в Першій лінії. Кімнатка була невеличка, з одним вікном. Шевченко подбав про чистоту й затишок. В цьому йому допомогли сусідські жіночі руки, що повісили на вікно серпанкову фіранку й постійно доглядали за кутком поета й художника. На стінах Тарас повісив кілька своїх малюнків: "Судна в селі рада", "Дари Богданові та українському народові", "Вдовина хата". Мольберт, ліжка і стіл майже цілком зайняли кімнату, яка раптом від того стала тісною. Та Шевченко не розраховував жити тут довго. Ходити доводилось через велику кімнату,

в якій за перегородкою оселились за його ж порадою земляки з України — молоді художники, учні перших курсів Академії: Гудовський, Хіврич, Ковальов і Карпо. Це було веселе товариство, і Шевченко полюбив своїх нових, значно молодших за нього приятелів. А вони з пошаною і любов'ю ставились до Тараса, який був для них великим авторитетом.

Молодь трапилася співуча, а в Карпа була навіть скрипка з собою, на якій він добирав акомпанемент. Сусідам по коридору не доводилося скаржитись на те, що співи художників з України завдають їм прикростей. Навпаки, дехто з них навіть приходив і собі, щоб послухати зблизька. Шевченко часом навчав молодь співати пісень на його тексти. Мелодію творив він сам. Проте з якогось дня співи припинились. Тарас вечорами не виходив до земляків, хоч і не працював біля мольберта. Хлопці вирішили, що він сів за вірші. Вони були близькі до правди.

З України Шевченко привіз малюнок "Вдовина хата". Щодня спинялися очі Тараса на малюнку, наче приворожені до страшної селянської правди. Убоге сільське подвір'я з обдертою хатою і напівзруйнованим тином. Господар помер, і хатина залишилась недобудована — без хижі, без ганочка, з оголеним бовдуром, якого мала ховати від людських очей хижка, а тепер він зостався стояти просто надворі, притулений до стіни. Стирчать з-під стріхи некриті соломою лати. А на землі під дверима самотньо сидить хлоп'ятко, якого, певне, через голод не пориває й гратися. Сухоребре поросля, схоже на голодного пса, даремно шукає собі на голому подвір'ї якусь поживу.

Скільки таких хат бачив він на рідній стороні! І тепер щоразу картина нагадувала йому подорож по Україні. "Вдовина хата" заповонила його уяву, увесь час привертала його увагу до себе й ніби дивилась поетові у вічі, проймаючи його душу жалем і мукою. Скільки разів, коли він сідав за вірші чи до мольберта, ця хата заступала все перед його очима і він з подивом думав: ось він сам створив блідим штрихом олівця малюнок, і тепер сам не має сили позбутися влади цього невеличкого образка...

Якось уночі, коли чомусь тікав від нього сон, народились перші рядки. І потім уже протягом усіх ближчих днів раз у раз повертався він думкою до трагічної долі

безталанної селянської родини. А в уяві поставала зустріч в одному селі в Україні з божевільною жінкою, що все зустрічала свого єдиного сина, якого колись давно забрали на солдатську каторгу і вбили на війні.

Шевченкові довелося навіть перервати роботу над своєю "Живописною Україною" — великим і прекрасним задумом, якому він віддавав останніми місяцями майже весь час.

Поєма закінчена. В неділю ввечері він приїс її Гребінці. Може, він порадить, де надрукувати.

Євген Павлович зустрів Тараса в оксамитовій блузі й гарних хатніх пантофлях. Саме працював над рукописами. Зовсім недавно він одружився, але це не тільки не перешкодило його вже традиційним "п'ятницям", а зробило їх ще веселішими і ще більш невимушеними завдяки веселій і товариській вдачі його дружини. Шевченко бував у них часто, і до нього звикли як до своєї людини.

— Чим вас частувати, Тарасе Григоровичу? — питалася дружина Гребінки, увійшовши до кабінету.

Тарас зручно всівся на канапці, розклавши на спинці руки, як крила. Молода жінка спробувала повести його до їдальні, але Шевченко відмовився.

— Спасибі, голубонько, — говорив він, шанобливо цілуючи господині руку. — Душа зараз нічого не просить.

— Приніс що-небудь? — спитав Гребінка.

— Та приніс, — якось ніби неохоче відповів Тарас.

— Читатимете? — зраділо вигукнула господиня. — Як добре, що ви це надумали. От тільки що нікого немає в нас сьогодні.

— Так і треба, голубонько, щоб нікого...

— Ну, та гаразд, — щебетала молода жінка, — наступної "п'ятниці" прочитаєте й гостям.

— Ой любі мої, — говорив Тарас, — та я й зараз читати не хочу, а ось віддам Євгенові Павловичу та й читайте собі на здоров'я.

— Що це тобі, Тарасе?

— Хто його знає. Ось написав таке, що й самому чи то страшно, чи бридко — сам не знаю. І назва якась бридка... "Сова". Аж самому дивно. Чи, може, нав'яння яке.

Гребінка пильно подивився в очі Шевченкові й підійшов до нього.

— Давай...

Тарас дістав з кишені невеликий, складений учетверо рукопис. Господиня вийшла ставити частування. Гребінка сів до столу і заглибився в читання.

Шевченко почав перегортати розкидані на маленькому столі нові журнали та газети, пробуючи читати окремі місця. Але не читалось. Він раз у раз скоса позирав на свого друга.

Гребінка прочитав рукопис двічі поспіль. Хвилинку подумав і почав утретє.

В газеті "Русский инвалид" Шевченко побачив рецензію на окреме видання своєї "Тризна". Він уже читав її і тепер спинявся поглядом тільки на окремих місцях. Гребінка підвівся і хвилину дивився на Тараса мовчки, потім замислено вимовив:

— І чаруєш мене, і дивуєш...

Шевченко гірко всміхнувся й відсунув від себе газету.

— Не впізнаю я тебе, — говорив далі Гребінка. — Особливо після того, як повернувся ти з України. І року ще не минуло, як ми з тобою попрощались, а от дивлюся — ти чи не ти...

— А який інший біс? — похмуро буркнув Тарас, і брови його ще нижче насунулись на очі, що раптом потемніли.

— Хочеш бути отаманом без війська?

— Невтямки мені...

— А отак. Будеш поетом без друкованих віршів, бо хто ж візьметься друкувати таке. Це знову щось страшне...

— Я ж і кажу — такий страх, що аж самому бридко...

— Та нащо пишеш?

— Та я й сам у себе питаюся. Краще б уже малювати, та й усе... Та ото ж і намалював — ти в мене бачив — "Вдовину хату", то вона мені не дає спокійно заснути.

— Слухай, Тарасе, ти пишеш, скажемо отак, правду. І не сам пишеш правду. І в моїй письменницькій торбі не сама брехня, є й правда. І в інших поетів так само... Але нашу правду прочитають люди та ще й іншим розкажуть, от і користь від тієї правди буде. А як про твою правду дізнаються люди? Адже ніхто того і не надрукує. А коли й надрукує, то й того, і тебе згризуть. Ти хочеш всювати за правду, а будеш отаманом без війська, бо вірші — то твоє військо, але перше їх треба надрукувати, щоб люди читали. Хіба не так?

— Либонь, так...

— Ех, бачу по очах, що говориш одне, а в душі в тебе інше. Що саме — не збагну. Зрозумій мене, Тарасе. Уже й те, що ти створив, ставить тебе над усіма нашими поетами. Навіть і в усій Росії я не бачу тепер таланту, рівного тобі. Молодь на Україні палко прагне твого слова, наче ти пророк який. А може, недалеко вже той час, коли ти станеш поруч з найбільшими поетами сучасного світу. А ти хочеш писати тільки для своїх друзів, бо звідкіля ж увесь світ довідається про тебе, коли твої вірші читатимуться тільки в списках, та й то нишком. Поет без книжок! Думав ти про таке?

— Ось виберу собі ніч та гарненько подумаю й пораджусь.

— З ким?

— Та з музою ж...

— До тебе, Тарасе, зі щирим серцем, з добром, а ти все на жарт обертаєш. Мені серце болить за тебе. Ще, думаю, втне віршем чогось такого, за що й до Сибіру завдадуть, сердегу, їй-бо, Тарасе, зашлють, де козам роги правлять...

— А трясці в печінки не хочуть!.. Га? Оце таке я тобі, друже, скажу на відповідь. Я двадцять три роки відбув сибіряки в Енгельгардта...

Гребінка спантеличено дивився на Тараса, що поривом підхопився і побіг до вікна. Одвернувшись, він дивився на місто, певне, нічого там не бачачи. До кімнати увійшла господиня. Гребінка докірливо похитав головою Тарасові: він не був певен, що дружина не почула за дверима останніх слів Тараса.

— А тепер, — защебетала вона безтурботно, — ви обоє під моєю владою. Звольте йти за мною до їдальні. Навіть ожинівки чарка буде для вас, Тарасе Григоровичу. Відколи прислали з хутора, тільки для вас і бережу.

— Спасибі, голубонько, — говорив Тарас уже лагідно. — Ось як чудово ви нагодилися, бо тут Євген мені такі дурниці верзе, що я, мабуть, і не засну уночі, щоб, бува, не приснилось.

Гребінка, помітивши, що його слова навіяли Тарасові тяжкий настрій, довго не пускав його від себе, намагаючись розважити. Раз у раз змінювався настрій Тараса. Він то починав жартувати, особливо коли господиня надто

старанно частувала, то робився раптом замислений і ніби сердитий.

Вже на прощання Гребінка сказав:

— Ми, Тарасе, в нашій літературі щойно спинаємось на ноги — Котляревський та Квітка... Нам треба більше друкувати книжок та ще коли б розжитися на свою газету... Але де ж та культурна сила, що впряжеться в цього воза? Твій талант нам раптом засяяв сонячним світанком — і всі кинулись на твоє світло, запроменились надіями. А тепер, якщо почнеш писати таке, що й до друку не піде, що й читати його буде боязно, то і всім нам раптом знову засмеркає...

— Та вже годі про це, — примирливо вимовив Тарас і попрощався.

Дощовий петербурзький вечір змінила ясна біла ніч. На вулицях навіть не засвічували ліхтарів. Незважаючи на досить пізній час, народ не поспішав по домівках. Не поспішав і Тарас. Він все блукав і блукав чепурними набережними, спинявся то на одному, то на другому мості й довго дивився в німотний плін води. Людей ставало все менше, почали затихати вулиці. Бредучи замислений, Тарас побачив поблизу Зимовий палац та могутніх кам'яних левів над сходами до Неви.

Уже тільки окремі постаті поспішали площею і тільки де-не-де світилися вікна в грандіозному царському палаці. Шевченко поволі віддалік пішов довкола нього. Один по одному, немов дочекавшись нарешті його, гасли в поверхах палацу останні вогні. В тьмяному присмерку білої ночі могутнє громаддя, наче в казці, поставало над Невою, обтяжене химерною красою і пишнотою численних різноманітних колон, орнаментів, скульптур, яким уже було тісно на стінах, і вони височіли над колонами на даху.

"Чого це я, — подумав Тарас, — мов той гайдамака з ножем, кружляю навколо цієї проклятущої озії..."

Побачивши непогашене вікно в палаці, певне в кімнаті караулу, він чомусь спинився і хвилину вперто дивився на нього. Але світло раптом блимнуло і погасло. Тарас рішуче пішов з площі.

Після вечірнього дощу Літній сад зустрів його проходою широких алей і густим запахом нічних квітів. Пройшовши повз Кав'ярний будиночок, він завернув до

своїх старих знайомих — численних статуй обабіч алей. Сів на лаву, відчуваючи потребу зібратися з думками. Нікого вже не було в саду. Він сам серед буйної повені рясного гілля і кущів. І біла ніч тут темніша й одвертіша... Ні, він не може звільнитись від думок, що їх навів Гребінка "Поет без друкованих творів!.. Отаман без війська!.." Так, він не може без війська. А він має про що говорити до людей, до всього світу! Говорити? Ні, гукати на гвалт, кричати скривавленим серцем! Усі повинні почути його поклик, у кого ще душа жива.

Неподалеку з бічної алеї виринула темна постать і збила на льоту його думку. Хтось наближався до нього. Якийсь запізнілий пияка, що ніяк не втрапить додому. У військовому кітелі, високих чоботях — офіцер. Він підійшов упригуп і раптом бухнувся на лаву поруч.

— Чорти б їх брали! — заволав він. — Чому не горять ліхтарі? Непо-р-рядок! А м-може, вже р-р-ранок? Чому немає двірників на вулиці? Ч-чорт! Як я доберуся додому?

Він раптом нахилився до Шевченка. Тарас відсунувся.

— Чекайте! — вигукнув п'яний. — Я з вами зустрічався. Де я з вами зустрічався? На іменинах генерала Вільде? Ні, не там. У графині Ізмайлової? А, чекайте! Та ви ж художник! Той, що продав мій портрет... Нарешті я вас зустрів!

— Пане відставний ротмістре, — повільно й рішуче вимовив Шевченко, — дайте мені спокій. Що вам треба?

— Ні, ви скажіть, пане художник, нащо ви повісили портрет ротмістра Апрелева на циркульні? Як ви насмілились?

— Слухайте, колишне ваше благородіє, — із злістю проказав Шевченко, — якщо ви не підете звідси, я...

— Загрожуєте?.. Кому? Усій Росії загрожуєте!

Шевченко плюнув убік, підвівся й пішов. Ротмістр підхопився вслід, намагаючись здогнати його.

— Я вимагаю сатисфакції. Присилайте секунданта. Моя колекція пістолів до ваших... Ах, чекайте, її вже нема. Продана! Але ми будемо стрілятися! Ось вам моя візитна картка...

Він раптом посковзнувся і впав.

— Сто п'ятдесят шпіцрутенів! — заволав він на весь сад, борюкаючись на слизькому після дощу місці. — Куди дивиться околоточний, поліцмейстер, міністр!.. А коли посковзнеться і впаде його величність... Імператор у баг-

нюці!.. Кан-н-налії! Всіх на Двірцеву площу! В одну шеренгу! З пр-р-равого флангу!.. По пиці! По пиці!.. Іменем його величності!.. Од міністра до солдата... усім!

Шевченко спинився і слухав. Потім підбіг до безпорадного ротмістра і, підвівши його, допоміг дійти до лавки.

— Пардон-н, — бурмотів той безпорадно. — Мерсі. Дуелі не буде. Беру виклик назад... Ех, пане художнику, шкода, що попливли мої коні за борги, уся стайня. От би ми з вами...

Але Шевченко вже не слухав. Якесь думка раптом блиснула в його свідомості. Він немов загорівся весь. Щось белькотів ротмістр, але Шевченко вже поспішав додому. Тепер він знає, чого шукав на площі біля палацу...

Хлопці-академісти на своїх постелях навіть не поворухнулись, коли він проходив до себе. Щільно зачинив двері, засвітив лампу й сів до столу, міцно стиснувши голову. В одну шеренгу... З правого флангу!.. Ха-ха-ха...

Ні, це не сон. І не марення. Він ніби бачить перед собою величезний зал у царському палаці, довкола якого блукав цієї ночі, яскраво осяяний відсвітами дзеркал і кришталю. Вишикувались за рангом найвищі сановники. В орденах, медалях, широких стрічках через груди. Цар Микола, високий, стрункий, з суворими банькатими очима, разом з тонкою, довгошиєю царицею проходять повз шеренгу, придивляючись до застиглих облич. Тільки очі в кожного, мов приворожені, обертаються слідом за своїм повелителем. Цариця сідає на дзиглик, і надзвичайна тиша стає ще глибшою. Ніхто не поворухне язиком. Тріснув угорі вогник свічки й заметався безпорадно. І знову запанувала мертва тиша.

— Ма-а-алчать!.. — не своїм голосом кричить цар. І хоч усі й без того мовчать і тільки тремтять, цар підходить до найстаршого і щосили дає йому ляпаса по пиці. Той меншого в пузо — аж загуло!.. А той собі ще меншого межі плечі. Той меншого, а менший — малого... І вже відбувається генеральний мордобій по всій Росії. Темп його швидшає й швидшає. Уже тільки миготять блискавичні, ледве вловимі для очей картини: губернатор б'є в обличчя чиновника, чиновник б'є меншого за себе, поліцейський офіцер б'є городского, городской обробляє кулаками якогось міщанина, ведуть крізь стрій напівголо-го солдата — шпіцрутени... А під величезною скиртою хліба в панській економії січуть батогом кріпака...

І крізь миготіння батогів і шпіцрутенів, крізь ляскання і галас чути голос царя: "Деспотизм є суть мого царювання, бо він у згоді з генієм нації. Той, хто зрозумів це, гідний нагороди..." І враз обривається галас, і в несподіваній паузі чути гучний регіт.

— М-а-алчать!.. — знову гукає цар і... зникає...

Шевченко намацує біля себе перо. Поволі народжується з-під пера літери — "СОН". І вже швидко пишуться рядки:

У всякого своя доля
І свій шлях широкий...

Невиразно вимальовується на стіні перед ним "Вдови на хата". У вікно проситься ранковий промінь.

4

Княжна Варвара на прощання перехрестила і поцілувала Глафіру. Відчуваючи, — хоч і без видимої причини, — що на цей раз вони розлучаються надовго, Глафіра палко обняла Варвару і розридалась у неї на грудях, немов просила прощення. Варвара Миколаївна пригортала її до себе, цілувала туго зачесане чорняве волосся своєї подружки й вихованки, думаючи про те, що вона старша за Глафіру на цілих чотирнадцять років. Як це багато... Боже, як багато!..

Коні нетерпеливилися перед панськими покоями маєтку Дуніна-Борковського, брязкотіли збруєю. Темно-гнідий нервовий кінь з нашорошеними вухами мотав головою аж до свого лискучого коліна, немов старанно вклонявся панству, яке вийшло з покоїв і ніяк не могло розпрощатись біля високого мурованого ганку.

Нещодавно Глафіра вийшла заміж за сина одного з сусідів Репніних — генерала Дуніна-Борковського. Про це одруження вона боялась навіть мріяти, хоча й знала про почуття молодого Дуніна-Борковського до себе. У Репніних вона була приймачкою, дівчиною без віна, без родовитих батьків і без будь-яких корисних зв'язків. Вона не мала надійного притулку, і Репніни взяли її до себе. Варвара, що так багато уваги приділяла бідним і невлаштованим у житті людям, взялася за виховання дівчи-

ни. І незабаром Глафіра стала своєю в сім'ї Репніних і щирою юною подругою Варвари.

Єдине, чого не звіяряли вони одна одній, — це мрій про своє майбутнє. Одна з них жила своєю мрією, друга — боролася з найменшим порухом думки про мрію. Приїзд Шевченка до Репніних збудив у Глафіри сподівання стати професійним художником. До цього вона відчувала тяг і наполегливо працювала з пензлем. Серйозно на це дивились і Репніни. Майбутній художниці для роботи було навіть віддано в головному будинку окрему кімнату. Та й справді, хіба можна було не захопитися за таку щасливу нагоду, як приїзд до маєтку видатного учня великого Брюллова, щоб хоч трохи повчитися в нього. Кому ж, як не Шевченкові, було ясне становище бідної дівчини-приймачки в багатих людей. Він допомагав їй охоче, побачивши в дівчині іскру справжнього обдаровання. Він навіть заохочував її до роботи й щиро радів, відчувши в дівчині проблiski радості не тільки від успіхів у майстерстві, але й якоїсь іншої, глибокої, затаєної і, може, навіть передчасної.

Коли син Дуніна-Борковського почав частіше бувати в Репніних і часом з особливою увагою розмовляв з Глафірою, цьому не надавали особливого значення.

А тим часом дівчина щодалі більше захоплювалася мистецтвом. Невеличка подія ще більше запалила її. Одного разу Шевченкові дали прочитати вірш старшої сестри Глафіри Олександри Псьол "Свячена вода". Шевченко розхвалив вірш. Через нескладний хід логіки Глафіра прийшла до думки, що їх сім'ї взагалі притаманна творча обдарованість. "Як чудово, — не раз мріяла вона, прокинувшись серед ночі, — я буду художницею, а Олександра — відомою українською поетесою".

Одруження з Дуніним-Борковським було несподіваним не тільки для Варвари Репніної, а й для самої Глафіри. Вона любила затаєною любов'ю цього юнака, але не дозволяла собі й думати про подібне щастя.

Весілля було не дуже бучне, але родичі приїхали навіть із столиці. Варвара була на весіллі. І хоч як тоді була захоплена своїм щастям Глафіра, все ж вона помітила в очах подруги глибоку тугу, після чого — Глафіра це вже добре знала — наставала безсонна ніч, скам'яніла замисленість і поривчастий молитовний екстаз Варвари перед образами в своїй кімнаті.

"Вона не захоче тепер, — думала Глафіра Дуніна-Борковська, — бачити мене часто, їй це нелегко в її тридцять п'ять років". І справді, тільки через два місяці після весілля навідалась до неї Варвара, та й то їдучи повз їх маєток разом з Капністом.

Нарешті Варвара чомусь поспішила до коляски. Молодий Дунін-Борковський, гарний і поштивий, допоміг їй сісти в фаєтон. Капніст обійшов фаєтон і сів поруч Варвари. Востаннє мотнув головою темно-гнідий кінь, прощаючись з гостинною стайнею.

Уже виїхали за село, а Варвара і Капніст не прохопились і словом. Олексій Васильович скося поглядав на скуту в незручній позі Варвару Миколаївну. Вона відкинулася на м'яку подушку і спрямувала нерухомий погляд перед собою вгору, немов стежила за невеличкою молочною хмариною, що швидко розтавала і зникла в ясному небі.

— Вам недобре? — нарешті спитав Капніст.

Вона мовчала й далі. І лише згодом, коли фаєтон уже пірнав у хвилях неозорого жита і загубився в ньому, як дитячий човник, раптом спитала:

— Вам здається, що вона тепер щаслива?

— Ну... як і більшість жінок, що одружуються не з примусу, а по любові...

— Не зрозуміли мене, Олексію Васильовичу. Можна бути щасливою, і можна тільки вважати себе щасливою, і навіть щиро.

— Розумію.

— Я кажу про перше.

— Що ж, очевидно, вона по-справжньому щаслива. Я не бачу підстав думати щось протилежне.

Варвара знову подумала хвилину і так само, не повертаючи обличчя до Капніста, а все дивлячись у небо, хоч та хмарина давно вже розтанула і зникла в голубій спеці, сказала:

— Справжнього щастя й не можна побачити. Його можна тільки відчутти... серцем, душею. А це дано не всім. Я, звичайно, не думаю, що Глафірі це не дано, ні... Я про неї високої думки. Але як часто люди помиляються, вважаючи себе щасливими.

— Згоден з вами.

— Але не цілком розумієте мене.

Капніст вибачливо усміхнувся:

— Підкажіть мені.

— О!..

Вона рвучко повернулась до нього. Очі її заблищали, як бувало завжди, коли вона говорила з почуттям, намагаючись когось у чомусь переконати. В таких випадках шкода було не погоджуватися з нею, стільки відчувалось у її голосі впевненості й просто дівочої щирості.

— Олексію Васильовичу, не подумайте, що я хоч на одну мить позаздрила Глафірі.

Капніст виставив уперед долоні, ніби захищаючись від несподіваного нападу:

— О, мені це й на думку не спадало!

Варвара говорила далі:

— Ви так добре знаєте моє серце, знаєте й те, що я, не вагаючись, віддала б своє щастя заради іншої гідної того людини. Чим була б моя віра без цього? І от я дуже боюся, що Глафіра, здобувши раптом щастя, забуде про інших, і в душі її погасне мука і молитва за них, і щастя її обернеться на велике, бездонне горе її і разом моє, бо ж ніхто, як я, не сів стільки в душу її... Мені дано бачити і розуміти, що, давши несподівано їй щастя, наш Бог тільки перевіряє її віру. Невже вона не побачить в усьому Його вказуючу десницю? О, це було б велике горе!

— Вам слід було наставити її.

— Саме заради цього я й погодилась заїхати до них. Але ще й досі Глафіра може говорити й думати тільки про своє щастя. Ні про що інше нездатна вона думати тепер. Це страшно.

— Я теж помітив це, але так звичайно буває і я не побачив у цьому нічого дивного... Дівчатам з палкою вдачею властиве саме це в перший час по одруженні.

— А може, — висловила в роздумі Варвара Миколаївна свій здогад, — треба бачити в цьому руку провидіння, що послало цей іспит не Глафірі, а мені... Щоб випробувати мою стійкість і відданість. Чи достатньо я тверда перед спокусами. Ви мене розумієте, Олексію Васильовичу?

— Звичайно.

— І певне, вважаєте, що я надто заношуся в думці про саму себе?

— Ні, це все можливо. Більше того...

На його обличчі майнула тінь якоїсь раптової думки, і він обірвав сам себе.

— Що — більше того? Ну, кажіть. Не мовчіть! Ви знаєте, мені можна все сказати. Я з вами одверта, як ні з ким.

— Ви знаєте, Варваро Миколаївно, що я з вами також завжди щирий і одвертий і що — а це найголовніше — усі справи вашої сім'ї, як її друг, я беру надто близько до серця. Я втручаюся в такі справи усіх вас, які — мені так здається — і князь Микола Григорович, і княгиня не відкривають навіть своїм родичам.

— Який довгий і, я певна, непотрібний вступ.

— Перше ніж висловити свій здогад, я хочу знати, чи готові ви зараз слухати про це.

— Ви й зараз, як уже не раз, хочете говорити про Тараса Григоровича?

— Про нього.

— Я заборонила вам говорити про його слабкі звички, які ми з вами не схвалюємо.

— Я не про них.

— Що ж, кажіть.

— Варваро Миколаївно, а може, і Тарас Григорович — це лише випробування вашої відданості тому, хто...

Капніст показав угору.

— Тоді я це випробування витримала...

— Перевірте свої почуття ще і ще...

— Ви маєте сумнів?

— Варваро Миколаївно, ви самі звіряли мені свої таємниці, показували навіть Шевченкові листи. Пам'ятаєте його цидулу, в якій він звертається до вас на "ти"?

— Як брат до старшої сестри. Між іншим, його тактовність, незважаючи на відсутність світського виховання, підказала йому не повторювати це. Він мені часто пише й тепер, і його листи, повірте, просто чудові.

— Пообіцяйте мені, що, коли він знову приїде в наш краї, ви дозволите мені вмовити по-дружньому Тараса Григоровича не приїздити більше до Яготина.

— Щоб ми не зустрічались?

— Конче треба зробити так, як я раджу.

— Отже, ви не вірите, що я витримала те випробування, про яке ми кілька хвилин тому говорили?

— М... м... бачте, Варваро Миколаївно, хіба я можу дозволити собі не вірити. Але... хто знає, як буде тоді, коли він приїде знову. Я маю відомості, що ореол слави навколо цієї видатної людини росте, а це...

— Ну, Олексію Васильовичу, а я вірю в силу свого духу і не дозволяю вам ні від мого імені, ані від самого себе говорити з Тарасом Григоровичем про те, про що ви в мене щойно питалися.

Капніст покірно на знак згоди схилив голову.

5

Дома Варвару Миколаївну ждали гості: її молода подруга Марія Селецька, дочка сусіди-поміщика, з братом і юний гусарський офіцер, родич Глафіри. Він обов'язково хотів дочекатись приїзду Варвари, щоб почути що-небудь про свою родичку, яку вже давно не бачив. Гості разом із старою княгинею відбували обов'язкову прогулянку в парку. Капніст, побачивши серед молоді господиню, не заходячи до будинку, приєднався до них. Варвара пішла до себе і, поспіхом переодягнувшись, теж вийшла до гостей.

Капніст уже почав розповідати про відвідання Глафіри, коли всі побачили в парку Варвару і спинились чекаючи. Княгиня після хвороби почувала себе ще кволою, і Капніст підтримував її під руку. Розмова обірвалась. Марія побігла назустріч Варварі, й обидві, обнявшись, підійшли до гурту.

Варвара подорожувала всього п'ять чи шість днів. Але, як завжди, зустріч її зі старою і немічною матір'ю була зворушливою. Коли Варвара виїздила, мати ще не підводилася з ліжка. Тепер дочка була приємно вражена помітною зміною в здоров'ї матері на краще. Пішли поволі понад озером широкою липовою алеєю.

Варвара почала розповідати про свою подорож. Докладно змалювала життя Глафіри, зробивши цим приємне гусарському офіцерові, що раз у раз дякував їй за радісні звістки. Звичайно, вона жодного слова не сказала про свої сумніви щодо щастя Глафіри, про яку вони з Капністом розмовляли в дорозі. Не слід було нікого тут розчаровувати.

Князя Репніна в маєтку не було вже кілька днів. Він ще не повернувся з Седнева, де гостював у Лизогуба. Здоров'я його щодалі гіршало, і всі непокоїлись, чи не сталося з ним чогось у дорозі, хоча князь і взяв з собою свого постійного іноземного лікаря, якого вивіз із Саксонії, ще коли був там генерал-губернатором чи, як його

там вважали, віце-королем. Особливо непокоївся Капніст, в якого були до князя справи.

Княгиня раптом згадала, що серед пошти на столі в князя є лист для Варвари.

— З Швейцарії від Ейнара?.. — спитала Варвара, хоч і знала, що її наставник дуже скупий на листи, а нещодавно був від нього лист, і другого не буде, поки вона сама не відпише йому.

— Ні, — відповіла княгиня, — з Петербурга, можливо, від Шевченка.

Варварі хотілось відразу ж бігти до будинку і прочитати лист, на який вона вже чекала, але, впіймавши на собі багатозначний погляд Капніста, не залишила товариства. Марія Селецька притиснула лікоть Варвари до свого, прошепотіла:

— Так хочеться знати, про що він пише. Певне ж, у нього є новини.

Селецька була доброю знайомою Тараса Григоровича. Один час Варвару навіть тривожило це їх знайомство. Вона ніяк не могла зрозуміти, що спільного в Шевченка з цією вісімнадцятирічною панночкою. А Марія добре знала твори Шевченка і пишалася тим, що Тарас Григорович під час одних відвідин їхньої садиби записав їй в альбом свій вірш. Тепер вона допомагала Варварі ширити серед знайомих недавно видану окремою книжечкою Шевченкову "Тризну".

Варвара Миколаївна не залишала матір до кінця прогулянки. Лише коли всі повернули до будинку і мати пішла відпочити до себе, а решта розійшлись по веранді й вітальні, Варвара й Марія покинули всіх. Марія Селецька пішла до кімнати Варвари, щоб там зачекати на неї. Але чекати довелося трохи довше, ніж дівчина сподівалась. Нарешті Варвара прийшла з почервонілими очима і підупалим настроєм.

— Його лист дуже сумний, — промовила вона тихо, і Марія відчула в її голосі неподолане тремтіння. — Але вернімося в парк, на повітря.

Вони пішли в далекий куток парку, де ніхто зі своїх не міг їх зустріти.

— Щось прикре в Тараса Григоровича? — спитала Марія.

— О так, багато прикростей!

— Розповідайте ж, розповідайте...— просила дівчина стривожено.

— Деякі друзі не виправдали його надій, навіть сам секретар Академії Григорович, якого Тарас Григорович в розмовах називав своїм батьком. А справа з визволенням братів і сестер не посунулася на жоден крок. Коли б я мала свої кошти, я не вагалася б і хвилини. Його рідні були б вільні. Але я вже давно роздала все моє бідним людям, яких спіткало якесь горе.

— Я певна, — сказала Марія, — Тарас Григорович такий сильний, що подолає всі перешкоди, труднощі.

— Він тепер готує нове видання — серію гравюр "Живописна Україна", — розповідала Варвара. — Це дасть йому звання вільного художника і допоможе визволити з кріпацтва рідних. Буде зроблено багато випусків цієї серії і розпродано. Треба допомогти йому продати альбоми. Адже на них — життя нашого краю, й освічені люди охочі їх купуватимуть.

— Я з радістю візьмусь за це, — вигукнула панночка.

— О, я забула сказати, що він тебе вітає і цікавиться твоїми новинами.

— Справді? — В дівчини з радості заблищали очі. — Це приємно, що він мене не забуває.

— Про тебе не забув, а Капніста, з яким так здружився, забув навіть на ім'я і називає в листі Василем.

Обидві розсміялись.

— Він чудовий! — вигукнула Марія і підхопилася з лавки. — З ним завжди було весело.

Вони звернули на галявину і пішли просто по отаві.

— Ні, не завжди, — в задумі проказала Варвара, повертаючи на алею, що вела до будинку.

Увечері, після чаю, всі зійшлися в малій вітальні. Молодша сестра Варвари Тетяна і Марія Селецька сіли до рояля. Княгиня, почувавши себе втомленою, не вийшла. Молодий гусар, слухаючи гру, одночасно переглядав тут же на роялі купку нот. Натрапивши на невеличку книжечку віршів, він почав гортати сторінки. Потім узяв книжку, пішов у крісло в дальньому кутку і одним духом прочитав до останньої сторінки.

— Чим ви, друже, так захопилися? — питався в нього Селецький, заглядаючи в книжку.

— А ось, прошу вас, — він подав книжку.

Петрові Селецькому минав двадцять третій рік. Його становище не вимушувало молоду людину шукати собі службу. Але він рішуче взяв лінію на службову кар'єру. Здобувши добру освіту, зокрема і в Київському університеті, де закінчив правовий факультет, він через знайомих свого батька, генерала у відставці, недавно домігся посади в канцелярії київського генерал-губернатора. Посада була зовсім незначна, але це Селецького анітрохи не розчаровувало: усе ще було попереду. До Яготина він навідувався частенько, здебільшого з сестрою, що мала тут подруг. Під час перебування в Яготині Шевченка Селецький не раз зустрічався з ним. Одного разу всім сподобалась ідея написати оперу. Шевченко мав створити текст, інші — музику. Природно, з цієї витівки нічого не вийшло: вони всі були люди різних поглядів і надто часто не мали єдиної думки, їх розмови, особливо вечорами у вітальні після чаю, обертались часом на палкі дискусії, хоч ніколи не закінчувалися сваркою. Селецький перегорнув книжечку.

— Цю поему я слухав тут у читанні Тараса Григоровича, а з місяць тому перечитав ще. Марія за вашим, Варваро Миколаївно, дорученням продавала її нашим знайомим. Але тут якісь помітки на сторінках?..

— Ні, — сказала Варвара, — це я вписала викреслені цензурою рядки. Дивуюся, що там знайшла цензура недозволеного. Прекрасна поема, емоційна й глибока.

— Насмілюсь зауважити, — відповів Селецький, — що ви трохи переоцінили твір. Я пам'ятаю повний текст, і мені здається, що в цензора, напевне, виникли ті ж запитання, які виникають і в мене.

— Які ж це питання?

— Ну, наприклад, — про кого цей твір? Хто померлий герой поеми?

— І як ви це собі пояснили? — немов допитувала Селецького Варвара.

— Не можу вам довести, але мені здається, твір навіяний якимись певними настроями, які сучасне суспільство в своїй основі не поділяє і ніколи не буде поділяти...

Дівчата вже припинили гру і всі повернулися до Варвари й Селецького. Тільки Капніст ходив по вітальні, спинявся біля вікна, роздивляючись щось у парку, і вдавав, що суперечка його зовсім не цікавить.

— Хіба геній, — заперечила Варвара, — якому дано так багато, повинен прислухатись до того, що в суспільстві дозволено і властиво всім?

— Я такого й не вимагаю, — став обережнішим Селецький, — я хочу тільки виправдати цензора, який міг прочитати в поемі те, що дозволяти він не має права. Адже цензорів за подібні речі карають...

— Гауптвахтою, — кинув здаля Капніст і знову одвернувся до вікна.

— Не думаю, що саме так, але якісь гуманні засоби стягнення, певне, існують... — провадив далі Селецький.

Капніст обернувся знову:

— Ні, саме такі... Ось, наприклад, мені відомо, що не так давно за абсолютно безневинну і небунтівницьку повість "Гувернантка" в "Сыне Отечества" цензора посадили на гауптвахту. Але, даруйте мені, я так недоречно втрутився в вашу розмову.

— Однаково, — сказала Варвара Селецькому, — не можна виправдувати цензора, який боїться гауптвахти, коли поет, який написав це, не боїться Сибіру...

— Але ж автор прозоро натякає, що герой його поеми Рилєєв. Герой часом навіть висловлюється віршами цього поета-декабриста, засудженого до смертної кари і страченого...

Побачивши жах в очах Варвари Миколаївни, він обірвав сам себе на слові.

— О Боже! — вигукнула Варвара.

Її великі очі, здавалось, випромінювали гнів, і вся постать нагадувала запального промовця. Селецький, щоправда пізно, збагнув свою безтактність і поспішив виправдатись:

— Я ж тільки хотів зрозуміти цензора — не більше.

— Інше, зовсім інше треба вам розуміти... Хто ж є ще в поезії, щоб любив він народ так, як Шевченко, — ось те, чого ви не зрозуміли в поемі. А ви ще дуже молодий і вам такі речі треба розуміти, поки не пізно...

Капніст одірвався від вікна і підійшов до Селецького.

— І це, Петре Дмитровичу, є головне. Шевченко примушує нас схилитись перед пам'яттю тих, хто через любов до народу наклав своїм життям. Оце тільки й треба було зрозуміти.

Відчувалась потреба змінити тему розмови. Панночки знову взялися до нот. Бурхлива музика обірвала дальшу

дискусію. Варвара Миколаївна, посилаючись на втому після дороги, пішла до себе. Коли музика затихла, Селецький, знизуючи плечима, сказав:

— Ну чому Варвара Миколаївна це прийняла так близько до серця? Дивно!..

Капніст стиха відповів:

— Ви ще були зовсім малою дитиною, Петре Дмитровичу, коли Сергія Григоровича Волконського, рідного дядька княжни Варвари, так само як і Рилєєва, засуджено було на смертну кару. Государ дарував йому життя і замінив страту на каторгу. Як тяжко переживала за нього Варвара Миколаївна! Як же ви можете в цьому домі говорити подібні речі?..

...Ще довго у вітальні гомоніли голоси і лунала музика. Варвара не повернулась до товариства. Вона відчувала, що повинна негайно, ще до сну, приборкати і думки, і почуття, що ось давно вже, ще з перших зустрічей з Шевченком, не підкоряються їй, а сьогодні, після відвідин Глафіри, немов повстали проти неї. Як важко було ховатися з ними в дорозі від допитаивого ока доброго і співчутливого Капніста. Але вона повинна дати лад своїм думкам, кріпити віру. Адже це так Богові треба, щоб вона залишалась у житті самотньою, так ою самотньою. Про це говорять їй усі — і мати, і сестри, і Капніст, і пише про це ж її духовний батько Ейнар зі своєї далечини. Що ж, хай буде воля Його! Але ж хто допоможе їй боротися з собою? Знову писати до наставника? Коли вона пише, це полегшує їй муки і дає лад її думкам. У наставника нещодавно померла мати, і він з батьком мужньо пережив це. Їм допомогла глибока віра... Але чому там, у вітальні, не перестануть грати і сміятись! Як це заважає їй... Вона довго не писала йому...

"О дорогий наставнику, які ви щасливі і як усе, що з вами трапляється, повинно кріпити віру!.."

В коридорі простукотіли чийсь легкі кроки. Вона впізнала. Це йшла Марія. Варвара Миколаївна поклала перо. Марія тихо постукала в двері. Який невчасний її прихід...

- Ви пишете листа?
- Так.
- Шевченкові?
- Ні, учителеві.

— Я чомусь подумала, що ви пішли до себе, щоб написати листа Тарасові Григоровичу. Коли відповідатимете йому, напишіть, що я продала всі двадцять п'ять примірників його "Тризны" і, якщо він захоче надіслати вам ще, я продам і ті.

— Напишу... Але чому тобі спало це на думку?

— Мені набридло, що вони там, у вітальні, знову почали розмову про Шевченка і "Тризну" і тільки Олексій Васильович захищає його. Мій брат чомусь не любить Шевченка, хоча сам ще нічого не досяг у житті й тільки ще мріє про кар'єру. Каже, буде колись губернатором. А тим часом він ледве домігся посади дрібного урядовця в канцелярії генерал-губернатора.

— Ти кажеш правду, Маріє. Більшість наших сусідів, коли говорять зі мною про Тараса Григоровича, намагаються знайти в ньому тільки щось негарне, темне в його душі. Останнім часом їм пощастило навіть вплинути на папа, і він теж змінився в своїх почуттях до Шевченка. Я тепер нічого не розповідаю папа про Тараса Григоровича і зовсім перестала бути з ним одвертою, щоб не розгнівити. Чому вони не люблять його? За що? А проте це доля всіх геніїв.

— Вони бояться, що він, ще зовсім недавно простий кріпак, підійметься вище за них. У нього талант...

— Пізно боятись, Маріє, він уже давно вищий за них. Та, мабуть, ти в свої вісімнадцять років і не зрозумієш цього...

— О ні, я це добре розумію. Я так багато розмовляла з Тарасом Григоровичем, особливо коли він бував у нас у маєтку, в Отрадному, так одверто, що він одного разу гаряче розхвалив мене. Я попросила його написати мені що-небудь в альбом, і він написав оті рядки зі своєї поеми — ви пам'ятаєте їх:

Вітер в гаї нагинає
Лозу і тополю.
Лама дуба, котить полем
Перекотиполе.
Так і доля: того лама,
Того нагинає:
Мене котить, а де спинить —
І сама не знає...

— Які сумні рядки, Маріє, вони сповнені тяжкого передчуття — і це в зовсім молодій людині...

— О, я ще тоді спитала саму себе: куди ж його жене доля, як те перекотиполе, і де спинить? Що він думав, коли писав ці рядки? І кого я не питала, ніхто не міг мені відповісти. Одного разу я спитала в батька, але він генерал і зміг тільки сказати мені: "Ніхто не може знати, куди накаже їхати начальство..." А Петро, який тоді якраз був дома, рішуче заявив: "А я знаю, куди його котить доля..." — "Куди?" — спитала я. "У Сибір!.." — почула я від нього відповідь. Він розсміявся, а мені стало страшно за Тараса Григоровича, аж заболіло серце. В мене ще й тепер, коли я згадую цей вірш, на серці тяжко. Ви мене чуєте, Варваро?

Але Варвара не відповідала. Вона одвернулася і щось пильно шукала в своєму ридикюлі. Марія глянула на неї збоку і раптом побачила її обличчя в сльозах. Вона не втирала їх. Дівчина відразу замовкла і тихенько навшпиньках вийшла з кімнати. Навіть у коридорі вона йшла тихо, не стукаючи каблуками.

Музика й гомін у вітальні не вгавали. Варвара ніяк не могла опанувати себе. Висихали сльози, поверталась ясність думки, але неспокій не зникав. Вона знову спробувала сісти до свого маленького бюрка, але потрібних слів, щоб закінчити лист до вчителя, уже не знаходила.

Прислухаючись до гри й вигуків у вітальні, вона думала: "Чому вони всі в один голос кажуть мені, що я мушу бути самотньою, чому лишають мені тільки зречення всього мирського, того, що так люблять самі? Чому? Чому? Чому?.. Нехай дадуть відповідь..." Металась по кімнаті, сама не розуміючи, що діялося з нею, не в силі ні приглушити свої думки, ні зрозуміти себе. Відчувала тільки, що і знову, як уже не раз, прийшла та жагуча ніч, коли якийсь дивний пекучий потік пристрасті вдирається в її істоту, ламає й нищить усе, навіть мислі її і страх за себе, за свою віру... Готуючись до сну, повернула ключ у дверях і стала перед великим дзеркалом. Дивилася сама собі у великі задумливі очі з імлою душевної муки. А її пальці наче поза її волею мляво розстібали сукню і численні дрібні гачки корсажа, визволяли невеликі, але ще не погаслі бліді груди, що так і не розквітли пишним цвітом здобутого кохання. Крізь відчинене вікно задуш-

лива ніч струмила запаморочливий аромат пізніх квітів. І, вже стоячи навколішках перед образами і майже непри- томніючи, вона шепотіла задихаючись:

— Боже милосердний! Я знову падаю. Падаю... Допоможи мені. Подай правицю і виведи на твердий берег...

Вранці, після безсоння, не доторкнувшись до сніданку, вона пішла до своєї кімнати і незабаром звеліла покликати до себе Капніста.

— О, вже бачу, — вигукнув він ще на порозі, свіжий, чисто поголений, веселий, — знову мігрень... Адже ж так?

— Олексію Васильовичу, ви просили дозволити вам умовити по-дружньому Тараса Григоровича, коли він знову з'явиться в наших краях, не залишатись у нас надовго. Це — заради мене. Я не даю вам такого дозволу. Я сама скажу йому це... Але, Боже мій, як ще нескоро він з'явиться тут!..

6

Наприкінці літа Гребінка з дружиною повернувся до столиці. Цього року їхня подорож в Україну, на свій хутір, тривала недовго. Справи, пов'язані з викладанням у кадетському корпусі, потребували від Гребінки завчасного приїзду до столиці. А в дружини був свій план — якнайраніше привести до ладу квартиру, щоб їх літературні вечори почалися не пізніш, як по відомих петербурзьких салонах. Була в неї й затасна думка — розписати стіни в своїй невеликій квартирі й умеблювати її так, як у салонах князя Одоєвського або в графа Михайла Віельгорського і його зятя Сологуба. Євген Павлович не раз оповідав про ці салони, які він регулярно відвідував. Звичайно, вони не мають коштів на таку обстанову і про все це можна тільки мріяти, але дещо вона таки зробить.

І з першою осінньою прохолодою, що так рано наставала в столиці, Гребінки зібрали друзів на свій перший після літа вечір. Господиня все-таки обставила свій будинок різними, надто незручними, але модними столиками, козетками, полічками, дешевими фарфоровими дрібницями та іншим претензійним непотребом. Проте сама залишилась такою ж гостинною, веселою і безпосередньою у поведженні, додаючи до вечірки ще більше затишку, невимушеності й тієї сердечної простоти, за яку так любили гості Гребінчині вечори.

За традицією тут читались нові твори, лунала музика, пісні, в міру і не дуже гостро дискутували, але явно віддавалася перевага дотепному анекдоту або добре розказаній цікавій, захоплюючій історії. Як і на всіх вечорах у Гребінок, Шевченко обов'язково був активним і невичерпним оповідачем й заводієм співу чи й танцюристом...

Добре спізвившись, прийшов Момбеллі. Коли підвелися, щоб перейти до вечері, він підійшов до Шевченка.

— Я купив вашу "Тризну", Тарасе Григоровичу, і прочитав її в колі моїх друзів.

— Ото ви марно згаяли час. Нікому не подобається.

— Навпаки, ті, кому я читав, були захоплені.

— А от і журнали, і газети пишуть про неї тільки погане. А там сидять люди метиковані, вони краще за нас з вами тямлять у цьому ділі. А ще ж вони не знають того, що покреслила цензура. Коли б знали, то й не так би вилаяли.

— Мабуть, в отих скороченнях цензури було ясніше видно, що герой поеми — один з проводирів тих, які вийшли колись зі зброєю на Сенатську площу?

— Е, мій юний друже! — засміявся Шевченко і поклав юнакові на плече руку. — Треба бачити в поемі тільки те, що там є, — не більше...

— Тарасе Григоровичу, ви обіцяли почитати мені свою нову поему.

— Хіба? — з удаваним подивом вигукнув Шевченко.

— В день вашого повернення до Петербурга, біля Великого театру, пам'ятаєте?

Шевченко знизав плечима, вдаючи, що не пригадує. А Момбеллі палко переконував його:

— Та як же ж, Тарасе Григоровичу? Невже не пам'ятаєте?

Шевченко уважно подивився в обличчя гвардійському офіцерові, немов вивчаючи його. Але в очах юнака ясніла така щирість і безпосередність, а лице забарвилось таким, майже дівочим, рум'янцем, що Тарас Григорович несподівано дістав з бокової кишені невеличкий рукопис і подав здивованому Момбеллі.

— Що це?

— Та поема ж моя. Мені один чоловік щойно повернув. Додому брав читати. Читайте й ви на здоров'я та іншим не давайте.

І Шевченко загадково розсміявся. Момбеллі заховав складений рукопис до кишені і, подякувавши, відійшов.

— Сідай же до столу, Тарасе! — гукав до нього Гребінка.

І Тарас пішов до столу, де вже точилася весела розмова. Незабаром він забув про свого молодого приятеля, а коли пізніше згадав, раптом виявив, що Момбеллі за столом не було.

Гребінка нахилився до Тараса:

— Кого ти видивляєшся?

— Був тут оцей хлопчина з гвардійців і зник десь...

— Момбеллі?

— Еге ж.

— У мене в кабінеті. Каже, ніби голова заболіла, чи що. І від частування відмовився.

— Я його навідаю.

— Та не турбуйся, Тарасе, хлопець, мабуть, трохи погуляв у компанії, та й усього. Молоді офіцери!.. Ну, коли хочеш, то піди до нього, і якщо голові полегшало, то тягни його до гурту.

Момбеллі, збуджений, ходив по кабінету і раз у раз повторював рядки поеми. Побачивши в дверях Шевченка, він кинувся до нього:

— Росія не чула подібного!..

Він ухопив Тараса за руку і щосили потряс її з радісним блиском в очах.

— Прочитали вже?

— Ваша поема незвичайна. Коли б її надрукувати за кордоном і поширити тут між людьми, вона потрясла б Росію. А зараз хочу вивчити напам'ять хоч би частину.

— Давайте сюди рукопис, — тихо й рішуче вимовив Тарас.

— О ні, ні! Залиште мені на якийсь час. Я прочитаю поему своїм друзям. У нас гурток вільнолюбної молоді. Вони вивчать напам'ять вашу поему. Ми перепишемо її, і незабаром увесь Петербург прочитає цю разючу правду... Її вивчатимуть напам'ять.

— Ні, юначе, я не хочу, щоб ви передчасно познайомилися з графом Орловим. Спасибі вам за щире слово.

— Ой, як би я хотів познайомити вас з моїми друзями. Ви побачили б, які це сміливі й благородні люди. Ви дозвольте, ми прийдемо до вас, і ви прочитаєте нам свої твори. Не відмовляйте нам, Тарасе Григоровичу.

— Та я радий вітати в себе кожную добру, живу душу.

— Обов'язково прийдемо. Серед нас є талановиті молоді люди, наприклад Плещеев. Які в нього вірші! .

— З радістю познайомлюсь з усіма вами. Але, друже мій, не раджу переписувати поему.

— Боїтеся за нас?

— Шкодную вашу молодість... Пам'ятаєте недавню історію з хлопцями з Корпусу шляхів сполучення, які зажадали від офіцера кращого поводження з ними в класі й освистали його? Шеф жандармів і начальник Третього відділення Орлов побачив у цьому небезпеку для Росії, і з наказу царя їх заарештували, кинули в л'ях, били до непритомності й потім заслали на Кавказ у солдати, на війну. І це так з дітьми!.. А ви — офіцери. За читання і поширення твору, в якому викривається тиранія самодержця і висміюється мізерія монаршої особи — цариці, — цар знайде для вас кару незмірно тяжчу...

— Це — за читання, Тарасе Григоровичу, а що ж за створення поеми?..

— Е, мій друже! — вигукнув Тарас. — Давайте краще підемо до столу та вип'ємо по повному келиху доброго спотикачу...

Вони приєдналися до гурту гостей у їдальні. Рукопис залишився у Момбеллі.

7

Від тієї ночі, коли Брюллов показував востаннє Тарасові свою "Облогу", сплинуло чимало місяців. Карл Павлович ніколи потім не згадував про це. Він, як і раніше, був веселий і щирий у розмовах з Тарасом. І так само гучно розсипався його сміх і гримів гнів Зевса Громовержця...

Над деякими зі своїх картин до альбому "Живописна Україна" Шевченко працював у майстерні свого вчителя. І звання вільного художника, про що вже клопотався Тарас Григорович в Академії, мав одержати він як учень класу Брюллова. На цей раз на мольберті стояла уже закінчена для офорта картина "Дари в Чигирині". Шевченко дещо підправляв на ній тушшю. Брюллов давав йому свої поради ще кілька днів тому, і зараз розмова їх точилася зовсім про інше. Шевченко розповідав про своє листування з високими офіціальними особами з приводу

розповсюдження своїх гравюр в українських губерніях. Почувши, що Шевченко послав лист харківському цивільному губернаторові Муханову і просив його сприяти розповсюдженню "Живописної України", Брюллов здивовано вигукнув:

— Ну, Тарасе, знаючи тебе, ніколи не повірив би, що ти листуєшся з губернаторами. От признайся — лист твій не був щирий вже хоч би й тому, що ти, напевне, називав себе в ньому покірним слугою його превосходительства?

— Ну, чому ж, Карле Павловичу, нещирий? Мої гравюри корисні своїм спрямуванням, нічого в них крамольного немає. Губернатор повинен бути зацікавлений у поширенні серед освічених шарів населення мого альбому гравюр. А щодо "покірного слуги" його превосходительства, то ось дивіться... На Академію прийшов мені лист від університету, то начальство так і пише. — Він дістав з кишені листа й прочитав: — "Правление Императорского Харьковского Университета, желая приобрести для университета издаваемую Вами в картинах Живописную Украину, покорнейше просит Ваше Высокоблагородие, по выходе в свет сказанных картин, доставить таковые в Правление Университета..." От бачте, "ваше высокоблагородие"... То вже й я мушу тричі плюнути, а писати "ваш покорный слуга", хай би він стямився...

— Ох, Тарасе, нізащо не повірю, що губернаторів дуже цікавлять твої картини чи взагалі мистецтво. Напевне, тобі хтось протегував.

— Або навіть у генерал-губернатора... — засміявся Тарас. — Адже харківському генерал-губернаторові підлягають цілих три губернії на Україні. Але є ще й добрі душі без чинів, мої щирі приятелі, які беруться продавати серед знайомих білети на моє видання гравюр. Там, на Україні, я не почуваю себе самотнім, а коли це так, то, може ж, таки пощастить мені завершити це велике діло.

— Таки дивуєш мене...

— А то чим?

— Не маєш ні грошей, ні влади, ані добрих зв'язків, а де лише з'явишся, горнутья до тебе люди, наче ти їх благодійник чи старий приятель. Розкрий таємницю.

— Коли де зустріню щирю людину, Карле Павловичу, то і я щирий до неї. Ось вам . вся моя таємниця.

— Ну, сударю, цього занадто мало. Тепер такі часи, що людям зовсім не допомагає щирість. Потрібні гроші або влада. А щирість — хіба лиш на шкоду, сударю.

В голосі Брюллова прозвучала гіркота.

— Ні, — рішуче заперечив Шевченко, — треба мати серце, нагріте добром, і більш нічого.

Брюллово засміявся:

— Філософія щирості, сударю!.. А проте це нам знайоме. Були колись і ми людьми подібної філософії. А чого це нас навчило?

Він підхопився, пройшовся по майстерні. Шевченко повернувся до свого мольберта. По паузі, зовсім іншим тоном, Брюллово провадив далі:

— Пам'ятаєш, на мій вогник кілька років тому постукала одна особа. Вона стала моєю дружиною. Моя вдача не потребувала великого часу для цього. Щоправда, небагато часу потрібно було нам і для того, щоб розійтись. Я, Тарасе, мав з того добру науку, і моя філософія щирості захиталась...

Тарас підбіг до Брюллово.

— Ні, ні, Карле Павловичу, не захиталась тоді ваша філософія! Навпаки, укріпилася. Ми всі були захоплені вами, і ваше рішення й поведінка були для нас прекрасним уроком благородства. Ми розуміли, що цей ваш крок був протестом проти віроломства царя. Про його роль у цій історії ми чули від інших людей.

— Так, — ствердив Брюллово, — моя дружина була колишньою коханкою царя, і він просто збув її мені, коли настав час спекатись цієї коханки...

— От-от, — підхопив Тарас, — цар не раз до того дарував наречених своїм вельможам, і ті були раді одержати такий подарунок від свого повелителя й дякували йому все життя, а художник Брюллово, коли довідався всю правду, викинув царів подарунок за двері.

— Кажуть, государ був дуже невдоволений з мене... — сказав у роздумі Брюллово і заходив по майстерні. І лише за хвилину почав тихим, спокійним голосом: — Ні, Тарасе, не філософія то в тебе, а молодість... Так, лише молодість — поняття скороминуще і часом облудне. Сидить отака молоденька, наївна душа, схожа на тебе, у себе в майстерні з пензлем, пише собі картини й розповсюджує скрізь довкола невидимі промені, які може відчутити тільки Друга, така ж самісінька, душа, що проходить десь побли-

зу і, заплющивши очі, йде на їх джерело. І тоді — гуп-гуп у двері...

— А мабуть, саме так, — засміявся Тарас, — не інакше. І раптом хтось і справді постукав у двері.

— Наче в якомусь містичному оповіданні, — стиха прошепотів Брюллов і вже на повен голос гукнув: — Увійдіть!

На порозі став середнього зросту, досить грубенький, в добрій шубі чоловік, з повним, виплечаним обличчям і тонкими лініями губів.

— О! — вигукнув Брюллов, цілуючи гостя.

— Михайле Семеновичу! — крикнув, не тямлячи себе, Шевченко і теж кинувся цілувати і роздягати несподіваного відвідувача. — Оце гість! Оце гість! — говорив він. — Карле Павловичу, ми з вами — про добру, щиро душу, а до нас постукала велика душа, сам незрівнянний Щепкін!

— Панове, — ніби виправдовувався Щепкін. — Я, звичайно, вдерся до вас і несподівано, і не попередивши...

— І добре зробили, просто прекрасно! — щиро радів Брюллов. — Кращого гостя ми не могли б і уявити.

Вони посадили Щепкіна на канапі, самі сіли обабіч. Заважаючи один одному, Брюллов і Шевченко атакували Щепкіна питаннями про Москву, театр, спільних знайомих. Їдучи на початку року з України до столиці через Москву, Шевченко познайомився зі Щепкіним і близько здружився з ним. Цьому сприяла і спільна любов до України та її мистецтва, і щира вдача обох, і велика, глибоко прийнята серцями подібність біографій.

Обійнявши обох, — великий актор був старший за Брюллова на цілих одинадцять років, а за Шевченка майже вдвічі, — Щепкін із замилюванням оглядав кожного і, розтягуючи слова, наче смакуючи їх, відповідав на запитання.

— Тільки приїхав, — розповідав він, — першим обов'язком — до Александрінського. Там і схопив мене Віссаріон. Не дав і з акторами поговорити, несамовитий, забрав додому. Але від нього одразу сюди...

Він притис Тараса до себе, заглядаючи йому в очі. Брюллов дістав свого годинника.

— О, та вже давно час обідати. Милостиві сударі, вважайте, що ви мої бранці. Зараз я звелю запрягти коней — і за півгодини ми в Клея. Тільки, друзі мої, не робіть мені прикрості й не відмовляйтесь. Згода?

— Ой батеньку, Карле Павловичу, не попереджайте, — благальним голосом, виставивши долоні поперед себе, заговорив Щепкін, — у мене, голубчику, нічого не вийде сьогодні. Не до ресторанів. Ледве встигну заїхати до себе в гостиницю — і на репетицію. Та я й разу в житті, батеньку, не обідав у ресторані перед спектаклем. Як можна! Сьогодні починаємо. І прошу на "Горе з розуму". Заради цього й заїхав. Ну як же я почну гастролі без друзів?..

— Е, Михайле Семеновичу, — говорив Шевченко, — ми й без того давно вже подбали про це.

Він теж відмовився від ресторану.

— Ну що ж, сударі, почуваю — не перемогти мені вас. Але в такому разі — моя коляска, Михайле Семеновичу, до ваших послуг, — запропонував Брюллов.

— За це, батеньку, вдячний, вдячний. Від таких даяній ми, актори, ніколи не відмовляємось. Власного виїзду у мене тепер немає ані тут, ані в першопрестольній.

Брюллов вийшов розпорядитись щодо коляски.

— Ну, голубчику мій, як ви тут можете? — заговорив Щепкін до Шевченка. — На долю не ремствуєте? От і гаразд. Не слід гнівити Бога, не слід. Народові ще важче, а терпіння його безмежне.

— На оту свою долю, Михайле Семеновичу, не ремствую, але часом таки не втерплю, згадаю про неї на самоті та й скажу: а нехай тобі трясця!..

Щепкін зареготав, а потім замовк, подумав і, обнявши свого молодого друга за плечі, сказав:

— На себе ремствуйте, Тарасе, завжди на себе. Коли в чомусь не пощастило, то знайте: сам не подбав, пошкодував свого труда. Ми з вами ким були? А ким стали! Вас хоч добрі люди викупили, а мені довелося своїм горбом на вільну собі заробляти.

— Але ж, Михайле Семеновичу, мені розповідали, що вас викупив князь Репнін.

— Е, батеньку, не викупив, а купив.

— А мені ніхто не розповідав про це на Україні, — сказав Тарас.

— Діло давнє, Тарасе Григоровичу, призабуте. Та й князь довгі літа проживав за кордоном, очей людям не муляв, про нього й не говорили та так і забули. То вже, батеньку мій, я вам іншим разом про все доповім, а зараз — чую — Карл Павлович іде, час мені їхати.

Шевченко пошкодував, що розмова їхня на цей раз була короткою. А проте він знову того ж дня побачив Щепкіна. В Александрінському.

8

Давали "Горе з розуму" з Фамусовим — Щепкіним. І на першу виставу, як і на всі інші, нелегко було купити квитки, навіть задовго до гастролей. Проте незамінимий в таких випадках Елькан дістав для друзів ложу в бенуарі.

"Горе з розуму" зі Щепкіним столична публіка бачила в Александрінському кілька років тому, під час попередніх гастролей знаменитого актора. Але й ті, що бачили, теж прийшли. У фойє, в залі, в проходах панувало помітне пошвавлення. Дехто з глядачів з піднесенням розповідав про своє колишнє враження від гри Щепкіна або пробував тлумачити її по-своєму.

Поблизу ложі Шевченка і його друзів якийсь невідомий пан говорив розкішному, в орденах та стрічках, генералові:

— Прекрасна гра! А проте — не барин, ні.

Старий служака, смикаючи двома пальцями одвисле воло і повільно думаючи над кожним словом, відповідав:

— Еге... справді!.. Барин — це в крові! А... який з учорашнього мужика барин!.. Ха-ха-ха!

Невідомий пан, розуміючи, що його чути й іншим у ряду, підправляв себе:

— Але все ж таки геніально, знаєте, майже геніально! Я колись два рази дивився, але й на цей раз не втерпів, утрете.

Генерал перестав м'яти воло, а взявся накручувати на пальця довжелезний вус і немов знімав з вуса обірвані слова й розкидав довкола:

— Е... три рази?! Гм... "Дочку полку" я дивився три рази, а більш нічого... "Дочка полку" — це спектакль! О!..

Оперета "Дочка полку" Доніцетті свого часу нашуміла була в столиці. Вона сподобалась і Миколі Першому. Шевченко пам'ятав її. І він сердито одвернувся в другий бік, щоб не чути розмови.

— Ото саме на твоє черево... — промимрив він спересердя.

— Про що це ти? — здивовано поглянувши на приятеля, спитав Артемовський.

— Та це мені одна мордяка тут не сподобалась, у партері.

— Досі не звик, чи що?

До ложі увійшов Елькан.

— Михайло Семенович запрошує до себе в антракті.

— Уже і в нього побував? — здивувався Артемовський.

— Який би з мене театральний критик був, коли б я не познайомився з Михайлом Семеновичем. До його вбиральні справжнє паломництво. Геніальний артист! А яка професіональна чесність! Мені в адміністрації театру розповіли, що він прийшов сьогодні на спектакль за цілу годину до увертюри. Це актор, який грає Фамусова вже тринадцять років! Панове, тринадцять років! Сотні спектаклів! І прийшов прорепетирувати самого себе за цілу годину до початку. А наші актори навіть спізнюються, і їх доводиться чекати.

В залі почали пригашати світло.

— Сідай, Олександрє, та будемо дивитись, починають, — сказав Шевченко Ельканові. Він уже не хотів ні з ким розмовляти, а нетерпляче дивився на завісу. Поки не погасло зовсім світло, він ще раз оглянув театр, де глядачі поспішали зайняти місця, перед тим як підійметься завіса.

В сусідній ложі попереду сидів Каратигін і щось розповідав Брюллову, тримаючи його за борт піджака. В ложах навпроти і в партері Шевченко бачив багато знайомих облич. В одну з порожніх лож зайшов Віельгорський з дамами і зятем Сологубом. З сусідньої ложі до них відразу ж привітався Михайло Іванович Глінка. З партеру ловив їх погляд Нестор Кукольник, підтягнутий, з пишною зачіскою, у фрак. І серед інших Шевченко встиг розпізнати знайомі обличчя Григоровича, президента Академії Оленіна в першому ряді партеру, інших професорів Академії, Панаєва з дружиною, і біля них Белінського, похиленого, замисленого, певне, не в настрої або трохи хворого, і поблизу від них — Гребінку з дружиною. Тарас Григорович оглянувся на царську ложу. Самого, видно, не було. Він не дивився один спектакль тричі. Але в глибині ложі ясніли жіночі постаті. Біля бар'єра сиділа в кріслі стара гофмейстерша Баранова і, обмахуючись блідо-рожевим віялом, водила очима крізь лорнет по перших рядах партеру. Шевченкові про неї колись розповідав Жуковський. Говорив і про те, що вона

мала якесь відношення до визволення його, Тараса, з кріпацтва.

Лампи завісили зовсім. На зал падало тільки яскраве світло рампи. Оглянувшись ще раз на Баранову, Шевченко встиг побачити, як з глибини імператорської ложі підійшла до бар'єра цариця і сіла глибоко в крісло. Усміхнувшись сам собі, Шевченко повернувся до сцени. Артемовський прошепотів йому біля вуха:

— Тоді лаявся, як побачив у залі гидку мордюку, а тепер смієшся. Мабуть, наглядів щось гарненьке, приємне. Га?

Тарас ущипнув Артемовського за бік і розсміявся. Він загадав свій "Сон"...

Ніхто не ступне в залі, ніхто не грюкне дверима, не кашляне. Та для Тараса вже й не існує зал, повний людей, він не відчуває поруч себе нікого. Існують тільки розсунуті стіни в домі московського барина, аристократа і самодура, низькопоклонника на службі. Божественний Щепкін! Ні, не впізнати його в цьому московському барині, що йде по сценах в пишному куцому халаті в талію, в панчохах і черевиках. Він проходить напівтемним коридором і раптом:

Ба! Знакомые все лица.
Дочь! Софья Павловна, срамница,
Бесстыдница! Где, с кем!

Іронія Фамусова змінюється на роблений жах, на лайку, докір, і відразу щойно побачене викликає в його уяві давнє, таке знайоме в цьому домі, швидко белькотіння про те, що й покійниця-матір теж була такою...

Бывало, я с дражайшей половиной
Чуть врозь — уж где-нибудь с женщиной!

Настрої, пози, вирази обличчя й ритми змінюються блискавично разом з рядками вірша, навіть з окремими словами чи жестами... Нічого не можна пропустити, все, все треба почути, зрозуміти — цю велику правду геніального актора-творця. А який діапазон інтонацій, яке блискавичне перевтілення:

Век при дворе, да при каком дворе!
Тогда не то, что ныне.
При государыне служил — Екатерине!

Це про свого дядька-аристократа.

І знову — швидкий рух, і зміна пози, і зміна всіх ліній обличчя та інтонацій...

Когда же надо прислужиться,
И он сгибался в перегиб...

І найменшої фальшивої ноти, чи декламування, чи ритмічного наспівування, як було у старому класичному театрі. Усе, усе залишив за собою далеко позаду талант актора, і Шевченкові здається, що отут, у ці хвилини, могутність невеличкої постаті цього артиста — це тільки правда, натуральність пізнання глибин людських сердець і нещадне проникнення в душу героя п'єси... В радісному захваті від Щепкіна, полонений його талантом, Шевченко не чує, як лягає йому на плечі рука Артемовського і нахилиється його обличчя до Тарасового, як починають вони дихати ніби одними грудьми...

Лише один раз, на мить, коли публіка не втрималась і захоплені оплески обірвали гру Щепкіна, Шевченко і Артемовський глянули один на одного і всміхнулися, як юнаки, в радісному захопленні. Ззаду нахилився Елькан і прошепотів своє протяжне: "О!.." Шевченко кинув поглядом на Брюллова. Його обличчя було серйозне, зосереджене. Тарас знає: Карл Павлович не сприймає нічого в мистецтві відразу, безпосередньо. До справжнього мистецтва він підходить, глибоко і докладно аналізуючи його. І якщо Великого Карла щось зачарує, то радісний вигук прохопиться в нього не відразу. Так сталося й зараз. Брюллов раптом оглянувся на ложу, де сиділи його молоді приятелі, зустрівся поглядом з Тарасом, але звичайна в таких випадках усмішка не мигнула в його очах.

В антракті Шевченко з обома друзями зайшов до ложі Брюллова, але він так зосереджено слухав Каратигіна, що вирішили не переривати їх розмови. Молодь поспішила за сцену.

В Щепкіна уже був Белінський. Вони були друзями ще з московських років. Щепкін відкинувся на спинку канапи і, задоволений, відпочивав. Белінський стояв спиною до столу, обома руками ззаду спираючись на нього. Михайло Семенович зустрів молодих друзів втомленою привітною усмішкою.

Белінський щось розповідав Щепкінові і замовк, зустрівшись поглядом з Шевченком. Обидва вони не раз в останні роки зустрічались то в Струговщикова, то в Гребінки чи в інших спільних своїх знайомих і друзів на літературних вечорах, але їх взаємини ніколи не переступали межі простого знайомства. Нерозуміння Белінським "Гайдамаків" і його негативна рецензія на поему не сприяли особливому зближенню цих двох уже видатних людей. /.../ Щепкін посунувся на дивані, звільнивши місце Шевченкові біля себе. Поклавши йому на плече руку, він говорив:

— Ну, батеньку Тарасе, що там столична публіка, як там столична публіка? Дискутують? Мовляв, старіє Щепкін, старіє... Не той уже... Га?

— Що ви, Михайле Семеновичу! — вихопився був Елькан. — Та публіка захоплена вашою грою. Глибоко, тонко! Потішили столичну публіку, потішили. Фамусов — справжній барин!

— А от і не всі так думають, — сказав Шевченко. — Я ось підслухав, що говорили якихось двоє панів біля мене, і мало не вилаяв їх уголос.

— Ну, Тарасе Григоровичу, — спокійно зауважив Щепкін, — кожному дано своє розуміння мистецтва.

— Один панок каже генералові, — вів далі Шевченко. — "Для Фамусова Щепкінові бракує барського блиску". А генерал з незаперечною впевненістю каже: "Коли в крові немає барина, то і в грі не буде..." Я ледве втримався.

— А ви, батеньку, спокійно, — радив Щепкін, сміючись. — От Віссаріон Григорович теж так думає: артистові Щепкіну не пощастило показати справжнього барина. Ми вже ось і поговорили зараз про це. Чи не так, Віссаріоне Григоровичу?

— Гра твоя, Михайле Семеновичу, — відповів Белінський, — блискуча, але для того, щоб вона була ще й цілком довершеною, їй потрібен відтінок російського барства, чого я в тебе, мій найлюбіший, не постеріг.

Не хвилюючись і не втрачаючи звичайної доброти в голосі, Михайло Семенович сказав:

— А таки й справді, панове, в моїй грі мало барського кольору, мало. Є, а мало.

— Річ тут, панове, зовсім не в тому, — раптом втрутився в розмову Артемовський.

— А в чому? — трохи різко спитав Белінський.

— В тому, — відповів молодий, але вже популярний у столиці оперний співак, — що й на сьогоднішню, і на всі вистави з участю Михайла Семеновича продані всі квитки, а саме в ці дні у столиці дають італійську оперу, і там не всі квитки продані. Для столиці явище небувале! Та ще пригляньтесь до публіки: і присяжні відвідувачі опери прийшли сюди, а не туди, і публіка з інших шарів, яка і не дуже по театрах ходить, сьогодні теж прийшла. Я знаю таких, що зовсім не бувають у театрах, а на Щепкіна прийшли.

Белінський, що уважно слухав Артемовського, помітно пожавішав і потім заговорив швидко й захоплено, як про справу, вже продуману до того:

— О, артистичній душі Михайла Семеновича притаманна та електрична теплота, яка дозволяє його полум'яній вдачі так могутньо хвилювати нас. Пречудово спостеріг сьогодні Семен Степанович публіку в Александрінському: вона різна, й давно пора бути різною. А чому не вірила в правду мистецтва якого-небудь "Раю Магомета". А наш наймиліший Михайло Семенович причарував відвідувачів театру всіх шарів суспільства і вони прийшли на його голос. Прийшли, щоб змінити багато чого в своїх поглядах на мистецтво.

— Батеньку мій! — закричав театральню Щепкін зі свого дивана. — Та й так багато, занадто багато про Щепкіна, а ти ще й такі слова придумав... Прошу тебе — досить, хоч на сьогодні. Пожальй старого театального пацюка Щепкіна...

Усі засміялись. Але прийшов сценаріус і сказав, що мають починати наступну дію. Шевченка Щепкін випустив останнім. Вже у дверях він сказав йому:

— Ох, батеньку Тарасе, в мене аж голова обертом пішла від таких словес... А знаєш, — перейшов він на "ти", — мистецтво — в тонкості, а для цього треба відчувати міру. Ми з тобою і начулись, і набачились усіляких панів. Знаємо добре і московського барина. Але ж, батеньку мій, та хіба ж Фамусов такий уже великий пан? Просто підла і низька людина, хоч і в золоті увесь. Йому дано багато влади над безталанними маленькими людьми, а благородства душі — не дано. Зовсім не дано — навіть одного зернятка мізерного. Отакого його і треба грати на театрі...

Він легенько лягнув Шевченка по спині, послав йому потім навздогін свою милу усмішку й повернувся до вбиральні готуватися на вихід.

В останньому антракті Шевченко й Елькан пішли до протилежної ложі на своєму поверсі, де сиділи якісь Ельканові приятелі. Він конче хотів познайомити з ними Тараса. В тисняві фойє проштовхувались поволі, і спритний Елькан раз у раз вишоплювався вперед, а Шевченко відставав. Елькан уже не раз спинявся і чекав на нього.

— Не відставай, Тарасе, бо підуть і ми їх тоді не знайдемо.

Шевченко поспішав. Але раптом він спинився з подиву. З глибини величезного дзеркала на стіні блищали сині очі Ганни Закревської і всміхались до когось своїм чарівним світлом. Поруч неї стояла небога Тарновського, — обидві оглядали в дзеркалі й підправляли свої пишні високі зачіски. Тарас відчув, як його ноги раптом втратили силу, щоб відірватись від паркету і йти за приятелем.

— Тарасе Григоровичу! — гукав Елькан. — Тарасе! Ну ж бо!

Але Шевченко стояв, сторопівий і кумедний. Щоправда, натовп заважав добре приглянутись до знайомих постатей. Люди весь час проходили між ними. Але... але це були вони: Ганна вродлива і Надійка — небога Тарновського.

Здається, Елькан щось таки зрозумів. Він глянув на жінок збоку, безнадійно махнув рукою і пірнув у натовп.

Обидві жінки, оглянувши себе в дзеркало і ледь торкнувшись тонкими, в перснях, пальцями своїх зачісок, рушили далі разом з публікою. І лише тоді Шевченко знову здобув здатність рухатись, та й то лише слідом за своїми знайомими, яких він зовсім не сподівався зустріти в столиці.

Ще торік на балу в Вольховській серед багатьох нових знайомих він познайомився з Ганною Іванівною, молодю дружиною Платона Закревського, що посідав маєток у Березовій Рудці поблизу Пирятина. Недалеко відти був великий маєток другого брата Закревського, Віктора Олексійовича, колишнього ротмістра, з яким Шевченко здружився набагато ближче, коли подорожував по Україні. Тарас Григорович часто приїздив до братів, писав портрети, розважався в їх колі. Але щоразу потаємним бажанням його була зустріч з Ганною Іванівною, яку він

називав серед друзів Ганною вродливою, якій був тоді тільки двадцять один рік і якою захопився поет, не відаючи сам, що це на багато літ.

Тоді ж, на балу у Вольховської, після одного танцю Тарас попросив у своєї дами напівжартома хоч одну квітку на згадку з тих, що так доладно прикрашали її сукню. І так само напівжартома вона відмовила новому знайомому, хоч він і був гостем зі столиці. Проте Тарас Григорович таки умудрився відкрутити одну шовкову квітку на згадку собі. Чи відала Ганна вродлива, що й через рік і пізніше квітка ця не була загублена чи забута...

Чоловік Ганни Іванівни, Платон Олексійович, був тоді рівно вдвічі старший за свою дружину. Завжди зайнятий своїми справами, завжди заклопотаний і настроєний по діловому — на відміну від свого брата, штукаря й засновника гуртка поклонників Бахуса "мочеморд", — Платон мало приділяв уваги свосму другові життя. І Ганні Іванівні було приємно розважатись у товаристві, де неминуче горував Шевченко. Приємно було танцювати з ним, співати в гурті, де керував співом той самий Шевченко, мчати взимку тройкою в степу після вечері в гучному товаристві, де, звичайно, верховодив цей же невгамовний і невичерпний на різні витівки, пісні, анекдоти Шевченко. Її серце ніби завмирало і всю її істоту проймав якийсь приємний дроз, коли Тарас Григорович, цілуючи їй руку на прощання, затримував випещені пальчики зайву секунду в своїй грубій і дужій руці. Чи їй так здавалось, чи, може, пам'ять зраджувала, але вона не могла згадати, щоб так само почувала себе, коли освідчувався їй у свій час Платон Олексійович. А проте вона не промовила до Тараса жодного необережного слова. Може, вона боялася свого досить суворого чоловіка чи усвідомлення повної безперспективності подібних взаємин з Шевченком спиняло молоду красуню. Зрозуміло, Шевченко ніколи нічого не говорив Ганні Іванівні про свої почуття, та, як звичайно буває, вона їх безпомилково вгадувала, але ніколи не уникала Шевченкового товариства.

Коли Тарас наздогнав жінок у фойє і привітався, обидві були надто здивовані, а в очах Ганни Іванівни промайнув острах.

— Дивно, що я не побачив вас досі. Певне, ви в кріслах.

— У нас ложа, — озвалася чомусь зовсім тихим голо-
сом Ганна Іванівна, ніби боялась, що її почують сторонні.

— А з нами Григорій Степанович, і сестра, і її чоло-
вік, — заговорила радісно збуджена племінниця Тарнов-
ського. — Ой, але ж ви вже не встигнете побачити дядю-
шку — останній антракт. Ходімо зараз, ходімо ж, чому ви
так повільно йдете?

Шевченко мигцем глянув в очі Ганні Іванівні. Ні, він
не прочитав у них бажання запросити його до ложі.

— Здається, зараз закінчиться антракт, — сказав він. —
Ми не встигнемо.

— Еге, — лукаво вимовила панночка, — хіба ж ви знае-
те, хто в нашій ложі? Коли б знали, то самі побігли б...

Шевченко вибачливо всміхнувся:

— Хто ж це такий загадковий?

— Е ні, нехай буде сюрприз вам. Ганночко, не кажи й
ти Тарасові Григоровичу. Бачте, зацікавило... Тож ходімо
швидше. Та ось ми вже біля неї.

І в цю ж мить двері з ложі відчинились і з них вийшов
до фойє сам Григорій Степанович.

— Дядюшко! — стиха гукнула дівчина.

Тарновський побачив Тараса і відразу простягнув на-
зустріч йому руки.

— Про вовка помовка... — сказав він, сміючись, і ле-
генько підштовхнув Тараса до ложі. — Там вас конче хо-
чуть бачити і раз у раз згадують про вас.

Шевченко не опирався. І ще на порозі ложі зустрівся
поглядом з Віктором Закревським. Той підхопився на-
зустріч, перекинувши навіть стілець.

— О!.. — тільки й вимовив він.

Обнялися.

— Бійся Бога, Вікторе! — говорив Шевченко. — Ти вже
який день у столиці — а я й не знаю. Оце прия-
тель!.. — Тарас звернувся до присутніх знайомих: — Я до
нього то й на добру сотню верстов гака роблю, щоб тіль-
ки побачити оцього товстуну в халаті, а він поруч у ло-
жі — і не озивається. Гай-гай...

— Вчора тільки добрались до вашої столиці, — виправ-
дувався Закревський, кивнувши на своячку. — Та як по-
чали з Ганною по всіх кінцях метатися, то ще й досі не
отямились. А як добре, що я тебе отут побачив...

Він розповідав про якісь свої справи в Петербурзі, в
яких Шевченко нібито мав йому допомагати, але Тарас

майже не слухав: біля нього сиділа Ганна вродлива і мовчки, чомусь з легким хвилюванням оглядала зал. Обличчя її розрум'янилось трохи більше, ніж звичайно, груди злегка хвилювались. У залі не було душно, але вона обмахувалась невеличким чорним віялом з мініатюрним овальним дзеркальцем на держачку і напіврозтуленими устами наче хапала повітря.

В цю хвилину почали гасити світло.

— Тарасе Григоровичу, — сказав Тарновський, — прошу після спектаклю до мене на вечерю. Побачите в мене своїх знайомих і друзів.

— Тарасе Григоровичу, — сказала племінниця тоном наказу, — і не думайте відмовлятися.

— Ти, звичайно, не відмовишся, хоча б заради мого приїзду, — впевнено промовив Закревський.

Шевченко знову, поки зал не потонув у темряві, кинув погляд на Ганну Іванівну. Йому здалося, що вона чекає його відповіді.

— Дякую. Приїду обов'язково, — сказав він.

А Закревський, схопивши його за руку, говорив:

— Спробував би ти мені відмовити...

І він потиснув Тарасові руку.

9

До Тарновських Шевченко приїхав разом з Артемовським, якого зустрів Григорій Степанович при виході з театру і теж запросив до себе. Тарас тягнув був з собою ще й Елькана, який у всякому товаристві умів не бути зайвим, але той рішуче відмовився:

— Не піду я на вашу нудну вечерю, — сказав він, — та й мало кого я там знаю. А коли тобі, Тарасе, і Семєнові стане нудно в тій гостині, то розшукайте вночі мене. Не пошкодуєте.

Та Елькан на цей раз, як і дуже часто, помилився. Вечера була і весела, і цікава, а Шевченкові то й особливо припала до серця. Він побачив серед гостей своїх друзів з України, що привезли йому й останні звістки, і запрошення побувати в гостині, коли повернеться в Україну, і нові замовлення на "Живописну Україну". Останнє, незважаючи на жвавий відгук з боку друзів, земляків і знайомих, починало вже дещо тривожити його, бо ж

зібрано було надто мало передплати, щоб спокійно вірити в успіх справи.

Чудово співав Артемовський і українських пісень, й арії з російських опер, і свій італійський репертуар. Веселий і дотепний чоловік, він у товаристві, де поблизу стояв рояль, ставав чарівним. Всього в нього було багато. І прекрасного баритона, якому не було тоді рівного в столиці, і пісень, і смішних оповідань з циклу його пригод у Парижі й особливо в Італії, і жартів, і дотепів. Разом з Тарасом вони могли замінити цілий ансамбль — і вокальний, і танцювальний, і штукарський. На прохання гостей Тарас Григорович проспівав теж кілька улюблених народних пісень. Знайшов чим показати себе в товаристві й Віктор Закревський. Оповідання його хоч і були трохи з перцем, але всім були до вподоби.

Тільки після вечері Шевченкові пощастило поговорити з Ганною Іванівною, і їм ніхто не заважав. На слова його, що він і радий, і щасливий, зустрівши її в столиці, вона відповіла:

— Ми ждемо вас у себе, в Березовій Рудці, влітку чи по весні.

— Я збираюся, — сказав Тарас, — та ще не знаю, що з того буде. Маю закінчити перше свою програму в Академії, а тоді проситиму, щоб видали мені, як належить, документ.

В молодій жінки раптом блиснули в очах бісики, і вона невіразно проказала:

— Та й не тільки в нашому маєтку чекають на вас. Десь, мабуть, ще з більшим нетерпінням чекають...

— Але де, Ганно Іванівно?

— О, не прикидайтесь!

— Далєбі, не знаю, Ганно Іванівно. Ніякісінького гріха не почуваю на своїй совісті.

Закревська засміялась:

— Так-таки ніякого?

— Їй-право, нічого не знаю за собою.

— А Яготин?

— Яготин?

— Авжеж... — вона лукаво засміялась.

— Їй-бо, не второпаю, до чого воно...

— Може, скажете, що вам не вичитували там, коли ви хоч на кілька днів покидали маєток заради Березової Руд-

ки? Декому там ви завдавали цим смутку. Ну, признайтесь, адже правда?

Шевченко хвилину подумав.

— Ні, Ганно Іванівно, це не так, зовсім не так.

— Ви пробуєте бути нещирим зі мною.

— Голубонько, якби ви тільки могли прочитати в моєму серці, — тихо відповів Тарас.

Ганна Іванівна обірвала його:

— Мені розповідали люди, які про це добре знають. Ну, та Бог з вами, Тарасе Григоровичу. Пам'ятайте тільки, що ми всі в Березовій Рудці вас любимо і радіємо, коли ви відвідуєте нас.

Вона підвелась, помітивши, що якесь цікаве жіноче око пильно позирнуло в їх бік.

Усі наступні дні Шевченко ходив у піднесеному настрої. Власне, в справах його нічого особливо радісного не сталося, хоч і ремствувати теж не було на що. Закінчив свої ілюстрації до книги Полевого "Русские полководцы". Це замовлення неабияк зарядувало його, бо ж якраз у цей час він зовсім вибився був з грошей. Від канцелярії князя Долгорукова прийшло замовлення на кілька естампів "Живописної України". Ба... канцелярія навіть взяла на себе обов'язок приймати замовлення від усіх і розсилати їм "Живописну Україну".

Хтось із досвідченіших Шевченкових приятелів порадив йому піти на прийом до харківського генерал-губернатора Миколи Долгорукова під час його приїзду до Петербурга. Шевченко добре розумів, що без дозволу генерал-губернатора поширювати передплату у підвладних йому губерніях буде нелегко. Більше того, можуть трапитись і прикrostі для тих, хто візьметься продавати. Треба було проситись на прийом. Знайшлась і протекція. На прийомі в князя Шевченко підніс йому три готові естампи зі свого видання, за що й дістав невиразну обіцянку про сприяння. А згодом, щоб генерал-губернатор не забув про свою обіцянку, йому було надіслано ще й листа.

Генерал-губернатор Долгоруков вирішив, що поширення безневинної "Живописної України" не тільки не піде на шкоду його репутації, а навіть принесе їй певну користь. Адже художник столичний і за нього клопоталися відомі люди. І генерал-губернатор, а він тоді ж був ще й куратором Харківської шкільної округи, не тільки не

заперечував проти передплати в трьох його губерніях Шевченкового видання, а навіть дав відповідний наказ по своїй канцелярії про сприяння. Шевченко розумів, що це розпорядження князя Долгорукова було тільки жестом, але допомагало його справі і Тарас міг лише радіти. Та все ж таки головне, що підносило йому настрій в ці дні, була присутність у столиці його друзів з України, куди він уже й сам збирався, і особливо Ганни вродливої, в чому Тарас якось і сам собі не хотів признатись.

Він зустрічався з нею щодня — або в Александрінському на щепкінському спектаклі, або в Тарновського, або в італійській опері. І завжди йому щастило побути в її товаристві, порозмовляти з нею і кинути між іншим кілька теплих, від самого серця слів, яких вона, здавалося, й не помічала. І після того увесь наступний день бринів Шевченкові її привітний, дещо грудний голосок і сміх, а в уяві сміялись до нього її темні, з синьою глибинню очі. Вона вже не згадувала навіть чатяком про Яготин.

Проте Шевченкові довелось повернутись думками до яготинської садиби. На столі в себе він побачив листи від Варвари і від Куліша. Тарас прочитав спершу Кулішів лист і роздратовано кинув його на стіл.

— Ех, Паньку, Паньку!.. — вихопилось у нього вголос.

З часу першого приїзду в Україну Тарас діяльно намагався здружитися там з молоддю, особливо університетською, в умах якої він побачив цікаве і потрібне рушення. Куліш був там одним з активніших. Шевченко щиро хотів зблизитись з ним. Але цей лист...

Молодий, початкуючий літератор і тим часом майбутній вчений Панько Куліш звертався до нього менторською мовою, повчав і навіть докоряв за те, що Тарас у рекламі об'явив і його ім'я серед співробітників "Живописної України", які мали писати тексти для картин Шевченка. А саме видання він називав скороспілою книжкою і спекуляцією. Навіть загрожував розкритикувати за помилки, які в цьому виданні — він певен! — будуть. Тарас заходив по кімнати. Згадавши одну фразу, знову схопив лист і знайшов її. "Вы, господа, принимаете с ребяческим легкомыслием за Малороссию, без советов людей, серьезно занятых этим предметом, вредите во мнении публики самому предмету и компрометируете нас..."

— Хто це пише!.. Хто?! — здивовано й ображено говорив сам собі Тарас.

Він знову кинув лист на стіл. Що це? Обвинувачення в неписьменності? В компрометації якихось недоуків, що вважають себе людьми "серьозно зайнятими зтим предметом", цебто Україною... А що вони зробили для неї? Хто їх знає? Поворухили трохи її старовину та й удають з себе її співців, її таланти.

Прийшов Гребінка і, як умовились до того, приніс квитки на "Москаля-чарівника" за участю Щепкіна.

— Не так легко було дістати, — говорив він. — А як нам не піти, хоч ми його вже колись і дивились. Чекай, а що це в тебе за настрої такий?

— Візьми та прочитай, — Тарас показав на Кулішів лист. — Читай, читай, воно і всіх нас тичеться.

Читаючи, Гребінка раз у раз вигукував:

— Оце так! Компрометуємо!.. А скільки пихи! Нам би позичити в нього.

— Доведеться!

Гребінка поклав лист.

— Цих докорів ми не заробили. А щодо тебе, Тарасе, і твоєї "Живописної України" — то вже й занадто...

— А може, Євгене, ми й справді не на ту ступаємо? Га? Може, вони там розумніші за нас?

— Ні, — сказав він по хвилині. — Тут, у столиці, є чого вчитись — і нам, і їм, отим молодим хвалькам з Києва.

— А послухав би ти, що він про моїх "Гайдамаків" говорить...

— Бач, Тарасе, я зустрів і інших українців, таки й справді серйозних людей, які коли ото почують про твоїх "Гайдамаків", то кривляться.

— Страшно робиться?

— Коли хочеш, то й страшно, хоч я й люблю твою поему. Тільки ж є люди і розумні, і такі, що простий народ люблять, і на письменстві розуміються, а от поема твоя їм не до серця.

Тарас задумався біля столу, похилившись. Потім враз підхопився.

— А ти скажи мені: от коли б те, що в мене в поемі, та знову сталося насправді, в житті, як було за Коліївщини, — сподобалося б?

— Не всім...

— Отож-бо й воно. І навіть, друже, не всім тим, що тепер вихваляють мою поему, а про тих, що гудять, нема чого й казати. З переляку б і вуха позатулювали, і очі заплащували б, щоб і не чути, й не бачити...

— А все ж таки, Тарасе, коли розумні люди кажуть, то годиться прислухатись.

— Спасибі їм: теплий кожух, та не на мене кроївся.

— Тут ми з тобою, Тарасе, не зладимо. Хіба вперше? Краще їдьмо до мене обідати, щоб не йшов хоч сьогодні до якоїсь там харчевні. Жінка вже питала — чого не буваш. А звіди вже й до театру потягнемо.

Одягаючись, Тарас говорив:

— Цих, мабуть, талановитих хлопців учити та й учити, а вони, ще і в колодочки не вбившись, самі хочуть учити, та яким тоном, та з якою впертістю! Лихо, та й годі.

Тарас не встиг закінчити, як до кімнати влетів Віктор Закревський.

— О!.. — вигукнув він ще на порозі. — Думав упіймати одного, а злапав відразу аж двох... Та чи відомо вам, панове, що я з самісінького ранку не вмочив не тільки морди, а й вуса. Чи немає в тебе, Тарасику, якогось там припасу?

Коли Закревський вітався, Шевченко і Гребінка добре бачили, що він таки встиг вмочити, мабуть, обидва вуса, але щиро сміялися, слухаючи його брехню. Вони добре знали Закревського — штукаря й брехуна, старшину "мочеморд", якого ті іменували в себе в гуртку "всеп'янійшиством"... Він був щирою і веселою людиною — і йому всі бували раді.

— Нема в мене, друже Вікторе, — відповів Шевченко, — ніякого отого припасу, про який ти думаєш. А шкода.

Закревський, щось раптом надумавши, відразу пожвавішав, лукаво підморгнув Тарасові, киваючи на Гребінку, і промовив з несподіваною серйозністю:

— А й справді шкода, Тарасе. Бо в мене зараз таке на думці, таке, що конче слід підняти за це келих, та ще аби разом з Євгеном Павловичем. А знаєте за що?

— Та вже скажете, — озвався з недовірою Гребінка.

— За українську республіку! — вигукнув Закревський. — Адже так, Євгене Павловичу?

Гребінка аж зацікавив. Широко розкривши очі, він здивовано і перелякано дивився то на Закревського, то на Шевченка і в цю мить бажав тільки одного: переконатися, що це був лише жарт невгамовного штукаря, та ще напідпитку, Закревського. А той провадив далі:

— Ми вже з Тарасом Григоровичем у Березовій Рудці підносили тост за українську республіку, ще й при добрій компанії. Справді ж було, Тарасе?

Тарас тільки сміявся, раптом розвеселившись. А Закревський не вгавав:

— А тепер я хочу в самому Петербурзі...

Гребінка раптом розсердився.

— Казна-що верзеш, Вікторе Олексійовичу. Треба знати, як і жартувати, бо навіть і за жарти отакі не помилюють. Натрапиш на якогось Булгаріна, а той піде до Дубельта та з мухи слона й зробить. А вже той з тобою говоритиме як сам знає. То щоб потім не каювся.

Шевченко одвернувся до полиці з книжками, щоб Гребінка не помітив, як він сміється. А Закревському не було впину:

— Ми, Євгене Павловичу, — продовжував він, — навіть ролі порозподіляли в майбутній республіці. Ось Тарас — ото буде гетьман, а генеральним старшиною — Вихтор Мочеморденко, цебто я. Ну, а на генерального обозного призначили пана Маркевича Миколу Андрійовича.

— Панове, — розгублено метушився від одного до другого Гребінка. — Покиньте своє штукарство. Не за себе ж, а за вас, отаких гульвіс, турбуюся. Кажу ж — і жарти такі небезпечні. Отямтеся. Не повірю, щоб затягли до такої кумпанії Миколу Андрійовича. Він і вчений, і взагалі людина розумна і твереза.

— А от же й помилився ти, — гарячкував і собі Закревський. — Маркевич навіть листа прислав Тарасові.

— Брехня!

— Йй-бо, правда, Євгене. От прочитай нам, Тарасе.

— Та годі тобі, Вікторе. Дурниці всякі будемо тут читати...

— Ні, ти прочитай Євгенові Павловичу. Або ось я прочитаю. Розшукай.

Він не відчепився, аж поки Тарас не почав копатися в листах, розсипавши їх на столі.

— Дай мені, я сам прочитаю, — сказав Гребінка і забрав лист. — Бо тепер обом вам не вірю... "Не дуже гетьмануй, а більше кабануй", — прочитав він початок віршованого листа Маркевича. Далі вже читав самими очима. Обличчя його веселішало, в очах засвітилась усмішка. Маркевич відповідав приятелям на їх жартівливий лист

теж жартом, але за ним помітний був серйозний зміст. Приятель застерігав Тараса, щоб не надто заносився та був обережний. А якщо ж Шевченко не послухає його ради та полізе в політику, то... Гребінка, зрадівши, вигукнув: — Ось і він тобі, Тарасе, радить те, що й я!..

Тоді, Тарас, не плач:
Бо не один деркач
На срачечці поб'ють,
Ще й плакати не дадуть.

Гребінка зайшовся реготом. Звичайно, це ж усе тільки жарти. Ніякого тосту за республіку Закревський не виголошував по-серйозному, а все було тільки його штукарством, не більше. Та інакше не могло й бути. Маркевич — людина поміркована. З його язика ніколи не зривались такі неподобні слова. Та й самому Закревському — о, він це гаразд знає — аби було в що морду мочити, а політичні тости — то, певне, щоб догодити Тарасові, потішити його душу, та ще й з п'яного розуму.

— Панове, — вигукнув він уже зовсім веселим голо-сом, все ще сміючись при згадці про лист Маркевича. — Ми зараз нічого кращого не вигадасмо — їдьмо до мене обідати. Дружина, мабуть, заждалася.

— Якщо не спізнимось на "Москаля" до Александрінського, — поставив умову Закревський. — Платон доручив мені свою жінку, а Ганна ніколи не подарує, якщо через мене не побачить Щепкіна в "Москалі".

— Ручуся, бо і в нас квитки на сьогодні, — сказав Гребінка.

— Тож не будемо гаятись, — повеселів Тарас. І сам себе впіймав на тому, що згадка про Ганну Іванівну і про те, що сьогодні він знову побачить її, раптом піднесла йому настрій. Ні, він сьогодні до театру не спізниться.

І справді, до театру не спізнилися і мали величезне задоволення від гри Щепкіна в ролі Чупруна. Ганна Іванівна була й сьогодні з племінницею Тарновського і своїм дівером. В усіх антрактах Шевченко був з ними. Дружина Гребінки, поруч якої сидів у рядах Шевченко, сказала йому перед останньою дією:

— Євген Павлович дещо розповідав мені про вашу дружбу з Закревським. Тепер я переконалась, що ви обоє

і справді нерозлийвода... В кожному антракті ви покидали нас.

Шевченко засміявся.

— Вибачайте, голубонько. Це мої добрі друзі і скоро повертаються в Україну — я хочу наговоритися з ними. Незабаром я теж покину столицю і насамперед побуваю там у них, у Березовій Рудці.

— А чому Віктор Олексійович приїхав до Петербурга сам, без дружини? Мабуть, щоб вона не заважала йому пиячити.

— А от же й ні, не тому.

— Боїться, що витрат буде багато?

— Мусить боятися. Старший брат, Платон Олексійович, посів після батька усе майно і вділив меншим братам надто вже скупенько. Де вже там думати про подорожі до столиці! А проте не це, мабуть, і головне.

— Те, про що я догадалась?

— Ні, голубонько. Закревський пияка і гульвіса — це всі знають, але серце в нього благородне. Принаймні коли він полюбив просту селянку, то йому вистачило сміливості й чистоти почуття, щоб одружитися з нею. От за цю вдачу я його й люблю. І вона, мабуть, не схотіла їхати до столиці, щоб чоловікові менше довелося чути пересудів про неї від людей занадто тверезих. А зайвих витрат така жінка не завдасть чоловікові.

Після вистави Шевченко поспіхом попрощався з Гребінками і наздогнав при виході Закревського й жінок. Ніч була не холодна, і Тарас, не бажаючи розстатися з друзями так відразу біля візника, запропонував невеличку прогулянку вулицями нічного Петербурга.

І вже пізніше, повертаючись додому візником, Тарас згадав, що не знайшов у театрі й кількох хвилин, щоб прийти за сцену до Щепкіна.

10

На столі розсіпані в безладді листи і серед них нерозкритий конверт від Варвари, її листи він читав на самоті, як писались вони — завжди на самоті, в маленькій кімнаті, далеко за північ, у тихому, в глибокому сні будинку. Тарас відсунув жужмом інші й розпечатав лист Варвари.

Ні, вона не зве його ні "милостивим государем", ані "курінним товаришем", ані "коханим земляком"... "Мой добрый Тарас Григорьевич! Я так радовалась Вашему полету, но вот Вы уже опять опустили крылышки и упали всей тяжестью Вашего малодушия на землю..." Вона настоює, вона вимагає від нього піднесення сил і віри в самого себе, заради досягнення його благородної, каже вона, мети. Він повинен визволити з неволі своїх братів і сестер, без чого його геній не зможе вільно творити, без чого і душа його не зможе дихати свободою... Ні, це не пусті слова в неї, не манера гарно висловлюватися. Вона хоче й справді допомогти йому. Ось і гроші збрала за його гравюри, їх ще не вистачить, щоб викупити рідних з кріпацтва, але це ж допомога, і не словами...

Княжна докоряє йому за те, що він водиться й далі з людьми, які не варті цього, тому що своїми зіпсутими звичками і негідними бажаннями тільки примушують його раз у раз падати на землю, бо він захоплюється недостойним і недостойними. Вона не любить Віктора Закревського, хоч він і був її далеким родичем. Не любить і все його товариство і всією душею зневажає їх дивацький пустий гурток, який вони самі назвали "мочемордією". Але хіба тільки це будить у ній нелюбов до них? Шевченко відчув у її словах натяк на щось інше. О, яка інтуїція в таких жінок, як вона! Як безпомилково відчувають вони те, що найближче їх серцю. Звичайно, вона нізачо не згадає ні в листах, ані будь-коли в розмові ім'я іншої жінки, на яку падає її підозра, вона надто тонка й делікатна, щоб писати про це. Але, поза всяким сумнівом, вона почула про те, про що вже почали говорити інші.

Він згадав, що і Капніст торік у листі вмовляв його покинути й перебороти це тимчасове захоплення, яке принесе йому тільки нещастя. Він робив це не від себе, а на її, Варварине, прохання. Хвилинне захоплення, — писав він, — швидко минається, та залишаються плями в душі на все життя... Хіба він сам цього не бачить і не розуміє? Головне, все це ні до чого, зовсім ні до чого. "Тоді покинь це", — говорив він собі й відразу ж відчував, що не розірве отих пут. Ганна вабить його до себе чимсь близьким йому, тим, до чого завжди озивається його серце. Вона постає в його уяві: гарна, весела, жартівлива. Та часом, — він уже проник у це, — тією веселістю й радістю

вона тільки ховає свою гіркоту і невтишиму тугу. Віддавшись за вдвічі старшого від себе, бо так хотіли батьки і принаджувало багате життя, вона вже в двадцять років подарувала чоловікові двох дітей. Він хотів цього, щоб прив'язати її молодість до свого дому, величезного, розкішного палацу з залами, вестибюлями, верандами і широкими кам'яними сходами в грандіозний парк. "Що ж далі?" — питала вона саму себе і не знаходила відповіді. Платон Олексійович показав себе щедрим, але суворим до неї і жорстоким до своїх людей, яких він часом власноручно карав різками на стайні. Як це разило її душу. Вона не була кріпачкою, а дочкою офіцера невисокого рангу і зовсім незначного достатку і ніколи в дружбі не цуралась простих людей. Вона жартувала з Шевченком, бо їй здавалося, що жартував і він. Згодом їй здалося, а пізніше вона й переконала, що поет заглянув їй глибше в душу і багато чого сокровеного підгледів там. Це було правдою. Саме оте, підглянуте, й притягло Шевченка до цієї жінки. І він не слухався натяків Варвари і тверезих умовлянь Капніста.

Тепер він читає про це знову. Звичайно, Варвара втручається в його особисте і навіть інтимне життя, та й вона це розуміє і з властивою їй відвертістю виправдується: "Не сердитесь... Я Вас злишком искрено люблю, чтобы не говорить правды". Він перечитав ще раз це місце, потім відірвався на хвилину від листа. Йому спало на думку, що її листи завжди не такі, як він звик одержувати від більшості своїх приятелів, — інші думки, інші слова, інші й почуття.

Він знову схилився над її листом. Вона наполягає, щоб він прислав ще сто білетів для замовлень на його "Живописну Україну", — вона поширить їх серед своїх знайомих. І знову закликає бути наполегливим і певним своїх сил у роботі, щоб досягти мети, обіцяючи щирю допомогу від себе і від своїх друзів.

Якісь надто звичайні, але для нього повні знайомих уявлень слова наприкінці листа спинили його увагу: "Все спят, ветер свищет". Він заплющив очі — і враз, ніби дивом якимсь, постав перед ним грандіозний яготинський парк, овіяний сніговим чаром, і самотно, тьмяно освітлене віконце в її кімнаті, з образами і чадним духом нагорілих у лампадах гнотів. І ось вона то нахиляється над столом і поволі, в роздумі, пише рядки цього листа, то

підхоплюється і тулиться обличчям до вікна, намагаючись побачити оповитий віхолою парк. За вікном свище вітер, а на шибках вікна щось химерне живописує мороз — може, ноти її сердечної музики за людей, за нього, далекого і непокірливого, за долю свою, неясну, як і ота ніч за вікном... А все живе довкола спить, спить...

І остання її фраза — така незвичайна для нього, як і в інших її листах, але — мов краплина жаданого тепла в серце: "Вперед же! Да будет в душе Вашей свет!"

Він підводиться і, замислений, іде до вікна. Притискається обличчям до помережаного скла. "Спасибі тобі..."

Десь на дзвіниці коротко вибивають години — одна, дві, три. Про що він? Ага... "Все спят, ветер свищет..."

11

За день до закінчення гастролей Щепкіна Шевченко поїхав навідати його в готелі. На думку Тараса, Михайло Семенович мав відпочивати перед спектаклем. Він не раз скаржився, що вже не чуває колишніх сил і потребує щоденного відпочинку, і навіть збирався ближчим часом їхати до Криму разом з Белінським, щоб з ним відпочивати і лікуватись.

Проте Щепкіна в гостиниці вже не було. Покоївка, яку розшукав Тарас у коридорі, сказала, що артист, мабуть, уже в театрі, бо ж майже щодня він іде до театру за півтори-дві години до початку спектаклю і повертається тільки вночі.

До Александрінського було недалеко, і Шевченко рушив туди пішки. Хоч нещодавно він дістав листа від Варвари, сьогодні прийшов новий, дуже сумний лист. Після тяжкої і тривалої хвороби помер старий князь. Варвара писала, що поховала його відповідно заповітові — в Прилуках, у Густинському монастирі. Незабаром у монастирі мала бути відбудована одна із старовинних церков, і стара княгиня хотіла, щоб церква була відновлена над могилою її чоловіка. Недавня учениця Шевченка Глафіра Дуніна-Борковська написала з натури портрет покійного і взялася намалювати кілька ікон для майбутньої церкви. Князь був її благодійником, і його смерть схвилювала молоду художницю. Варвара просила Шевченка купити для Глафіри потрібних пензлів і фарб, щоб вона могла, не га-

ючи часу, взятись до роботи. В яготинській садибі Шевченко не дуже часто зустрічався зі старим Репніним. А розмовляти їм доводилося ще рідше. Проте після тих кількох розмов у Тараса залишилися теплі почуття до князя. А те, що Репнін був у царській немилості, й не зрікся, й не одвернувся від свого брата декабриста Волконського, переконувало Тараса, що він у своїх почуттях до князя не помилявся.

Справді, Щепкін був уже в театрі. Тарас пройшов до його вбиральні, але актора там не було. Його голос лунав на сцені. Шевченко виглянув з-за декорацій. Щепкін ходив по сцені при закритій завісі й репетирував сам із собою Городничого. Побачивши Тараса, він, не виходячи з ролі в ході і в жестах, підійшов до Шевченка.

— А, батеньку! Раненько до театру зволили...

— А ви ще раніше, Михайле Семеновичу.

— Мені треба, треба, батеньку. Нова сцена, нова публіка. Треба про все знову подумати.

— Та ви ж уже добру сотню разів мундир Городничого одягали.

Щепкін узяв Шевченка під руку і, ведучи його до своєї вбиральні, говорив:

— У Москві, батеньку, публіка одна, у Пітері — інша. Та й що далі, то більше думаєш над образом — як його грати. Ти старієш, а образ молодшає. Е, батеньку, усе життя перевіряти себе треба. Хто цього не розуміє, той сам собі шкодить.

Він посадив Тараса на диван, дав у руки якусь газету.

— Почитай, Тарасе, тим часом. Тут Віссаріон статейку стукнув, і про мене є. От і приятель, і хвалить, та навіть і хвалить якось суворо, жодним словом не перебере. Посидь, я зараз і звільнюся. Тут одна актриса просила зчитати репліки та послухати її перед спектаклем, бо вона в деяких місцях скорочує п'єсу...

Він поспішив на сцену, де й справді його вже зустрів жіночий голос.

Шевченко поклав газету і став на дверях, розглядаючись довкола. Театральне життя його цікавило й раніше, а останнім часом особливо. Він написав "Назара Стодолю", і учні Військово-медичної академії в своєму аматорському гуртку вже готували виставу. На столі в нього лежала ще й інша п'єса, російською мовою. Він збирався запропонувати її дирекції театру. Знайомство з Арте-

мовським і Щепкіним особливо заохочувало його до п'єс. Він навіть мріяв, що головну роль в його драмі гратиме Щепкін.

Поглядаючи крізь просвіти в декораціях на сцену, він бачив здаля літню актрису, що, як видно було з її тексту, мала грати в сьгоднішньому спектаклі дружину Городничого Анну Андріївну. Часом Щепкін чомусь починав гніватись, і Шевченко чув, як він голосно вичитував актрисі:

– Ти, маточко, не ламайся, не актрисничай, говори, як люди в житті. Зроду людей не чула, чи що?

Очевидно, актриса слухалась поради. Репетиція відбувалася спокійно. Але за кілька хвилин Щепкін знову починав нервувати:

– Та звідкіля ж я знатиму, як ти граєш?.. Ти мені ноту дай.

– Михайле Семеновичу, та хіба ж ми оркестр?

– Оркестр, маточко, оркестр, та ще такий злагоджений, що жодної ноти фальшивої не потерпить. Ти люби, коли ти актриса, своє мистецтво і тоді не будеш мене про це питати.

– А я люблю, Михайле Семеновичу, мистецтво, – заперечувала Щепкінові актриса.

– Брехня, маточко, ти любиш, коли тобі аплодують, любиш дешевий успіх, а не важку працю актора.

Актриса знизувала плечима. Щепкін репетирував далі. Шевченко подумав, що грати з ним у спектаклі, мабуть, нелегко. Головне, він не впізнавав лагідного, завжди витриманого свого друга. Не минуло й кількох хвилин, як Щепкін знову, і на цей раз особливо голосно, закричав:

– Ти мені, маточко, Гоголя не скорочуй! Я знаю, ти це робиш, щоб тобі легше. У твоїй записці, яку ти мені сьогодні прислала, всього п'ять рядків, а помилок проти граматики російської аж десять! Та ти ж неграмотна, маточко! А Гоголя виправляєш. Вивчи мені всю роль і не викидай ані слова з Гоголя, бо я з тобою грати не стану...

За кілька хвилин він, розпалений і енергійний, повернувся до своєї вбиральні.

– Нездари хочуть обкраяти самого Гоголя по мірці свого ледачого мозку. А ще стара актриса, і не з останніх в Александрінці. Ти мені, – раптом змінив він тон, наче говорив самій актрисі, – влізь у шкуру героя, вивчи його душу, чим він живе, в його істоту проникни, подумай

і про те, як і чим він жив у минулому, звички які пришепились йому, — а тоді вже й виходь на сцену.

Він скинув сюртук і жилет, розв'язав галстук. Втомлено почав видивлятися у дзеркало.

— Завтра кінець гастролі, — сказав Шевченко.

— Завтра.

— А коли до Москви?

— Відразу ж. У театрі ждуть. Я мушу робити, як робочий віл. Нічого не вдієш — ми для тяжкої праці.

— Ще зустрінємось?

— Якщо ти, батеньку, захочеш.

До вбиральні заглянула актриса, з якою щойно працював Щепкін.

— Ваша роль, Михайле Семеновичу, — сказала вона, віддаючи йому згорнуті в трубку сторінки. — На сцені залишили.

— Спасибі, маточко. Заходь, відпочинь тут перед спектаклем. — Щепкін говорив до неї таким лагідним і добрим голосом, ніби й не гримав на неї кілька хвилин тому.

Актриса відмовилась, посилаючись на якісь негайні справи.

— Михайле Семеновичу, — сказав Шевченко, почекавши, коли затихли кроки актриси на сцені, — ваш благодійник і добрий знайомий князь Репнін упокоївся.

— Пером йому земля, — тихо і зворушено промовив Щепкін і кілька разів швидко перехрестився дрібним хрестом, не перестаючи розглядати в дзеркалі і мацати якусь малопомітну зморшку в себе на обличчі. — Коли?

— Кілька днів тому. Княжна Варвара Миколаївна написала. Наказав поховати себе в Густинському монастирі.

Щепкін дивився й далі в дзеркало, але вже не розглядав свого обличчя. Потім підвівся, походив по кімнаті й сів поруч Тараса на дивані.

— Царство йому небесне. Я йому все прощаю і зла на нього в серці не держу. Усі ми перед Всевишнім у гріхах. Сказано: прощай і ворогові своєму. А князь не був моїм ворогом — паном був моїм, властителем.

— У мене з князем останнього часу не все було гаразд, — сказав Шевченко, — хоч я за собою не знаю ніякої провини перед ним. Переказували, що він чомусь гнівався на мене.

— Може, Тарасе, прокинулось у ньому оте панське, що з молоком матері увійшло в його душу. Жорстокий

був вельможа, знаю. Одного разу в ньому ожило найгірше, найтемніше, що може бути в панській душі.

— Мабуть, давно було.

— Давно. За моєї молодості. Я тоді у Полтаві в трупі Штейна працював, а князь генерал-губернатором малоросійським величався. Він нашу трупу з Харкова переманив до Полтави, де його канцелярія була.

— Наобіцяв багато?

— Багато, батеньку Тарасе, багато! Волю мені і всій родині батька мого наобіцяв. Ми тоді графині Волкенштейн належали. Князь — перша людина в краю, я йому й повірив. А театр він любив і вмів цінити. Це ми знали. Щоправда, він таки взявся за мій викуп, бо це було моєю умовою для роботи в Полтаві. Та не тільки він — добрі люди заходились біля цієї справи. Серед них і небіжчик Іван Петрович Котляревський. Він тоді театром полтавським відав. Ми перші його "Наталку" ставили, в Полтаві. А багато допоміг ще князь Сергій Григорович Волконський, майбутній декабрист. Він тоді з братом у Полтаві жив. Репнін написав моїй графині. А вона — вісім тисяч!..

— Нюхом почула, що можна злупити, — відказав Шевченко. — Теж, мабуть, уміла цінити театр...

— Щоправда, батеньку, не за одного мене. Нас тільки чоловіків у сім'ї було четверо. А ще жінки та діти. Ну, почали збирати гроші мені на вільну. Підписний лист. Князь перший аж на двісті карбованців підписав.

— Розщедрився, — сміючись, підкинув Шевченко.

— Послухай далі, Тарасе. Багато було людей, що не пошкодували грошей. І дворяни, і міщани. У Ромнах євреї зібрали з-поміж себе не менш як сімсот карбованців. Сергій Григорович Волконський по купцях сам збирав. Тисяч із п'ять назбирали. Були чутки, що й більше. Але чиновники в канцелярії генерал-губернатора частину грошей розтягли. І лишилося, Тарасе, близько половини того, що було треба. Тоді князь Репнін додав своїх половину.

— Таки викупив?

— Не викупив, батеньку, а купив. виправив купчу на себе. І став я його кріпаком. І стало мені і всій нашій сім'ї тяжче, ніж було у Волкенштейн.

— Тож як воно, — аж підхопився Шевченко, — наполовину за громадські гроші кріпаків собі купив?

— Зажди, батеньку, на цьому ще не край. Років за три дав князь вільну моїм старим батькові й матері та ще

двом сестрам, а тих, що до праці були здатні, — і чоловіків, і жінок, — собі залишив. І я теж залишився власністю князя Репніна. Чому, питаєш? Тому, що князь доклав до викупу половину своїх грошей. І вийшло так: з графинею Волкенштейн князь торгувався, вважав, що заправила за нас дорого, а сам за чотири тисячі громадських грошей не схотів нам вільну дати.

Тарас спохмурнів, брови йому, як завжди в такому настрої, насунулись над очима. І тільки раз у раз кидав скося погляд на свого приятеля.

— Почав я писати князеві, — вів далі Щепкін, — щоб звільнив і мене, і всю родину під мої векселі. Хотів сам викупитись. І що б ти подумав, Тарасе? Відмовив князь, бо мої векселі здавались йому не дуже надійними. Не вірив мені князь. І думав я, Тарасе, чому людина, якій вірив я роками, не хоче мені добра. І прийшов я до думки — і в цьому, любий мій Тарасе, головне — про те найтемніше, що жило в душі князя, заради чого я тобі все це й розповів. Князеві хотілось мати своєю власністю не просто мужика, хлопа, не тільки його руки, а й душу його, артиста. Панство вже хоче мати своєю власністю те, що творить наш дух. Воно бачить, що дух цей уже виходить з покори, уже рівняється з ним рівнем свого ширяння в загальнолюдській культурі. От що воно хоче, батеньку! А хіба тільки один князь Репнін цього прагне? Панство хоче заволодіти і душею народу, душею суспільства, найвищим витвором його духу — мистецтвом. Отак, Тарасе...

Шевченко сидів мовчки, похнюпившись. Здавалося, він і не слухав свого друга. Коли Щепкін поклав йому руку на плече, Тарас ніби прокинувся.

— Не заволоділо!..

— Це про мистецтво?

— Не заволоділо!.. — дужче вигукнув Тарас. — Нам з вами добрі люди волю дали. А народ? Скільки ж йому ласки в Бога ждати?

— Чую я, що в тебе зараз, Тарасе, і на думці, і на серці. Гріх тобі за такі слова буде, гріх і кара.

— Та що ж нам робити, Михайле Семеновичу?

— Артист Щепкін зробив усе, що міг і що душі його і серцю відповідно, — Щепкін на театрі показав людям і доброту, і підлість людську, і любов, і вогонь ненависті. Що ж міг ще зробити Щепкін?

— Заздрю вашій доброті, Михайле Семеновичу.
— Доброті? А чув, який я на актрису лютий був?
— Це знову ж таки — від вашої доброти. Актриса тільки вдячна вам буде. Може, їй ніхто й ніколи правди не сказав, а самі компліменти.

За декораціями то в одному, то в іншому місці лунали голоси і кроки людей. Почали з'являться актори й робітники сцени. Щепкін зачинив двері до вбиральні. Тарас підвівся. На прощання він сказав:

— Ось, Михайле Семеновичу, вірш, написаний кілька тижнів тому, після однієї розмови з вами. Він і присвячений вам. Може, я й помилився в ньому, не гнівайтесь...

— А ти прочитай мені зараз.

— Щось у мене настроїв не до читання. Та й уже походились актори, а я для інших не хочу його читати. Я для вас переписав. Друкувати його не будуть або ж надрукують, коли вже мене й на світі не буде.

— Що ти, що ти! — замахав на Шевченка рукою Щепкін. — Бог з тобою!

— Ні, я правду кажу. Останнім часом я майже нічого не пишу для друкування, хоч друковані твори — це мої вояки і виходить, що я отаман без війська.

— Дивуєш мене, зовсім дивуєш, батеньку. Не вірю я, що ти пишеш тільки для приятелів. Твій талант...

Але Шевченко махнув рукою і пішов до дверей. На порозі, обернувшись, сказав, раптом перейшовши й собі на "ти":

— На дозвіллі прочитай, та тільки коли будеш сам.
Він пішов.

Щепкін подивився на свій кишеньковий годинник і, сівши до столу, почав припасовувати на голову перуку Городничого. Не закінчивши з перукою, дістав аркуш з віршем і пересів на диван. Прочитав пошепки. Стривожено подивився в бік, куди пішов Шевченко, ніби міг ще побачити його або сказати щось услід. Знову перейшов до столу і, охопивши голову обома руками, ще раз, поволі, самими очима, прочитав вірш.

До вбиральні зайшов гример. Щепкін не відповів на його привітання.

— Можна починати? — спитав гример.

— Іди, батеньку, не заважай. Іди собі.

Він замахав на гримера руками, і той сполохано зник за дверима.

— Боже мій, Боже мій! — метався по кімнаті Щепкін з патлатою, неприпасованою перукою на голові й шепотів сам до себе, маючи звичку думати вголос: — Це поет, якому всього тридцять років!..

12

Цього вечора городничий Сквозник-Дмухановський потрясав публіку. Навіть у першій дії, в якій Щепкінові завжди було важче грати, цього разу він грав блискуче. Публіка шаленіла. Найбільші й найсолідніші скептики підхоплювалися з місць, вигукували й аплодували без кінця. Знайшлися й живі квіти, що полетіли з партеру на сцену до ніг великому артистові.

Коли нарешті востаннє піднялась і впала завіса, в убиральні Щепкіна було повно шанувальників. Йому тисли руки, поздоровляли, цілували. Один купець, у фрак, виблискуючи брильєнтами на оцупкуватих пальцях і галстуку, зі сльозами на очах просив Михайла Семеновича дозволити поцілувати йому руку від імені всіх купців столиці, а Щепкін, сам схвильований, як ще ніколи, після сотень спектаклів цієї комедії, відповідав купцеві, усміхаючись:

— Та що ти, батеньку, хіба я тобі архієрей чи пан твій. На ось, цілуй сюди...

І він підставив купцеві щоку, і той поцілував його тричі прямо в масний грим, а потім притиснув долоні до грудей на знак щирості й почав благодіяти:

— Пане Щепкін, не скривдіть щирого вашого почитателя, не робіть прикрості — звольте в мою карету і поїдемо до Дюссо а чи в який інший ресторан, куди тільки вашій душі захочеться, з усіма вашими приятелями й акторами. Моя вечеря на вашу честь...

Купця відтрутив гурт студентів з Військово-медичної академії, що теж просили Щепкіна на вечерю в їх компанії. А Щепкін добродушно всміхався, тиснув усім руки і нікому не давав згоди. На столі в нього лежав напахчений рожевий конверт. Михайло Семенович дістав з нього записку від графині Віельгорської, що від свого й від імені мужа запрошувала його на цей вечір до свого салону, обіцяючи цікавих гостей. Щепкін поклав лист на стіл. Грамер почав допомагати старому акторові переодягатись.

Цього разу поклонники Щепкіна, що чекали на його вихід з театру біля директорського входу, були здивовані. Вони бачили, як він вийшов з театру сам, не сідав, як звичайно, в чийсь карету, а покликав випадкового візника і, не поспішаючи, поринувши в свої думки, поїхав.

Щепкін належав до людей, які в години душевної тривоги чи збудження, такого частого в його житті, не шукають забуття в галасі веселого товариства, за столом, ні в розумних розмовах і порадах друзів, ані в розвагах. Щепкін замикався в своїй кімнаті й довго, напружено шукав ясності в думках. І завжди, коли бувало йому тяжко, він досягав, чого бажав, розв'язував для себе всі важкі питання і ставав знову таким же Щепкіним, яким звикли його бачити всі, — добрим, чулим і неминуче з повчанням у товаристві, людиною великого серця, сповненого чесності й благородства. Його не могли не любити.

Так було й тепер. Він зачинився в своєму номері й ліг на канапу відпочити кілька хвилин. Що далі, то більше втомлювала його гра в театрі. В двері постукав і увійшов коридорний з перев'язаною щокою і червоним, незвичайно гострим, наче заструганий олівець, носом.

— Зволите чайку?

— Не треба, голубчику, — втомлено відповів Щепкін.

Він любив чай і завжди після спектаклю наказував принести йому чималенький чайник. На цей раз він відмовився і зовсім спантеличив коридорного, який хвилину дивився на пожилця здивовано, а потім хитрувато.

— Може, накажете чогось такого?.. — Він вправно клацнув перед своєю фізіономією двома пальцями і стиха свиснув. — Миттю!..

Щепкін трохи вже роздратовано махнув рукою, і коридорний вийшов з номера. З подиву він навіть постояв хвилину під дверима, розмовляючи в думках сам з собою про незрозумілу поведінку пожилця.

Полежавши трохи з заплющеними очима, Щепкін підвівся, дістав з кишені піджака вірш, сів на диван.

Він читав тихо, ходячи чомусь, ніби стривожений, по номеру, обривав читання і повторював, наче завчав напам'ять окремі рядки. І думка сполохано й тривожно билася крилами у темні шибки вікон.

А в цю годину тривоги великого митця в будинку на Михайлівській площі, в салоні графа Віельгорського, де зібралися і державні мужі та придворні, і видатні артисти, письменники, музиканти, і просто цікаві люди, раз у раз повертались у розмові до Щепкіна. Графиня Луїза Карлівна щохвилини дивилась на двері, чекаючи на появу Михайла Семеновича. Але він не з'являвся, і графиня запитливо дивилась на свого зятя письменника Сологуба, який возив до театру її лист. Сологуб знизував плечима, але нічим не міг пояснити відсутність Щепкіна. Господиня пояснила гостям:

— Я запросила пана Щепкіна листом і не одержала відповіді. Можливо, він почуває себе недобре, але мені казали, що грав він сьогодні чудово.

Артист Каратигін підтвердив:

— Його гра сьогодні потрясла всіх. Сьогодні ми відчули всю могутність таланту Щепкіна. Я був у нього в кожному антракті. Почував він себе пречудово, але помітно чимсь був схвильований. Траплялося, що він ніби не чув, коли до нього говорили. Звичайно, після такої гри, та ще в його роки, він має почувати себе втомленим. І, певне, відпочиває у себе в гостиниці.

— Він розповів мені вельми цікаві історії, особливо на теми провінціальних звичаїв. Я обов'язково використаю це в своїх творах, — додав Сологуб.

Хтось почав просити його розповісти ці історії, але в цей час гостей запросили в сусідній зал до вечері. І коли всі сіли до столу, господар дому граф Віельгорський підвівся з келихом.

— Панове! — сказав він. — Чи є Щепкін у цьому залі, чи немає — ми однаково відчуваємо його присутність серед нас, митців. Ми ніби бачимо його серед найперших з нас. Адже в усіх нас одна ідея — звеличувати славу нашої батьківщини і служити чесно народові. І за те, і за друге сердечне спасибі Щепкінові. Я підношу тост на честь великого російського актора. Ми попросимо декого з наших гостей побувати ще цієї ночі у Щепкіна й привітати його від імені всіх нас.

Дружні оплески засвідчили радісну згоду всіх з господарем.

А студенти Військово-медичної академії, що запрошували Щепкіна до себе на вечерю, таки зійшлися в скромному ресторані.

Здебільшого це були аматори з театрального гуртка Академії. Вони говорили цього вечора про свого кумира, розповідали про своє захоплення його грою, підносили тости за нього. А коли повеселішав їх настрій, хтось із присутніх несподівано запропонував:

— Панове! Шевченко мені розказав, у якій гостиниці живе Щепкін, — їдьмо до нього. Візьмемо з собою шампанське і поїдемо. Ще не дуже пізно, і, можливо, він прийме нас. Шевченко багато розповідав про його добру вдачу і любов до молоді.

Гурт весело загомонів. Ідея сподобалась. Друзі галасливою компанією покинули ресторан, захопивши з собою вино, і поспішили до візників.

І в ніч підкорення Петербурга Щепкіним в своїй невеличкій квартирі поблизу Анічкова моста, стоячи біля пюпітра в робочій кімнаті, Віссаріон Белінський писав для "Отечественных записок": "...появление Щепкина на сцене Александринского театра — событие весьма важное и в области искусства, и в сфере общественного понятия об искусстве: благодаря приезду его в Петербург здесь многие о многом будут думать иначе".

Щепкін уже знав напам'ять присвячений йому вірш Шевченка, і цей вірш не йшов йому з думки. Граючи на сцені десятки років, до того ж з величезним успіхом, і вже переступивши межу в старість, він кидав погляд назад у своє прожите життя і бачив, що зробив немало й слід його в історії своєї батьківщини залишиться надовго. І це вдоволення від перейденого шляху дарувало душі його жаданий спокій. Як розгадав це Шевченко!.. Так, справді, Тарас оспівує ножі й кров повстання, він ладен убити й себе, якщо не здійсняться його думи — діждатися зцілющої і живлющої води, а з нею і надії побачити сонце правди... "Його серце відкрите, а ти своє запечатав, — билася в клітці думка Щепкіна. — О північна столице! Це твоє гаряче — в туманах і снігах! — дихання ogrіває такі душі! Твоя ж дружба напувала Тарасове серце, і він увійшов у твоє життя на схилі його, в твою душу і скаламутив тобі спокій..."

Але чому в коридорі гамір і тупіт ніг, адже вся гостиниця вже спить? Стукають у двері. Як недоречно приходять до нього...

— Увійдіть!

Скільки їх! Сологуб, Артемовський, Каратигін, ще й ще.
— О панове!

Щепкін щиро радіє несподіваним нічним гостям, запрошує сідати.

Офіціант вносить і ставить на стіл тацю з шампанським і келихами.

— Наш дорогий Михайле Семеновичу! — виголошує Сологуб. — Ми приїхали до вас напередодні завершення вашого подвигу в столиці...

Але в цю хвилину до кімнати з шумом і вигуками входить група студентів Військово-медичної академії.

— Ми хочемо приєднатись до цього тосту, — урочисто говорить студент, що увійшов першим і чув слова Сологуба. — Але, панове, одну хвилину...

Студенти розв'язують свої пакунки, ставлять на стіл шампанське. Сологуб виголошує свій тост. Студент теж. Зворушений Щепкін обходить усіх студентів, тисне їм руки. Хтось із гостей нагадує всім, що вже досить пізно, гостиниця спить і що вони приїхали тільки підняти тост за улюбленого актора перед закінченням його гастролей. Студенти просять Щепкіна сказати що-небудь.

Щепкін підіймає руку, і всі замовкають.

— Друзі мої! Ви просили сказати вам що-небудь. Ми, актори, звикли промовляти чужі слова, але вкладати в них свої почуття і свої, часом затаєні, думи. Дозвольте, я й зараз, перед вами, висловлюю чужими словами. Вони належать одному з моїх щирих і чудесних друзів:

Заворожи мене, волхве,
Друже сивоусий!

Здавалося, в номері ніхто не дихає. З недопитим келихом у напівпіднятій руці застиг Сологуб. Десь далеко у коридорі дзигарі б'ють північ, поволі, удар за ударом... І під цей далекий, напівприглушений акомпанемент Щепкін вимовляє з болем рядок за рядком:

Боюся ще, мій голубе,
Серце поховати.
Може, вернеться надія
З тією водою
Зцілющою й живучою —
Дрібною сльозою.

Він читає неголосно, з пам'яті і, що здивувало декого з присутніх, склавши на грудях руки. Але всі бачать, як зараз переживає він, як дужче й дужче блищать його очі й починає тремтіти голос.

Може, ще раз прокинуться
Мої думи-діти.
Може, ще раз помолюся,
З дітками заплачу.
Може, ще раз сонце правди
Хоч крізь сон побачу...

Дзигарі проголошують останній удар, і поки в глибині довгих коридорів поволі гасне їх мелодійний звук, Щепкін дочитує останні рядки. Потім сідає на підставлений йому стілець, никне і беззвучно плаче...

13

Передплата на "Живописну Україну" посувалась дуже поволі, незважаючи на сприяння і допомогу високих осіб в Україні. Семен Артемовський, що добре знав Україну од низу до самої верхівки, якось у Гребінки сказав Тарасові:

— Ти малюєш "Живописну Україну", а насправді вона не дуже й живописна. От побачиш, як тобі доведеться продавати свої гравюри. У кріпаків нема грошей, щоб купувати картини, панство та урядовці не вважають, що ця справа близька їм, та й духовні потреби в них тільки трохи вищі, ніж у простих і неписьменних людей. Духівництву потрібні зовсім іншого змісту картини. Монастирі хоч і люблять добру мистецьку роботу, але таких картин, як у тебе, не візьмуть. А меценатів, аматорів та університетів, які, звичайно, захочуть мати твоє мистецтво, дуже мало.

— Знайдуться добрі люди, які візьмуть самі, ще й інших умовлять.

— Коли вже генерал-губернатор Долгоруков брався допомогти, та мало допоміг, то інші й поготів не зможуть.

— А от же й помагають. Сама Варвара Рєпніна скільки продала білетів на "Живописну Україну" та й ще вимагає.

— Але ж тих грошей, що вона зібрала, — на викуп твоєї рідні не вистачить.

— Не ятри... Думав, приїду влітку до Кирилівки та й привезу викуп, аж воно й неблизько. Ціну на гравюри довелось зменшити вдвічі, а й тим, бачу, не зарадив. Що ж, коли навіть такі, як Куліш, і ті проти мого видання.

— Знайди видавця та продай йому право на видання нових творів.

— Е, Семене, хіба їх можна видати? Таж ніхто того не погодиться друкувати, та ще тепер, коли цензурний комітет очолює Плетньов, мій такий собі добрий знайомий. "Отечественные записки" уже відчули на собі його руку. Ось Євген Павлович любить видавати альманахи. Спитай його: візьметься він друкувати мої вірші, та ще й гроші мені платити за них?

Гребінка, що не брав досі участі в розмові, перечитуючи в рукопису вірші, серед яких були й Шевченкові, підвів голову і сказав:

— Ні я, ані хтось добріший за мене того, що ти пишеш тепер, друкувати не буде...

Шевченко підвівся і почав прощатись.

— Куди? — спитав Артемовський.

— Піду по кращий настрій, — мляво й сердито відповів Тарас.

Гребінка, що проводжав його до дверей, запропонував:

— Може, лишишся в мене на вечерю?

— Ні, в Академію треба. Хочу побачити Григоровича. Він обіцяв поговорити з президентом про моє звання. Пора вже братися й за це.

Повернувшись, Гребінка застав Артемовського, що читав розгорнуту сторінку з рукопису Шевченка.

— Від цього стогону мені робиться страшно! — сказав він.

— Я теж боюсь за нашого Тараса. — Гребінка подумав і додав: — Такий настрій довго не триває в людини, вона конче приходиться до якихось висновків.

— Що ти хочеш сказати?

— Те, що Тарас може знайти собі приятелів з таким самим настроєм, і тоді...

Він не договорив.

— Так, саме так! — вигукнув Артемовський. — Я теж про це вже думав. І я не знаю, що нам почати.

— І саме тому, — промовив Гребінка, — я не можу спокійно читати таке. — Він швидко розгорнув у рукописах потрібне місце і прочитав:

Всі оглухли, похилились
В кайданах.

Звідси, друже Семене, тільки один крок до каземату графа Орлова.

— Головне, він не тримає такі речі в себе вдома під замком, а читає їх знайомим і навіть дає списувати. Про деякі його вірші я чув від таких людей, які не є ні приятелями його, ні товаришами по Академії, а просто випадкові знайомі.

— Тим легше, — сказав Гребінка, — він знайде собі небезпечних товаришів, які й призведуть до катастрофи.

Швидко минали останні місяці в Академії. Він уже готувався подати прохання до Правління Академії мистецтв про звання художника. Григорович обіцяв попередити його, коли треба буде подавати такий папір. А що далі? Що буде з його віршами, яких ніякий видавець не зважиться навіть прочитати вголос, а не тільки друкувати. Що буде з думами його, які давлять і роздирають йому серце? Він покидає Академію з переконанням, що найвище мистецтво художника — мистецтво бачення сокровенних глибин людського серця. Чи ж буде він коли-небудь справжнім майстром цього великого мистецтва?

Одного дня надвечір вони йшли разом з Гребінкою Невським проспектом повз лютеранську церкву Св. Петра. Кілька візників спинились біля церкви. Невеличкий гурт людей, не поспішаючи, проходив у двері церкви. Гребінка спинив Тараса:

— Поглянь... Вона таки гарна, ще й дуже.

За кілька кроків від себе Шевченко побачив наречену в оточенні бояр. Тарас раптом здригнувся. Повз нього проходила вбрана до вінця колишня його подруга Маня. Вона впізнала Тараса і зробила ледве помітний рух головою, можливо, вітаючи його. Потім опустила очі. Вклонився їй Тарас, сам не здаючи собі справи, чому він зробив це ледь помітним рухом голови. В повітрі летіли сніжинки і немов розцвітали в її русому волоссі й на фаті. За хвилину всі зникли в дверях церкви.

Певне, Гребінка помітив цю коротку німу розмову між нареченою й Тарасом.

— Ти ніби знаєш її?

Вони вже йшли далі.

— Знав...

— Мені здається, я бачив її обличчя на одній з твоїх картин.

— Може...

Гребінка зрозумів, що Шевченко не хотів розмовляти про це. Він усміхнувся сам до себе. Колись він чув про роман з ранньої молодості Тараса, але самої Мані ніколи не бачив. Несподівано через кілька хвилин Шевченко сам повернувся до цієї ж розмови:

— За багатого вийшла?

— Весільний поїзд був скромний.

— А наречений?

— Не розгледів.

— Старий?

— Переступило, мабуть, за сорок.

— А гарний?

— Що це ти зацікавився? Може, якась родичка?

— Ну, щастя ж їй, — проказав задумливо Шевченко. І, помовчавши, додав: — Сошенко був зовсім бідний. Він не почував би себе щасливим з нею. Мабуть, таки краще, що вийшло саме так...

— Як?

— Е, та казна про що ми говоримо. Хтось вінчається, а ми — як ті баби на базарі...

Гребінка вирішив поговорити з Тарасом про те, про що не раз уже говорив з дружиною.

— Пора тобі, Тарасе, до шлюбу. Довго щось перебираєш. Мабуть, багатої шукаєш.

— Дурниці.

— Усе життя козакуватимеш?

Але Шевченко не відповів. Він тільки пішов швидше, так що його приятель, плутаючись у довгій шубі, ледве встигав за ним.

Гребінка і його дружина вирішили були знайти Шевченкові добру пару й одружити його. Особливо активно бралася за це Марія Василівна. Вона навіть називала чоловікові кількох гарних дівчат із хороших родин, та Гребінка песимістично хитав головою. Адже не раз йому

доводилось говорити з Шевченком на ці теми і завжди Тарас висловлював якісь дивні думки.

— Невже ти й раз у по-справжньому не закохувався? — питався Гребінка.

— Чому, — відповів Тарас, — бували такі, що поки дивишся на неї, то в серці наче щось і ворухнеться, а поїдеш — ані згадки...

— Мусиш одружитись та знайти собі затишний куток і створити власне кубельце — як у людей. Є й дівчата гарні на прикметі. Хочеш — посватаємо, тільки не кажи, що ти ще встигнеш!

— Дякую. Я собі знайду на Україні просту дівчину. Поставлю хату над Дніпром, тополі, вишні...

— Так вирішив?

— Ні, мрія...

— Маю сумнів. Не вийде в тебе нічого.

— Та я й сам це почуваю. Ніколи в моєму житті цього не буде. Така доля...

— А проте за тебе кожна панночка піде.

— Щастя не матиме.

— Це як зумієш.

— Е, друже, я не майстер щастя. Як я його дам жінці, коли сам не маю.

— Та й думки ж у тебе!..

— Та різні вони в мене, Євгене.

— Дивний ти чоловік. І думаєш, і робиш не так, як люди. Дивись, прийде час — передумаєш, та може бути й пізно. То щоб не заплакав згодом...

— А воно, бач, легше плакати одному...

Тарасові треба було повертати до Академії. Вони спинились. На прощання трохи веселішим голосом Тарас сказав:

— З того дива, друже, не буде пива. Де вона та, що зважилася б на таке...

— Це в тебе передчуття?

— Не передчуття...

І коли Шевченко пішов, Гребінка ще довго стояв і дивився йому вслід, збентежений і тривожний. Потім пішов, поринувши в думки про Тараса. Він по-справжньому любив свого друга, й останні слова Тарасові просто вразили його. Він навчився розуміти Тараса з одного наляку і тепер відчув у його словах і тоні не просто жарт чи напад меланхолії, а щось більше, тривожніше. Він добре

знав, як кілька років тому загинув Пушкін, як подбали про те, щоб збутися Лермонтова. Він знав набагато більше, ніж про це друкували газети. Знав і про те, що Лермонтова не просто послали на Кавказ, щоб не почувати його присутності в столиці, а умисне призначили до діючої в небезпечному місці військової частини, сподіваючись, що він загине в одному з боїв або в численних сутичках. Але Тарас... Що в нього спільного з придворним життям? В придворних сферах про нього або не знають, або знають дуже мало. Конфліктів з високими особами в нього немає. Від чого ж цей настрій? Вірші?.. Його вірші!.. Просто неймовірно, що вони досі не потрапили в Третє відділення власної його імператорської величності канцелярії...

І вже в справжній тривозі Гребінка пішов додому, вирішивши рішуче остерегти Шевченка при першій же зустрічі.

14

Шевченко навіть не помітив, як окремі сніжинки в повітрі довкола нього закружляли, заметушились і почалася справжня раптова завірюха. Після того, як він і Гребінка розпрощались, минула година. Треба було побачити знайомого видавця, який хотів замовити йому ілюстрації до однієї книги, та Шевченко чомусь роздумав і повернув знову до центру, пройшов увесь Невський, перетнув Двірцеву площу і тепер поволі йшов додому.

Завірюха обкидала пригорщами снігу шапку, плечі, комір. Він не струшував. Ця розмова з Гребінкою...

Несподівано промчав повз нього візник, мало не зачепивши за плече голоблею. Шевченко наче отямився від своїх далеких — серед цієї заметілі — думок. Санки заїхали впритул до самої панелі, з повного ходу спинились, і з них зіскочили двоє молодих жвавих людей. Один в офіцерській шинелі з високо піднятим хутряним коміром, другий у благенькому пальті, не розрахованому на подібну погоду. Сніг з вітром уже сліпив очі, і Шевченко заспішив, обминаючи їх.

— Тарасе Григоровичу!

Офіцер, поривом відкинувши комір, кинувся до нього і простяг назустріч руки. Це був Микола Момбеллі, яко-

го вже кілька місяців не бачив Тарас. Зрадівши цій несподіваній зустрічі, вони щиро потиснули один одному руки. Момбеллі затримав на кілька секунд Тарасову руку і, хитрувато всміхнувшись, повернув його до свого компаньйона:

— Рекомендую, це пан...

— Земляче! — голосно вигукнув той і захопив Тараса за вільну руку.

Так і стояли на тротуарі, захопившись за руки і сміючись.

Ці молодики були особливо до вподоби йому. Момбеллі був другом його друзів, і з ним у Тараса вже були одверті й цікаві розмови. А з Романом Штрандманом — це був другий з цих молодих людей — він познайомився в Яготині, і хоч їх зустріч була короткою й випадковою і не привела тоді до дружби, але й від неї лишилось у Тараса хороше почуття. Вгадувався в цьому юнакові добрий розум і благородство.

Візника відпустили, незважаючи на заперечення Штрандмана, який мав десь бути незабаром, і за хвилину всі втрьох опинились на квартирі в Момбеллі, в затишній кімнаті з книжками на столі й у шафі, з оригінальними портретами Пушкіна і Лермонтова. Господар на хвилину зник.

— Яка несподіванка! — говорив Шевченко Штрандманові. — Серед цієї пекельної завірюхи, коли й світу не видно, раптом ластівка з України, та ще й з такого чудового закутка.

— Думаю переїздити до столиці, пробую знайти людей, що допомогли б мені зв'язками в журналістиці.

— Добре діло, — говорив Тарас, — потрібна тільки добра кебета, а зв'язки, зрештою, будуть.

— Я вже їх знайшов. Дещо мені вже й доручили, ще й цікаве, та побачимо, що з того буде. Зараз я ще не можу залишитись у столиці й на короткий час повернуся додому, а потім, мабуть ще в цьому році, знову сюди.

— Що вам доручено писати?

— Невеличку частку в одному виданні, яке готують кілька чоловік.

— Скажіть, Романе, — запитав Шевченко, — яким чином ви знайомі з Момбеллі? Він у столиці, а ви десь у Яготині...

Шевченко помітив, що його питання примусило Штрандмана трохи подумати. На всі питання Шевченка він відповідав досить невизначно. Говорив про знайомих, але не назвав жодного.

— Нас познайомив один наш спільний знайомий, — нарешті відповів він. — Цікава, енергійна і дуже рішуча людина.

Увійшов Момбеллі, який уже встиг скинути мундир.

— Тарасе Григоровичу, — сказав він, — я вже не раз приходив до вас на квартиру і жодного разу не міг вас застати. Сьогодні зранку я знову заходив і застав тільки ваших хлопців з Академії мистецтв. Вони вам не говорили?

— Я пішов з дому вранці й досі не повертався.

— Один з них дуже хотів сфотографувати мене.

— Це Гудовський з Києва. Він навчається фотографії.

— Такий смішний хлопець. Знаєте, нащо йому була потрібна моя фотографія? Я, бачте, не схотів назвати своє прізвище, то він, щоб доповісти вам про мій візит, вирішив сфотографувати мене.

— І має вашу фотографію?

— Я не погодився. Нащо? Однаково я десь розшукав би вас. Я не був одягнений для фотографії.

— І не назвали себе?

— Ні.

— Чому?

Момбеллі засміявся:

— Просто... це була моя примха, жарт... Я приносив вам рукопис, але не залишив. Може, я помилився?

Шевченко подумав.

— Ні, це розумно. — По паузі він спитав: — Романові читали?

— Читав, — признався Момбеллі, — але, Тарасе Григоровичу, я його добре знаю, його можна й не остерегатись.

Та Шевченко думав зовсім про інше. Кілька хвилин тому Штрандман розповідав про зовсім недавнє знайомство з Момбеллі — звідки ж цей його добре знає?..

— Друзі, — промовив він, трохи спохмурнівши, — ви тільки не наробіть мені прикростей. Адже ви читали й іншим?

— Тарасе Григоровичу, — промовив Момбеллі, — ваш "Сон" — це та правда, якої прагне народ. Не треба ховати від нього цієї правди. Я й читав багатьом вашу поему

і розповідав про неї, але я нікому не називав вашого імені. Це було б небезпечно для автора, а вас ми повинні берегти. Можливо, вам судилося виконати велику місію.

— Це вже ви, друзі, вдаєтесь до занадто високого штилю... От якщо вам до серця моя правда, то й ви беріться та пишiть таку ж правду.

Штрандман і Момбеллі переглянулися.

— Ми пишемо, — сказав багатозначно Штрандман.

Шевченкове обличчя прояснилось.

— Що пишете, други мої?

— Незабаром, — вів далі Штрандман, — вийде друком одна цікава книжка. Це має бути всього словничок іноземних слів. Пояснюючи іноземні слова, ми скажемо нашим читачам і про рівність усіх перед Богом, про право кожного на блага земні, про неминучість знесення ближчим часом рабства і рівний розподіл землі між селянами і ще багато корисного скажемо народові.

— Та хто ж це друкуватиме? — вигукнув здивований і разом захоплений сміливим поривом молодих людей Шевченко. — За дрібний недогляд десь у журналі цар наказує садити цензорів на гауптвахту. Вони вже бояться своєї тіні, а ви хочете...

— Ні, Тарасе Григоровичу, — доводив далі Штрандман, — є такі видавці. Ви самі побачите незабаром цю книжку. Все зроблено, щоб вона побачила світ. А поки в департаменті Орлова докопаються до суті, то книжка вже зникне в гушавині народу і робитиме своє діло.

— А не боїтеся за себе?

Обидва юнаки гучно розсміялись.

— Ви ще почувете й не таке! — сказав Момбеллі.

— Любі мої! — вигукнув Тарас. — Робіть це, робіть своє благородне діло! Захищайте з усієї сили отого безталанного смерда. Але ж, хлопці-молодці, бережіть себе. У Миколи добрі помічники.

— Це ви про що? — питався Штрандман.

— Сибір та шибеницю...

До кімнати увійшов слуга з тацею і поставив на стіл скромну закуску. І Тарас, і Штрандман підвелись. Штрандман мав уже йти.

— Я попереджав про це Миколу Олександровича, перше ніж ми відпустили візника, — виправдувався він.

— Гаразд, я тебе пущу, — тоном господаря сказав Момбеллі, — але Тараса Григоровича нізащо...

— Шкодную, що ви, Романе, вже йдете, — говорив на прощання Штрандманові Тарас. І, несподівано перейшовши на "ти", додав: — Побувай же в мене вдома.

І записав йому свою адресу.

Коли Штрандман пішов, Момбеллі посадив Шевченка до столу.

— Надворі лютує завірюха і дужчає мороз. Бачите, які візерунки пише на шибках. Прощу вас...

Шевченко чогось замислився.

— Про що це ви, Тарасе Григоровичу?

Але Шевченко похилився ще нижче. Момбеллі поглянув пильно на нього й собі відсунув келишок, навіть не надпивши. Спливали хвилини мовчання. Нарешті Шевченко підвівся.

— Серед селян на Україні ще живуть перекази про ті часи, коли вони не були кріпаками. А щодо гайдамаччини та Коліївщини, то ще знайдете й самовидців. А скільки й тепер повстають проти своїх панів!.. Сотні бунтів та заворушень щороку! З вилами проти царського війська йдуть! А коли б усі піднялися та мали таких, що могли б керувати ними... Товариство якимось потрібне.

— О, — підхопив Момбеллі, — коли б тільки на Україні люди піднялися, а це там легше зробити, ніж у будь-якому іншому краю, то й донські козаки українців би підтримали. Не примусили б себе ждати поляки, а там і вся Росія заговорила б. Треба тільки кинути там у людські душі іскри — запалахкотить кругом!..

— А ви це робите? — з несподіваною суворістю спитав Шевченко і різко спинився проти Момбеллі.

— Що ви маєте на увазі?

— Зараз поясню. От ви правильно сказали, що я — державний злочинець, бо деякі мої вірші сіють у душі чесних людей зерна протесту. Отже, я це роблю. А що ви кажете людям? Що, ви вважаєте, треба зробити?

— Для цієї боротьби потрібне братство взаємної допомоги. Треба, щоб багато гуртків, товариств домовились про єдність. Це буде сила!

— Братство, кажете?

— Так. Росія велика — об'єднати в один могутній кулак усі простягнуті до свободи руки...

— Це ваша думка?

— Не тільки. Є вже багато, що думають так.

— Штрандман?

— Ну, він менше за інших. Але й він разом з моїм другом Буташевичем-Петрашевським і з іншими людьми склали той словник, про який тут ішла мова. Коли ви прочитаете його, переконаєтесь, що цей крок вартий уваги і навіть жертви. Але ж це тільки перший крок.

Десь у передпокої пролунав дзвоник. Хтось пройшов коридором відчинити. Вийшов і Момбеллі. За хвилину він повернувся і пропустив у двері поперед себе гарного з обличчя юнака з ясними, виразистими очима, буйним волоссям і дзвінким, переливчастим голосом. Очевидно, попереджений ще в коридорі про Шевченка, він енергійно підійшов до нього і якось особливо охоче, з радістю в очах відрекомендувався:

— Плещеев Олексій Миколайович.

Шевченко уважно, з ледь помітною дружньою посмішкою подивився на юнака, що назвав себе Олексієм Миколайовичем, хоча йому було ніяк не більше дев'ятнадцяти років. Але у виразі обличчя і манерах він намагався здаватися старшим. Юнак трохи зніяковів під пильним поглядом Шевченка. На допомогу йому прийшов Момбеллі:

— Мій приятель Олексій Плещеев — поет і дуже серйозний чоловік, хоч і надто молодий.

— У вас, Миколо Олександровичу, — весело додав Шевченко, — прекрасні друзі, і я вам заздрю. У мене їх дуже мало. Шкода, що мушу вже йти. Серед вас я почувую себе чудово.

— Тарасе Григоровичу, — звернувся до нього Плещеев, — я радий, що нарешті побачив вас і мав щастя познайомитись. Не поспішайте йти, зостаньтесь з нами. Я читав ваші вірші, і я захоплений. Може, й зараз ви прочитаєте нам свої нові вірші?

— І "Сон" читали? — спитав Шевченко.

— Читав...

Шевченко з удаваним докором подивився на Момбеллі. Той зашарівся і винувато опустив очі. Шевченко похитав головою.

— Ой хлопці-молодці!..

І всі засміялися, розуміючи один одного без слів.

— Читати зараз я не маю чого, — сказав Тарас. — Не взяв. Та й не написав. А от ви, Олексію Миколайовичу, — Шевченко чомусь особливо наголосив на імені й по батькові юного поета, — мабуть, прийшли до свого друга з

віршами. Адже так? Принаймні я читав два ваші вірші в "Отечественных записках".

— Я так мало ще написав, що знаю все напам'ять. Але не буду забирати у вас дорогий час.

— Читайте, друже.

Плещеев не примушував себе просити.

— Цими днями я написав новий вірш "Любовь певца", — сказав він. — Я читатиму тільки його.

Він почав читати не поспішаючи. Шевченко сів у крісло й уважно слухав. Момбеллі, що вже знав цей вірш, придивлявся, яке враження справляє він на Шевченка.

Це був вірш про кохання поета-співця, який віддає життя боротьбі з поневолювачами, який у дружбі й союзі зі своєю коханою знайшов повну гармонію в житті, бо ж молоде подружжя хоче жити не для насолоди, а для проповіді любові й серед нужденних, і серед багатих. І в цій проповіді доля поета.

Певна абстрактність цього вірша та наївна віра поета в любов між бідними і багатими викликали в Шевченка внутрішню усмішку. Юний поет так мало знав життя з безпосередніх спостережень, так мало знав людей, але, певне, багато читав і був під впливом досить відомих тоді в Росії французьких гуманістів і проповідників соціалістичних утопій. Як багато доводилось Тарасові слухати про це в роки бесід з Брюлловим і спільного читання книжок у його кімнати.

— Ви скоро закінчите університет? — спитав Шевченко.

— Цей день не за горами. О, як я жду його!..

— Вам не подобається в університеті?

— Ні, не в цьому річ. Спочатку я був захоплений університетом. Його дух був для мене цілющим повітрям. Та, коли я надрукував в "Отечественных записках" перші вірші, в університеті почали позирати на мене скося, і на-самперед ректор пан Плетньов, хоч раніше він ставився до мене з особливою увагою.

— Професор Плетньов, я чув, — сказав Тарас, — не любить "Отечественных записок". Звичайно, йому не сподобалось, що ви почали друкуватись у Белінського.

— Він не хоче, щоб сьогоднішня поезія зв'язувала себе з цим іменем. З Плетньовим ми часом зустрічаємось по деяких літературних салонах столиці, і я трохи знаю його погляди.

— Справді, дивно, Тарасе Григоровичу: професор, поет, історик — і...

— Отож-бо, мій друже, саме це я й хочу сказати. Спробуйте перед такими людьми проповідувати любов хоч би до Белінського з його "Отечественними записками". Нічого з того й не вийде.

— Я теж певний цього.

— А проповідуєте перемагати "жерців Ваала" вченням вселюдської любові. От закінчите університет — їдьте в саму гущавину Росії, пориньте в цей океан та пригляньтесь гарненько — яка там любов... Ось тоді самі будете за судію своїм віршам. А проте скажу вам щиро: вірш мені подобається. Маєте добрий талант. — Шевченко підвівся. — А тепер, друзі, бувайте здорові.

Він підійшов до столу, випив свій ще не надпитий келишок, щось пожував, не сідаючи, і пішов одягатись, хоч і господар, і його приятель просили його залишитись.

Заметіль розлютувалась по-справжньому. Зустрічний вітер не давав розплющити очі. Часом здавалося, що хтось кидає в людей сніг величезною лопатою. Його не встигали змитати, і було важко йти. Шевченко відчув, що надто поспішає і вже втомився. Пішов поволі й думав, як і перш, про вірш Плещеева. Про любов поета і життєву гармонію. І про те, як він сам, поет Шевченко, шукає цієї гармонії, мріє про неї... і не знаходить нічого. І не знайде. Тепер він певний цього. Не відає юний поет, — він лиш починає писати, — що поети марно мріють про гармонію — вона не для них. І не для нього, Шевченка.

15

"Поелику Шевченко известен Совету по своим работам и награжден уже за успехи в живописи серебряною медалью 2-го достоинства, то удостоить его звания неклассного художника и представит на утверждение Обществу Собранию Академии". Про це рішення Ради Академії Шевченко довідався двадцять другого березня 1845 року. І подав він своє "Прошение" теж того ж дня. Певне, конференц-секретар Академії Григорович запропонував йому подати цю заяву, будши переконаний щодо позитивного рішення Ради.

Шевченко не пам'ятає, коли в серці його народилась мрія стати художником. Мабуть, тоді, коли тікав він з

рідного села і ходив по дяках-богомазах, щоб упроститись до них в учні. А можливо, ще й до того — коли на прихований від дяка зароблений на читанні Псалтиря п'ятак купував паперу і вимережував саморобний зошит, до якого списував вірші Сквороди. Мрія здійснилась — він художник. Він пройшов шлях, про який інші художники не зважуються і мріяти. Академія, майстерня Брюллова, повага й популярність... Але тепер, коли його мрії минуло понад двадцять довгих і часом тяжких років, так само, як і в дитинстві, на білі сторінки життя лягають рядки його віршів, а неklasний художник тільки вимережує ці сторінки.

І, вже лягаючи спати, він довго перевертався без сну й іронічно говорив сам собі: "І за картинки ти маєш, Тарасе, гроші на прожиття і пошану, а за вірші — ти важливий державний злочинець і ховаєшся з ними від таємної поліції. От з чим ти поїдеш на свою Україну, щоб залишитись там назавжди".

Питання про остаточне повернення в Україну було вирішене, і навіть обраний для цього день на початку квітня. Нехай і цього разу зустрінуть його в Україні весняні солов'ї. Він уже готував усе для від'їзду. Незакінчені справи доручив Гудовському, який мав після навчання в Академії повернутись до Києва. Там вони зустрінуться.

Лишалось збирання передплати на його "Живописну Україну". Справа не кращала. Він ще не відмовився від самої ідеї, але віра в її успіх уже захиталась. Одержані за частину передплати гроші зобов'язували його вести роботу далі. Та й зроблено було вже чимало. Він, звичайно, не покине працювати над цим в Україні. Але швидше їхати, їхати...

За кілька днів до від'їзду в двері до нього стиха постукали. Він відчинив і на хвилину застиг на місці, здивований. В дверях стояла його колишня подруга Маня. Лице її поповнішало і променилось добрими рум'янцями, можливо від прогулянки по численних поверхах, коли добиралась до нього. Та все це мало змінило б її вигляд, коли б не відсутність тієї задержувачої і дещо примхливої усмішки, яка колись так мило підкреслювала її вдачу і так подобалась Тарасові.

— Ви, мабуть, здивовані?

— Зовсім не вгадала, Маню, я радий. Я хотів тебе бачити і шукав по всьому Петербургу, але не знайшов.

— Нащо?

— Поговорити на прощання. Ти вийшла заміж?

— Ви бачили...

Шевченко допоміг їй скинути шубку з дешевим хутряним коміром, посадив на стілець і став біля неї.

— Твого нареченого я не встиг побачити.

— Він дрібний урядовець з казенної палати.

— Гарний?

— Гарний.

— Любиш його?

Замість відповіді вона сказала:

— Не дивуйтесь, що я прийшла.

— Хіба така дивна причина?

— Дивна.

— Наперед обіцяю, що не здивуюсь.

— Пам'ятаєш, ти колись писав з мене картину — дівчина в ліжку, гола.

Вона вагалася — як звертатись до Шевченка: чи по-старому — на "ти", чи як до чужої вже людини. І плуталася в звертанні.

— Існує, Маню, така картина.

— Ви її не знищили?

— Нащо? Вийшла добра картина.

— Я чомусь думала, що ти її знищив...

— Вона в одних людей, у Петербурзі.

— Знаєте, Тарасе Григоровичу, в мене не вистачить сміливості просити, щоб ви її знищили, але я прошу вас, коли хочете, вимагаю, щоб ви ніколи не дозволяли виставляти її на виставці або віддавати в крамницю на продаж. Ви можете пообіцяти мені?

— Звичайно, але...

— Не питайте докладно — чому. Досить, коли я скажу, що моя доля залежить від того, побачить хтось чи не побачить цю картину. Шкода, що її немає у вас. Я купила б її і знищила.

— Маню! — скрикнув Тарас. — Та невже ти про мене так подумала — щоб я продавав тобі цю картину. Я подер би її на клаптики, коли б тільки вона була в мене. На жаль, її немає в мене, але я можу заборонити виставляти її.

Тарас навіть схопив був її руку, але вона враз забрала її. Потім спитала вже зовсім іншим тоном, даючи зрозуміти, що про картину досить:

— Нащо шукав?

— Їду з Петербурга, і, мабуть, назавжди. Може, ми ніколи в житті не зустрінємось.

— Ти не хочеш бувати в Петербурзі?

— Ні, Маню, ти цього не зрозумієш. Я не тільки хочу приїздити якнайчастіше до Петербурга, а я не можу без нього, мені треба бачити його часто, як кожній людині своїх близьких. Але в мене якийсь передчуття...

— Одружишся там і нелегко буде відірватись від сім'ї, навіть коли й дуже захочеш?

— Ні, ти знову не вгадала. — Він раптом прочитав з пам'яті:

Оженись на вольній волі,
На козацькій долі...

— Зрозуміла мене?

— Ні.

— А думаєш, я все розумію?

Молода жінка засміялась:

— Ти такий самий смішний, яким був і колись.

— Коли?

Вона не відповіла й опустила очі.

— Ти хотіла сказати: "Тоді, коли ти мене любив..." Так, Маню, це було колись. Та ми не завжди в своєму житті вільні. Воно нам показує, як іти. Я пам'ятаю: коли я писав ту картину з тебе, ти сказала, що не була б щаслива з Сошенком. Хто знає: Сошенко чудова людина і живе собі, як усі, особливо й не бідує. А зі мною ти напевне була б нещаслива. Дуже нещаслива...

— Але чому, Тарасе? — вихопилось у Марії несподівано для самої себе.

— Не знаю, Маню, не знаю, голубонько. Ніби передчуття якийсь.

— От бачиш, і цього ти не знаєш. Сам говориш — і не знаєш. Таким ти був і тоді, пам'ятаєш? Ще Сошенко казав, що в тобі сидить біс — і куди він тебе поведе, ти не знаєш, і що він тобі підкаже, теж не знаєш. І тепер ти такий... нічого не знаєш...

— Колись я тебе побачив, — говорив далі Шевченко, — в багатому екіпажі з якимось паном. Я був разом з моїм приятелем, який теж знав тебе. Ми розсміялись вслід тобі. Я подумав про тебе погано. Ну, ти розумієш, як я подумав... Мені сором перед тобою, Маню. І за те сором, що моя любов колись не принесла тобі щастя, а тільки горе. Хто знає, може, коли б ми не зустрілись, ти знайшла

б у житті справжнє щастя. Може, хоч тепер ти його знайшла, Маню. Прости мене за все. Хоч життя й кидається нами, наче набридлими іграшками, та не виправдуюсь я цим перед тобою. Не май в серці образи на мене. Найтяжча для мене — це образа в серці людей, що по-справжньому не бачили життя і сонячного світла.

Він знову взяв її за руку. Вона вся зів'яла. Потім раптом підхопилася з останніх сил, обняла Тараса і з глибоким, нестримним стогоном припала до його грудей. Він не вмовляв, не заспокоював її. Поклав колишній подрузі руку на плече, другою повів по гладко зачесаному волоссю. До хати заходив вечірній присмерк. Хлопців у сусідній кімнаті все не було. Тишу порушувало ледве чутне схлипування та часом глибоке, тремтливе зітхання Мані.

16

На останній для Шевченка "п'ятниці" у Гребінки піднесли келихи за Тараса, що завершив своє навчання в столиці й повертався в Україну. Всі розуміли, що розлучаються з ним надовго. Тарас Григорович обійшов усіх з повним келихом, розцілувався. Григорович довго не пускав з обіймів Тараса, обіцяючи допомагати йому з Петербурга в усіх справах, в яких він звернеться. Маркевич задрив Шевченкові, що він житиме в Україні, і зажадав від нього слова, що буватиме в нього, Маркевича, коли той приїздитиме влітку в Україну. Брюллов просив Тараса побувати в нього ще до від'їзду.

— Так і не пощастило нам, Тарасе, — говорив він, — заснувати на Україні, десь біля Пирятина, свою Академію мистецтв. А шкода... Скільки Україна дала талантів! Та, власне, ще колись, не так і давно, українські митці були нашими вчителями — згадаймо Левицького, Боровиковського, та й не тільки їх. Багатьма досягненнями нашого мистецтва ми зобов'язані українцям. Будемо вдячні їм. Дай Бог, Тарасе, щоб, коли мине якийсь час, ми були також зобов'язані та вдячні Тарасові Шевченку!

Зворушений Тарас обняв свого вчителя.

— А тепер, — сказав він, — ви повертаєте нам нашу науку з верхом...

— Твоя правда, Тарасе, — пролунали голоси.

Другого дня майже до самого вечора Шевченко робив останні візити до знайомих і приятелів. Елькан і Артемовський таки умудрилися знайти Тараса і затягти його востаннє до їх улюбленого Ізлера. Тарас попередив їх, що ненадовго.

За годину вони вже покидали ресторан. Тарас узяв собі окремого візника: йому ще треба було декого побачити. Коли рушив візник, він востаннє оглянувся на Елькана і Артемовського, що стояли біля під'їзду і махали йому руками. Елькан зняв з голови циліндр і тримав його високо над головою, поки Тарас міг його бачити. Як і кілька років тому, цей театральний рецензент і фейлетоніст наслідував у своїй зовнішності Пушкіна: така ж крилатка, циліндр, бакенбарди... Він був хороший хлопець і чудовий компаньйон Тарасові в різних розвагах, гулянках, столичних пригодах. І, дивлячись на нього й на Артемовського, Тарас думав про те, що в ці хвилини він — певне, назавжди — прощається також з усім тим, що інколи дозволяло йому, нехай і на лічені години, забувати гіркоту свого життя, і він зможе завжди згадувати, як молодість не тільки ламала й мучила його сумнівами, не тільки сікла різками на стайні, але й переливалась часом сміхом, радіщами, дружніми жартами і променилась яскравим світлом справжньої дружби. "Прощайте, друзі, — вимовляв він у думці, коли візник завернув за ріг і помчав шумливими вулицями столиці, — тільки гарячою, щирою дякою буду згадувати вас усе життя. Чи подарує мені майбутнє бодай окремі години такого ж нестримного сміху, довгого, за північ, галасу палких суперечок у колі щирих друзів?"

ЧАСТИНА ДРУГА

1

Спектакль наближався до кінця. Невеликий зал театру був повний. Частина публіки безтурботно дрімала. Вистава не піднесла настрою глядачів, що після метушливого ярмаркового дня і липневої спеки з курявою відчували втому і, щоб не лягати зарано спати, шукали хвилюючих розваг.

Ішла "Параша Сибірячка" — інсценізація Полевого за відомою в ті часи французькою повістю "Молода сибірячка".

З нагоди Іллінського ярмарку мандрівний театр Млотковського прибув до повітового міста Ромен, в якому відомий на всю Росію Роменський ярмарок тривав два або й три тижні. На ярмарок з'їжджалися поміщики з багатьох ближчих губерній, купці навіть з далеких околиць Росії, військові ремонтери та інтенданти. Ця публіка приїздила сюди не тільки заради комерційного інтересу, а й для того, щоб вдовольнити свої потреби в розвагах, п'яному розгулі, картярстві, розпусті... Це було зручно робити під прикриттям якихось, часом сумнівних, комерційних справ. А тим часом більшість цих людей не мала ніяких справ на ярмарку, нічого не продавала і не купувала, якщо не брати до уваги якогось дрібного галантерейного гостинця для жінки чи для дочок або обміну своїх коней і мисливських собак.

Як же й не приїхати сюди й циганському хоріві, з його романсами і танцями, з гарними молодими циганамі-гітаристами, з чудовою Катею і її тамбурином та миготливими танцями, від яких мліє душа.

На ярмарок приїздили й інші люди. Турки, татари, вірмени, ніжинські греки, гуртівники з Дону, прасоли, промисловці, різні майстри зі своїми виробами, кондитери, кулінари, поміщиці з доньками на виданні й тисячі можних і вбогих селян. Тут можна було купити все — від англійських мисливських рушниць до поліських личаків, від арабських скакунів найблагороднішої крові до простих українських кріпаків, колишніх запорожців — оборонців християнського світу і цивілізації від магометанських завойовників.

Антрепренер Млотковський і сам нещодавно був актором у трупі відомого Штейна, що тримав театр у Харкові. У цього ж антрепренера Штейна свого часу працював у трупі й сам Щепкін. Були й інші талановиті актори. Млотковський добре розумівся на театральному мистецтві, але злиденні умови існування тодішніх кочових театрів примушували його орієнтуватись більш на касу й не бути примхливим щодо репертуару. Величезний ярмарок з тисячами приїжджих грошовитих людей, може, й не забезпечував сценічного успіху його трупі, але касовий успіх гарантований був на кожен спектакль. Щоразу, коли над-

вечір припинявся торг на ярмарку, люди, особливо приїжджі, блукали брудним, закуреним містом, юрмились біля балаганів, по харчевнях, винних погребках, в збудованому на час ярмарку ресторані чи й по більш сумнівних щодо репутації місцях. Повно було їх і в театрі. Але ні Полевой зі своєю п'есою, ані сам Млотковський з трупою на цей раз не зуміли розважити публіку.

По сцені блукали якісь напівдикі тіні й перегукувались такими страшними голосами, що в глядачів аж мурашки бігли по спині. (Рецензенти того часу свідчать, що деякі жінки в публіці з переляку непритомніли). З неприродною інтонацією актори виголошували свої тексти. Деякі з них грали свої ролі з такими гримасами, що публіка глузувала з їх гри. Інші, навпаки, вимовляли ролі, як заведені ляльки. Видовище було жалюгідне.

На великий подив Шевченка, що теж дивився виставу, його випадкові знайомі Свічка та Якубович висловлювали своє задоволення від гри акторів, хоч, правда, і без надмірного захоплення. Коли вистава закінчилась, ті з глядачів, що досі дримали, посхоплювались і почали аплодувати. Актори з гідністю вклонялися. Двоє з них щосили тягли з обох боків завісу зі строкатого ситцю, яка за щось зачепилась і не закривала сцени.

— Та й гидота ж! — промимрив Тарас, виходячи з театру. — Шкодою, що піддався вашим умовлянням та й пішов дивитись. Аж самому соромно.

— Е, Тарасе Григоровичу, — сказав Свічка, — це тому, що ви бачили п'есу в столиці, а ми не бачили, то нам воно й таке до смаку. Тільки трохи нудно.

— Ще й як нудить від такого мистецтва, — сердито бубонів Тарас. — Хоч би ролі повивчали. Скаже слово та й жде, поки йому з-за лаштунків далі підкажуть. За що й гроші беруть?..

Біля театру їх розшукав син Якубовича. За несимпатичну фізіономію Шевченко прозвав його Квазімодо і не дуже любив, коли в його товаристві з'являлася ця неприємна людина. Вже на другий день їх випадкового знайомства на ярмарку Шевченко намагався уникати і батька, і сина, але вони щоразу знаходили його.

Молодий Якубович підійшов до батька і почав йому щось шептати на вухо. Батько замотав головою. Потім вони відстали і зникли серед публіки.

— Куди тепер? — спитав Свічка.

— Вечеряти. Ходімо?

— Я піду спати. Щось болить голова. А ви йдіть. Вони розійшлись, не попросившись, бо Шевченко і жив саме в цього Свічки, біля ярмарку.

Шукаючи собі пристановища в Ромні, Шевченко випадково натрапив на поміщика з Пирятинщини Свічку, який радо запропонував йому свій намет. Це було зручно, і Тарас Григорович погодився спинитись у нього на кілька днів. Лев Миколайович Свічка сам називав себе іронічно "недогарком" і мав для того підстави. Його батько, полковник Свічка, з давнього козацького роду, мав понад шість з половиною тисяч десятин землі, але все його багатство пішло прахом, а сам господар потрапив під опіку. Синові й справді довелось тільки догоряти.

Незабаром Шевченка наздогнав син Якубовича і пішов поруч.

— Тарасе Григоровичу, — сказав він стиха, — в мене до вас є справа, вірніше — прохання.

— То й кажіть, — щиро відповів Тарас Григорович, якому зовсім не хотілось мати зараз у компанії цю людину.

Підбадьорений Якубович заговорив рішучіше:

— Бачте, Тарасе Григоровичу, я потрапив в одне дуже делікатне становище. Познайомився тут з одними у вищій мірі достойними, благородними людьми, в яких я зараз маю бути, незважаючи на пізній час. Ну, зрозуміло, мені можуть бути потрібні гроші, а в батька при собі нічого немає.

— Так-таки й немає? — взяв Шевченко під сумнів слова Якубовича, бо знав, що це неправда. Старий Якубович сам хвалився йому, що вигідно продав якомусь інтендантові свою отару і вже одержав завдаток, який носив при собі.

— Немає, десь залишив, але завтра він мені дасть, яку я схочу суму.

— Скільки вам? — І Тарас спинився, бажаючи збути-ся неприємного компаньйона.

— П'ятнадцять, мабуть, вистачить.

Шевченко дістав два півімперіали. Якубович майже вихопив їх з рук і відразу попросився.

— Завтра я повертаю вам... — плутаючись у словах, говорив він. — Завтра обов'язково. Дуже, дуже вам вдячний.

— Бувайте здорові! — сказав Тарас і рушив далі.

Якубович повернув назад, де на нього, певне, чекала своя весела компанія.

Незважаючи на пізній час, ресторан, нашвидкуруч збудований спеціально на час ярмарку в найнятому великому саду якогось роменського багатиря, був, як і театр, повен людей. Просто на порожньому майданчику, добре втрамбованому, були розставлені столи й збита з дощок, пофарбована в зелений колір естрада. З другого кінця на незначній відстані — кухня і служби.

На естраді відпочивав в антракті циганський хор, або, як рекламувалося в афішах: "Знаменитый московский хор цыган-виртуозов с пляской". Стояв неймовірний галас, в якому змішалися і п'яні вигуки, і чийсь бас, що пробував заспівати за столом, і настирливий дзенькіт ножа по тарілці, яким викликався офіціант, й оглушливий регіт п'яної компанії, де саме клієнти за столом закладались — чи вип'є п'яний ремонтер три пляшки шампанського одну за одною, не відриваючись, нахильці. Мабуть, не випив, і п'яний регіт заглушив усе довкола.

Не побачивши жодного вільного місця, Шевченко хотів був повернути назад. До нього підбіг офіціант і попросив зачекати хвилину, поки він принесе для нього окремого стола. В наметі Свічки, де він мав ночувати, була така пустка, а самотність його в цей вечір була такою нестерпною, що він передумав і пішов шукати хоч когонебудь знайомих там, де були люди. Стоячи біля входу, він раптом почув, що хтось ніби називає його по імені. І справді, в самій гушавині столів до нього гукав один з його нових знайомих Родзянко. Він сидів сам за столом, накритим на чотирьох.

— Як чудово, прекрасно, Тарасе Григоровичу, що ви нагодилися. Як бачите, я сам, нудьгую.

— Нудьгуете?

— Тим часом. Сідайте тут. Я познайомлю вас з цікавими людьми. Вони мають зараз прийти на моє запрошення, як тільки закінчиться вистава у театрі.

— Я щойно звідти.

— Та зараз будуть і вони. Це актори.

— Хай йому грець з отим їхнім мистецтвом, — сміючись, сказав Тарас Григорович. — Більше не піду. Казнащо ставлять і казна-як.

— Кажуть, є й добрі актори.

— Чув і я. Про Соленика чув.

— Отож, Тарасе Григоровичу, я його і жду. З дружиною прийде, з Протасовою. Теж добра акторка, хоч і не з перших.

На кону естради заворушились хористи. Порозбирали свої інструменти. Стукіт ножів і виделок об тарілки відразу ущух. Найп'яніші з відвідувачів затихли. Навіть офіціантки з серветками під пахвами спинились у проходах і стояли нерухомо.

Хор заспівав "Поехал казак на чужбину далеку на быстром коне вороном". Це була дуже поширена тоді пісня, текст якої написав Євген Гребінка. І відразу Тарасові потеплішало на серці. Як і після кожного номера, ресторан загримів оплесками й вигуками "браво", "біс". Хор підвівся і вклонився публіці.

Під час оплесків до столу підійшов середнього віку чоловік, підтримуючи під лікоть даму. Родзянко оглянувся, побачив їх і швидко підвівся назустріч.

— Чудово! Прекрасно! — вигукнув він. — Панове, рекомендую вам...

Шевченко підвівся і потиснув руку дамі, яка вправно піднесла ручку в білих шовкових рукавичках для поцілунку.

— Це наш гість, — вів далі Родзянко, — Тарас Григорович Шевченко.

Чоловік раптом стрепенувся, засяяв і довго не пускав Тарасові руки, а потім схопив і другу й пильно вдивлявся в обличчя Тарасові.

Представивши Протасову, Родзянко зробив жест у бік актора:

— Карпо Трохимович Соленик, — сказав він Шевченкові.

В цю хвилину хор заспівав другої. Замовкли слухачі, Родзянко рукою дав знак офіціантам. Поки співав хор, Шевченко, сидючи збоку від Соленика, розглядав уже відомого актора. Він був невисокий на зріст, смаглявий, з темним, зачесаним назад волоссям і високим чолом, через яке пролягло кілька глибоких зморщок. У жвавих очах його світився розум, а нижня губа, що трохи виступала вперед, підкреслювала горду вдачу. Всупереч звичаю провінціальних акторів, він одягався добре й за модою, а палиця, яку він завжди любив тримати в руках, була оригінального виробу, з химерним набалдашником. Со-

леник замислено, з сумовитим поглядом слухав сентиментальний романс циганів.

Шевченко ще в Петербурзі років п'ять тому вперше почув про видатний талант Соленика і давно хотів побачити його гру. Гребінка не раз захоплено розповідав про цього актора. Від Гребінки ж Шевченко чув про те, що Гоголь дуже хотів і навіть вживав якихось заходів, щоб Соленик погодився переїхати грати до столиці, в Александринському театрі. Під час однієї з розмов розповідав про нього у радісному захваті й Щепкін. До трупи Штейна Соленик вступив тоді, коли Щепкін давно пішов з неї до московського театру, але вони зустрілись пізніше, років вісім тому в Вознесенську, коли там відбувались великі маневри, на яких був присутній і цар Микола. Гастролював там і Щепкін. І ось їм довелось грати разом для високих гостей зі столиці. Щепкін розпізнав у Соленику великий талант, а придворні театрали запропонували харківському акторові переїхати на роботу в імператорському театрі. Він odmовився...

Хор знову зробив паузу. Шевченко присунувся ближче до Соленика.

— Я щойно з театру. Дивився спектакль.

Соленик спохмурнів.

— Я шкодую, що ви бачили цей спектакль.

— Ви вважаєте, що мені не слід було йти на нього?

— Ні, Тарасе Григоровичу, просто мені неприємно, що ви це бачили, але я не кажу, що цього вам не слід було бачити. Якраз навпаки. Нехай усі дивляться.

— Панове! — втрутився до розмови Родзянко. — Ми краще будемо відпочивати і не говорити про справи, та ще такі надто серйозні для цієї обстановки. — Він налив келихи, показав на страви. — Прошу...

Соленик хотів був щось сказати, але хор з музикою раптом ушкварили веселої. Актор безпорадно знизав плечима, махнув рукою і взявся за келих. Протасова повела по його обличчю допитливим поглядом і опустила очі.

Коли пісня набула швидкого темпу, циганка Катя раптом зірвалася з місця з дзвінким тамбурином у руці й подріботіла, наче по струнах, у танку. Темп пісні й гри, швидкий і до того, зробився блискавичним.

Катя миготіла на підмостках у своєму барвистому одягу й не таких уже й дешевих яскравих прикрасах з тремтячим тамбурином над головою. Коли темп гри доходив

свого верху, вона спинялась на місці і, видобуваючи зі свого немудрого інструмента найдрібніший і найдзвінкіший брязкіт, щосили трусила плечима і щось хвацько вигукувала.

— Подивіться! — пересилуючи галас, сказав Соленик Шевченкові і кивнув на столи.

Справді, тільки дехто, в основному жінки, сиділи на своїх місцях, а більшість чоловіків посхоплювалися з місць, протовплювалися до підмостків, а дехто навіть повлазив на стільці. Лише звичні до всього офіціанти безшумно сновигали поміж столів і робили свою справу.

— Дикий, брудний концерт, — відповів нарешті Шевченко.

— І як не соромно отим панам! — не стримала свого обурення дружина Соленика.

Вона раптом замовкла, побачивши, як Родзянко ставав навшпиньки, щоб побачити все. Він навіть забув, що в руці в нього повний бокал шампанського, яке хлюпало на землю. Заради обережності, актриса відсунула від нього свій стілець. Шевченко помітив, що Соленик дивиться не на циган, а на п'яні обличчя поміщиків, купців, ремонтерів...

Своє крещендо хор обірвав раптово, на високому темпі. І того, що сталося далі, Шевченко не бачив ніколи. Офіцери, а за ними й інші чоловіки кинулися вперед, деякі з келихами. Якись дикі вигуки "браво", "браво, Катюшо!" гриміли над рестораном і над усім садом та, певне, і над усім уже сонним повітовим містом. Офіцери скочили на підмостки, схопили за руки Катюшу і тут же почали її напувати шампанським з бокалів. Один з панів, тримаючи високо келих, щосили кричав:

— Катюша — тріумф!..

Офіцери поставили Катю на сплетені руки. Музика коротко повторила крещендо. А Катя, стоячи на руках у офіцерів, ще раз протрусила в такт музиці плечима і легко скочила на підлогу, під надсадні оплески офіцерів. Серед п'яного натовпу перед підмостками височіла і постать Родзянка. Він підіймав пляшку з шампанським і все намагався піднести келих циганці, але його легко відтручували хвацькі ремонтери. Тарас одвернувся до столу і тут побачив, що Соленик вечеряє з таким виразом обличчя, нібито все, що відбувалось довкола, його анітрохи не ці-

кавить і не турбує. Протасова сиділа нерухомо. У неї був явно зіпсутий настрій.

Нарешті натовп почав розходитись по своїх місцях. Повернувся до столу і Родзянко.

— Ах, який темперамент! Який вогонь! Правда ж, панове?

Він раптом помітив похмурий настрій Соленика та його дружини і замовк, трохи розгублений.

— А от і вогонь, і темперамент, а не схотіла взяти від вас келих, хоч ви і предводитель дворянства, і поет, — сказав Тарас Григорович і засміявся.

— Цього вона не знає, — виправдувався Родзянко. — До того ж циганки ласі до офіцерів та ремонтерів, у яких повні шкатулки грошей.

— А звідки у них гроші?

— Е, Тарасе Григоровичу, ви цього не зрозумієте. Чого вони сюди приїхали? Табуни купувати для своїх військових частин. А вже табунники знають, як повести діло, щоб і добре було, і ремонтери не скаржились на них...

— Хабарі цебто?

— Не знаю, як воно в них там зветься.

— То на ці гроші й бенкетують?

— А що ж — на жалування? Ех, Тарасе Григоровичу, ви ніби вперше чуєте... — І, наливши келихи, він проголосив: — Панове, вип'ємо за нашу даму, прекрасну актрису і чудову людину. Карпе Трохимовичу, та ви ще й першої не допили...

І справді, бокал Соленика стояв тільки надпитий.

— Карпо Трохимович, — заявила Протасова, — не п'є багато, та й почуває себе зараз не блискуче.

— Так, так, це правда, — пробурмотів Соленик, але за дружину, звичайно, випив.

Цигани співали ще не раз і не раз ще підхоплювався з-за столів ресторанний натовп. Тільки Родзянко таки примусив себе сидіти на місці, заради пристойності. Лише його блудливі очі, незважаючи на те, що йому вже давно було за п'ятдесят, поривалися до естради, до підпалої циганки Каті.

Спроба Шевченка якось розвеселити товариство не вдалася. Обстановка ресторану, та ще з циганським хором, пригнічувала Соленика. Шевченко це бачив. Щоб якось розважити його, Тарас Григорович сказав:

— Я давно чув про вашу гру. А зовсім недавно мені розповідав про вас Щепкін.

— Ви знайомі з ним?

— Ми друзі. Він розповідав, як грав з вами у Вознесенську. Ви тоді відмовились перейти на імператорську сцену. Це правда?

— Правда.

— Але чому? Звичайно актори про це мріють.

— В Карпа Трохимовича не таке вже добре здоров'я, — пояснила за чоловіка Протасова. — Підсоння столиці могло б йому нашкодити.

Шевченко помітив, що Соленик зробив рух рукою, ніби хотів щось заперечити, але промовчав і, коли дружина закінчила, сказав замислено:

— Мистецтво Щепкіна — це для нас недосяжна висота. Михайло Семенович найщасливіший в акторському племені.

— Чому так думаєте, друже? — спитав Шевченко.

— Бо він геніальний, — втрутився в розмову Родзянко, — і, кажуть, добрі гребе гроші за гру.

Соленик скривився. Потім заговорив:

— Я не те думав. Ви даремне про гроші, Аркадію Гавриловичу. Щепкінові їх завжди бракує, це він мені сам казав. Не гроші щастя, а те, що Михайло Семенович дістав усі умови для того, щоб його акторський талант розквітнув до останнього пуп'янка. Жодна пелюстка його генія не зів'яла і не засохла передчасно. І тепер, на схилі життя, він може бути задоволений собою. Може жити в душевному спокої. Він завершує свій цикл. А нам — ще далеко до того, та й чи досягнемо ми подібного душевного задоволення.

— Ви добре зрозуміли Щепкіна, — сказав Шевченко. — Вам допомогло те, що ви його високо ціните й глибоко поважаєте. Але ви самі ще дуже молоді й зовсім не потрібні вам сумніви в своєму власному майстерстві.

— З ваших слів, Тарасе Григоровичу, я роблю висновок, що ви особисто не маєте в душі подібних сумнівів.

— Ви помиляєтесь, — з гиркотою в голосі відповів Тарас Григорович.

— От бачите, — пожвавішав Соленик, — а в нас з вами нема особливої різниці щодо років.

Хор знову заспівав. І знову повторилось майже усе те, що вже було. Тільки ще п'яніша була публіка, п'яніші були й хористи.

— Ось послухайте, панове, — звернув увагу свого товариства на естраду Шевченко.

— Лермонтов... — гірко всміхнувшись, додав Соленик.

Горные вершины
Спят во тьме ночной...

Чарівні рядки вірша, що їх переробив поет з Гете, п'яні голоси виводили, зовсім не думаючи ні про слова, ані про музику.

— Блюзнірство! — вигукнула Протасова. — Я не можу більш залишатися тут.

— Заспокойся, люба, — сказав Соленик. — Взагалі, здається, оргія закінчується.

Вдаючи з себе обуреного, щоб тільки догодити гостям, Родзянко сказав:

— Прости їм, Господи, не відають-бо, що творять... Дехто з-за столів, зовсім не потрапляючи в тон, пробував і собі підтягнути. А хор співав далі:

Не пылит дорога,
Не дрожат листы.
Подожди немного —
Отдохнешь и ты...

Закінчилось. І знову п'яні оплески й вигуки "біс" пролунали в повітрі.

Виходили з ресторану на темну вулицю, освітлену одиноким ліхтарем над входом до саду. Соленик і дружина почали прощатися. Мимо пройшла п'яна компанія з ресторану. Когось вели попідруки, а він упирався і волав басом: "Подожди немного..." Компанія дружно реготала.

Коли запанувала тиша, Соленик сказав:

— Тарасе Григоровичу, не відмовтесь задовольнити мое прохання. Завтра ми даємо "Москаля-чарівника". Дуже вас прошу...

— Ну, друже мій, — засміявся Тарас, — це таке діло, що я й без будь-якого прохання прийшов би.

— Вас, Аркадію Гавриловичу, — звернувся Соленик до Родзянка, — я вже просив раніше.

— Я, братику, залюбки, — відповів Родзянко, — але ж зайнятий у мене завтрашній вечір, ой як зайнятий. Не обіцяю.

Коли Шевченко й Родзянко йшли вдвох, Аркадій Гаврилович, хихикнувши, промовив:

- Прочитати вам вірша, Тарасе Григоровичу?
- Читайте, якщо знаєте.

І хоч Родзянко був неабияк п'яний, він прочитав, не запинаючись, досить довгий і від початку до кінця порнографічний вірш, складений мішаною українсько-російською мовою. Шевченко був здивований.

— Оце втнули!.. — протягло вимовив він. — Гм... Але Родзянко зрозумів це як схвалення і прочитав ще, потім ще, і все брудні, непристойні вірші. Тарас дивувався:

- В кого ви позичили отаке?

— Сам склав... Сам!.. — з гордістю відповів Родзянко.

Шевченко прискорив крок, і пристаркуватий нащадок славного козацького роду підтюпцем поспішав за ним, начитуючи йому стиха свої сороміцькі вірші.

Вранці Шевченко вирішив походити по ярмарку. Купувати йому не треба було нічого, але подивитись на людей, що поз'їжджалися сюди, було цікаво. Свічка вже встав. Пораючись по наметі, він розповідав, як його батько одного разу на київських контрактах скупив у місті все шампанське, і панство, що приїздило на контракти головне побенкетувати, не могло знайти жодної пляшки шампанського. Просили у колишнього козацького полковника Свічки, але він не продав. "Хочете — пийте так, — казав він кожному, — а на продаж немає..."

— Звичайно, — розповідав Свічка-син, — було немало таких, що напивались у батька на дурничку. Чому й не випити, коли пан полковник такий щедрий та гостинний. Подібні витівки батько не облишив і в себе в маєтку.

— Та я чув, ніби його довелось під опіку взяти, — говорив Шевченко.

— Взяти, та пізно. І син Свічки, як і самі бачите, вже не свічка, а недогарок...

Він гірко всміхався. Потім ніби згадав щось:

- А вам хто про Свічок розповідав?

— Старий Якубович.

— А про себе не розповідав?

— Ні.

— А ви розпитайте.

— Я й питав. Власне, про старого мені знати нецікаво, я про сина-декабриста цікавився.

— І що знали?
— Відразу старий з'їхав на інше. Я збагнув, що Якубович уникає подібних розмов.

— А звичайно...

— Надто обережний?

— Не лише тому. Просто він і вся родина відцурались Олександра Якубовича. Ще б пак! "...Умышлял на царевубийство с вызовом на лишение жизни покойного государя..." Та щось там замахнувся й на царя Миколу... Як тут не відцуратись!..

— Я зустрівач людей, дворян, — сказав Шевченко, — які, навіть бувши близькими до двору царя, не зрікались і не цурались своїх родичів-декабристів.

— Ну, Якубович не такий. Кажуть, він навіть копійки йому не посилає. Так ніби й не було в нього сина...

— А живий?

— В Єнісейську.

— І молодий синок теж зрікся брата?

— Цей ще й бравує тим, що зрікся.

— А не пішов би ти під три чорти! — вигукнув несподівано Шевченко. — За які ж заслуги я цьому виродкові гроші позичив учора, та ще й на вічне віддання...

— Даремно зробили. Не поверне ніколи. Краще б ми з вами їх прогуляли.

— Каже: треба йти до якихось там знайомих з вищого світу.

— Повірили!.. На карти! Тут в одному домі збираються та часом до ранку грають.

— Та мені не шкода грошей, а от що такий підлоті дав — і шкода, і злість бере. Краще б старцям на ярмарку по коввику роздав.

Вони вийшли на ярмарок, що вже гув від людських голосів, реву худоби, гуркоту коліс. Просто крізь натовп їхав, стоячи на підводі, балаганний блазень, з рудим волоссям, величезним синім носом, у кумедному одягу з широченними рукавами, та диким голосом закликав усіх відвідати незвичайне видовище. Потім дуднив у мідяну сурму, лякаючи коней, і знову гукав до людей, щоб ішли до балагана.

Ярмарок починався в місті й простягся по всьому майдану і геть за місто, захльостуючи околиці. Шевченко пішов повз ряди крамниць і яток, повз гори зваленого в купу і розкладеного на столах та лавах краму, повз хар-

чові ятки, де продавали і їжу, і питво, між рядів худоби і кінські табуни, перетинав то вздовж, то впоперек чи й навскоси великий торг. Нарешті розкрилася перед ним долина, заставлена простими селянськими возами, волами, коровами, наліганими до убогих возів, і біля них — піраміди горшків і клітки з свійським птахом, купки одноманітних виробів кріпацької хати. І Шевченко поринув у цей тисячоголосий, знайомий і близький йому гамір.

2

На виставі "Москаля-чарівника" Шевченко не впізнав трупи, не впізнав і глядачів. Це помітив навіть Свічка.

— Наче не ті актори, що вчора. Публіка аж на місці не всидить від захоплення, а вчора спала...

— Соленик — це справжній великий артист, рівного якому немає на Україні, та й перед знаменитими в столиці, мабуть, не поступиться, — говорив Шевченко. — Ті, що мені про нього раніш розповідали, не перебільшили, а може, й применшили. Його справжнє місце — на столичній сцені, в доброму ансамблі та в достойному репертуарі.

— Я дивився його гру в Харкові, — розповідав Свічка. — Там його дуже люблять. Йому б і справді їхати до столиці, а він мандрує. Сьогодні — в Одесі, завтра — в Кишиневі... Його ампуа — комік, а йому доводиться грати все, що пропонує антрепренер.

— Свою думку про його гру я скажу після вистави, — відповів Тарас Григорович. — А зараз я просто зачарований цією грою. Я розумію публіку. Тут багато людей, які не раз були в Александрінці, які не раз аплодували Щепкіну в Москві чи в столиці. Соленик — своєрідний актор і, мені так здається після короткочасного знайомства, людина зі своїм мисленням.

Свічка всміхнувся, щось згадавши.

— А ви знаєте, як він одружився? Мені розповідали актори з Харківського театру. Це було років чотири тому. Він якось ішов повз будинок, де жила Протасова, і побачив її біля вікна. "Підете за мене?" — спитав він. "Піду!" — відповіла актриса. Тоді він зайшов до неї, і того ж вечора вони пішли до шлюбу.

Шевченко раптом зацікавився цим дрібним і анекдотичним епізодом з біографії видатного митця.

— І живуть у злагоді?

— О, так. Двоє діток було, померли. Труд у них один, акторський, їм легше розуміти одне одного.

— Я це помітив учора, в ресторані.

Вони помовчали, чекаючи на початок наступної дії. Але Шевченко знову повернувся до цієї ж розмови.

— Скільки йому було тоді років?

— Тридцять перший минав.

Здивований, Тарас рвучко повернувся до Свічки.

— Тридцять перший?

— Чому ви здивувались?

Але в цю хвилину погасили світло й відкрилась завіса. Свічка знизав плечима. Йому, звичайно, не спало й на думку, що Шевченкові зараз був якраз тридцять перший рік і що випадок з одруженням Соленика якимось особливо зрозумілий був саме йому.

Соленик-Москаль зачарував публіку. Шевченко сидів, чекаючи кожного його слова й жесту, якихось особливо правдивих і повних змісту. Тарас любив театр і над усіх ставив Мартинова і Щепкіна. Він чув не раз, як хвалили Соленика, але зараз був просто вражений: він зустрів мистецтво вищого класу, мистецтво простоти і правди, таке близьке і зрозуміле. /.../ І це мистецтво він зараз побачив у закуреному, брудному, мало кому відомому Ромні, та й то з нагоди якогось ярмарку, де головним були коні, воли, збіжжя... Навіть божественний, неповторний Щепкін здавався йому тепер не таким натуральним і не таким тонким, як цей провінціальний, натхненний найглибшим почуттям життєвої правди митець милістю Божою Карпо Соленик.

Комедія скінчилась, і, вражений, у найглибшому захваті, Шевченко поспішив на сцену. Втомлені й збуджені в сотий раз великим успіхом, актори пішли переодягатись. Шевченко перестрів Соленика, зі сльозами на очах розцілував його.

— Спасибі вам, спасибі за справжню насолоду, за ваш благородний труд. Ні, не розчарований тепер поїду я звідси, з цього закутка, завдяки вашому чудовому талантові...

Соленик був зворушений.

— Мені ще ніхто такого не говорив, Тарасе Григоровичу.

А за сцену йшли нові й нові глядачі, щоб потиснути руку Соленикові.

На четвертий день перебування в Ромні Шевченко мав покинути місто. Його запросили до себе брати Родзянки, що жили у своїх маєтках біля Хоролу. Речі вже в дорожньому саквоязі. Несподівано до намету заходить Соленик. Він добре знайомий зі Свічкою, і той показав, де знайти Шевченка. Карпо Трохимович в елегантному кремовому костюмі, на манишці пишний галстук. Як завжди, він не розлучається з палицею, але тепер — Шевченко помічає відразу — це вже інша, хоч так само з якимось дивним набалдашником. Очевидно, думає Шевченко, актор колекціонує палиці. Свіжий, в доброму настрої, він стоїть біля входу до намету і ледь помітно всміхається.

— Я прийшов несподівано?

— Було б кепсько, якби ми не попрощались, — відповідає Тарас Григорович. — Хто знає, чи зустрінёмось ще.

Він запрошує гостя сісти на лавку.

— Я дуже хочу, Тарасе Григоровичу, щоб ви мене добре зрозуміли. Сьогодні я раптом відчув, що мушу вас побачити, перш ніж ви поїдете звідси. Мені хотілося хоч би побажати вам щасливої дороги.

— Спасибі.

— Я добре знаю, яке має значення, коли щастить у дорозі. Три чверті свого життя тепер я в дорозі. Я мандрівний актор.

— А я, Карпе Трохимовичу, мандрівний поет і художник і теж добре знаю, що то воно, коли щастить у дорозі...

Вони сміються, дивлячись в обличчя один одному. Коляска Родзянка має бути лише по обіді, і вони йдуть від ярмарку вбік, щоб ярмарковий гамір не заважав їм. Підіймаються на невисокий пагорб і спиняються перед яткою, де спритний чоловічок порозставляє під парусовим наметом маленькі столи і продає холодне пиво.

— Зайдемо? — питає Шевченко, відчуваючи спрагу.

— Охоче, — відповідає Соленик, оглядаючи намет. — Отам, з того краю, вільні столи.

Крізь грандіозну хмару пороху, що нерухомо висить над майданом, звідси видно майже весь ярмарок. Видно й частину міста, вбрану в зелене мереживо рясних садків. Кілька хвилин вони дивляться на ярмарковий мурашник. Кожен з них думає своє. Хазяїн ятки ставить на

стіл відкорковані пляшки з пивом і хвилину жде мовчки дальшого наказу. Але, здається, його не помічають і він покійно зникає.

— Чи ви зважили тоді, Карпе Трохимовичу, — говорить Шевченко, — яку вагу має для актора звання прем'єра Александрінки?

— Зважив.

— І те, який шлях прослався б перед вами?..

— І це...

— Дайте ж мені відповідь — які міркування перемогли в вашій душі?

— Та яка ж тут може бути відповідь... От ви, Тарасе Григоровичу, стали освіченим чоловіком і митцем у Петербурзі. Знайшли там собі приятелів і широкі знайомства.

— Ще й скільки!

— Ви мали все для того, щоб залишитись назавжди в столиці і не товктися тут. — Соленик простягає палицю в бік ярмарку. — Ви, мабуть, легко знайшли б собі роботу в Петербурзі? Хіба не так?

— Авжеж так. Там було до біса роботи, а тут, трясця його бери, не знайду собі сталого місця, щоб не блукати.

— То чому ж приїхали сюди?

— А куди ж мені їхати? Мої герої тут, і я з ними.

— Отак і я сказав, коли мені пропонували Александрінський театр. Кого я граю на сцені, з ким? — І, зробивши паузу, збуджений і схвильований, веде далі: — Отам бачите? — Він показує палицею на ярмарок. — Там і герої мої, і глядачі. Куди ж мені від них? Ходімо зараз зі мною, і я вмить знайду вам і Макогоненка, і Чупруна, і Шельменка-денщика і писаря — усіх знайду тут.

Шевченко захоплено слухає схвильованого митця, якого вважає геніальним і до якого відчуває глибоку повагу. Він уже шкодує, що зараз їде і не зможе ближче здружитися з людиною, в долі якої так багато бачив свого. А Соленик продовжує далі, допомагаючи собі жестами і мімікою. Це його звичка.

— На провінціального актора прийнято дивитись як на безталанну істоту, яка не може бути певна навіть завтрашнього дня. Провінціальний актор — це нікчемна постать у місті, не людина, а шкапа.

— З такими думками важко жити, — заперечує Шевченко.

— Так, важко. І справжні актори довго й не тягнуть... А коли такий актор помре, про нього забувають вже другого дня. На могилі його не тільки не поставлять пам'ятника, стежки і ті заростуть.

(К. Соленик помер через шість років після зустрічі з Шевченком, на сорок першому році життя. І справді, на могилі найвидатнішого в ті часи українського артиста не тільки не поставили пам'ятника, а навіть звичайного хреста. І якийсь його дотепний і благородний шанувальник, що назвав себе запорозьким козаком Стратоновичем, через кілька років, відвідавши занедбану могилу митця в Харкові, сам поставив хрест і написав на ньому вірш:

Дивися з неба, Солениче,
Як криво серце чоловіче:
Як ти колись на світі жив
Та щиро публіці служив,
Так публіка тобі живому
Квітки кидала, як солому;
А вмер, артисте-небораче,
То й байдуже! — ніхто не баче,
Що прах лежить твій без хреста...
Пора, бач, гулькнула не та...

Ці рядки були написані на хресті понад століття тому, і сучасники Соленика зберегли їх для нас у своїх спогадах).

— У ваших словах сама правда, гірка й колюча, — говорить сумно Шевченко.

— То що ж — покинути все це? Подивіться лиш: усе, що зродила земля, і все, що створили роботящі руки, є на ярмарку. Пани привезли збіжжя, гендлярі — коні, купці — крам, артист Соленик привіз мистецтво... То чи можна ж без Соленика?..

І він сміється таким щирим і теплим сміхом, що і Шевченко не може не всміхнутись, хоч у серці відчуває мороз.

— Люблю веселу компанію, — вигукує хтось біля них.

До столу підходить старий Якубович. Є вільні місця, і йому пропонують сісти, наливають келих п'яного холодного пива. Якубович втирає чоло хусточкою. Він тікав сюди від спеки і несподівано зустрів знайомих, яким, звичайно, зрадів. На його обличчі щире задоволення.

— Дивлюсь, — каже він, — такі знайомі обличчя, та ще й у доброму гуморі.

Соленик ледь помітно всміхається крізь гірку гримасу. Шевченко пильно придивляється до обличчя Якубовича.

— Щось продали, та ще й вигідно? — питає він. — Бачте, як натрудили себе...

— Де там вигідно! — з жалем вигукує Якубович. — У мене пшениця ще в скиртах. Мужики щось там заворушилися. Жду, поки вкоськають... А тут навезли уже молочної — гори! Хай би родило менше, чи що...

— А мужикам же та їхнім діткам теж хлібця хочеться, — говорить Тарас. — Та нащо ж менше?

— Вони однаково нашої не їдять, наша за море йде або на військо. От і зараз: ледве вмовив інтендантів, щоб контракта на мою пшеницю підписали. У мене ж у скиртах. Довелось щось там наобіцяти... О, мало не забув! — Він повертається до Шевченка. — До вас там молодий Родзянко пішов. Каже — їхати. Та підожде. Ще рано.

Але Шевченко ніби не чує, мовчить. Він згадує свою розмову зі Свічкою про Якубовичів.

— Їдете до Родзянків? — питає Соленик.

— До Аркадія Гавриловича. Якраз по дорозі. Хочу Хорол подивитись. Доведеться кілька портретів написати.

— Давно знайомі? — питається Якубович і смакує пиво.

— На ярмарку познайомились. Зовсім мало його знаю. Чув, що він пише вірші й був колись у колі знайомих Пушкіна. Певне, в нього є щось цікаве із спогадів про Пушкіна. Цікаво поговорити.

— Цікаво поговорити? — сьорбаючи потроху пиво й лукаво позираючи на Шевченка, питається Якубович.

Тарас дивиться просто в вічі Якубовичу і думає: "Бачу тебе наскрізь, старий курвалю, і від щирого серця хочу, щоб тобі отут зараз заціпило..." Він одвертається до Соленика. Але Якубович не перестає:

— А вірші його теж знаєте? — І він уже не приховує лукавої посмішки.

— Не пам'ятаю зараз, — відповідає Тарас.

У Якубовича на поруділих від цигаркового диму вусах клапті пивного шумовиння. Він не витирає їх і мовчки дивиться в порожній фужер. Соленик робить жест, ніби хоче пити, але Якубович стримує його:

— А вам, Карпе Трохимовичу, він не читав своїх віршів?

— Я сам їх читав і вже забув.

— Ні, я питаю не про ті, що ви читали, а про ті, які ніколи не будуть надруковані й за які Пушкін назвав його "Піроном України", бо Родзянко свої порнографічні вірші пише українською мовою.

— На жаль, — кидає роздратовано Шевченко.

— Ха-ха-ха!.. — регоче Якубович. — От поїдете до нього, наслухаетесь. Він вам тільки їх і читатиме, та ще й натуркає вуха своєю дурною естетикою. Ні про що інше він з вами й не балакатиме. От побачите й згадаєте мене.

Шевченко і Соленик разом підвелись і прощаються.

— Дякую за товариство й корисні відомості про Родзянка, — говорить Тарас Якубовичу. — Молодий Родзянко, мабуть, заждався.

— Я ще посиджу, відпочину після ярмарки, — говорить Якубович, прощаючись. — Щасливої дороги. Як будете в наших краях, то, сподіваюсь, не відцураєтесь мого хліба-солі.

Соленик, не подаючи руки, ледь торкається пальцями свого солом'яного капелюха і рішуче йде з намету.

Проводячи Тараса до виходу, Якубович радить:

— Якщо стане нудно в одного брата, кидайте та їдьте до другого, Платона. Той і молодший, і веселіший.

— На цьому спасибі й бувайте здорові! — І Тарас іде. Соленик чекає на нього біля намету.

— Прощайте, Тарасе Григоровичу. Живу надією, що ми з вами ще здибаємось у житті.

— А де ж ми в біса подінемось, — вигукує Шевченко, — зустрінємось! А як захочемо, то й скоро. Я до вашого Харкова якось доберуся. Прощайте! Спасибі вам велике, що ви й мені засяяли зорею вечоровою над цією долиною печалі.

...Пара лютих, як змії, вороних виносить фаєтон на великий Ромоданівський шлях. За роменськими садками уже зник ярмарок. Тільки чути — чи лише вчувається, — як гуде він за горбами й нивами, і ще довго не можуть баскі коні вирватися з приглушеного віддалю того гулу.

3

Закінчував читати літургію отець Григорій в швидкому темпі. Болів поперек. Під час останнього похорону потрапив під зливу. Довелося тепер правити, незважаючи на обв'язаний матущиною вовняною хусткою попе-

рек. І, виголошуючи та наспівуючи механічно звичні слова, отець Григорій все частіше думав: "Чи матушка цього літа сушила малину, чи доведеться запарювати торішньої?" Його дратувало, що деякі кирилівські парафіяни, не діждавши кінця служби, протовплювались до виходу. Це вже він вичитає їм при нагоді. А Семен Мурзенко та Степан і Кирило Гнатенки раптом заходились про щось перешіптуватись, а потім ще й почали вештатись у народі та про щось там балакати, ніби не мали на це іншого часу.

Нарешті служба закінчилася. Залишалось відправити кілька молебнів по покійних. Отець Григорій пішов до вівтаря й сів відпочити, натираючи собі долонею попереk. Частина парафіян пішли додому.

Григорій Кошиць сказав дякові Кочубинському:

— Піді лиш довідайся, чого там поміж мужиків шамотня, наче в когось пропав кашук з грішми.

— Це й я помітив, — відповів Кочубинський і визирнув з вівтаря.

Кілька селян підійшли ближче до амвона і на мигах кликали дяка до себе, їх було понад двадцять чоловік. Позаду стояла юрба бабів, що залишились на молебні.

Дяк підійшов ближче.

— Чого вам?

— Батюшку поклич, — сказав Рева.

— Батюшка поспішають, зараз молебні правити треба.

— Нехай вийдуть.

Дяк знизав плечима й зник у вівтарі. За кілька хвилин з вівтаря вийшов отець Григорій. Він був невдоволений, що йому довелося скидати ризи й одягати стару рясу. Щось тривожне прочитав він в очах своїх парафіян.

— Ну, чого вам?

— Батюшко, — відповіли йому відразу, заважаючи один одному, і Рева, і Мурзенко, — прочитайте нам "Інвентарі" про панщину.

— Один нехай говорить, — суворо наказав священник.

Рева був письменний і розповів, що кріпаки чули про "Інвентарні правила", які прислані до церкви нещодавно, і що вони хочуть, щоб батюшка прочитав правила зараз. А цибатий Мурзенко, нахилившись до отця Григорія, лагідно пояснив йому, ніби священник не розумів без нього:

— Скільки днів ми повинні робити на пана, і скільки кіп жати, і скільки десятин орати та сіяти, і скільки баби та діти повинні робити.

Григорій Кошиць не сказав нічого. Рвучко повернувся і швидко пішов до вітваря. Нові правила про повинності кріпаків справді були прислані й зберігались у вітварі. Але в шухляді, куди він поклав їх кілька днів тому, було порожньо. Отець Григорій вийшов до селян. Вони, згрудившись біля лівого криласа, мовчки чекали.

— Нема, — сказав їм отець Григорій. — Мабуть, отець Іоанн забрав читати, бо й дяк, і сторож не знають, де вони. Я сам заберу їх в отця Іоанна та й прочитаю вам у вівторок на Петра і Павла.

Молодий і кремезний Семен Бровченко не стримався і вигукнув позад гурту:

— Боїтесь читати, поховали!

Священик Григорій Кошиць за десятки років своєї служби в кирилівській церкві ніколи не чув такого в храмі чи й на вулиці. Він знав усе село до останнього кріпака, знав вдачу кожного, думки й бажання. Знав і про те, що в селах часом, щоправда нишком, точаться бунтарські розмови. Але те, що цей вигук і вся розмова знайшли місце в храмі, вразило його глибоко. І він, стримуючи свій гнів, спокійно й розсудливо відповів:

— З чого це ти, Семене, взяв, що пастир бажає тобі зла? Адже коли влітку з наказу головного управителя скинули тобі матню та дали не один десяток батогів, то хто тебе рятував — і душу твою, і задницю? Пастир твій, проти якого ти зараз зухвальство чиниш...

Але Семен Бровченко не вгамувався і ще дужче гукнув:

— От прочитаєте нам правила, то ми всі підемо до вас молотити — і за один тиждень увесь хліб ваш буде в засіках, а не прочитаєте, то ніхто не вийде робити на вас.

— Гаразд, — відповів отець Григорій, зрозумівши вмиль, що він ще й виграє на цьому ділі. — То підіть до отця Іоанна і заберіть у нього правила, а я тим часом відправлю молебні.

Селяни послали когось до священика Іоанна, а самі вийшли на цвинтар.

Поки Григорій Кошиць правив молебні, посланець повернувся. "Інвентарних правил" в Іоанна не було. Тоді дяк Кочубинський пригадав, що днів зо два тому диякон Іаков Левицький шукав щось по шухлядах у вітварі. На службі в церкві диякона цього дня не було. Тим часом Кошиць вийшов з церкви. Він знову пообіцяв:

— Приходьте у вівторок, я прочитаю вам правила.

— А нам завтра на панщину треба, то хочемо знати нові правила! — кричали селяни, оточивши попа.

— То йдіть та робіть. Кожен має дбати про повинність свою. Якщо ж хтось опиратиметься, той покараний буде і до штрафної книги записаний буде, як і в правилах нових постановлено.

І Кошиць знову повернувся до своїх молебнів, а кілька селян, збуджені ще більше підозрою на свого пастиря, пішли до хати диякона. Але його в цей день не було в селі. Дочка дияконова, солдатка Явдоха, пояснила, що батько їй справді читав якісь укази, але замкнув їх у скрині. Селяни забрали скриню і перенесли її на цвинтар до дзвіниці. Тоді знову вийшов, уже зовсім по службі, отець Григорій. Селяни добирали ключ, щоб відімкнути дияконову скриню. Жоден ключ не підійшов. Це ще більше розпалювало кріпаків.

— По інших церквах читали, а наші не хочуть!.. — чути було вигуки.

— Ховають!.. — усе кричав Бровченко.

— Але я вам кажу, — умовляв їх Кошиць, — приходьте на Петра і Павла, у вівторок, і диякон повернеться та й відімкне скриню. Це — злочин, і за це можуть покарати.

— А ми й так, батюшко, караємось! — вигукнув хтось з натовпу.

А Прокіп Мироненко розлютовано крикнув:

— Та я сокирою віко виважу... Чого нам ще ждати! Поки й зовсім десь заховають?..

— Та ще й пороз'їжджались знарошне, — додав Мурзенко і почав совати й обмацувати скриню, шукаючи, з чого почати.

Когось із хлопчаків, що звичайно крутились поміж дорослих дядьків, послали по сокиру. І це особливо вразило Кошиця. Він знав: коли почнуть ламати, то дійдуть до страшного. Досі він був просто роздратований непослухом своїх парафіян, а тепер, коли вони захотіли ламати скриню, йому раптом стало ясно, що відбувається щось незвичайне, можливо бунт, адже мужики кричали в храмі й чинять насильство над пастирем...

— Схаменіться, люди, — говорив він уже не таким суворим голосом, — страшне ви починаєте. А як контора

викличе сюди козаків, що тоді буде?.. Не одного засічуть до смерті, не одного й на Сибіряку вирядять...

— Е, батюшко, — відповів йому розважливо незграбний і, як завжди, босий Семен Мурзенко, — хіба ж різками нас налякають? Нас уже призвичаїли до них. А Сибір теж не страшний: що тут, що там — робота. А може, й вам кара буде од Бога, що ховаєте від нас правила.

Натовп щільніше оточив Кошиця, а Мурзенко ненавмисне наступив йому ззаду на кінець матущиної хустки, що, мабуть, трохи розв'язалась і визирала з-під ряс. Отець Григорій, відчувши себе в тіснязі, серед непослуху, враз охляв, скорився і замовк. Хворий поперек почав діймати його ще дужче.

Петро Рева і Мурзенко взяли в хлопця сокиру, підсунули вістря під завіси на скрині, прибиті невеличкими цвяхами, та й "вдернули онье".

— Ось де вони! — весело вигукнув Мурзенко і підняв над гуртом папери. — Читайте, батюшко!

— Читайте!.. — загули довкола.

— Нічого не минайте... — гукали інші.

Петро Рева зі злою радістю реготав:

— Думали — заховають!.. Ха-ха-ха...

А Мурзенко, що увесь час тупцяв біля попа, рішуче промовив:

— Ану ж читайте, батюшко, а я стану біля вас та пильнуватиму, щоб читали усе, що є в листах.

— Хай же вам бунтарі й читають, — заявив Кошиць і рушив був з натовпу, але його перепинили.

— Читайте, батюшко, — суворо вимовив Прокіп Мироненко, — бо коли начальство прислало папір у церкву, то читати його належить батюшці. Так і по інших церквах.

Натовп на цвинтарі швидко зростав. Задні не чули, про що йшла мова всередині маленької дзвіниці, і гукали:

— Та вже читайте, чого там зволікають!..

Мурзенко мало не хапав Кошиця за поли.

— Якщо, отче, не читатимете громаді, то ніхто з нас не робитиме на вас. Отак і знайте. А в правила я таки заглядатиму.

Переконавшись, що з дзвіниці його по-доброму не випустять, Григорій Кошиць узяв папери, дістав з кишені в підряснику окуляри і почав голосно читати:

"Інвентар селянським повинностям у Кирилівському

мастку Звенигородського повіту поміщика полковника Енгельгардта".

Селяни замовкли. Усі уважно слухали, намагаючись збагнути складну для них, покручену в стилі казенного писарства мову досить довгої ухвали Київського губернського інвентарного комітету. А проте вони розуміли тут майже все, бо йшлося про насущні справи їх життя і все тут вловлювалося й оцінювалось навіть до закінчення фрази. Поки Григорій Кошиць читав опис маєтностей Енгельгардта, слухали спокійно, та, лише почалося про урочні дні, кількість кіп і десятин, Петро Рева крикнув:

— Не те читаєте, батюшко!

— Я читаю те, що в параграфах. Ось і ваші люди дивляться в папери, нехай посвідчать, — виправдувався ні в чому не винний піп.

— Читайте нам, — кричав Рева, — що жати чоловікові по п'ятдесят снопів, а жінці по сорок!

— А тут нема цього, — відповів йому Кошиць і знову перечитував параграф: — Молотити в літні місяці озими ни по п'ятдесят, а взимку по сорок снопів, а жати ухвалено — дев'ять душ на десятину.

І гурт почав розуміти, що в новому положенні немає того, на що так сподівалися. Жодної пільги, жодного полегшення. І тоді Семен Мурзенко, вимахнувши довжелезною рукою, як зламаний однокрилий вітряк, перебив читання і з люттю в голосі вигукнув:

— Це не ті правила і не ті листки! Ви повидирали справжні листки. На тих були орли й печатки.

Гурт залементував. Кошиця оточили щільніше і мало не наступали йому на ноги. Ніхто з причту не рятував батюшку. Навіть церковний сторож Смально, — отець Григорій помітив це, — відійшов убік, а потім зник за рогом церкви. Один з братів Гнатенків кричав:

— Не будемо панові робити згінних днів! А жати будемо не більше як п'ятдесят снопів чоловік, а жінка — сорок.

— Чи ви показалися, люди! — гукав Кошиць, якому вже теж увірвався терпець. — Дивіться сюди. Це ж справжні документи. Тут і підписи є. Такі ж правила послані в усі церкви. А коли не вірите мені, то йдіть до справника або до предводителя дворянства і вони вам такі ж покажуть...

Його слова потонули в галасі натовпу:

— Справник покаже!..
— Бачили вже не раз...
— У Звенигородці донські козаки на постої — оті покажуть!

Мурзенків голос пересилиював інші:

— Пани усі в згоді, у них усіх одне... Нащо повидирали листки?

А Петро Рева гукав:

— Ми вас із села поженемо. Не будете в нас попом!

Кошиць підняв посох і рушив був на Реву:

— Я тебе, окаянного, іменем Божим зараз на смерть скараю!

Але натовп заступив йому дорогу і отець Григорій знову зів'яв:

— Пустить мене, люди, додому, бо ж однаково ніяких інших правил у мене немає.

Давно вже минув обідній час, Григорій Кошиць забув і про обід, і про свій попереk, і про чай з сушеною малиною... Він таки дочитав до кінця "Інвентарні правила" і вже втомлено і мляво відбивався від селянських погроз і закидів. А перед четвертою годиною прибігла стривожена Федосія. Їй ще в дорозі розповіли про все. Вона мовчки пройшла крізь гурт селян, взяла за руку принишклого батюшку і повела його, як дитину, через майдан додому. Ніхто не перешкоджав і навіть не озирався на них. Тільки хлопчак, побачивши довгий кінець хустки, що витягнувся з-під ряс і залишав слід у поросі, стиха тюкали і хихикали вслід попові.

4

Іоанн Нестеровський прийшов надвечір. Аж задихався — поспішав.

Кошиць сидів на тапчані. Пропасниця ніби пройшла. Допомогли-таки ліки матушки Оксани Прокопівни. Брудно-сиве волосся, щоб не заважало, перев'язав хусткою на потилиці.

Матушка не встигла й на стіл подати, як до кімнати вдерся диякон Яків Левицький.

— Яка це сатана розбила мені скриню? — заволав він ще з порога і шморгнув носом.

Гарячий і нестримний, диякон, навіть не розпитавшись у дочки, яка давала скриню селянам, скипів і відразу побіг до благочинного.

З Якова Левицького був би путній священнослужитель, коли б не щохвилине шморгання носом. Траплялося, що, відправляючи святу літургію, він гучним баритонном возглашав з амвона: "Благослови...", потім шморгав носом на всю церкву і додавав: "...владико!" Часто після служби о. Григорій докоряв дияконові:

— Отче Іакове, скільки я вам казав: не шморгайте між "благослови" і "владико". Отак звикнете, а раптом настигне архіерей та почує. І шморгнете ви з дияконів просто в паламарі. Згадаєте моє слово.

Зате Левицький зовсім не пив. Заприсягнувся, що в рот не візьме, поки не висвятять на священника, і досвідчений о. Григорій за це дуже цинив свого диякона.

— Сідайте, — сказав Левицькому о. Григорій.

І він почав розповідати, як усе відбувалось. Священик Нестеровський тим часом трохи підкріпився, наливши собі тричі того, що гамує серце, і тепер дзвінко колотив гарячий чай у склянці. Коли Кошиць закінчив розповідати, о. Іоанн, тримаючи на розчепіреній п'ятірні гаряче блюдечко, підсумував:

— Треба просити козаків із Звенигородки.

А диякон Левицький став раптом незвичайно уважним і зосередженим. Він навіть перестав жувати пиріг з яблуками і жодного разу не шморгнув.

— Спочатку не про це, — сказав Кошиць. — Передусім треба зрозуміти — що це? Бо я тут, у Кирилівці, так довго, що мені здається, ніби все життя. Я знаю тут усіх не тільки людей, а й собак у кожному дворі. Все росло на моїх очах. Я знаю кожен закуток кожної душі, бо, кажу ж, я їхній пастир. І не гадайте собі, що дух непокори в деяких моїх овець є несподіваний для мене і страшний. Ні. Коли до нас доходить чутка про якийсь бунт чорної кріпацької сили, то це мені ніколи не здається новим. Не було таких часів в історії, щоб хтось проти когось не бунтував. А світ не гинув на цьому, а множився і процвітав.

Нестеровський відсунув недопиту склянку з чаєм, а диякон Левицький знову хотів був шморгнути, але вчасно стримався. Вони обидва вп'ялися очима в Григорія Кошиця і боялися проминути бодай одне його слово.

Третя постать з'явилась якось непомітно і застигла біля дверей на табуретці. Це була матушка Оксана Прокопівна. І ніхто з них трьох, проживши біля Григорія Ко-

шиця багато років, жодного разу не бачив і не знав цього парафіяльного попа таким, як зараз. І вони боялися того, що він скаже далі.

Кошиць і справді став іншим. Він немов скинув з себе стару рясу, заяложену різними буденними, побляклими барвами, що були слідами мирських його дум, і ніби прибрався в чисті, нові ризи. І він говорив далі такими словами, якими ніколи ще не говорив ні до свого причту, ні до пастви, ні до матушки чи дочки, яка в цей час перелякано підслухувала їх розмову під дверима своєї світлиці, бо й вона відчула, що сталося щось незвичайне.

— Дух непокори як той бур'ян плевел між нами, — читав Кошиць уголос присутнім свої сьогоднішні думки. — Ми його топчемо, рвемо й кидаємо на обніжки, він росте знову. Ми звикли до духу непокори, бо, кажу ж, ніколи не знали тільки покори. І навіть коли вродила на нашій землі кривава і страхітлива Коліївщина — в святій церкві святили ножі гайдамаки. І кожен бунтар перше приходив до храму і преклоняв коліна на знак покори перед церквою. А ці осквернили храм криком і лайкою, ображали свого пастиря, без якого досі не робили й кроку в житті, не зважили й на сан. Що ж це, питаю я вас?

Ніхто не міг відповісти відразу. Сиділи мовчки. Отець Іоанн, розуміючи, що йому говорити першому, нарешті, смикнувши двічі себе за бороду, вимовив:

— Що сіє, отче Григорію, сказати не зважуся, бо мислям моїм положена межа і вони не зважаться переступити її. Гадаю, що все вищеописане є непорядок. А відати цим дано конторі в економії пана Енгельгардта, якого є повноважним розпорядителем головноуправляючий пан Чайковський. У них є і батоги на таку нагоду, і диби, і темна комора, що прохолоджує кров. Належить про це відати і предводителю дворянства, бо коли кріпаки не відбуватимуть панщину, то збитки будуть панам. А над усіма ними і нами є генерал-губернатор, бо йому підлягають і жандарі, і козаки. Та надто мала просвіта в недостойного ієрея, а розум зовсім нездатний і нічого іншого намислити він не може...

Поки о. Іоанн промовляв, диякон Левицький разом з яблучним пирогом розжовував і справу. Він був малоосвіченою людиною, але саме через це не міг зміряти своїх здібностей і тому легко брався за будь-яку справу чи проблему і, звичайно, розв'язував її. Сьогодні він

навіть зумів вигідно продати гнилуваті яблука й принесені мирянами хтозна-якої свіжості яйця на базарі в Звенигородці. То була мудра штука. А тут простіша... І, проковтнувши останній кусень яблучного струддя, він утер вуса і звернувся до пастирів:

— Отче Григорію й отче Іоанне, вчення Христа знає тільки один спосіб, щоб вигнати геть нечисту силу, — це хрест і молитва з кропилом. Треба нам, священнослужителям, обійти всі оселі з молитвою і кропилом. Злий дух буде вигнаний, і все буде якнайкраще. Парафіяни не будуть скаржитись на нас, бо в хатах не буде нечистої сили, а в селі не буде козаків. Нам, пастирям, теж буде добре, бо добре буде нашій пастві...

Диякон розкрив не всі свої міркування. В думках він уже прикинув, що в селі є кілька сотень хат і що коли з кожної вони одержать при обході з молитвою хоч би по парі яєць, то після розподілу цих дарів кожному з них припаде чимало. А від козаків, якщо їх пришлють на село, самий збиток усім — і селянам, і пастирям. Він не зважився висловити тут свої міркування вголос, бо ж бачив перед собою не того отця Григорія, якого бачив завжди, і він знайшов для нього щось інше:

— Якщо ж цього не зробити, — розвивав він свої міркування, — а встановити порядок через поліцію або козаків, то мужики нам, священнослужителям, цього не подарують і ми матимемо від цього заходу самі збитки, бо церква втратить пожертви пастви, віра в серці мужиків похитнеться, а нам мимо нашої волі чи не доведеться шукати інших парафій.

— Бог з тобою, Якове!.. — Отець Іоанн перелякано замахав на диякона руками.

— Куди ми звідси підемо!.. — вигукнула драматично матушка Оксана Прокопівна, впустивши додолу незаширту рясу, яку вона збиралась латати.

Інакше думала Федосія, стоячи в своїй світлиці під дверима до вітальні. Почувши про те, що батькові, можливо, доведеться шукати іншої парафії, вона зміркувала так: якщо сьогоднішні події призведуть до переїзду на іншу парафію, то батькові за його заслуги повинні дати щось краще, напевне, десь у місті, може, навіть у Києві. Тоді її життя стане не таким, як було досі, і, може, тоді вона одружиться не з молодим попом, щоб їхати з ним десь у далеке, глухе село на все життя, як це вийшло в її матері, а

знайде собі офіцера або урядовця й житиме в місті. Що ж до втрати прибутків церквою та занепаду віри в кріпаків, то їй до цього і поготів байдуже: не вона ж, а мужики на тім світі лизатимуть розпечену сковороду і кипітимуть у гарячій смолі, як раки в баняку. Ні, журитись тут нема чого!.. Навпаки!

— Та скажи ж їм щось, отче Григорію! — вигукнула матушка і цим очутила Кошиця.

Він не глянув ні на своїх колег, ні на матушку.

— Темні ви, — сказав він засмучено, — не проясніло вам ані на краплину, ані на одну мить. Будемо ж молитись, щоб Бог показав нам стежку в рясному бур'яні бунтарства. Церкву зневажено! — Він підхопився і крикнув: — Блюзнірство! Але сказано: "Мне отмщение..."

І враз схопився за серце, застогнав.

— Ой лишечко! — вигукнула Оксана Прокопівна й почала знову вкладати о. Григорія на тапчан, вкривати його ковдрою. — Швидше льоду! Федосю, де ти там?

Нестеровському та дияконові не було чого робити, і вони попрощалися з господарями. Надворі, коли вже вони відійшли далі від хати Кошиця, диякон сказав:

— Захоче отець Григорій — усім буде краще: і нам, і мужикам; не схоче — хтозна-як воно ще обернеться...

Нестеровський подумав.

— Діло серйозне, — відповів він. — Якщо мужики завтра не вийдуть на панщину або почнуть перекручувати "Інвентарні правила", то нічого отець Григорій не вдіє. Там уже пан Чайковський вирішить. А той довго не думатиме, бо треба швидше молотити та вивозити, поки стоїть на годині й дорога добра. Та й з буряком поспішати треба, бо цукроварні стояти не можна. Він відразу до генерал-губернатора по козаків...

— Еге, він ще до козаків потягне мужиків на стайню сікти. Хіба впервину?

Вже ген за північ о. Григорій встав з постелі. Матушка, втомлена денним клопотом і хвилюванням, тривожно спала. Кошиць пішов до вітальні — босий, у старій рясі, що правила йому за халат для домашнього вжитку, з розпатланим волоссям і скуйовдженою бородою, — бачив на стіні свою неспокійну тінь і згадував слова сина Яся, що колись сказав батькові, побачивши його саме таким: "У цьому вбранні, батьку, ви нагадуєте мені одного з апос-

толів, учнів Ісуса". — "Не блюзнірствуй, сину", — відповів тоді синові-священику.

А зараз чомусь згадав ці слова і ще раз пильно оглянув свою тінь. "Якого ж саме апостола?" — питався він мимоволі в самого себе і злякано, в страху, відганяв від себе цю недозволену думку. "Гріх який, гріх, — думав старий пастир. — Ех, якби Ясь був тут..."

Він сів до столу, дістав папір і почав писати: "Сего місяця..." Потім списав усе, що сталося в церкві і біля неї після служби. І про непослух селян та непокірність, і про неповагу та блюзнірство в храмі, і про насильство їх над його саном і віком. І перечислив імена. Він писав до панської контори головному управителю Чайковському. І розповідав про свої спроби "вразумления" кріпаків. "Но они в ярости своей говорили: "Пани панами загоджені", а меня в стесненной толпе своей окруженного, удерживая до часа четвертого пополудни, разными словами неправедными укоряя, нестерпимыми грубостями досаждали: "Ми громадою вас опишем". В таковом тесном положении будучи, хоть не рад, принужден был сносить их досады и уничижения, то дабы не произвелось что-либо по их зломыслию в обиду мою и не оказалось бы от них какое сопротивление противозаконное, предупреждая сим, для предпринятия мер о воспреещении им и отклонении последствий неприязненных, оную контору уведомляю".

Перш ніж поставити підпис, він підхопився і заходив по кімнаті. Його метушлива тінь то відставала, то забігала наперед, ніби хотіла зазирнути йому в очі. Якого ж з дванадцяти апостолів?.. От якби Ясь... Але ж далі, далі від цих думок! Спокуса яка сатанинська!..

Потім враз підбіг до столу і підписався: священик Григорій Кошиць. І в цю ж мить проспівали треті півні.

5

Втерши сльози першої зустрічі, Катерина починає всміхатись і, обнявши Тараса за плечі, веде до хати.

— Наче півжиття не бачила...

— Та ще ж позаторік проводжала мене за село. Чи забула?

— Ой, не кажи, Тарасе, усе життя б сиділа біля тебе та дивилася в очі.

І вона ріжком хустки ловить сльозу на засмаленій щоці.

Така ж, як і знадвору, хата сестри чепурна всередині.

— А де ж Антін? Чи, може, в полі заради свята?

— Десь по сусідах пішов. Якиме, — гукає Катерина на найменшого хлопця, — біжи поклич батька. Скажи, дядько Тарас приїхали.

Хлопець зривається з місця, але Тарас переймає його на дверях:

— Чекай, козаче, встигнеш.

В хаті ще один хлопчик — це молодші сини Катерини. Старші двоє десь на селі. Тарас дарує своїм небожам гостинці, цілує хлоп'ят, і вони, раді й веселі, мчать на вулицю хвалитись дядьком Тарасом.

Брат Микита, що привіз Тараса до Зеленої Діброви, поправши на подвір'ї коня, теж увійшов до хати.

— Ну, добридень ще й у хаті.

Він віддає Тарасові клунок, потім набирає дерев'яним корцем з діжки біля дверей воду і п'є довго, прохоплюючись у перервах словами:

— Курява, аж на зубах тріщить.

— Дошу б, — говорить Катерина.

— Саме виткнулося... — Це Микита про озимину і, оглянувши хату, додає: — Вас тут, сестро, повнісінька хата, а зараз порожньо.

— Посходяться.

— А оце тобі, — говорить Тарас і подає сестрі загорнуті в хустину добрі юхтові чоботи.

— Таке й вигадав... Ну, спасибі. Літо в постолах витупала.

Вона кладе подарунок біля себе на лаву. Тарас тримає сестрину руку в своїх і дивиться їй в обличчя.

— І не дивись, стара вже. Літа не здоженеш! — Вона скидає темний барвистий очіпок і показує братові посивіле волосся.

— На калиновім мості, — підказує Тарас із пісні й гладить сестрі волосся.

Їй не минуло й сорок, а вона і справді здається старою. Щоки позападали, на чолі й на шиї глибокі зморшки. Тільки очі — їхнього роду, спідлоба, — зберегли молодий запал і завзяття.

Катерині було сімнадцять, як вона віддалася за кріпка Антона Красицького в сусіднє село Зелена Діброва.

Тепер у неї четверо синів. Старший уже одружений і живе з невісткою у батьковій хаті.

— Сини вже допомагають? — питається Тарас.

— Гірка та поміч, як їх уже в реєстри записують, щоб панщину відбували. Та я ще й сама впораюся. Ого! Як займу на буряках рядки, то й молоді бісового батька за мною вженуться.

Тарас упізнає завзяту вдачу старшої сестри. Такою він знав її змалку і такою любив її. Він не забуде її піклування про нього в тяжкому його дитинстві, її материнську ніжність і захист, такий тоді потрібний йому, малому. А вона любила напівзабутого всіма в родині, недоглянутого, але кмітливого і наполегливого Тарасика, без якого вона не сідала й їсти.

— Що задумався?

— Одно мені в голові, сестро: коли я вам волю привезу? Без землі вам не можна, а з землею багато грошей пан править.

— Ой Боже, Тарасе, та мені ота воля вже й не сниться!

— Ні, любі мої, я таки здобуду її вам. Без вашої і моя воля — не воля. Хай ще рік чи два — буде вам воля!

Катерина поцілувала Тараса. Він підхопився і забігав по хаті.

— А ти не мучся за нас, Тарасе, — сказав спокійно Микита. — Життя, чи то пак лихо, навчило нас терпіти. А може ж таки, воля й усім людям вийде, то й нам.

Катерина бачить, як мучать ці слова Тараса, і, щоб покинути зайву зараз розмову, питає:

— Нареченої не знайшов?

Він похитав головою.

— Парубкуватимеш?

— Не так воно виходить, як на розум приходить. Хотів би порадитись. Колись ти мені за рідну матір була.

Він дістав люльку й тютюн у шкіряній калитці. Нагортає в люльку тютюну. Але не хоче палити в хаті, де немає зовсім куріїв. Та ще й Микита не любить, як чадять тютюном у хаті. Тарас виходить надвір і сідає на призьбі. За ним виходить Катерина і стає біля одвірка, підпираючи рукою голову.

— Хіба мало в столиці панночок, що ти приїхав сюди шукати?

— Мені просту.

— Кріпачку? — дивується сестра.

— Ні, вільну.

— Ой Тарасику, я б тобі бажала вродливої, лагідної, щоб янголом у хаті була, і щоб чесного роду, та щоб любила тебе, але не забувала б і про себе...

— Де ти такої знайдеш? — Тарас сміється.

— Хіба там, у столиці, мало панночок?

— Мало... — мимрить Тарас, полонений раптом якоюсь думою.

Мовчки, замилувано дивиться на нього сестра, жде. Гасне люлька в Тарасовій руці.

— Треба ж, — провадить він далі, — щоб і душа її була рідна мені. І щоб слова її горнулися до моїх слів, як ластів'ята одно до одного. Поставлю хату десь над Дніпром під самісіньким гаєм, сад насаджу. Працюватиму від сонця до сонця. Мій учитель учив мене — від сонця до сонця. Ой сестро, як я вмю працювати, коли люба робота! Велика то радість, сестро, і щастя, коли руки твої творять добро людям. І тому буде в моїй хаті щастя і рай, яких не бачив я і не побачу ні в багатих та вельможних, ні в злиденних хатах.

Він не помічав, що давно погасла люлька, що сестра вже не підпирає одвірка, а сидить на призьбі поруч, дивиться заворожено йому в вічі і п'є його слова... І коли Тарас перестає розповідати, вона спрагло жде його мови.

— Пожити б хоч один рочок у тому раю, — шепоче вона, — тоді вже й помирати...

З хати виходить Микита. Він дещо чув із слів Тараса. Старший Тарасів брат скептик, будь-які мрії вважає порожніми витребеньками. Тарасові він говорить:

— Такої дівки ти в нас до самої старості не знайдеш. Хіба що в Києві або в Петербурзі. Там, мабуть, є. А в нас таких не буває. Наші репані дівчата отієї мови і слухати не будуть, ще й сміятимуться з тебе...

— А Федося? — несміливо закидає слівце Тарас.

— Яка? — Катерина знизує плечима.

— Та отця Григорія, — пояснює Микита і каже Тарасові: — Ну, хіба що Федося. Вона і не кріпачка, і не панночка. То, мабуть, і думки в неї не такі, як у кріпачки, і не такі, як у панночок. Це ти в неї сам розпитай.

— Я оце зустріла її в Кирилівці у церкві — гарна! — хвалить попівну Катерина. — Ти, Тарасе, приглянься до

неї, в людей розпитайся та постій з нею біля плоту не один вечір.

— Де вже йому приглядатись! — Микита безнадійно махає рукою. — Не всіх і родичів обійшов, а вже воза лаштує.

— А чого ж це ти, Тарасе? — дивується Катерина.

— Я, Катре, як і всі люди нашого стану, мушу щось робити, щоб хліб їсти. А тут якраз у Києві роботу дають, то не годиться мені не з'явитися вчасно, бо ж нелегко було за неї клопотатись.

— Твоя правда, Тарасе, якщо на роботу стаєш, то все інше забудь.

— І Федосю? — трохи лукаво вставляє Микита.

Тарас мовчки всміхається і запалює знову люльку.

Він не признається, що всі ці дні зустрічається з Федосею. І щовечора вони вдвох простоюють біля попових воріт. І що він знає від дівчини навіть про те, як о. Григорій невдоволено бурчить, коли вони надто перестоюють, бо ж попівна — не проста дівка, а матушка стримує його.

Подвір'ям іде Антін Красицький. Високий, стрункий і гарний з лица, він здається молодшим за Катерину, хоч насправді на три роки старший за неї. Цілується з Тарасом. Катерина відразу поспішає до хати настановляти обід. Вслід за батьками починають сходитися старші сини — Степан, Федір. Майже біжить невістка, моторна, з дзвінким, щебетливим голоском.

— Ой людоньки, дайте ж я роздивлюся на свого родича, — щебече вона ще посеред двору. — Стільки чула, стільки чула, а й разу не бачила.

Шевченко цілує й цю нову свою родичку.

— Роздивилася — гарний? — зачіпає її Микита.

Усі сміються.

— Ой же гарний! — вигукує вона, розчервонівшись.

— Дала, бач, маху, — не вгаває Микита.

— Еге, якби ж знаття, що колись зустріну... — відповідає бідова молодиця. — Я б уже з рук не пустила такого козака...

І Тарасові, і всім відразу стає веселіше.

— Та й я б такої дівки не проминув, — жартує й Тарас. Усі сміються, гомонять. Крізь відчинене вікно чути, як брязкотить мисками Катерина.

— Ну, піду ж матері допоможу, — щечече Степанова жінка і відразу зникає в хаті.

І тої ж миті її щечетання лунає вже з хати. Здається, що й двір, і хата сповнені її дзвінкого голосу. Тарас усміхається. Степан, старший син Красицького, усміхається й собі. В його очах Тарас пізнає любов до своєї молоденької жінки. Видно, й Степанові радісно, що жінка зуміла повестися перед гостем і всіх розвеселила. І Тарас каже Степанові:

— Де їх, таких, знаходять?

Усі сміються. І чути з хати голос Катерини:

— Антоне, та клич усіх до хати! Поставали там... сусідам на видивляння...

— Тарасе, тобі треба одружитись. Тепер треба. Ти ж оглянься на себе: як ти живеш? Наче отой голуб, що ніяк домівки не знайде. Його і вітер шарпає, і дощ мочить, і яструб скубе.

Катерина говорить це, вже проводжаючи братів до Кирилівки. Вона йде поруч воза і тримається за полудрабок, з якого звисив ноги Тарас. Микита сидить з другого боку і тримає в руках віжки. Він жде, коли Катерина попрощається з Тарасом. Тоді він пожене коня швидше. Але кінь і без того наддає кроку, і Катерина вправно і легко, як молода, стрибає на віз і сідає поруч Тараса.

— Брате, не гай даремно часу. Ти вже перестарів для парубка. Тобі потрібна сім'я, щоб ти думав про неї, піклувався. Тоді й думки в тебе будуть не такі...

— Які?

— Та оті, що люди кажуть...

— Хто?

— Варфоломій.

— Що він про мене знає?

— Ой правда, знає, Тарасе. Ти прислав йому свої книжки, а він давав їх читати комусь у Звенигородці, і йому розтлумачили, що й до чого в тебе. Я була в нього в економічній конторі, і він мені розповів. А Варфоломій наш родич і хоче нам добра. Я боюся за тебе, Тарасе. Я вірю Варфоломієві, бо знаю ж тебе змалку, знаю твою вдачу. Коли оженишся, тоді перестанеш метатись по степу, а будеш як і всі... І тобі легше буде.

— Спасибі, сестро.

— Ну, прощай, Тарасе! Будеш у наших краях — не обминай. Спино, Микито, коня.

Але Микита по обіді веселий і його тягне на жарт. Він цьвохає по коню пугою.

— Завеземо, Тарасе, Катрю до себе? — хоче перекричати він гуркіт коліс і тупіт коня на рисі.

Тарас сміється. Катерина дає Микиті на прощання доброго стусана в спину за те, що не спинив коня, і легко плигає на ходу з воза.

Довго ще стоїть вона над шляхом з невикритою головою і махає білою хусткою. І коли віз Микити зникає в переліску, вона поволі повертається назад.

Під селом на спориші на неї чекає Антін. Катерина рижком хустки за звичкою втирає почервонілі повіки. Очі її поблякли, і погляд сумний і млявий.

— Страх мене бере за Тараса, — каже вона тихо. — Ой боюся...

— Не турбуйся за Тараса. Йому розуму не позичати.

— Ось через це я й боюся.

Вона ще раз оглядається на шлях, перед тим як його не стане видно з-за перших хат. Але шлях пустий — ні людей, ні підвід. Лише степовий смерч, що раптом народився над полем, мчить удалину. Та вона не жде, поки він розвіється на шляху.

6

Діставши повідомлення від Археографічної комісії, Тарас вирішує не гаятись більше в Кирилівці. Треба їхати. Але Федося... Катерина правду каже — доки йому тинятися по степу, як отому сліпому перебенді. Пора вже й на тривалий постій. Геніальний Соленик, побачивши в вікні гарну, відому йому актрису, підійшов і сказав: "Підеш за мене?" А він?.. Федося розумна, має якусь освіту, гарна. Зрештою, вона не поміщицька донька, а всього тільки попівна і виросла між простими людьми. Хатньої роботи не зрікатиметься і, певне, поважатиме чоловіка. А дальшу її освіту він може взяти в свої руки. І, живучи з ним, вона швидко забуде все, чого навчив її батько, якого сан зобов'язував виховувати дітей у душі старих традицій. Правду каже Катерина — чого зволікати?

Все-таки треба порадитися із старшим і завжди розважливим Микитою. Брат чистить лопатою у повітці після коня.

— Чув, що мені казала Катерина, коли прощалась?

— Чув.

— Ну?.. Ти чогось мовчав тоді.

— Правду казала, тому й мовчав. — Микита кидає роботу і виходить з повітки. Він витирає лоба рукавом брудної сорочки і сідає на викорчуваний у садку пень старої груші.

Тарас стоїть проти нього, хоч місце на пні є й для нього. Він дістає люльку, тримає її в жмені, але не запалює і навіть не дістає капшука з тютюном.

— Засилати мені сватів до отця Григорія? Катерина про Федосю тільки й сказала, що гарна. А ти як гадаєш?

— Та гарна.

— Що гарна, те я й сам бачу. А хочу, щоб ти порадив мене — чи брати?

Микита, нахилившись, хвилину думає. Справа серйозна.

— Нам вона негодяща, — говорить він нарешті, — не мужичка. У хлів її з вилами не пошлеш. А щодо тебе, Тарасе, то хто зна, якої тобі треба. Федося ніби й путня дівка, чи то пак панночка.

Увечері він іде до Ярини. Він розповідає їй про свою розмову з Катрею і Микитою.

— А любиш? — питається сестра і, не почувши відразу відповіді, розчаровано говорить: — Ну от, і сам гаразд не знаєш.

— Бач, Ярино, поки з нею балакаю, то щось таки ворушиться в серці, а вже як поїду, то й хто його знає...

— Ти не їдь без неї. А проте вона як стане тобі за дружину, то й не пустить самого. Та й чому це ти її покидаєш тут?

— Перше мають бути тільки заручини. Потім, коли я в Києві влаштую все як слід з квартирою, тоді заберу.

— Виходить, ти вже про все й подумав. Ну, в добрий час, Тарасе. Ми всі раді будемо.

Другого дня вранці пішов до Кошиців і освідчився Федосії, яка так нетерпляче ждала цього. В домі батюшки все заходило ходором від бурхливого вияву радості в Федосі. Та й Оксана Прокопівна не ховала свого задоволення. Отця Григорія не було. Ждали його тільки надвечір із Звенигорьдки. Його хотів бачити повітовий предводитель дворянства й особисто розпитатись про події в церкві й про поведінку селян після того на панщині. З приводу

всього цього він нещодавно одержав листа від головного управителя вільшанського маєтку. І, перш ніж писати про ці події київському генерал-губернаторові, повітовий маршалок хотів бачити того свідка, який сам мало не став жертвою непослуху кріпаків. До цього вільшанського маєтку Енгельгардта належала й Кирилівка.

Федося довго не пускала Тараса додому. Потім з Шевченка взяла слово, що він обов'язково прийде ввечері, разом з братом Микитою, коли о. Григорій прийде і відпочине з дороги.

Кошиць повернувся з повітового міста ще задовго до вечора. Останнім часом, на подив усім у домі, о. Григорій, коли повертався звідкись, молився перед образами в вітальні, потім хрестив усіх домочадців і хату. Так мало бути і цього разу. Кошиць коротко помолився перед образами, причому матушка помітила неспокій у його очах, потім повернувся до присутніх, що юрилися біля дверей, і вже підніс був руку для благословення, як побачив накритий для гостей стіл і помітив, що і дочка, і матушка вбрані по-святковому. Рука його застигла в повітрі з подиву. Він не був скупердягою, але ніколи їхні сімейні свята не відбувались без його рішення і стіл ніколи не накривався для гостей без його дозволу.

— Що сіє?..

— Та це Федося... — ледве встигла вимовити Оксана Прокопівна, бо Федося кинулася до батька, поцілувала його в руку і в щоку.

Ще більша тривога позбавила о. Григорія на хвилину голосу. Він відчув, як раптом дружно нагадали про себе і серце, і попереки.

— Тарас?.. — спитав він.

І, стривожена чоловіковим виглядом і тремтячим його голосом, Оксана Прокопівна ствердно кивнула головою.

Кошиць втомлено сів на тапчан. Матушка махнула рукою наймищці й погоничеві, що стояли біля дверей, і ті вмить зникли. Федося остовпіло дивилась на батька. Матушка пробувала зняти з чоловіка рясу. Але він зовсім не думав лягати. Ні! Те, про що він довідався зараз, він передбачав раніш. З його спостережень воно мусило статися. Щось нове, страшне через свою невідомість, стукалося до його хати — і вона дрижала, і наче земля дрижала довкола.

Він повів поглядом по накритому столі:

— Він прийде?

Матушка кивнула головою.

— Так заведено — заручини.

— Ні! — Кошиць підхопився і загрозово підступив до Федосі, що перелякано тислася до стіни, нічого не розуміючи. — Ні!.. — закричав він знову. — Не сотворен для жони і чад, не сотворен для згоди, а тільки для заколоту... Прокляну! — націлився він рукою на дочку.

Федося з диким криком чи то з переляку, чи відчаю побігла з вітальні. Матушка кинулась до чоловіка, схопила його за руку.

— Отямся, отче Григорію! В дитини своєї щастя з рук видираєш... Заспокойся та подумай.

— Однесете на цвинтар, тоді самі думайте. Тоді ставайте до шлюбу... — прохрипів Кошиць.

За вікном на вулиці чути було галас і жіночий лемент. Кошиць озирнувся на вікно і застиг на місці. На двох підводах під наглядом поліцейських з міста і десяцького везли пов'язаних селян. Натовп рушав за ними. Голосили жінки, і шумів натовп. Кошиць впізнав відразу на возах Реву, обох братів Гнатенків, Дороша Кузьменка, Прокопа Мироненка та інших призвідців бешкету в церкві й тих, що не вийшли досі на панщину. Це їх ще сьогодні він знову називав предводителю дворянства в Звенигородці при справникові.

Поривчастим рухом о. Григорій закрив вікно завісою.

7

Варфоломій заходить ще завидна. Це серйозний, діловий чоловік. Тарасові завжди приємно з ним розмовляти. Він добре знає, що відбувається не тільки в кирилівській економії Енгельгардта, але й у всьому маєтку, головна контора якого у Вільшаній. Цього разу обличчя Варфоломія дуже похмуро, і це відразу помічає Тарас.

Палажка підбілює піч. Може ж таки, і Федося, і батюшка з матушкою прийдуть до свого зятя. Руки в неї забілені в крейду, крейдяні краплини і на обличчі. Вона весела й метка.

— Ось не сідайте в хаті, бо вмаетесь. Ідіть собі в садок, — каже вона без церемонії чоловікам.

— Що, радієте? — питається Варфоломій.

Але, не обертаючись до них, вихоплюється моторна Палажка:

— Думає, диво якесь посватав... Ха-ха...

І вона ще завзятіше починає періщити піч щіткою.

— Чогось ти похмурий сьогодні, — каже Тарас.

Але Варфоломій ухиляється од відповіді й питає:

— З Микитою підете до Кошиця?

— З ним. Зараз прийде. Вони з Йосипом підрядились комору крамареві зрубати.

Вони йдуть до дверей. Палажка вслід, але, ніби сама до себе, говорить:

— З попом породичаємось — може, охрестить чи поховає на дурничку...

Тарас оглядається, але не відповідає на цей не занадто веселий гумор братової.

Ідуть стежкою під черешнями і грушами в саду.

— Головний управитель, — каже Варфоломій, — наказав сікти сьогодні Семена Мурзенка, щоб не підбивав селян до непослуху. Інших повезли до Звенигородки. Тим буде ще гірше.

— Треба шукати заходу.

— Нічого не допоможе. Звенигородський маршалок вдався до генерал-губернатора. Чи не пришлють козаків. Щоб полегшити Семенові, я просив за нього, то й мені перепало.

— Я піду сам до кирилівського управителя.

— Гірше зробіте. Тут зараз сам Чайковський. А в нього не допросишся. Тепер по селах селяни зчиняють заколоти, то влада суворо розправляється з усіма. Ніхто вас і слухати не хоче.

Шевченко похмурнішає. Тепер він уже швидко й нервово ходить по стежці. Варфоломій сидить на грушевому пні. Мовчить. Повертається додому Микита. Щось там пораяється біля коня, потім іде до садка й сідає просто на траву, обійнявши обома руками коліна.

— Йосип де? — питається Шевченко.

— З Палажкою в хаті розмовляє. Про що це ви тут?

Варфоломій йому розповідає. Але Микита зовсім не вражений і навіть не здивований.

— Скільки вже того Семена шмагали!.. А він почувається та знову за своє. Колись був тихий, сумирний чоловік.

— І я його такого застав минулого разу, — пригадує Тарас.

— Ото десь після того він і став інший, — додає до своїх слів Микита.

— Та хіба тільки він... — каже Варфоломій.

— Люди тепер починають щось собі думати, — міркує згодом Микита. — Давніше цього не чути було в Кирилівці.

Варфоломій згадує й розповідає, як головний управитель Чайковський, приїхавши сьогодні до Кирилівки, кричав у кабінеті на кирилівського управителя: "У солдати, на війну віддавати тих, що не підкоряться "Інвентарним правилам". Там навчать коритися!.."

— Мабуть, і вбивають наших багато на Кавказі. — Це Микита висловлює свій здогад.

— Тисячі кладуть! — вигукує Тарас.

Війна — це найстрашніше для селянина. Усі про це думають. Шевченко перестає ходити, спиняється біля пня і починає читати з пам'яті рядки:

...Лягло костями
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? Напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками...

Це рядки з його нової поеми, яку він, певне, не закінчив, бо, прочитавши уривок, замовкає. Варфоломій вражений. Не зразу він приходить до тями. Він щойно відчув, як ворушилось у нього волосся на голові.

— Ой Боже, Тарасе Григоровичу! — мимоволі вигукує він. — Та хіба ж можна таке писати?! Та не тільки за такі вірші, а й за самі думки такі — на шибеницю або в Сибіряку...

Шевченко голосно сміється:

— От закінчу, то ще й не таке почувеш...

— І не страшно вам жити з такими думками, а вашим приятелям бути біля вас?

— Я не питав їх і сам не думав про це.

— Думайте, Тарасе, думайте. Надто високо залітаєте у хмари. Як ти, Микито, думаєш?

— Я щось не второпаю, про що ви заходились, — відповідає той. — Либонь, Тарас щось там проти війни

сказав і про царів не тее... Та покиньмо про це, поки нас не поклали поруч Семена Мурзенка на лаві. Чи не пора нам, Тарасе, до отця Григорія?

Приходить Йосип і перериває розмову:

— Палажка переказала, Тарасе, що зробила все, як ти звелів. І Ярина прийшла. Ти ніби кликав.

— Це я рідню скликаю, — говорить Тарас. — Хочу ще раз спитати, чи правдиво намірився. Вип'ємо по чарці та порадимось, а вже потім підемо з Микитою кінчати сватання.

Йосип віддає Тарасові папірця.

— Наймит отця Григорія приніс. Нічого й не сказав — бігцем назад помчав.

Тарас розгортає записку, читає про себе.

— Мабуть, підганяє, щоб швидше... Ніяк не діждеться, — усміхається у вуса Микита.

— Любов!.. — теж усміхається Варфоломій.

— Ну, то в добрий час! — І Микита підводиться, щоб іти до хати. — Мені ще треба чисту сорочку вдягти.

Тарас перечитує вдруге і рвучко ховає записку в кишеню.

— Що — Федосі не вистачило терпіння? — питається Йосип.

— Ат... — махає рукою Тарас. — Ходімо, лишень, до хати...

І ось уже рідня за столом, і перед кожним налята чарка, і Ярина обіймає Тараса і вітає з майбутнім одруженням, а Микита в чистій сорочці поспішає на своє місце за столом. На хвилину входить до хати мовчання. В зворушеної любимої сестри Тараса Ярини на щоді нерухома сльоза. Потім Микита бере свою чарку.

— Я тут за батька — мені першому й казати...

— Зажди, Микито, — похмуро, якимсь важким голосом вимовляє Тарас. І всі ждуть його слова. Він підводиться поволі, як старий. Зводить голову, і, здається, це йому важко. Потім враз блискає очима, хапає, розхлюпуючи, чарку і голосно вигукує:

— За вольну волю, за козацьку долю! Скидай, Микито, чисту сорочку — сватання не буде. "Не сотворен для сім'ї і згоди..."

І вихиляє одним духом.

З Лук'яновичем Шевченко познайомився ще в Петербурзі, незадовго до свого від'їзду в Україну. Було щось у цьому миргородському поміщикові приємне, те, що подобалось Тарасові в людях, — щирість і одвертість, безкорисливість і відсутність панської пиhi. Таким він залишався в поведженні навіть з простими людьми. Він рано вийшов з гусарського полку, але деяка гусарська хвацькість залишилась у ньому назавжди. Зустрівшись з Шевченком тоді ж, у Петербурзі, вдруге чи втретє, він сказав:

— Приїдете в наші краї, люб'язний Тарасе Григоровичу, — не минути вам Миргорода. Він став знаменитий після повістей Гоголя. Проїжджали коли-небудь?

— Ніколи.

— Обов'язково побувайте. Хоч знамениту калюжу посеред міста побачите. А від Миргорода до мого Мар'їнського яких вісім верстов. А щоб не було це тільки словами, то пообіцяйте, що напишете мій портрет і кожного члена моєї сім'ї. А головне, приїздіть. Самі не захочете нас покидати. Адже постійної домівки у вас немає?

— Нема.

Шевченко повірив у щирість Лук'яновича. І навіть, не маючи, справді, постійної адреси в Україні, він просив своїх друзів по різних місцях Росії надсилати йому пошту на Мар'їнське, Лук'яновичу.

Він не помилився. Уже давно закінчені портрети і господаря, і господині, і дітей. З нього більше не вимагають портретів, але й не відпускають від себе. Гостинний і веселий, Олександр Андрійович навмисне не розраховується з художником, щоб він не міг виїхати з маєтку і погостював довше. Але Тарас Григорович і сам не поспішає кудись їхати.

Весну і літо він проїздив по містах і селах, багато змалював пам'яток старовини та пейзажів, але майже не писав віршів. Тільки задуми, тільки уривки... А тут, у Мар'їнському, найкращі умови для роботи. У нього помешкання в окремому флігелі. Дбайливі господарі запропонували йому все, що йому може бути потрібним, навіть окремого лакея, який з'явився до нього у флігель з пляшкою дорогого французького вина — від господаря маєт-

ку. Шевченко посадив лакея до столу, розпив з ним разом вино і, відсилаючи лакея назад, сказав:

— Іди собі, голубе, мені лакеї ні до чого...

І тут народжуються один за одним нові твори. І серед них "Сліпий (Невольник)", містерія "Великий льох".

І тієї ж щедрої осені геній поета породжує мистецький шедевр "Єретик".

Одного вечора до нього зайшов Лук'янович.

— Тарасе Григоровичу, вам треба розважитись. Я помічаю останніми днями, що ви надто замислені, зосереджені на якійсь думці.

— Дякую вам.

— Завтра в мене перше полювання. На вовків. Ви ніколи не полювали на вовків? Ні? Шкода. Ви зуміли б оцінити моє полювання. А мої хорти!.. Це справді цікаво, навіть коли ви й не полюєте. Вірте мені, ви не пошкодуєте, їдьмо завтра з нами.

— Та який з мене в біса мисливець! Я за все життя зарівав кілька курок, та й то через пекельний голод.

Він не поїхав на вовків. Мисливці повернулись за два дні. На псарні завалувала добра сотня псів. На воловній кучер заходився білувати двох вовків. А тим часом у вітальні збиралася галаслива юрба мисливців, поки в сусідньому залі накривали на стіл.

— Тарасе Григоровичу! — вигукнув Лук'янович, з'являючись у нього на порозі. — Ви не удостоїли нас на полюванні, то прошу зараз не відмовитись. Завершення першого виїзду...

— То хай буде по-вашому, дякую красенько, — сказав Тарас, відкладаючи свої папери.

Вони вийшли разом. Звичайно, Лук'янович спочатку повів Шевченка до воловні показати трофеї. Потім у вітальні він представив Шевченка гостям. Тарас несподівано побачив серед присутніх Павла Шершевицького. Нещодавно він познайомився з цим поміщиком у Миргороді, довідавшись від знайомих, що батько Шершевицького був декабристом. І, хоч бачились вони поки що тільки один раз, Тарасові Григоровичу стало відразу серед чужих людей тепліше. Вони й сіли за столом поруч.

Мисливці викликали до столу господиню і випили за неї перший тост, після чого вона пішла. Тут не було жодної жінки, самі чоловіки в мисливських костюмах, часом надто дивних. Видно, деякі мисливці надавали подібній

декорації особливого значення. Костюми готувались місцевими майстрами, замовлялись у столиці, а дехто привозив їх чи виписував з-за кордону. Мисливців було з двадцять чоловіків, галасливих і зовсім мовчазних, засмалених на сонці й блідих. Серед них опинився навіть священник з ближчого села. Він був випадково в маєтку, і Лук'янович запросив його благословити першу мисливську трапезу. Священик сидів близько від Тараса і виявився досить веселою і товариською людиною.

— Я не сподівався зустріти вас у такому товаристві, — сказав Шевченко Шершевицькому.

— О, ви мене ще не знаєте! — вигукнув той. — Нехай хтось із присутніх тут, за столом, насмілиться сказати, що він завзятіший від мене мисливець...

Ті, що сиділи ближче, засміялись. Очевидно, кожен з них думав про себе це саме. А хтось у тон Шершевицькому докинув:

— Недаремно уся дичина й звірі бояться вас більш, ніж інших, і тікають від вас світ за очі, так що ні вчора, ні сьогодні ви не побачили жодного зайця...

Тепер зареготав увесь стіл, також і сам Шершевицький.

В одного з мисливців, що сидів поблизу Шевченка, була власна картинна галерея. З перших його слів Тарас Григорович зрозумів, що ця людина знається на мистецтві. З ним було цікаво розмовляти. Коли мисливець довідався, що Тарас Григорович був учнем Брюллова, дуже просив його розповісти про свого вчителя. Мисливця цікавила і "Облога Пскова", про яку він дещо чув кілька років тому і чекав на її завершення. Шевченко із захопленням розповів про самого Брюллова і про долю окремих його шедеврів. Він не сказав про "Облогу Пскова" всього, що знав сам. Всі, що сиділи поблизу, уважно слухали Тараса. Вони вперше бачили Шевченка, про якого вже багато чули, а дехто знав його твори. Власник картинної галереї був такий захоплений, що зовсім забув про свій бокал. Він тут же запросив Шевченка побувати в нього й оглянути його колекцію. А священник, зачудований широкими знаннями Шевченка і його вмінням цікаво розповідати, в захваті вигукнув:

— Тарасе Григоровичу, вашого розуму хоч би на двадцять чоловік та роздати, усім достачило б!..

Шевченко розсміявся. Але ніхто з тих, що слухали його, навіть не посміхнувся. Тільки Шершевицький повів поглядом по гостях, потім нахилився до Тараса і пошепки сказав:

— Дивно! Тут якраз двадцять...

А тим часом гості знову загомоніли. Вино лилося без краю. Шевченко помітив, що подавалося вино дорогих марок, здебільшого виписане з-за кордону. Зібравшись без жінок, мисливці не додержувалися звичайного застольного етикету. Вони розділились на невеличкі групи й про щось у кожній дискутували, причому ніхто з них не забував доливати в свій бокал сам. Окремі розпалені голоси часом зринали над загальним гулом і знову заглухали в ньому. До однієї з груп пристав і власник картинної галереї. Шершевицький теж став біля одного гурту, зацікавившись розмовою. Навіть священик разом із стільцем напівобернувся до мисливців, що жваво дискутували про мисливських собак. Шевченко чув, як один мисливець, зовсім лисий, в окулярах, завзято доводив про якісь переваги одного свого хорта, якого нібито виписав він з Англії за дві з половиною тисячі. Інші мисливці доводили йому, що самі бачили, як його пес на гоні хапав інших собак за зад і що цей пес дурний і не розуміє елементарних наказів.

— Що?! — заволав мисливець, підіймаючи з килима окуляри. — Не розуміє?! Мене?! Зараз, панове, зараз... Одну мить...

Він висунувся наполовину за двері, комусь гукнув, і за хвилину до зали привели сухороброго хорта, який боявся всього і щосили впирився ногами.

— Панове! — гукнув власник пса. — Ви зараз переконаєтесь, як цей чудовий представник своєї породи "не розуміє мене"... "Куш... куш!" — скомандував він собаці. Потім узяв блюдо із засмаженою качкою і, ставлячи на ріг столу, біля собачого писка, наказав: "Не смій, тубо, не смій!.." Це вам не якийсь там бродяга. В нього паспорт... Найчистіша кров... Витримка яка! Панове!..

Але тут сталося щось несподіване. Не встиг власник пса забрати руки від блюда, як тварина, незважаючи на паспорт і найчистішу кров ухопила в щелепи цілу качку і — не встигли присутні зморгнути оком — двома стрибками майнула із зали. "Тубо! Тубо!.. Куш!.." — горлав

щосили хазяїн собаки і біг слідом, підстьобнутий дружним реготом мисливців.

На протилежному боці столу тривала далі розмова про рушниці. Чути було професіональні словечка про кручений ствол, точність бою, неймовірні трофеї, що мали свідчити про незвичайність рушниць і їх фантастичну вартість.

Кілька хвилин Шевченко спостерігав обличчя, слухав здаля запальні розмови. Йому навіть спало на думку — чи справді він тут, серед цих людей в незвичайному одягу і з якимись незвичайними, збудженими, жвавими, натхненними обличчями, чи це тільки виплід його уяви. За своєю професіональною звичкою він спробував уявити перед собою величезне живописне полотно. На ньому також довжелезний багатий стіл, що нагадував би неіснуючу Лукуллову поему, але вже після бенкету... Покраяна смажена дичина: качки, тетеруки, рябчики, прикрашені пір'ям з хвостів, жалюгідні рештки зайця, якого спожили тут усього в ім'я професійної мисливської солідарності й залишили заячу голову, декоровану зів'ялими квітками; лангети, антрекоти — все перемішалось з вишуканими гарнірами; обтесаний кістяк великої рибини з розчепіреною пащекою і кришениками різнобарвних овочів у ній; ціле підрум'янене порося з викраямним боком, з якого висипалась масна каша начинки; запечений вугор на довгому вузькому блюді, спожитий так, що від нього залишився тільки довжелезний пунктир кістяка; вишукані дорогі соуси в химерних соусницях, що нагадують малюнки старовинних каравел... Біля окремих гостей величезні хорти і гончаки, які особливо відзначились на полюванні, їх годують просто зі столу і тетеруками, і лангетами. Вони давляться, поспішаючи проковтнути... Але бенкет наближається до кінця, гості більше й більше переходять до розмов і суперечок. І на столі вже немає чудової куховарської поеми, а тільки безладдя і хаос, над яким височать задрані хвости спожитих рибин, безплотні голоси птахів і тварин та заваль, наче на бойовищі, різноманітних пляшок зі строкатими етикетками, порожніх і недопитих келихів.

А навколо цього хаосу — обличчя. Багато облич... Круглі, лиснючі від сили-силенної з'їденої за життя їжі, худі, анемічні — теж від розкоші в їжі й питті; і очі, запалені суперечкою, наляті завзяттям, готові, здавалося, вп'ясти-

ся в кожного, хто не поділяє його думки; і сміх — різний, від тріумфуючого, гучного реготу до хитрого, глумливого і, певне, писклявого усміху... Тут мало не все його знайоме панство — на цій лукуллівській учті, біля обважнілого від безлічі страв столу. Онде здаля, з шереху галасливих облич, дивляться на нього лукаві очі пана Лукашевича, власника Березані, далі за ним щось розповідає гостям, граючись золотим ланцюжком від годинника, Тарновський, власник Качанівки, а ще далі — Родзянко, власник старовинного імені з козацької старшини, власник маєтків і людей, нащадків тих самих козаків, та ще порнографічних, свого виробу, віршів... А з протилежного краю, немов із темного закутка, визирає хитрий писок Якубовича, старого сутяги і синовбивці... І ніби справді посідали біля столу пишні постаті великого українського панства — Галагани, Кочубеї, Киселі... Скільки їх тут, його знайомих і приятелів, — не перелічити! Вони присягаються в любові до свого кріпака і до цілого слов'янства, пишаться славною своєю історією і предками, а дехто мріє про відродження гетьманщини... Здіймають галас проти неправди, вивчають пісні та звичаї своїх власних мужиків, а часом і п'ють з ними в шинку чи навіть покумалися... А кріпацтво стояло і стоїть... І віддане своєму народові панство, як і їх діди, плазує перед катом... І хиллять перед самодержцем спину, і цілують слід стопи його...

Але чому вони раптом загаласували ще дужче, що там згуртувало їх, вибило із звичайної колії спокою та самовдоволення і примусило бодай хвилини схвильовано жити і мислити? Що сталося в світі? Може, розв'язано проблему всіх проблем, те, що хвилює ясні уми людства, — упало рабство? Але в німій покорі стоять за спинами своїх володарів кріпаки... О, це розпалилась дискусія про мисливських собак, і тріумфуючий мисливець нагороджує тут же свого благородної крові пса, що відзначився на полюванні в гонитві за безневинним зайцем, якого щойно за столом і перетравили ці шляхетні шлушки!

"Тьху! Собачники!.." — сам собі в думках сказав Шевченко і підвівся, здивований химерним видовом. Він пройшов по залу. Гості були захоплені своїми розмовами. Намацавши в кишені невеличку люльку, він вийшов. Прогулюючись у парку, він намагався розвіяти думки, що так були заповнили його уяву серед галасу гостей, у хмарі тютюнового диму і в п'янкій суміші ароматів від гострих страв, спецій, трунків.

Коли згодом дехто з гостей, виїжджаючи, згадав про Шевченка, щоб запросити його до себе, Лук'янович не зміг знайти його ніде в будинку.

Зайшовши до людської, щоб послати когось по Шевченка до саду, — Тарас любив гуляти в осінньому пустому саду, — Лук'янович побачив його серед гурту челяді. Дворові співали, а Тарас, теж співаючи, одночасно правував співом. Якусь хвилину селяни не помічали в дверях свого пана. "У Києві на ринку", — заспівував Тарас однієї зі своїх улюблених пісень, а десятків зо два голосів дружно — видно, Шевченко вже добре навчив їх — підхоплювали:

У Києві на ринку
П'ють чумаки горілку...

"Ой п'ють вони, гуляють..." — вів далі Тарас, і хор на людській куховарні підхоплював:

Ой п'ють вони, гуляють,
На шинкарку гукають...

"Шинкарочко молода", — виводив знову Шевченко, і хор з веселим завзяттям продовжував:

Шинкарочко молода,
Усип меду та вина...

Лук'яновича не здивувала подібна сцена. У маєтку всі знали, що Шевченко полюбляє співати разом з кріпаками на вулиці, а часом навіть наймає їм музики і залюбки дивиться на танці, ще й сам іноді на прохання молоді та старих людей хвацько пройде одне-друге коло з якоюсь дівчиною чи молодницею.

На довгому незасланому столі лежала недоїдена картопля "в мундирах", печені буряки та в двох величезних мисках залишки капусняку. Хліб був з'їдений до крихти. Молода моторна куховарка з жвавими чорними очима і перев'язаною щогою швидкими рухами збирала зі столу. Вона й побачила перша Лук'яновича в дверях.

— Ой паночку! — гукнула вона злякано.

Пісня обірвалась. Кріпаки підхопилися й почали ме-

тушливо проштовхуватись у двері. Лук'янович усміхався до Тараса.

— Ось де ви заховались від нас!.. А вас там шукають. Гості просять.

Тарас підвівся, і вони обидва вийшли надвір. Закурили і пішли поволі до будинку.

— Все-таки нудьгуєте, Тарасе Григоровичу. За столом ви так глибоко замислились, що я позаздрив і вирішив був відірвати вас від ваших мрій.

— Ото добре зробили б. Бо ж і очей не заплющував, а таке приверзлося... Та нехай йому. А от нудьгувати мені тут ще не довелось.

— Може, вам чогось не вистачає? Я подбаю, щоб ви мали все потрібне.

— Ще раз спасибі вам, Олександрє Андрійовичу. А проте є в мене й прохання до вас.

— Усе, окрім одного, — вашого від'їзду. Я певен, що в майбутньому ми не так скоро побачимо вас у себе. Усюди хочуть вас бачити, усі вас просять до себе. А ще як почнете служити, то ми й ніколи не побачимо вас у себе. Зараз — ви наш гість, а в наших краях в гостину не їздять на один день...

Шевченко розсміявся.

— Я справді збираюся служити. Навіть уже почав. Київська Археографічна комісія при генерал-губернаторові доручила мені описувати й змальовувати пам'ятки старовини на Україні. Генерал-губернатор Бібіков ще не підписав призначення, але з ним уже говорили.

— От бачите. Засядете в Києві, тоді вас не дочекаєшся. То яке ж ваше прохання?

— Дайте мені коней днів на три.

Лук'янович спинився, театралью розставив руки і вигукнув:

— Тарасе Григоровичу! Та вся моя стайня до ваших послуг. Але не покидайте нас так скоро.

— Я поїду в Яготин і повернуся. В мене є справи до княжни Репніної, їх не можна відкладати. Це зв'язане з викупом моїх братів і сестер.

Гурт мисливців, що в веселому настрої вийшли на прогулянку, припинив їх розмову.

Тієї ночі Тарас Григорович довго блукав поза селом безлюдними польовими дорогами. Забуті вдень думки, що схвилювали були поета, знову поїняли його уяву. І те-

пер — він уже знав — нескоро дадуть йому спокій. "Ти напишеш, — промовляв він сам до себе, — вірш, ні — посланіє до цих людей. І це буде їм обвинуваченням перед історією і народом у брехні й нещирості, в облуді, лукавстві й зрадливості. Тебе не спинить те, що так багато серед них твоїх шанувальників і друзів і що пошана їх до тебе обернеться тепер на лють чи й на отруйну слину".

І, як уже не вперше, цієї бурхливої творчої осені заводів ним новий, мужній і такий несподіваний для багатьох його читачів задум.

9

Парк уже облетів. По вкритому жовтим листям плесу ворухиться холодна ряботинь. Під протилежним берегом за наказом княгині рибалки човнами тягнуть сіть.

— Ви приїжджаєте вдруге цього року, і щоразу — це тільки мить, не більше.

— Минулого разу я прогостював тут чотири дні.

— Цього досить чи, може, навіть і багато?

— Мені так здається.

— Ви кажете щиро?

— Звичайно.

— Скільки часу ви не були тут?

— Більш як півтора року.

— І чотирьох днів — ви вважаєте — досить?

— Так треба.

— З вами говорили про це?

— Олексій Васильович. Він прислав мені лист.

— Я не доручала йому.

— Я знаю. Він писав.

— Тарасе Григоровичу, я нікому не дозволяю втручатись. Проте це роблять незалежно від мого бажання.

— Він просив мене по-дружньому не залишатись у вас надовго. А він друг і давній помічник вашої сім'ї. Отже, його бажання...

— Є й наше бажання — це ви хочете сказати?

— Варваро Миколаївно, я не знаю, хто цього хоче, але це розумно...

— Тарасе Григоровичу, я обіцяла Капністові, що про це я говоритиму з вами сама.

— Але ж ви докоряєте мені, що я сьогодні їду. Ви хочете, щоб я залишився?

— Яке ж може бути в мене інше бажання?

Варвара Миколаївна бере Шевченка під руку. Ніколи досі вона не робила цього. Йому здається, що вона тримається за його лікоть тільки пальцями, так легко й нерішуче вона торкається його. Вчора і позавчора, коли він приїхав, вона була запальною і балакучою. Слова наче забігали поперед її думок. Вчора після вечірнього чаю, як і тоді, півтора року тому, в малій вітальні вона щебетала без утаву й дивувала всіх. І довго не дозволяла йому піти.

Зараз — вона тиха. Думки її він встигає прочитати на обличчі. Сьогодні її слова відстають від думок.

Кілька хвилин ідуть мовчки. Вона дивиться на вогкі, принишклі дерева. Клені давно вже скинули листя. На липах воно побуріло і з якимось змовницьким шурхотом падає, наче крапає, на алею. Лише невеличкий дубнячок не кидає на землю свого пожовклого листя і прислухається до його шелестіння, як до любих йому думок і мрій. Так здається Варварі Миколаївні. І, немов забувши, про що говорилося, вона питає:

— Вам не здається, що осінній парк про щось думає? Ще трохи, зовсім трохи — і ми почуємо, про що...

Очі її починають блищати, як і вчора. Вона жвавішає, її рука міцніше торкається його ліктя.

— Цікаво було б довідатись, про що... — говорить Тарас Григорович. — От, наприклад, оті дубки...

— Ну, вам вони цього не скажуть. І не прислухайтесь. Вона всміхається.

— Справді, — говорить Шевченко, — не скажуть, але все-таки здається, що ось-ось прошеlestять і ми довідаємось.

І вони сміються обоє.

— Зараз ви поїдете, — каже вона по паузі, й очі її знову тьмяніють. — І стане пусто в маєтку, як було і торік, коли ви покинули нас. Ні, ще пустіше. Цього року рано роз'їхались усі. І не засвітяться канделябри в малій вітальні увечері, мовчатиме рояль, ніхто не проспівас і не прочитає вірші, як це робили колись ви.

— До вас часто приїздять сусіди.

На її обличчі гіркувата усмішка.

— Посидять вечір і зникнуть. І в душі вони зникають перш, ніж застигає вдалині тупіт їх коней... Невже ви не приїдете ближчим часом?

— Я приїду незабаром, привезу нові вірші, пісні. Засвіtimo світло у вітальні й будемо читати вірші.

— Мрію про це, Тарасе Григоровичу. Я не просто люблю ваші вірші. Я кладу їх собі в серце. І я мучуся від того, що в жодному з них немає того, без чого душа моя мертва, — визнання Бога і нашої мізерії перед Його величчю. Дайте відповідь.

— Я відповім вам на це у віршах, що їх я зараз пишу. Це не буде на догоду вам, але моя віра в тому.

— Пришліть мені, коли надрукуєте.

— Вони не можуть бути надруковані. Я пишу їх для свого альбома, який назвав "Три літа". В цьому році я закінчу цей альбом і коли-небудь прочитаю вам.

— Ви й тепер, як і півтора року тому, залишаєте мене в тривозі... Але пам'ятайте мою пораду. Це врятує вас завжди. А тепер ходімо, коні, напевне, вже подані.

Вона не проводить Шевченка до під'їзду, де жде його коляска, а спиняється серед алеї на деякій відстані від воріт парку.

— Я чую голоси біля будинку, — каже вона, — і попрощаюся з вами тут. Щасливої путі, і нехай береже вас Бог, Тарасе Григоровичу.

— Прощайте.

— Але ж незабаром ви, як щойно пообіцяли, навідаєте нас?

— При першій нагоді.

Він цілує їй руку. Варвара Миколаївна відповідає йому міцним потиском гарячої руки, потім цілує його в чоло і швидко, не оглядаючись, іде в напрямку до веранди. Шевченко повертає до воріт.

Біля коляски стоїть Штрандман. Тарас швидко йде назустріч йому.

— Я цілий ранок шукав тебе, Романе.

— Мої репетиторські обов'язки забрали в мене весь ранок.

— Вчора у вітальні при чужих людях ми не могли поговорити, до того ж ти занадто рано зник. А я хотів розпитатись про Петербург.

Напередодні у Репніних зібралось чимале товариство. Почувши про приїзд Шевченка, прибула Марія Селецька з братом. Кілька офіцерів з розквартированого неподалеку полку прискакали ввечері. Галасливе товариство, зде-

більшого невідомих Шевченкові людей, перешкодило друзям поговорити докладно.

Шевченко бере Штрандмана під руку і веде до коляски.

— Сідай та проведеш мене за село.

Вони сідають у коляску. Коні рушають.

— Ти досяг свого? — питає Тарас.

— Звичайно. Мене познайомили з чудовими людьми, які допомогли мені й багато чому навчили. Я тепер потроху працюю для журналів.

— Момбеллі в Петербурзі?

— Звичайно.

— Маєш від нього листи?

— Ні. Та, власне, я сам скоро їду до столиці.

— Коли?

— За місяць чи півтора. Тут моя робота наближається до кінця, а там — широке поле, простір...

— Словник, для якого ти щось робив, вийшов?

— Так. Готується й друга частина.

— І все оте надруковане?

— Що?

Шевченко спиняє коляску. Вони поминули останню хату.

— Ми підемо вперед, — каже він кучерові.

Вони йдуть понад шляхом. Коляска поволі рушає слідом.

— Я питаю, — провадить далі Шевченко, — чи оте все не викинула цензура?

— Ні, адже воно написано так, нібито це тільки пояснення слів. А проте всі ми певні, що, зрештою, Третє відділення канцелярії його величності збере всі книжки і спалить. Та свою справу книжка встигне зробити — розкидає іскри по всій Росії. А ми будемо далі робити свою справу. Ех, Тарасе Григоровичу! — вигукує юнак. — Та коли б ви тільки приглянулись, що діється тепер у столиці!

— А що ж?

— Скільки людей зрозуміли, що треба віддати себе боротьбі. Збираються, радяться, горять ясним вогнем... А скільки цих людей читають ваш "Сон" і про вас говорять!

— Е, хлопче, хто там мене згадує?..

— О ні! Я сам багато чув. Дехто прямо каже, що сподівається на вас — що саме ваші твори збудять на Україні сили визволення.

— Такими словами, друже, не жартують.

— Я вам щиру правду кажу. Від вас ждуть ще багато таких творів. Ви повинні їх написати. Радищев був один, а хіба його забули? Скільки людей носять списки його твору в кишенях і читають іншим. І ваші твори носять. А на Україні ваші вірші — як те кресало біля порохового склепу.

— Чекай, чекай, хлопче, надто вже ти запалився...

Тарас говорить це, але й сам відчуває, як схвилювала його несподівана розмова. Про що говорить цей щирий юнак? Про яких людей?..

Він згадує свою зустріч з молодими запальними серцями у Момбеллі незадовго до від'їзду з Петербурга. І тоді вони говорили про якихось невідомих йому людей. Він певний, що юнак знає більше, набагато більше... Несподіваний приплив радості сповнює серце Тарасові. Ці хвилини переживають обидва. Деякий час ідуть мовчки. Як хороше подати руку з таким почуттям, попрощатись. Не змовляючись, спиняються.

— Ну, прощай, друже! Спасибі за добре слово.

Коляска наздоганяє їх. Коней після гостинної стайні Репніних стримувати важко. Яготинська садиба позаду оповивається голубим серпанком... Мабуть, Варвара стоїть у задумі біля вікна над пустельним парком, вглядається вдалину, на шлях. Довкола, на десятки верстов, їх землі, їх села і люди. Поруч, на стінах вітальні, довга шерга вславлених предків-гетьманів, віце-королів, царедворців... В страху вона думає про те, що скоро закінчиться осінній день, порине в морок величезний, з численними химерними добудовами будинок, і парк, і ближчі села з їх, князів Репніних-Волконських, людьми, і все, все... І вона, самотня, блукатиме по будинку або ж замкнеться в кімнаті, буде борсатись у відчаї і не знатиме, що робити з собою, зі своїм боєм і тугою, з отим страшним незнанням — чого бажати і ждати...

Йому стає шкода цієї панни, розумної і чесною, може, навіть талановитою людини, такої бентежної і самотньої в велелюдному палаці своєї матері.

10

Довге блукання небрукованими, закуреними чи грузькими шляхами, під палючим сонцем чи крізь осінню мжичку. Ніякої домівки, жодного свого кутка. Рукописи і картини на схові у випадкових знайомих чи в новоявле-

них друзів. І навіть посада не кладе цьому край. Вона зобов'язує їздити, більше їздити.

Часом він думає про те, що його позбавлено права ремствувати на свою долю. "Не сотворен для сім'ї, не сотворен для згоди", — згадуються слова Григорія Кошиця, що їх прочитав у Федосиній цидулці. Попова правда.

То нехай буде блукання. Нехай будуть поштові шкапи, і баскі тройки приятелів, і кріпацькі кошлаті коненята. Нехай буде шукання.

Але в Мар'їнському, у Лук'яновича, зупинка. Вона дала змогу знову відчутти радість і насолоду творення. Перерва в мандрах тривала яких три тижні, але його геній, запліднений новими задумами, як та обважніла самиця, з непереборною наполегливістю прагне бодай закутка собі — породити й пустити в світ свої думи.

Немає потрібного затишку і в Ісківцях у Чужбинському. Нема і поблизу Березової Рудки в щирого і гостинного Віктора Закревського, оповитого хмільним туманом. У палаці його брата Платона, в Березовій Рудці, Ганна вродлива, зашарівшись, зустрічає його зняквілою усмішкою темно-синіх очей, чарівна в своєму збентеженні. Через три роки після цього, на засланні в прикаспійському степу, він згадає, немов уві сні, її образ все тими ж словами молодості:

А ти, мій покою!
Моє свято чорнобриве,
І досі між ними
Царицею походжаєш?
І тими очима,
Аж чорними-голубими,
І досі чаруєш
Людські душі... люди й досі
Дивуються все
На стан гнучий... свято моє!
Єдине свято!..
Усміхнися ж, моє серце,
Тихесенько, тихо.
Почервоній, моя люба,
І більше нічого,
А я, зоренько, в неволі
Хвалитиму Бога!

Та жаданого затишку в привітній Березовій Рудці ще менше. Тоді — в Переяслав. Там друзі, там Дніпро, там історія... Хворий і кволий — застудився на пронизливих, вогких вітрах полтавського степу, — приїздить він знову до свого друга ще з петербурзьких часів Козачковського, в якого вже гостював цього літа.

І не панська садиба, а простий будиночок "городового" лікаря Андрія Козачковського гостинно розчинив перед поетом двері.

Всього півтора року перед тим Андрій Козачковський за власним бажанням був переведений з Курська до Переяслава працювати в міській лікарні. Для невеличкого міста цього було досить, щоб добрий лікар здобув популярність і заслужив повагу від людей. В Переяславі сила роботи. Додатково йому дають посаду штатного лікаря Полтавської семінарії, яка міститься тут і яку він закінчив свого часу. Він навіть викладає медицину на вищому відділенні семінарії.

В цей час йому тридцять три роки, але ні тепер, ані в пізніші роки він не зрадив ясні ідеали своєї молодості. Найубогіші переяславці йшли до нього лікуватись без будь-якого гонорару або й радитись у різних своїх запутаних справах. Громадське сумління в цієї світлої людини вабило до себе людей, вабило й Шевченка. І нікому в ці роки він не звирявся так, як Козачковському.

Пригрітий щирістю свого друга, Шевченко горить прагненням творити. Ніщо ці два місяці не заважає йому. Він сідає за роботу в вітальні зранку, і йому не можуть перешкодити навіть сторонні люди, які раз у раз приходять до Козачковського. Господар не тільки чесна громадська людина — він найкультурніша та найосвіченіша людина в місті. Шевченко знав це, коли їхав сюди. Розмови у Козачковського зовсім далекі від балачок у Тарновського, чи Волховської, чи Лук'яновича. Переяславський лікар викладає Тарасові те, чого не може говорити навіть багатом своїм знайомим. І тому чудові ці розмови з господарем, які тривають часом до глибокої півночі. Збирається невелике товариство. Знайомі Козачковського з нагоди перебування тут Шевченка приходять частіше, ніж звичайно. Шевченко помітив, що їх заохочує до цього сам господар, який наполегливо радить Тарасові тим часом менше працювати, а більше розважатись, поки від його хвороби не залишиться й сліду.

Ще в серпні, коли Шевченко вперше приїздив до Козачковського, він познайомився з Степаном Самойловим, що мав невеличкий маєток у В'юнищах, за дев'ять верст від Переяслава. Самойлов часто запрошував Тараса Григоровича до себе. І Шевченко в серпні не раз виїздив туди на пейзажі. Тепер хвороба не дозволяла йому цього. Але, як тільки він почав почувати себе краще, Козачковський відпустив його на якийсь час до Самойлова. Був початок грудня. Погода не сприяла ходити в луги і до Дніпра на пейзажі. Зате в самому маєтку Шевченко працював з таким натхненням, що Самойлов, побоюючись за ще слабке здоров'я поета, пробував навіть скаржитись Козачковському. Той, звичайно, приїздив, оглядав та вислухував Шевченка і рішуче забороняв йому працювати вночі. Але саме тепер, в ці дні середини грудня, творилося гнівне і викривальне посланіє до земляків, українського панства, що лицемірно воляло проти неволі й неправди, але торгувало людьми і драло шкуру "з братів незрячих гречкосіїв". Різьбилися рядки суворого заклику схаменутись, отямитись, грізні рядки пророкувань майбутньої кари народу, що незабаром розкується, і тоді:

...потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших...

Тут же, під цим гостинним дахом, в якомусь незвичайному піднесенні творчих сил і духу, породжені були нечувані доти полум'яні ямби "Холодного Яру", "Давидових псалмів", "Трьох ліг" — вогняні заклики до зброї. Звичайно, Самойлову навіть і не снилося, що в його домі важливий державний злочинець, якого він сам і запросив до себе в гості, пише вибухові вірші й закликає до народного повстання. І що саме ці страшні твори протягом поколінь будуть зброєю у руках сил революції.

Уся сім'я міського лікаря наполягала, щоб Тарас Григорович Різдяні свята пробув у їхньому колі. До того ж він збирався незабаром залишати їх краї. І численні знайомі Тараса в Переяславі просили Козачковського вмовити поета, щоб він переїхав до міста. Та й ремонт свого будинку Козачковський уже закінчив і його привітна хата вже чекала на гостя. Товариський і гостинний Самойлов не зміг упросити Тараса залишитись у нього до Нового

року. В останні дні грудня Шевченко знову повернувся до Козачковського в Переяслав.

Дружина Козачковського Марія Степанівна зі щирою радістю зустріла Шевченка і повела до вікна.

— Ану ж, покажіться, який ви є, — защебетала молоді й мила господиня. — Прийде Андрій Осипович, то він огляне вас як сам знає, а я по-своєму.

Схудий, з обстриженою після хвороби головою і запалими очима, Шевченко виглядав аж ніяк не блискуче, та Марія Степанівна весело запевнила:

— О, та ви ж справжній жених! Хоч зараз до вінця.

Шевченко всміхнувся:

— Ніякий біс не вхопив та, мабуть, і не вхопить...

— Ми вам таку панночку висватаємо, що в Києві всі женихи табунами ходитимуть за нею.

— То поспішіть, голубонько, бо відразу після свят поїду.

— Еге, як полюбите когось, то й жоден день не покинете. А за вас кожна панночка піде: і освічений, і всіма поважаний, і слава про вас гуде. А ось вам і подарунок до свят.

Вона дістала з комода оксамитову вишивану шапочку.

— Звідки це? — питався зворушений Тарас Григорович.

— Сама й викроїла, сама й вишивала. Носіть на здоров'я.

— Спасибі ж вам, носитиму й не скидатиму.

Повернувся додому Козачковський, рум'яний з морозу, веселий. Роздягнувшись, відразу повів Шевченка до свого кабінету і довго й пильно оглядав його, вислухував.

— Ну, Тарасе Григоровичу, — нарешті промовив лікар, — забувай про свою хворобу. З вигляду тобі ще бракує дечого, але незабаром не залишиться і цього сліду від хвороби. Здоров'ю твоєму можна позаздрити.

— Мужичьке, — буркнув Тарас задоволено.

— Та не сиди вдома, — провадив далі приятель. — Дивись, яка зима впала — чарівна! Ходи собі вулицями, гуляй. Переяслав наче вмився, чистий та гарний. Коли б не діло, до хати і не зайшов би за цілий день.

— Друже, — щось раптом надумав Тарас, — адже сьогодні кутя?

— Кутя.

— Ти вже не йдеш до лікарні?

— Ні.

— То зроби мені ласку — накажи після обід запрягти, та поїдемо в Андруші, глянемо на луки, походимо в Архієрейському гаї, надихаємось райського повітря.

— Може, сам... — завагався Козачковський. — Роботи всякої дома назбиралось. Кучер повезе...

— Їдьмо, друже, вдвох. Не треба нам і кучера. Душі одведемо. Ну ж, не відмовляй мені хоч заради такого дня. А тут ми тільки заважаємо. На гори дніпрові хоч одним оком глянемо. Бо ось поїду — і чи доведеться колись побачити їх ще...

— Що це тобі, дорогий мій? — щиро здивувався приятель.

11

Вони поїхали вдвох відразу ж по обіді. Козачковський уже за містом, на добре вкоченому на луці шляху, попустив віжки, і коні помчали, розбризкуючи копитами сніг. Просторі, зручні сани, вимощені запашним сіном і заслані плахтами. Дбайлива Марія Степанівна поклала в сани великого кожуха, щоб і ногам було тепло. Тарас раював. Козачковський часом позирав у напівзаплющені, примружені з насолоди очі Тараса, чекаючи, коли він заговорить. Але Шевченко тішився швидкою їздою, легким зимовим вітерцем, що приємно холодив обличчя, чудовим простором безмежної придніпровської заплави, з її лозами, вербами, віковими покарлюченими дубами, і мовчав. За луками аж на обрій посунули дніпрові гори, позначаючи покручений шлях невидимого з луки могутнього Славути. Козачковському хотілось вигукнути про своє захоплення краєвидом, але не зважився порушувати настрої Тарасові.

Андруші красувались у луках недалеко від Переяслава. Ще влітку, вперше побувавши в гостині у Козачковського, Шевченко не раз приїздив до Андрушів, щоб помилуватись чудовими околицями села, погуляти в Архієрейському гаю та змалювати один з чарівних тутешніх пейзажів, поглянути здаля на дніпрові гори. І сьогодні, незважаючи на зиму, його знову потягло сюди.

Швидко промчали сім верстов і в'їхали в Андруші. Тут, у монастирі, розташувалась давня резиденція переяславських архієреїв, що часто приїздили сюди влітку на

відпочинок. До одноповерхових будівель архієрейської садиби підступав старезний гай. Сторічні дуплиністі верби й розлогі могутні дуби ще не скинули з гілля вчорашній сніг, і гай здавався зануреним у тиху зимову дрімоту. Дорога пролягла понад самим узліссям. Коні трохи притомились і йшли повільною ступою. Шевченко встав з саней і пішов пішки. Часом спинявся і терпляче шукав у верховітті старої берези дятла, що гучно довбав кору. Нижче шурхотіли і передзвонювались великі синиці, струшуючи з гілля струмками пухнастий сніг. Зовсім близько від людей пролітала сойка, ніби вихваляючись білими, червонястими та яскраво-голубими барвами свого вбрання.

— Мир і спокій! — якимось урочисто вимовив Козачковський і теж зійшов з саней. Він прив'язав віжки до переднього сидіння і, тримаючись за ріжок спинки, пішов поруч Тараса.

Тарас мовчки всміхнувся до нього, впиваючись довколишньою тишею і красою.

— Ти добре зробив, — говорив далі Козачковський, — що примусив поїхати і мене. Я відпочиваю тут душею. Справді, природа і поезія дарують нашій душі мир і спокій. Шкода, що мало в нас часу і що робота обтяжує нас.

Дорога виповзала на узлісся і простягалася лукою до Дніпра. Знову посідали в сани, і коні взяли рясю.

— Ти чогось задумався, мовчиш? — питався Козачковський. — Тут слід про все забути на час.

— Як не забувай, друже, а думка, як отой дятел, стукається в душу, не перестає і вночі.

І Шевченко мовчки задивився на близькі вже дніпрові гори. Заїхали в гущавину засніжених шелюгів, і незабаром коні спинились перед закутим у кригу Дніпром. Далі дорога покрутилась по кризі на другий берег. Шевченко і Козачковський зійшли з саней, прив'язали коней до корча і розгляділись довкола.

Великих вітрів не було, і свіжий сніг лежав на кризі рівною пеленою. На протилежному правому березі з гори обережно з'їжджала тройка коней. Шевченко зійшов на кригу біля берега. Козачковський пішов за ним. Коні стривожено повернули голови і дивились їм услід. Тут було холодніше. Раз у раз схоплювався вітерець і де-не-де починав куритися сніг. Козачковський здаля, поставивши

над очима долоню, вглядався в трійку, що вже наближалась, не поспішаючи, по кризі.

Тарас показав рукою навкруги.

— Куди не глянеш — історія. Та ще яка! Он там Трахтемирів і Монастирище — Мекка запорожців. Там давні могили з похованою славою предків. Тут шлях "із варяг в греки". А позаду — Переяслав. Він був тисячолітнім свідком нашої історії — і князів, і Тараса Трясила, і Остряниці, і Богдана.

— Холодніше, Тарасе Григоровичу, краще застібай свого кожуха. Тобі треба берегтись, — порадив Козачковський і додав: — Справді, історія тут на кожному кроці. А ми до всього звикли і наче не бачимо пам'ятників нашої історії, якими могли б пишатися. Невже ми стали такі вбогі духом?

Трійка була зовсім близько.

— О, та це ж нашого переяславського архієрея коні, — сказав Козачковський. — Впізнаю і самого владика.

З переяславським владикою у санях сидів і андрішівський священик Воздвиженський. Обидва знайомі Козачковського. З Воздвиженським Шевченко теж був познайомився ще влітку. Трійка під'їхала і спинилась уже на березі. В одного з коней ослабла підкова, і кучер відразу заходився поратись біля нього. Архієрей зі священиком теж зійшли на лід розім'ятись. Козачковський представив Шевченка владіці, що повертався до Переяслава з невеликої подорожі за Дніпро. Тарас з цікавістю поглядав на архієрея. Древній невеличкий дідок ледве рухався, замотаний у довгу шубу, одягну на другу, ще довшу, з бобровим коміром, у шапці з того ж хутра і башлику довкола коміра. Він трохи потупцював на сніжку біля берега.

— А ми оце надумали прогулятись перед Святвечером, — говорив Козачковський пастирям-подорожанам.

Владика закивав головою, певне схвалюючи подібний намір. Потім запитливо подивився на Шевченка, про якого чув, але творів його не читав. Аби не мовчати, Шевченко показав на Трахтемирівські гори й сказав:

— Гарно тут!

Владика пильно подивився не на гори, а на поета.

— Господом-Богом благословенний край. Тисячу літ живе, процвітає, — суворо промовив він.

Голос архієрея був різкий, металічний, і здавалося, він не промовляє, а брязкає жменьками слів, задихаючись і перепочиваючи після кожної кинutoї жменьки, хоч говорив він зовсім мирні й лагідні слова.

— І сьогодні, — провадив він далі, — у Святий вечір, зійде над цими горами звізда, як над Віфлеємом. То буде знак, що в таку ніч народився Син Божий, щоб принести людству мир і рятунок. — Він гнівно спробував тупнути ногою в валянку і дзьобнув по кризі посохом. — А нам належить молитись Йому, молитись. Та люди мало моляться, хоч у гріхах... у гріхах...

— По саму зав'язку! — похмуро вставив Шевченко.

— Га? — не зрозумів владика.

Але Козачковський зрозумів і, щоб запобігти Тарасовим жартам, втрутився.

— Люди у нас, владико, молящі, богобоязні, — сказав він.

Кучер уже всівся на своє місце і розібрав віжки. Коні нетерпеливились, рвали з місця, і владика все не потрапляв сісти, поки величезний Воздвиженський не підхопив його попід лікті та не посадив у сани. І, вже mostячись у килими, владика шпурнув словами:

— Богобоязні?.. А пан Гладченко від кого утік до Переяслава? Га? Від своєї мужви, щоб не вбили... А на тому березі знову бунтують... Ані пастирів, ані владик не слухають... Та ще під свято, під звіздою Віфлеємською... А помирати доведеться! Чи думають про те, що всі помруть і предстануть перед престолом Його?..

І владика ткнув патерицею в небо.

— Тільки мужики предстануть чи й пани?

Архієрей, удаючи, що не зрозумів глумливого тону Шевченка, востаннє брязнув:

— Усі предстануть на суд його! — Він повів патерицею довкола себе на всі боки.

Коні рвонули з місця. Тройка миттю зникла в прибережних шелюгах. Шевченко довго потемнілими очима дивився вслід архієрейській тройці.

— Ні, — з притиском, сердито вимовив він, — перше вони предстануть перед судом мужицьким, людським, і ти, владико, разом з ними... Станете!.. — вигукнув він раптом і, повернувшись до приятеля, додав: — Шкода, що його наче корова язиком злизала, хотів прочитати йому дещо з пам'яті...

— Що?

— "Давидові псалми". Я їх на мужичу мову переклав. Козачковський підозріло подивився на Тараса.

— Чи не пора нам вертатись? Нахмарило. І вітер дужчає. Я вже мерзну.

Але Шевченко раптом розвеселився, і не так скоро пощастило приятелеві вмовити його повертатись. Злегка вкриті памороззю коні відразу взяли було вчвал, але Козачковський перевів їх на рись.

— Заспіваємо, — сказав Шевченко й підштовхнув задирливо приятеля під лікоть.

— Не тягне щось... Таки змерз.

Тарас помовчав, перехопив на хвилину віжки і стишив коні. Потім почав голосно читати напам'ять написані останніми днями "Давидові псалми". Один за одним, забувши навіть за присутність свого друга. Задирлива усмішка грала на його обличчі. Голос дужчав і дужчав. Козачковський, заціпивши губи, дивився Тарасові в очі, опромінені якимось внутрішнім полум'ям.

— Тарасе, схаменися! — вигукнув він раптом, не втримавшись. — Що це тобі сталося? Що ти возглашаєш?.. Тарасе!

Шевченко ухопив приятеля за плечі й, не спиняючись, виголошував далі:

Окують царей неситих
В залізнії пута,
І їх, славних, оковами
Ручними окрутять.
І осудять губителей
Судом своїм правим...

І, закінчивши, голосно засміявся.

— Ну, чого ж мовчиш? — гукнув він приятелеві, що, широко розплющивши очі й впустивши віжки, дивився на Тараса.

— Заціпило... Чуєш? Заціпило! Я не в силі вимовити й слова... Це страшне, як бувають страшні пророцтва. На Біблії, як на добрій підвалині, стоїть наше суспільство, а ти онде що з нею твориш... Не впізнаю тебе.

— І тобі гірко?

Козачковський зітхнув і не відразу промовив:

— Не гірко, а страшно...

Шевченко не відповів. Він затих, і сміх його наче погасила раптова завірюха, що несподівано налетіла їм навздогін з-за Дніпра. Козачковський погнав коней швидше. Боявся, що сніг замете дорогу в лузі, то щоб там не блукати. В завірюсі швидко проминули Андруші. А перед самим Переяславом завірюха ущухла раптом, як і настигла їх.

Відразу на околиці почало й смеркати. Де-не-де заблимали віконця в хатах під стріхами. На засніжених вуличках раз у раз з'являлись і зникали маленькі постаті. То батьки посилали дітей однести в Святий вечір своїй рідні традиційну вечерю, зав'язану в хустку. Коли б не звечоріло, Козачковський помітив би, як заблищали вологою Тарасові очі, як обертався він услід маленьким швидким постатям і стежив, поки ці чорненькі жваві грудочки з дзвінкими голосами не зникали за плотами та ворітьми. На небосхилі засяяла вечірня зоря.

Тільки як під'їздили до будинку Козачковського, він сказав Тарасові:

— А ти мені так і не відповів на мій страх за тебе.

— Я відповім, — промовив Тарас, — відповім...

Кучер Козачковського уже ждав біля відчинених воріт. Час було напувати коні й ставити до ясел.

Як завжди, Шевченко працював у вітальні біля вікна, де був поставлений для нього невеличкий стіл. Тут лежали його книжки і рукописи. У вітальні Козачковський часом приймав декого з переяславців. Вони гомоніли, дискутували. Шевченкові це не заважало. Він кидав роботу і встрявав до розмови. У цих розмовах ніби вимальовувалась якась частка життя повітового міста.

Цього вечора сюди не заходив ніхто. Козачковський пішов у церкву до вечерні. Господиня і наймичка порались по господарству. З пошти принесли невеличкий пакунок. В ньому був лист від Варвари Репніної і від неї ж два нові номери "Отечественных записок". Після останніх подорожей Тарас почував себе трохи втомленим. Захотів трохи відпочити, а потім засісти за надіслані номери "Отечественных записок". Він погасив свічки і приліг на дивані. Крізь дрімоту чув якісь голоси в передпокої, легке гупання чобіт. Хтось ніби заглянув до вітальні й тихо зачинив двері. Гомоніли тепер десь далеко, мабуть на кухні. Ні, не заснути йому. Знову думки... Він

не відповів Козачковському. Та хіба приятель перший говорив йому про свій страх?

Скільки друзів висловлювали йому своє побоювання, і нікому він не дав справжньої відповіді. А він повинен відповісти їм. Але насамперед — собі. І — знає вже — думки не покинуть його, не дадуть йому спокою, поки не знайде слів і не складе тієї відповіді.

Засвітив свічки, підійшов до вікна. Але мороз загаріював шибки. Тарас прогрів диханням маленьку дучку і припав до неї оком. Скрізь по хатах світилися вікна. Люди готувалися зустріти свято. В двері постукала господиня і веселим голоском проказала:

— Тарасе Григоровичу, а до вас гості. Вже з годину розважаються у нас.

І не встиг Шевченко одягти свою робочу куртку, як Марія Степанівна пропустила одного за одним двох хлопчиків і двох дівчаток, а сама зникла за дверима. Діти тримали в руках зав'язану в хустки вечерю.

— Із Святвечором вас, дядьку Тарасе! — загомоніли вони дзвінко й невлад. — Батько й мати прислали вам вечерю...

І червоні з холоду рученята з клуночками простяглися до Тараса.

— Боже мій! — вигукнув Шевченко. — Любі мої! За що мені така радість?!

Він брав клуночки, нахилився й цілував дітей. Діставав з хусток горнятка з узваром і пшеничною кутею з медом, виставляв на стіл. Потім, розчулений і щасливий, брав дітей на руки, пригортав до себе їх розчервонілі личка і знову цілував. Це були його знайомі. У їх батьків бував він не раз і не раз бавився з цими дітьми, їм було не більше як по сім чи вісім років. Тільки Миколці, хлопчикові поштового стельмаха у старій материній свитці, мабуть, переступило за дев'ять. Діти переказували прохання батьків, щоб дядько Тарас приходив на свята.

Як згодилися йому куплені сьогодні по дорозі з В'юнища цукерки. Кожному щедро насипав у кишеню і кожному зав'язав у спорожнілу хустку ще й медових, розписаних різними фарбами коників та клоунів. Діти тримались несміливо. Тільки очі в них відразу заграли, запромінилися радістю. Діставши гостинці, вони захапалися додому. Коли Тарас випускав їх з хати, відразу за порогом шпаркий Миколка штовхнув одну з дівчаток у замет, а

братик дівчинки підставив Миколці ногу і нагорнув йому снігу за комір. Потім хтось із них, регочучи, почав тікати, а хтось кинувся навздогін. Стоячи в шапці на порозі, Тарас Григорович ще довго чув їх дзвінкий сміх і галас, що лунали по всьому кутку. І сам, якийсь осяяний і радісний, повернувся до вітальні.

Коли незабаром Марія Степанівна нишком прочинила двері до вітальні, то побачила, що лежав Тарас на дивані, пірнувши обличчям у оксамитову подушку. Плечі його здригались. Жінка тихо зачинила двері.

12

Пізно вночі за стіною заплакала дитина. Чути м'які кроки, лагідний шепіт. Дитя змовкає. Певно, Марія Степанівна присипляє його теплом свого тіла і притишеним воркуванням. Ще кілька хвилин — і знову солодке нічне мовчання затишної, теплої, обжитої хати панує довкола.

Тарас лежить у своїй кімнатці. Після традиційної передріздвяної вечері й тривалої розмови з Козачковським, що, як завжди, обривалась лише після півночі, він не склепив очей. І, звичайно, сон прийде нескоро. Знову його друг говорив про свій страх за його долю і про те, що йому, Тарасові, тридцять один і пора подумати про себе. Скільки вже він передумав про це! Про долю поетів... Але сьогодні він знайде ці рядки...

Він підводиться, одягається, намацує свічку. У вітальні тихо зачинає двері, щоб нікого не турбувало світло. Серед складених у невеличкий стос гравюр і розпочатих малюнків знаходить свій автопортрет для Козачковського. Вглядається. Мужне, суворе обличчя, натхненні запальні очі. Це зовсім не подібне на всі інші дотеперішні його автопортрети. Але і цьому бракує надто багато. Він не подарує його нікому. Дивно: йому самому не вдається написати свій портрет, так ніби він не в силі збагнути самого себе...

Він пробує перо... Потім ходить. Плахта на підлозі приглушує кроки... Від столу до дверей і від дверей до столу, і так без кінця. Отже, йому тільки тридцять один! Попереду ще довге майбутнє... Ну що ж... Нехай це буде тим часом **тільки в його записній книжці.**

Як умру, то поховайте...

Але перо на столі знову жде. Про що він? Люди мало моляться, — ремствує владика. Вони в гріхах. Бунтують. Бунтував і Тарас Трясило, і Острияниця, і Павлюк, і Залізняк, і Гонта. А хіба Велика рада отам, перед Успенським собором, не була останньою і переможною битвою Богдана з ясновельможною шляхтою!.. Доля їх усіх була трагічною, як трагічним був і апофеоз його сучасників на Сенатській площі. Та свій обов'язок перед історією вони виконали. Без їх діянь не рухався б уперед час... І знову тихий плач дитини за стіною, і кроки, і воркуючий шепіт молодій матері... Скрипить у дужій, важкій руці тендітне, гостро застругане перо. Нехай на високій горі, над самим Дніпром, височіє його могила. І нехай ревучий Дніпро понесе в синє море ворожу кров, — нехай буде бунт і проти Бога, проти всіх богів!..

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

О, коли б біля себе він чув молоді голоси. Щоб не було цієї гнітючої самотності. Щоб живі люди почули його заповіт. Та навіть соборний дзвін, що відміряє вночі години, і він цієї урочистої ночі заснув. Тиша, тиша.

Одягає кожух, шапку. Тихими кроками виходить з хати. Він любить блукати вночі сонними вулицями. Ось Альта і Трубайло в зимовому сні. Майдан з силуетами давніх руїн.

Колись Григорій Сковорода, мандрівний філософ, проходив цими вулицями з торбою й патерицею. Прислухавшись до голосу своєї душі, він не почув стоголосого гомону з Холодного Яру, але навчав у стінах цих руїн поезії живого життя, поезії високого ширяння людської душі і її свободи. Благословенне місто, де серце відчуває живі сліди незламних мучеників, державних мужів, гордих співців і філософів.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

1

— Ти стояв близько?

— Зовсім.

— В неї було радісне обличчя?

— Я не побачив. Вона нахилила голову й швидко пройшла до церкви. Цікавишся?

Сошенко знизав плечима, не знайшовши відразу, що відповісти. Номерний тихо відчинив двері й поставив на стіл лампу з прикрученим гнотом. Тьмяне світло вихопило з темряви кімнати два замислені обличчя.

— Мабуть, ми з Манею не були б щасливі, — ніби зітхнув Сошенко.

— Я теж це думаю, — відповів Тарас.

Сошенко оглянувся на двері, біля яких висіла його шинель і кашкет з кокардою. Підвівся.

— Посидь ще. Хто зна, коли знову доля зведе нас. Я радий, що зустрів тебе, Іване.

— І я теж. Ми не бачили один одного не менш як сім років.

— Мабуть, більше. Не знаю, чи коли-небудь ще приїду до Ніжина.

Сошенко знову сів на рипучий стілець і зіперся ліктем на стіл.

Кілька днів тому Шевченко разом з Чужбинським, подорожуючи по Чернігівщині, приїхали до Ніжина, де їх добре зустріли, особливо студенти ліцею і професура. В номери, де вони спинились, відразу почалося паломництво. Багато ніжинців запрошували їх до себе. В дворянському зібранні вони були в центрі уваги. Навіть відома не лише в Ніжині, а й далеко за межами його красуня Кромідіна нагороджувала їх своєю увагою. Але робити тут було нічого і Шевченко сказав своєму компаньйонові на третій день:

— Хай йому грець, Олександр, з отим гостюванням, їдьмо звідси.

Вирішили в суботу вночі, після балу в зібранні, виїхати на Чернігів. Напередодні Сошенко прийшов прощатись...

— Я думаю переїхати до Немирова, — сказав він. — Там обіцяють замовлення. Мабуть, мені буде трохи краще.

— Але ж маєш добрий, статечний вигляд. Після Петербурга тебе не впізнаєш. Ти невдоволений?

— Чим?

— Ну, чим... життям, звичайно.

— Ні, чому — живу, як належить учителеві малювання. Але кожному кортить більшого. Так і мені: хочеться не тільки вчити гімназистів, а й хоч трохи чогось і для душі — малювати. Але дуже не ремствую. Іншим ще гірше.

— За столицею скучаєш?

— Ні. Тепер уже ні. А перше скучав. Вхопить нудьга за душу — як змія. І руки до роботи не беруться. Лежиш цілу ніч колодою, заплющиш очі, а перед тобою і Маня, і ти, і Карл Павлович, і всі, всі... Наче якийсь інший світ. Але час гоїть. Тепер, як і згадаю чи приснитися, — не тривожить. У життя свої закони. От хоч би й про тебе. Колись я лаяв тебе за вірші. А що вийшло насправді!.. Ти лиш один крок ступив по Ніжину, а в місті тільки й говорять, що про твій приїзд... Ні, таки в життя свій закон. Що судилося, того не обминеш.

— Не знаю, ще не знаю, брате мій, що мені судилося, — в задумі промовив Тарас.

— Я цього боюся, — по паузі майже прошепотів Сошенко. — Кожен з твоїх віршів, які ти мені прочитав у перший день приїзду, — це готовий присуд тобі щонайменше на заслання чи каторгу.

— Злякався, Соха!.. Ми ще — ого! Житимемо! — І Тарас неприродно, силувано зареготав. Та відразу ж сам відчув фальш у своєму тоні, замовк і знову замислився. — Кажеш, присуд?

— Непідписаний, бо ще ніхто не поніс на підпис...

— Щось не до тями...

— Не бреши, Тарасе, ти все добре тямиш. Ось ти читаєш свої бунтарські вірші друзям та приятелям, а потім даєш їм рукописи — нате, заховайте, бо мені нема де.

— Не всім даю, а тільки тим, кому вірю.

— А хто вони? Як не поміщик, то урядовець. І виходить, що ти свою крамолу проти царя і проти поміщиків віддаєш у руки царським урядовцям і тим самим поміщикам.

— От же й ні, не абикому... Це вже ти, Соха, за дурня мене маєш. Абикому я душі своєї не звіряю.

— Ти не тільки душу свою звіряєш їм, але й життя. Нехай тільки хто-небудь з них, приятелів твоїх, понесе

твій "Сон" або "Кавказ" чи що інше Бібікову — і тобі підпишуть присуд на все життя. Що — не так?

— Твоя правда, Соха. Тільки ж вони теж ненавидять Миколу.

— А ти підбурюєш проти всіх царів — і теперішніх, і майбутніх.

— Мої приятелі теж ненавидять рабство.

— Це вже ти, Тарасе, мене за дурня маєш... Проти рабства тепер і одверто дехто пише та друкує. Он Пушкін на весь голос проти нього сказав. Та хіба ж ти тільки цього й домагаєшся?

— А якого ще дідька?

— Не прикидайся. От краще слухай: що ти про землю сказав?

— А що?

— А що "земелька всім даная" — це ти сказав?

— Я.

— Коли твої друзі нарешті второпають, що ти домагаєшся, щоб земельку у них забрати та мужикам віддати, то вони віршів твоїх не ховатимуть.

— Твоя правда, Соха. Деякі вже второпали та й дивляться на мене вовками.

— Сам визнаєш, а не бережешся.

Сошенко знову підвівся. Тарас підкрутив вище гнота в лампі. В номері стало ясніше. Сошенко й справді вилюднів, трохи роздобрів. І навіть голос його зробився більш впевненим і спокійним.

— Правда твоя, — сказав Шевченко, коли його приятель одягав шинель. — Та що ж робити? Це страшно — не мати в кого вірити. Я й без того вию совою поночі — може, відгукнеться жива душа...

Проводжаючи Сошенка до дверей, Шевченко побачив у коридорі хвацького юнкера, що, ніби прогулюючись, раз у раз оглядався на обох художників. Біля виходу з гостиниці Тарас і Сошенко гаряче обнялись і довго тисли один одному руки.

— Спасибі, що прийшов, — сказав Тарас.

— Спасибі й тобі, що не почужився, — відповів Сошенко й відчинив двері.

Коли Тарас повертався, незнайомий несміливими кроками підійшов до нього. Це був зовсім молоденький юнкер, повновидий, рожевощокій. Певне, йому не було ще й вісімнадцяти. Він браво дзенькнув острогами, козирнув

і, пробачившись за турботи, назвав себе. Шевченко здивовано подивився на ще більш почервоніле і схвильоване обличчя вродливого хлопця у гарній військовій формі і, усміхаючись, подав йому руку.

— Розумієте, пане Шевченку, я багато чув про вас у ці дні й глибоко шаную вас і ваші твори... Е... я хотів би де-що розповісти вам, але тут, у коридорі, це неможливо. Ви розумієте?

Шевченко взяв юнака під руку і повів до себе.

— Сідайте, друже мій, і розповідайте все до ладу. Тут нас ніхто не потривожить. Я бачу, ви схвильовані. Чаю хочете?

Юнкер вдячно кивнув головою. Шевченко прочинив двері до коридору і гукнув номерного, який з готовністю помчав виконувати доручення.

— Ч... чорт! — раптом вилаявся юнкер. — Не місто, а справжнє паскудство... Розумієте, Тарасе Григоровичу... ви людина столична, бачили світ, розумієте мене — глушина безпросвітна і некультурність азіатська...

— Скільки вам треба? — спитав Тарас, не чекаючи дальших пояснень.

— Відразу видно людину столичного розмаху, — вигукнув, зрадівши, юнкер. — Ви зрозуміли мене без слів. Двадцять п'ять мене б не образили...

— Такі гроші — моя плата за цілих два місяці, — вже без усмішки промовив Шевченко. — П'ятірку можу...

У двері стукнув і відразу увійшов номерний. Він поставив на стіл чайник на таці й маленьку карафку з ромом, як йому було наказано. Очі юнкера заблищали від зворушення. Шевченко налив йому неповну склянку гарячого міцного чаю і долив ромом.

— Випийте, хлопче, у столиці завжди починають з цього.

— Абсолютно правильно. Мерсі. Я вже почуваю себе серед своїх. Розумієте, які паскудні в цьому глухому закутку трактири... Ч... чорт!.. Просто неможливо. А закуски — копійчані. Нічого пристойного. Соромно було перед приятелями...

— Процвиндрили все?

— Звичайно! — Юнкер надпив склянку пуншу і долив ромом. — Розумієте, гроші на те й існують, щоб їх пропивати з приятелями. У мене були й казенні. На жаль, я

поклав їх до однієї кишені з моїми. Ну і... Чорт!.. Незручно повертатись у полк...

Юнак знову ковтнув своєї суміші й знову долив склянку з карафки. Потім визирнув до коридору і на мигах замовив номерному ще карафку. Шевченко не міг утриматись від усмішки. Хлопець починав йому подобатись. Номерний приніс миттю. Слідом за ним до номера увійшов Афанасьєв-Чужбинський. У його погляді Шевченко прочитав запитання. Ще сьогодні вранці у них була розмова про ощадливість, щоб вистачило хоч на місяць чи півтора. Каса в них була спільна, і на прохання Шевченка розпоряджався нею Чужбинський.

— А нам, Олександрє Степановичу, приємного гостя Бог послав. Отож познайомтеся. Пан... пан...

Юнкер підхопився і назвав своє прізвище. Чужбинський без особливого задоволення подивився на ром. Шевченко, примруживши очі, лукаво всміхався.

— Наливайте собі, друже, наливайте, — припрошував він юнкера, відкинувшись на спинку дивана.

Юнкер робив зо два ковтки, а потім доливав склянку ромом. До чайника він не доторкнувся й разу. Потім спробував розповісти якісь офіцерські анекдоти, але язик уже відмовлявся підкорятись йому. Порішивши в такий спосіб і з другою карафкою, юнкер підвівся, галантно вклонився господарям і багатозначно подивився на Шевченка. Шевченко провів його за двері й попросив почекати, а сам повернувся до Чужбинського.

— Дай мені, будь ласка, трояка...

— Хто це такий?

— Не знаю, Олександрє, їй-бо, не знаю. Гість, та й годі...

— За що ж йому ще й платити? Та він нас ще й за дурнів матиме.

— Хлопець потрапив у скруту, треба допомогти. Я йому обіцяв п'ять, та стане йому й трояка.

І вже коли віддав юнкерові гроші й знову повернувся до номера, розсміявся й сказав:

— Обіцяв повернути за місяць, коли матінка йому надішле гроші...

— Ти й сам, Тарасє, не знаєш, куди тебе доля кине через місяць. Просто малий одурив великого...

— Нехай тебе, друже мій, і тричі одурять, а ти дай і вчетверте, бо, може, якраз отой і шматка хліба не бачив.

А воно ще дитина, його добром зустрічати треба. Той, хто чинів прагне та вислужується, не буде казенні гроші пропивати...

Чужбинський знизав плечима і не сказав нічого. Шевченко глянув на кишенькового годинника.

— Це вже нам час і на гостину йти. Куди пак просили нас на сьогоднішній вечір?

Вже коли виходили з номера, прийшов гурт студентів ліцею на чолі з Миколою Гербелем, студентом останнього курсу. Вони нещодавно довідалися про задуманий нічний від'їзд видатних гостей з Ніжина і теж прийшли прощатись. Це все були юнаки шістнадцяти — вісімнадцяти років, галасливі, запальні. З деким із них Шевченко зустрічався вже вдруге чи й утретє. Розмови були тривалі й захоплюючі. Тарас любив молодь і вмів розповідати їй багато цікавого, хвилюючого. Але віршами його вони захоплювались найбільше і все просили читати, готові годинами його слухати. Гербель теж читав Шевченкові свої вірші. (Пізніше він був першим перекладачем Шевченкових віршів російською мовою). На цей раз ліцеїсти не затримувались у Шевченка, бо застали обох гостей одягненими до виходу. Гербель попросив Шевченка написати йому в альбом щось на згадку. Тарас Григорович одну хвилину подумав і написав кілька сумних рядків зі свого вірша "Гоголю".

Коли вони пішли, Чужбинський спитав:

— Це в пам'ять перебування в ліцеї Гоголя?

Але Шевченко відповів уже на вулиці, коли йшли в зібрання:

— Вони ще дуже молоді й думають, що й справді щасливі. Я хотів заронити в їх душі краплину сумніву і, може, печалі...

Та приятель не зрозумів, до чого він це сказав, і лише пильно подивився Шевченкові в обличчя.

Пізно вночі вони виїхали з міста, щоб другого дня надвечір прибути до старого Чернігова.

У Шевченка офіційне службове доручення як штатного художника Археографічної комісії — описувати і замальовувати пам'ятки української старовини. За це він одержує платні дванадцять карбованців і п'ятдесят копійок сріблом щомісяця. В подорож йому видають також "прогони" і "кормові". Та ще лист, яким генерал-губернатор Бібіков наказує "градским и земским полициям

Киевской, Подольской и Волынской губерний оказывать г. Шевченке при исполнении сего поручения самое деятельное законное содействие". Але не заради цих грошей він мандрує по градах і весях свого краю. Зрештою, його ця плата не становить і звичайного гонорару за один портрет.

Комісія міститься в Києві, при канцелярії генерал-губернатора. Але як мало співробітник її Шевченко живе в Києві і як мало прагне бути тут, хоч роботи за його обов'язком найбільше саме в Києві. В листі до одного з приятелів він признається, що йому не хочеться їхати до Києва. Його ваблять дороги, міста, села на Україні — люди, живі його сучасники, спільники й однодуми. Він шукає їх скрізь. І йому часом здається, що знаходить.

У Чернігові, в гостиниці "Цареград", в дуже нечасті хвилини одвертих розмов Чужбинський сказав:

- Ти нагадуєш мені Чичикова. Їздиш та їздиш...
- Він шукав мертві, а я живі...
- І зустрічаєш їх? Багато?

Коли б Шевченко у цю хвилину не розмовляв сам з собою, він би відчув іронічні нотки в голосі приятеля. Але поет ніби не помічав його. Насправді це він сам у себе питав і сам собі відповідав:

— Зустрічав. І їх зовсім не мало, — сказав він. — Коли в народі живе мрія про волю, то повинні бути й люди, які живуть цією мрією. Я бачив їх, розмовляв з ними, приятелював з ними. Та кожен з них самотній, як і я, і, може, такий, як і я...

— Ти їздиш і немов засвічуєш їх, як свічки.

— Ні, не завжди виходить так. Часом натрапиш на такого, що відгукнеться до тебе, наче крізь сон. Та й то добре.

— Що думаєш робити?

— Повернусь до Києва і буду там.

— Коли?

— Зараз мене кличе в Седнів Лизогуб. Ти знаєш його?

— Звичайно. Ти знайдеш у Седневі ще одного, про яких ми щойно говорили.

— Те саме мені казала про нього Варвара Репніна два роки тому. Тоді я не був знайомий з Лизогубом.

— Хоч це більше як двадцять верстов від Чернігова, та я раджу їхати.

— А ти?

— Я повернусь до себе, в Ісківці.

— Лизогуб запрошує на місяць чи й більше. Треба буде писати портрети. Окрім того, він обіцяє чудові пейзажі. Отже, я доберуся до Києва тільки на весну. Приїзди до мене туди.

Вони роз'їхались не відразу. Якийсь час Шевченко працював у Чернігові, де було багато потрібної для його роботи старовини, особливо в Троїцько-Іллінському монастирі. Архієпископ, зважаючи на відправи під час Великого посту, дозволив йому почати роботу в церкві лиш через кілька днів. Після того він мав виїхати до Седнева.

2

Лише в другій половині квітня він повернувся до Києва. Довелось-таки затриматись у Седневі. Лизогуб виявився і справді прекрасною людиною, добре освіченою. В нього, безперечно, талант художника, але без школи. Все ж таки він малював багато. В нього навіть була майлярня — окреме приміщення в службах, обладнане для малювання. Тут було зручно працювати й гостеві. Приємно було допомагати Лизогубові й спостерігати, як день у день набуває він вправності в живопису. З особливою повагою гість почав ставитись до господарів, коли незабаром переконався, що кріпакам тут живеться краще, ніж по інших маєтках, їх менше примушували робити на пана. Не почув і разу, щоб кріпаків тут карали.

Маєток стояв на високому березі над широченною долиною, по якій покрутилася Снов. А за нею — ліси, ліси. Старий парк з розлогими липами розташувався на пагорбах. Йому надавали особливої краси кам'яні будівлі старовинної фортеці на кручі. Коли б не зима, можна було б частіш ходити на пейзажі.

І якось швидко і легко вони заприятелювали, хоч господареві й було на цілих десять років більше, ніж гостеві.

Подобались Тарасові довгі вечори з розмовами і читанням віршів. Чимдалі більше розкривав Андрій Лизогуб свої вільнолюбні погляди. І не раз, коли Шевченко перечитував йому свої поеми, господар говорив йому про свою нелюбов до царя Миколи. Кілька виправлених останніх рукописів залишились на схованці й тут, у секретері Андрія Лизогуба. Він був захоплений цими віршами, і не можна було йому не вірити.

Щиро шкодуючи, що Тарасові Григоровичу треба було повертатись до Києва, Лизогуби гуртом вийшли до саний і проводжали його до воріт. На прощання Андрій Іванович нагадав Тарасові про його обіцянку приїхати до них надовше.

У Києві на Хрещатику проти Бессарабської площі трактир з номерами. Тимчасово він знайшов собі притулок тут. Сюди приходили його приятелі — студенти й урядовці, з якими він знайомий ще від першого приїзду до Києва два роки тому. Вони брали з собою товаришів, і коло його знайомих в місті швидко зростало, особливо серед студентів. Коли він приходив до університету, його завжди оточував їх гурт, серед якого були вже й знайомі. Молодий вчений Микола Костомаров, що жив теж на Хрещатику і якраз проти трактиру з номерами, шукав знайомства з Шевченком і збирався прийти до нього, але Тарас Григорович за традицією, як гість у місті, сам прийшов до нього з одним знайомим. З того вечора вони — друзі.

Якось, майського дня, Костомаров працював у себе вдома над другою дисертацією, яку він мав подати до університету і захищати на присудження наукового ступеня магістра. Його перша дисертація "О причинах и характере унии в Западной России" здалася духовній цензурі неблагонадійною. Майже всі примірники книги були конфісковані й спалені. Молодий історик, якому не минуло ще повних і тридцяти років, дістав у житті перший політичний урок. Але в нього вистачило запалу й енергії, щоб сісти за другу дисертацію. Була неділя, і він не ходив читати лекції, а весь поринув у свою роботу.

Хтось подзвонив, за хвилину молодий вчений почув голос матері. Вона повернулася з церкви. Була на відправі в Софіївському. Минуло ще кілька хвилин, і мати увійшла до його кабінету. Обличчя її було збуджене.

— Що сталося?

Вона була схвильована. І нескладно розповіла, як недалеко від них, на брудній вулиці, що звалась Козине Болото, стався інцидент, який її, просту жінку, глибоко схвилював.

У ті часи в Києві заходи по знищенню скажених собак були покладені на поліцію. Гицлі, що були на службі в поліції, ходили по вулицях, базарах, площах і ловили надто оригінальним способом бездомних собак. Для цьо-

го кожен з них мав дві палиці. Одну довгу з гострим залізним гаком, яким він чіпляв собаку під ребро; другою, товстою й короткою, що звалася добивач, добивав тварину. Тетяна Петрівна розповіла про такий випадок, свідком якого вона була кілька хвилин тому, йдучи стежкою на Хрещатик з Софіївського собору.

Костомаров, трохи роздратований тим, що йому перешкодили, обірвав матір:

— Але ж, мамо, до цього тут усі звикли. Ось тільки ви ніяк не звикнете. Не можна ж дозволяти, щоб здичавілі собаки вільно блукали містом.

— Я ж і кажу, — відповіла Тетяна Петрівна, — усі до цього звикли. Люди йдуть собі та ще й спиняються, бо їм, бач, цікаво, а дехто ще й сміється та жартує. А от зараз один чоловік підскочив до гицля, схопив його за руку і видер добивача. Та ще й почав гримати на гицля і докоряти за жорстокість. А може, й загрожував йому, бо гицель почав лятись і навіть хотів вести того чоловіка до поліції. Та вже інший, видно приятель того, вступився за нього і тицьнув полтинника гицлеві. Обійшлося без лиха.

— Все-таки якийсь дивак той чоловік.

— Того вже не знаю — дивак чи ні. — І, помовчавши, додала: — Воно й справді звикаєш. Людина до всього звикає, але виходить, що не кожна...

Вона хотіла ще розмовляти з сином, але по його обличчю побачила, що заважає йому, і сказала:

— От я тебе й одірвала від роботи. Не гнівайся.

Йй було тільки сорок вісім років, і, незважаючи на те, що в житті Тетяні Петрівні довелося зазнати багато тяжких переживань, її давня краса ще залишала слід на обличчі літньої жінки. Вона навчилась безпомилково визначати настрій сина по одному слову чи навіть жесту, а Микола, хоч і мав досить спокійну і, здавалося, врівноважену вдачу, часто спалахував, примушуючи матір терпіти його несподівані докори. Вона пристосовувалась до його настрою і смаку. Вона була певна, що її син успадкував палку вдачу свого батька, поміщика Костомарова. Микола народився, коли його матері було тільки дев'ятнадцять років і коли вона була ще кріпачкою. Але потім пан одружився з нею, полюбивши свою вродливу кріпачку. Селяни вбили пана за жорстокість до них. І майбутній знаменитий історик, якого не встиг усиновити рідний батько, опинився в ролі кріпака своєї матері. Щоб подарува-

ти синові волю, їй довелося зректися на користь чоловікових родичів мало не всієї належної їй спадщини.

І коли пізніше кількома годинами мати прийшла до Миколи в кабінет знову і поклікала його обідати, він, уже більш спокійний, відчув, що не гаразд зробив, не давши матері розповісти про все. По обіді він промовив:

— Щось ви хотіли, мамо, розповісти мені ще, а я вам тоді не дав. Зараз я буду слухати вас, скільки накажете.

— А я вже, Миколо, і забула, про що хотіла була розповісти. Нехай іншим разом.

У коридорі пролунав різкий дзвоник. Тетяна Петрівна здригнулася.

— Що це воно за гість такий?

Костомаров пішов сам відчинити. Прозвучали голоси: синів і другий, незнайомий, гучний, збуджений. Господар провів гостя до вітальні, потім повернувся до матері.

— Мамо, ви просили познайомити вас із Шевченком. Він у мене.

— Я мушу переодягнутись.

— Тарас Григорович — людина без претензій. Він любить по-простому.

— По тому, як приймає гостя господиня, — переконано відповіла Тетяна Петрівна, — він довідується, як поважають його.

— О, тоді, мамо, ви маєте рацію.

Коли Костомаров повернувся до вітальні, Шевченко попередив:

— Я до тебе, Миколо Івановичу, ненадовго, по-сусідському. Маю невеличку справу.

— Все-таки не поспішай так. Чим тебе частувати?

— А я щойно від частування. Був на обіді в одних людей. Де з ким познайомився з киян. Тут у мене мало знайомих. До речі, ти не знаєш, хто такий пан Аскоченський?

— Бакалавр духовної академії. А що?

— Запрошував мене бувати в нього. Та попросив був мене заспівати. А ми після обіду вийшли в садок і мені хтось гітару поклав на коліна.

— Ти й заспівав?

— Заспівав... Подививсь: якийсь панич кручений, я йому й утнув фістолою: "Черный цвет, мрачный цвет..." А він так кисло на мене подивився, що мені аж ніяково ста-

ло. Потім каже, читав мої вірші. Мабуть, ще хоче послухати.

— Не читай тим, кого добре не знаєш. Про твої вірші й без того починають говорити у Києві.

В цей час до кімнати увійшла Тетяна Петрівна.

— Це моя матінка, — відрекомендував Костомаров, — Тетяна Петрівна.

Тарас круто повернувся до дверей, але господиня так і застигла на порозі з напіврозтуленим для звичайного привітання ротом: перед нею стояв чоловік, що так схвилював її своєю поведінкою сьогодні на Козиному Болоті. Та за мить жінка вже опанувала себе і, привітно всміхнувшись, простягла Шевченкові руку. Тільки Костомаров, нічого не розуміючи, здивовано дивився на матір.

І знову довелось Тарасові відмовлятися від частування і навіть від чаю та пояснювати, що він допіру від людей.

— Мені казав Микола, що ви наш сусід, — говорила господиня, — але, я бачу, не дуже хочете бути в нас.

— Тарас Григорович, мамо, — сказав Костомаров, — у нас уже втретє, але все не застає вас.

— Втретє — це зовсім не так часто, як належить приятелям та ще й сусідам. Я вас запрошую бути в нас, як тільки матимете вільну годину і бажання. Я буду рада, а Микола більш відпочиватиме від роботи. Бо ж, бачите, — вона повела очима по кабінету, заваленому книжками, манускриптами, папером, — для людей свято, а він у своїх паперах.

— Я завтра, — сказав Тарас, — покидаю свої номери і переїжджаю на Козине Болото. А проте це теж недалеко від вас. Розумієш, — Тарас обернувся до Костомарова, — сьогодні вдень раптом хтось стукає до мене. Дивлюся — знайомий ще з Академії мистецтв Сажин Михайло Макарович. Почув про мій приїзд і розшукав, спасибі йому, та ще й не з порожніми руками: знайшов собі квартиру на Козиному Болоті й пропонує, щоб разом там жити. Ми вже сьогодні й з господарем домовились. Набридли мені ці номери і трактир...

Тетяна Петрівна, поговоривши з гостем, скільки вимагав такт, ще раз запросила його бути і покинула кабінет сина. У них там свої розмови, і не слід їм заважати.

— Тісно тут у тебе, — сказав Тарас, — ходімо краще в садок. Весна буяє, вечір казковий.

За двором садиби цвів чималий садок зі старими вишнями, заростями слив та бузку. На подвір'ї гомоніли жінки, але тут, у садку, не було нікого. В деревах ховались присмерки. Тарас пригорнув до грудей гілочку вишні й занури в лице у вишневий цвіт, напиваючись аромату. Костомаров усміхався.

— Прочитав би ти мені що-небудь нове, — сказав він.

— Ні, Миколо, не читатиму.

— Набридло? Мабуть, усі просять, з ким не зустрінешся?

— Ні, не тому. Та мені й не набридло читати. Співати й читати вірші я можу хоч і до ранку.

— То й заспівай.

— Щось не до пісень, Миколо.

— Це, Тарасе Григоровичу, весна. Одних настроює співати, інших — мовчати...

— Твоя правда, Миколо.

— А ще скажу — женитись тобі треба.

— А чому сам не оженився?

— Думаю незабаром. Ось як призначать в університеті ад'юнктом, то стану твердо ногами на землю й одружуся.

— І знайшов?

— Маю щось на прикметі.

— Якщо полюбиш, то і в добрий час, довго не думай. Та мене на весілля поклич. Ото погуляємо! Я для тебе таких пісень поназаписую від людей, що ти ще й не чув їх.

Обидва відразу якось повеселішали. Посідали на лавку, і Тарас відразу заспівав однієї зі своїх улюблених:

Та по тім боці та по толоці
Цвіте горошина,
А в дівчини та чорнії брови,
Як у волошина...

Потім уже не спинявся і співав одну за одною. Він любив пісні й співав завжди, навіть там, де, здавалося, не дуже годилося б співати¹.

— А панночка чи мужичка? — спитав він несподівано.

---

¹ Деякі Шевченкові сучасники запевняли, що вони ніколи не чули подібного співу, звичайно, не в манері концертного виконання. Його спів слухали захоплено, і в багатьох людей він викликав сльози і глибокі переживання (авт.).

- Панночка.
- Інститутка?
- Так, моя учениця. Але не можу поспішати з одруженням, їй тільки п'ятнадцять. Чекатиму...
Шевченко обірвав його піснею:

Кущ калини процвіта,
Та звідтіль зозулина,
Гей, виліта...
Та й на синє море,
Ой та на синє море,
Гей, погляда...

- А гарна?
- Чарівна.
- Співає?
- І грає... Чудово грає.

Ой там козаченько розгулявсь,
Під ним коник вороненький,
Гей, розігравсь...

- Покажеш?
- Не покажу.
- Чому?
- Не покажу, та й годі...

А синєє море замерза,
Тонесеньким льодом пришерха
Та білесеньким сніжком,
Гей, присиха.

- По-нашому цвенькає?
- Ні, звичайно.
- Вчитимеш?
- Умгу...

Ой ви поклоніться,
Ой ви дівчині-небозі,
А що мені добре
У далекій та дорозі.

Непомітно минав час. Уже на самий верх вибрався повний місяць, і в саду над ними чітко вирізьблювались кожна гілка чи суцвіття вишень і яблунь. Шевченко співав, наче плив у безмежному морі, а Костомаров замріявся і лиш інколи підкидав кілька слів або й собі пробував голосом без слів підтягнути куплет чи два.

Вони й не бачили, як у будинках з вікнами на сад порозчинялися рами і люди в захваті слухали Тарасових пісень. А за садом, де порожні глиняні урвища були вкриті торішнього травою та сухими бур'янами, подекуди розсипались парами хлопці з дівчатами. На подвір'я забрів з Хрещатика нічний поліцай, сів на колоді під вікном куховарні і, спершись на шаблю та позираючи скоса на куховарку у відчиненому вікні, ніби смикав з довгого вуса одно за одним слова:

— Это, сказать, не наш, зальотний, по случаю тут. Наши здебільшого хрипкії од горелки...

Коли Тарас обірвав свій спів, Костомаров сидів нерухомо, чекаючи нової його пісні.

— А тепер годі, Миколо. Ти хотів віршів — ось вони.

Шевченко дістав з кишені тоненький зошит і віддав приятелеві.

— Що це?

— Та вірші ж... Сам прочитай, а більш нікому не давай.

— Чому?

— Щоб не подерли на клаптики і другу твою дисертацію... Я завтра перебираюсь на іншу квартиру, то не маю тим часом куди заховати.

— Гаразд, нехай лежить у мене. А тепер ходімо вечеряти та чай пити.

— Спасибі, не буду. Матінці твоїй — моє шанування.

Костомаров провів його до номерів.

3

Наливаючи чай, Тетяна Петрівна сказала синові:

— Коли б наші родичі не були такі зажерливі й люті на мене, то, певне, тобі б не довелось так багато і важко працювати тепер. Вони помстились мені за моє одруження з твоїм батьком.

— Ні, мамо, коли б наші родичі навіть і не забрали у вас належне вам за законом майно і коштовності мого

батька, а залишили б нам, однаково я працював би стільки, а може, ще й більше.

— Ти мав би землю і прибутки.

— Ні, я радий, що я не поміщик. Ми — інтелігенти, і ми повинні дбати, щоб наша суспільність піднялась у своїй свідомості набагато вище за кріпосників-феодалів. Тоді й рабство впаде, бо люди, яким дано відати долею народів, не прийматимуть його. Бог створив усіх людей вільними. Нехай же такими вони й будуть.

— Це ж треба багато людей, які хотіли б робити так. Що ти зможеш сам?

— Коли я стану вченим, професором університету, мене поважатимуть, будуть вірити в мій авторитет, особливо студенти й інші молоді люди. Я зможу згуртувати багатьох, і вони впливатимуть на інших. І тоді можна буде зробити багато. В історії так уже було. Головне, щоб знайти чесних, сміливих людей. Мені здається, такий Шевченко, такий і Куліш та й ще є, хоч тим часом і небагато.

— Хіба Шевченко думає, як і ти? Тобі з ним доводилось говорити про це?

— Ні, ми не говорили з ним про це, але його думки — в його віршах. Він любить свободу, як і ми, мамо.

— Дай Бог, дай Бог вам, сину. Я слухала, як Тарас Григорович співав. Ой добре! Ти мені прочитаєш його вірші? Гаразд?

— Звичайно. Приходьте до мене слухати.

В себе в кабінеті Костомаров уже не сів за дисертацію. Він розгорнув на столі Шевченків зошит і почав уважно читати. З кожною строфою очі його швидше бігали по рядках. Він сам не помічав, що читає майже вголос і жестикулює, наче репетирує роль. Він кінчав вірш і починав читати його знову, повертався до якоїсь строфи, перчитував і двічі, й тричі. О, він не сміявся, читаючи "Сон", — поема потрясла його. "Боже, яка правда!" — шепотів він і перчитував знову й знову. "Давидові псалми" викликали в нього майже юнацьке захоплення: "Це глум пророка над царями... Так, так, саме — глум!..." Кожна поема, кожен вірш розпалювали його дужче й дужче. Папери розлітались по кімнаті. Старовинний манускрипт важко упав на підлогу, і в безладді розсипались сторінки. "Нечувано! Нечувано!" — вигукував молодий учений.

Та це ж сьогоднішнє живе слово за справу, про яку ще тільки мріє він, історик Костомаров. А поет уже закликає

народи до єдності. Треба читати людям ці рядки і єднати уми! Чого ж чекати? Він обов'язково закличе своїх студентів діяти, гуртуватись. Треба тільки викласти все в програмі, щоб кожному було ясно, чого прагнути. Але як хвилює і спіжить це світло істини в словах поета! Отже, дозрів народ до діяння, якщо породив цього поета! А він бачив його біля себе, сидів і розмовляв з ним і не розумів, хто це поруч! От скільки може одна людина! Одна!.. Він заходив по кімнаті, повторюючи півголосом заронені в серце рядки. А проте не весь зошит прочитаний. Ось іще вірш... Що це? "Як умру, то поховайте..." Чому про це? Нащо? Це страшно... Але це не сльози — це гнів пророчий. Гнів і правда. Хіба не побивають камінням пророків, які віщують кару і кров!.. Які недоречні ці кроки за дверима.

— Ти казав — прочитаєш його вірші... — Мати на порозі. — Але чекай, що тобі? В тебе чомусь блищать очі...

Він похитав головою, не бажаючи, щоб мати відчула по голосу потрясіння в його душі. Потім пірнув глибоко в крісло, схопившись за голову. Тетяні Петрівні з подиву не вистачало слів. Вона застигла біля нього. Потім, зібравши сили, несміливо промовила зовсім не те, що думала:

— Ну, чому ж ти не читаєш вірші?

Він підвів до неї обличчя, і мати звичним оком вловила, як рухи його стають млявими, як тьмяніє раптовий блиск в очах і задума прозорою тінню спадає на обличчя. Голос його глухий і тремтячий:

— Горе зухвалому поетові! Він забуває, що він тільки людина...

4

В невеличкому, з мезоніном, будиночку Житницького на Козиному Болоті почали відразу жити втрьох. До Шевченка і художника Сажина тимчасово приєднався Чужбинський, який щойно приїхав до Києва. Він збирав фольклор, розшукував цікавих людей, що пам'ятали старовину, цілими днями розмовляв з прочанами, яких тоді приїздило і приходило до Києва щодня тисячі. Шевченко і далі змальовував пам'ятки давнини для Археографічної комісії.

Робота Сажина була близька до Шевченкової. Він багато працював по старих церквах, особливо в Софіївсько-

му соборі, і над пам'ятками української давнини, готуючи акварельний альбом для генерал-губернатора Бібікова. Як і Шевченко, він був "вольноприходящим учеником" в Академії мистецтв. Так само по закінченні дістав звання некласного художника. Хоч він закінчив Академію і виїхав зі столиці на п'ять років раніш за Шевченка і знайомство їх в Академії ніколи не переходило в дружбу, тут вони швидко здружилися. Михайло Маркович Сажин був родом з Костромської губернії і проживав у Києві як мандрівний художник.

Чудові почалися вечори, коли кожен з них повертався додому після улюбленої роботи і за чаєм провадили довгі розмови, ділячись враженнями і новинами.

Часом сюди приходили до Шевченка його нові знайомі: Костомаров чи Микола Гулак, а особливо любили бувати в нього студенти університету.

На цей раз, в неділю по обіді, прийшло троє студентів. Двох із них — Андрузького і Навроцького — Шевченко вже знав і не раз приймав у себе. Третього — Посяденка — приятелі привели, щоб познайомити з поетом. Його не бачив Шевченко і на сходинах літературного гуртка "Київська молода", куди якось завели його молоді друзі.

Довкола будиночка був невеличкий садок, і Шевченко відразу повів гостей під тінь вишень і груш. Після перших звичайних запитань і відповідей про справи, успіхи тощо Тарас запропонував:

— А чи не втнемо, хлопці, тихенько якої-небудь нашої? Навроцький відповів за всіх:

— Ми, Тарасе Григоровичу, заради неділі надумали вийти на дніпровський простір, та ще так, щоб обов'язково, хоч навіть і силоміць, забрати вас. Візьмемо доброго човна. А вже там без пісні не буде.

Шевченко зрадів. Чужбинський і досі не повернувся з церкви. Певне, потрапив на обід до знайомих чи родичів. У нього в Києві було кілька таких родин. Сажин старанно працював і не відповідав навіть на питання. А Дніпро Тарас любив. Цього року він ще й раз у човні.

Незабаром вони вже були на дніпрових кручах за Царським садом. У цей сонячний день було особливо людно на берегах.

— Хай йому грець, — сказав Шевченко, — прогуляємось горами, а тоді візьмемо човна та ще, може, і на той бік попливемо.

Пішли понад урвищами, під якими вільно розкинувся з рукавами та затоками повноводий Дніпро.

Шевченко часто спинявся і довго вдивлявся в задніпровську далину, обираючи пейзажі для майбутньої роботи і радячись про це з юнаками. На Аскольдовій могилі вони поволі обійшли довкола невеличкої ампірної каплички-ротонди. Збудована років з тридцять тому, вона не мала жодної художньої цінності й не зацікавила Шевченка. Крутою стежкою вони почали сходити до Дніпра. Шевченко чув, як про щось були засперечались Навроцький і Посяденко. Коли він наздоганяв хлопців, суперечка втихала.

— Чого це ви не зладили?

Зрештою Андрузький розповів, що один їх товариш, студент Тулуб, раптом оголосив себе атеїстом. І дехто думає, що це він зробив під впливом Посяденка, хоч цей ніколи не говорив про якийсь свій атеїзм. Зрозуміло, що Тулубові загрожувала перспектива бути вигнаним з університету і навіть засланим у далекі губернії. Але його викликав до себе професор богослов'я Скворцов і Тулуб після розмови з ним знову став віруючим. Шевченко потім не раз повертався в розмовах з хлопцями до цієї історії і навіть просив познайомити його зі студентом Тулубом.

На березі вони розшукали старого рибалку, що погодився дати їм човна. Всі раптом повеселішали, опинившись на воді. Шевченко сів за стерно. Навроцький і Посяденко — на весла. Андрузький, що був занадто короткозорий, залишився без роботи. Та, коли досягли середини ріки, Андрузький раптом скомандував:

— Забрати весла!

Товариші, очевидно змовившись заздалегідь, слухняно підняли весла над водою. Човен швидко поплив за течією. Шевченко, нічого не розуміючи, дивився на хлопців.

— Тарасе Григоровичу, — звернувся до нього Андрузький, раптом зашарівшись. — Дозвольте мені прочитати вірш, присвячений вам.

— Хіба я панночка?

— Ні, Тарасе Григоровичу, — сказав Навроцький, — Юрко написав вірш про вас і про нас, тому він вам і присвячується.

І студент, розмахуючи рукою, почав читати:

Скажи мені, батьку,
Що діється з нами —
Як на тебе глянем,
Мов не тії станем:
Ясними очима
Дивимось, і серцю
Віриться в судьбину...

Шевченко трохи здивовано дивився в обличчя Андрузького, в якого почервоніли навіть вуха. Нарешті той закінчив. Шевченко опустив голову, потім зовсім схилився, спершись ліктем на коліно. Хлопці мовчки чекали, що він скаже.

— А чи ж правда оте, що ви написали?

— Тарасе Григоровичу! — вигукнув Андрузький. — Я не лише своє серце відкрив вам, а й серця інших моїх товаришів. У вірші жодного неправдивого чи нещирого слова. Ось і вони вам скажуть...

Обидва його товариші гаряче підтвердили слова Андрузького.

— Та й хіба тільки ми так думаємо, — сказав Навроцький, — і інші студенти, навіть деякі урядовці та вчителі кажуть тепер: "Тарас Шевченко нам очі розкриває".

— А звідки вони знають про мої думки?

— А вірші! — вигукнули всі троє юнаків, наче умовившись.

— Я не читав їм свої вірші. І не давав читати невідомим мені людям.

Навроцький дав знак своїм товаришам, щоб замовкли.

— Тарасе Григоровичу, — почав він, — і краще, що не ви читаєте ваші вірші іншим людям. Поет повинен творити, а читатимуть інші. Чи знаєте ви, що ваші вірші читають гуртом навіть на деяких сходинах, зборах та в інших компаніях?

— Не чув. А які ж вірші?

— Нещодавно зійшлося в одному місці чоловіка з двадцять палких душ, які не сидять без діла, а гаряче беруться до роботи серед народу, — то вони читали вашого "Івана Гуса"...

— Але ж рукопису я не давав нікому.

— Читали не з вашого...

— Я нікому не давав переписувати.

— Це дуже просто, Тарасе Григоровичу, — сказав Андрузький. — Хтось послухав поему, можливо, і не раз. Потім відтворив її на папері з пам'яті. Є люди з чудовою пам'яттю.

Шевченко справив човен до лівого берега.

— Назбираємо квітів, — пояснив він, обриваючи розмову.

Човен, борючись з течією, поволі наближався до берега. Повз них пройшов човен з офіцерами і панночками. На руках у дівчат були великі букети квітів.

— Сашку, — спитав Шевченко Навроцького, — чому там читали саме "Івана Гуса"?

Човен уткнувся в пісок недалеко від перевозу через Дніпро. Усі зійшли на берег, підтягли човен вище. Величезний луг заріс деревами і був усіяний білими й жовтими квітами. Шевченко пішов понад берегом. Навроцький тримався увесь час біля нього.

— Я відповім на ваше питання: тепер культурні діячі захоплені ідеєю об'єднання слов'янських народів. А ваша поема — це простягнута до чехів братня рука.

Шевченко випростався:

— Це ви правду сказали. А тільки чи по-серйозному ви думаєте над цим?

— Тарасе Григоровичу! — вигукнув Навроцький. — Та кожен з нас готовий життя присвятити цій справі.

— Хто ж це ви?

— Молоді діячі, які присяглися служити народові. Ви товаришуєте з моїм двоюрідним братом Миколою Гулаком — він вам може розповісти більше.

— Скільки вам років?

— Дев'ятнадцять.

— І ви, і ваш двоюрідний брат ще зовсім юні й мало знаєте, як і чим живе народ, — Шевченко взяв юнака під лікоть, і вони поволі пішли берегом, понад самою водою. — Не подумайте, друже, що я хочу радити вам бути завжди обережним. Зопалу, звичайно, нічого не слід робити. Але в людині вашого віку обережність і сміливість дуже рідко живуть у злагоді. Обережність, поки людина дійде років, частенько перероджується в підлість. А юнак повинен бути сміливим. Злякається він, наприклад, Бібікова та й буде все життя потім вигинатись перед начальством.

— О Тарасе Григоровичу, — заперечив Навроцький, — ми не заробили такого закиду. Справді! Онде мій брат —

він у канцелярії генерал-губернатора служить, а які в нього незалежні погляди, яка сміливість!

— Я теж так думаю.

Непомітно вони наблизились до перевозу. Пором ще тільки підходив до київського берега. На лівому березі на нього вже чекало кілька селянських підвід і екіпажів. Шевченко і Навроцький пішли поміж возів і людей.

— Тарасе Григоровичу! — почули вони несподівано вигук поблизу.

Тарас оглянувся і побачив позаду возів та екіпажів Варвару Репніну, що стояла край дороги і дивилась на розквітлий луг, очевидно не зважаючи зійти вниз, на траву. Вона була в легкій чорній накидці й білому капелюшку з широкими крисами. Рукою в чорній мереживній митенці вітала його здаля.

— Нехай хлопці чекають мене біля човна, — сказав Тарас Навроцькому і швидкими кроками вибрався вгору, на дорогу. Невеличкий букет квітів він подарував Варварі. І, сама соромлячись своєї радості від зустрічі, Варвара Миколаївна пробувала заховати обличчя в квітах, щоб він не прочитав на ньому її хвилювання.

— Не сподівався! — говорив Тарас, сміючись.

— О, справді, це несподівано. А ви десь їздили і тепер повертаєтесь до Києва?

— Ба ні... гуляю. Десь у лузі мої товариші. Я тепер з головою в роботі і з Києва подамся нескоро. Матінка ваша як почуває себе?

— Спасибі. Як завжди. Потроху слабує.

— Щиро шкодую. Мабуть, і вам доводиться тепер не легко?

— О, не кажіть! Маман навмисне наказала мені їхати, щоб розважитись, коли Глафіра заїхала до нас по дорозі до Києва.

— І Глафіра Іванівна з вами?

— Так, в екіпажі. В неї тяжке горе.

— Хтось помер?

— Ні, але близько до того, її муж у Києві, в лікарні. Сухоти...

— Як? — вигукнув Тарас. — Та чи є хоч рік, коли вони одружились...

Вони підійшли до фаетона. Глафіри не було. Поблизу теж не побачили її. Кучер висловив здогад, що пані пішла

в луг по квіти, бо їй багато панів, що чекають перевозу, пішли в луг. Пором мав бути нескоро.

— Ми її знайдемо там, — запропонував Тарас і допоміг Варварі Миколаївні, в її довгій сукні і ботинках на високих корках, зійти з насипаної дороги в луг.

Але ніде поблизу не побачили Глафіри. Зійшли до води. Легкий низовий вітерець вкрив дрібними брижами Дніпро, і він мерехтів мірадами сонячних відблисків. Варвара Миколаївна сіла на перекинутий човен на піску і в задумі мовчки стежила за чайкою, яка то блискавично знімалася вгору, то стрімко падала вниз і після мчала над самою водою, тривожно скиглячи.

Шевченко стояв поруч, милуючись Дніпром, і часом збоку кидав погляд на Варвару. Вона майже не змінилась. Та ж тендітна, тонка постать, поривчасті нервові рухи, той же вологий блиск великих чорних очей, у яких він так легко читав її думки й переживання. Він був майже певен, що зараз вона думає про мінливість і примарність людського щастя.

І коли минули ті хвилини, яких Варварі завжди було досить, щоб обдумати свої слова, вона, не обертаючись до нього, промовила:

— Підкоряйтесь, тільки підкоряйтесь. А чи зможе дійти до цього серцем і думкою Глафіра?

— Ви говорили їй це?

— Я намагалась роз'яснити їй свою думку вчора, коли ми виїхали з Яготина, і сьогодні в дорозі.

— Я мало вірю, Варваро Миколаївно, в те, що ви її переконаєте, їй дуже тяжко. Змалку вона не знала своєї сім'ї, батька, матері. Про що вона могла мріяти? Про щирі, велику любов, про сім'ю. Яка ж дівчина не мріє про це замолоду? Скільки років змарновано на ці мрії! І ось не встигли втомлені очі всміхнутись до сонця і любов запалала тільки світанком, як усе раптом повержене в безодню, в морок... Варваро Миколаївно, але ж навіть у дитини і в тієї на місці Глафіри в розпачі вибухне протест.

— Ви тепер інакше їй не можете думати — це я знаю.

— Що знаєте?

— Краще будемо думати не про вас, а про Глафіру і її чоловіка.

— Щодо чоловіка Глафіри Іванівни, то кінець задалегідь відомий. Вона не заслужила такого ні в людей, ні в Бога.

— Вам не дано розуміти це, і краще не говорити з вами на такі теми. Ходімо. Я бачу, пором уже рушив від того берега.

Вони йшли поволі. Тарас бачив почервоніле від збуження обличчя Варвари. Вона хвилювалась. Коли підіймались на високий насип дороги, Шевченко взяв її під руку і допоміг зійти нагору. Вона раптом спинилась.

— Мені прочитали ваші "Давидові псалми". О, який жах ви написали! Я не могла спати кілька ночей. Які огидні вірші!..

— Варваро Миколаївно, — стиха відповів Шевченко, — ці вірші — мій протест, з самого серця...

— О, як я це знаю, Тарасе Григоровичу!

Пором уже наближався до берега. Вони пішли до коней. Глафіра була вже тут. Вона сиділа в фаєтоні, відкинувши голову, в глибокій задумі.

— Глафіро Іванівно! — тихо гукнув Тарас Григорович.

Вона немов прокинулась, стріпнулася і вискочила з фаєтона.

— Тарасе Григоровичу! Боже мій! Це ви! Як це трапилось? Так приємно.

Вона схопила Тарасову руку в обидві свої маленькі ручки, стисла її і довго не випускала.

— Я думала, чи знайду вас у Києві. І ось... Це так несподівано. Ви поїдете з нами?

— Ні, я тут з товаришами, в човні.

— Ви обов'язково побачите нас у Києві. Ми пробудемо кілька днів. Даете слово?

— Звичайно.

— Ну, а в мене... — Вона відразу зів'яла.

— Я знаю все, — сказав Тарас. — Варвара Миколаївна мені розповіла.

Глафіра дістала з бісерної сумки шовкову хусточку з мереживом і кінчиком її підхопила сльози на вії. Проте за хвилину опанувала себе.

— Сестра Олександра просила вітати вас.

— Спасибі. Вона ще віршує?

— Написала кілька нових віршів. Один — присвячений вам.

— Привітайте і подякуйте. Скажіть тільки, що не заслужив присвяти.

Тарас злегка всміхнувся і багатозначно глянув на Варвару. За "Давидові псалми" вона була ображена на нього і в подібних справах ні на які компроміси не йшла.

З порома вгору на дорогу виїздили підводи й екіпажі, йшли люди. Жінки здаля розглядали їх. Глафіра подивилась на Шевченка.

— Ви змінились, Тарасе Григоровичу.

— На гірше? — Тарас засміявся.

— На краще. Але не буду говорити вам компліментів. — І, подумавши, додала: — Які то були щасливі дні, коли ви вчили мене малювати. Мені здавалось, що мистецтво замінить мені в житті все, про що я марно мріяла. Що я житиму для мистецтва. Я не бачила нічого іншого в своєму майбутньому. А сталося... За що ця кара?

Барвара Миколаївна обернулася до них.

— Можна на пором, — сказала вона.

Прибіг кучер, од'язав віжки, сів на своє місце. Глафіра попрощалася з Тарасом і нагадала йому про обіцянку побачитись у Києві. Кучер потягнув віжки на себе, і тройка вороних з білими манжетами над копитами коней, упираючись щосили передніми ногами і сідаючи на задні, почала з'їжджати вниз, до порома. Шевченко і Варвара пішли позаду. Коли прощались, Варвара зробилася раптом жвава, очі її заблищали дужче, вона засміялась і промовила:

— Глафіра сказала правду — то були щасливі дні... Пригадуєте наші розмови і концерти у вітальні після чаю? І суперечки, і жарти. І все, все...

Вона міцно, по-чоловічому потисла йому руку і прошепотіла:

— Ніколи, що б не трапилось у житті, не забувайте мене, Тарасе Григоровичу. І бережіть себе...

Вільною рукою вона трохи підбрала свою сукню і, все ще під парасолькою, пішла по дошках на пором, струнка й енергійна.

5

Побачивши біля дверей свого помешкання Навроцького, Микола Гулак щиро зрадів.

— От і прекрасно! Будемо разом обідати. Страшенно не люблю сидати до столу сам.

Він повертався з роботи в канцелярії генерал-губернатора, де нещодавно, по закінченні Дерптського університету, дістав посаду дрібного урядовця.

— Чому вчора не був у Тарновського? — питався Навроцький уже в кімнаті свого двоюрідного брата.

— Бачиш, — показав той на свій робочий стіл, — яку паку матеріалів одержав з-за кордону. То не в силі був відірватись від цього скарбу.

Молодий урядовець канцелярії Бібікова вважав за більш важливе для себе вивчення історії права слов'янських народів. Він провадив листування з іноземними дослідниками в цій галузі й у своїх знаннях як учений правознавець сягав, незважаючи на свої двадцять чотири роки, набагато вище навіть за багатьох університетських професорів.

Навроцький захоплено розповів про літературний вечір у Василя Тарновського, на який раптом прийшов Шевченко і прочитав своє "Послання".

У племінника Григорія Тарновського — Василя Тарновського-молодшого — київські митці та літератори збирались не раз. Шевченко був добре знайомий із господарем ще раніше. Він гостював у нього в маєтку Потоках. А його сестрі навіть довіряв деякі свої рукописи. Літературні зібрання Тарновського в Києві звичайно нагадували деякі петербурзькі салони. Шевченко залюбки бував тут.

— Шкода, що Куліша немає в Києві, — розпалившись, говорив Навроцький. — Нехай би послухав. Натуркам нам вуха гетьманами та колишньою славою. Ми й записались. А Шевченко... "Чого ж ви чванитесь, ви! Сини сердешної України! Що добре ходите в ярмі?.." Ха-ха-ха!.. Звичайно, хлопці вихопили в Шевченка рукопис і вже самі читали поміж себе, поки не повиучували.

— А що сказали ті, кому не сподобалось? — спитав Гулак.

— О, ті мовчали. Більшість зустріла поему з таким захопленням, що ті, кому вона не сподобалась, або не зважилися сперечатись з більшістю, або просто не знайшли, що сказати.

Літня сільська жінка, що прислуговувала Гулакові, почала накривати на стіл. Хтось постукав у двері. Гулак пішов відчиняти і за хвилину повернувся з невідомим, що, як виявилось, був його сусідом по кімнаті.

— Рекомендую тобі, Сашку, Олексій Петров, теж студент університету.

— Я знаю вас в обличчя, — сказав Навроцький, вітаючись, — майже щодня бачу в університеті.

— Сідайте, Олексію, — запросив Петрова господар. — Якраз на обід нагодилися.

— Спасибі, спасибі, ви обіцяли мені деякі книжки, я й прийшов по них, — відмовлявся Петров.

Це був худий білявий хлопець років дев'ятнадцяти чи й молодший, надто скромно вдягнений. Видно, жив він, не знаючи особливого достатку. Світлі його очі пильно вдивлялись то в Навроцького, то в Гулака, то спинялись на стравах, які почала ставити на стіл куховарка. Він не дуже рішуче відмовлявся від обіду, і за кілька хвилин усі троє заходились біля тарілок.

Проте розмова не припинялась, лише змінилась тема.

— Готуєшся до магістерського іспиту? — спитав Навроцький Гулака.

— Заради цього я в Києві.

— А коли не пощастить?

— Виїду куди-небудь, можливо знову в Дерпт. Куліш кличе до Петербурга.

— Маєш тут посаду. Ітимуть чини...

— Ні, я поклав собі ніколи в житті не дбати про чини і не робити кар'єри на службі. В канцелярії генерал-губернатора я тимчасово, поки не одержу магістра в університеті. Наука і громадська діяльність для народу — ось моя мета. А кар'єра Писарева мене не приваблює.

— Хто це такий? — несміливо спитав Петров.

— О! — вигукнув Навроцький. — Ви навіть не знаєте ще такої постаті, як Микола Єварестович, якого знають принаймні в трьох губерніях — Київській, Волинській і Подільській, якого знає сам государ і багато, багато людей у Росії.

— Писарєв, — пояснив Гулак, — управитель канцелярії генерал-губернатора. Цим сказано майже все. Але я вам додам: статський радник у тридцять п'ять років, дійсний статський радник і камергер двору його імператорської величності — в тридцять сім. Самоцвітний перстень і Станіслав 2-го ступеня від царя.

— Дійсний статський радник і камергер двору!.. — промимрив Петров.

— Це ще не все, — розповідав далі Гулак. — Він ще й голова "Киевской секретной комиссии для открытия секретных обществ". Але це ранг тимчасовий.

— Хоч і тимчасовий, — гаряче доводив Навроцький, — але він устиг за короткий час викрити таємні товариства

мало не в усіх повітах Волинської і Подільської губерній, в університеті Святого Володимира, у Віленській медико-хірургічній академії і багато інших таєм їх товариств.

— Скільки йому тепер років?

— Сорок, — відповів Гулак Петрову. — Він не пройшов ще й половини своєї службової кар'єри. Доскочить і губернатора.

— Невже одержить? — стиха, наче до самого себе промовив Петров.

— Не спиниться ні перед чим. — Гулак якусь мить вагався, потім невиразно додав: — Вже й тепер розповідають багато історій...

Він не продовжив. Але Навроцький аж підхопився з місця.

— Я одну чув — серед студентів розповідають. Власне, не про нього, а про його дружину — чарівну Софію Гаврилівну.

— Гадаю, що цього не слід розповідати. Може, це тільки плітки, — порадив Гулак.

— Чому плітки? Такі люди на все здатні. А студенти знають.

Гулак байдуже махнув рукою, а Навроцький повернувся до Петрова і почав розповідати:

— У Писарева молода і дуже гарна дружина. Ну, то вона сподобалась панові генерал-губернатору. Певне ж, і він їй прийшовся до душі. Ще б пак! Йому лиш п'ятдесят два роки. Він хоч і без однієї руки, та зате стрункий, високий, міцної будови, вольовий чоловік. Очі чорні, палахкотючі! А головне — Бібіков! Начальник її чоловіка!.. Жінку залишив у Петербурзі — пильнувати дітей. А сам... Дасть знати красуні Софії — вона і приїздить до нього вночі...

— А чоловік? — здивувався Петров. — Він же дома вночі.

Навроцький зареготав.

— Коли б це потай від чоловіка, то нащо б я вам, друже, розповідав. Була б звичайна банальна історія. Та втім і рід, що ці нічні мандрівочки до палацу генерал-губернатора відбуваються з відома і згоди всесильного правителя канцелярії. Ба... він, певне, радіє такій допомозі своєї коханої дружини.

— Незадарма дістав Станіслава... — вставив Гулак.

— Але ж генерал-губернатор... камергер... — вихопилось у Петрова. — Нещодавно він зібрав нас в урочистому університетському залі й, мов батько, навчав нас, як повинні поводити себе виховані студенти. Він дуже цинив високі моральні якості студентів і казав, що хвалив нас навіть перед самим государем.

Навроцький раптом зареготав. Гулак подивився на нього невдоволено.

— Чого ти регочеш?

— Пан Петров не знає головного: чому це Бібіков зібрав студентів і почав навчати.

— В тебе, мабуть, якась нова плітка, — сказав Гулак. — Занадто багато їх у місті...

— Ні, не плітка. Багато студентів були свідками цієї історії, що сталася в церкві Скорботної Божої Матері.

— У церкві? — здивувався глибокореелігійний Гулак.

— Так. До цієї церкви приходила часто молода красуня Марія. Студенти її любили, завжди на вечорах танцювали з нею і запрошували в своє коло. Але її помітив Бібіков і почав упадати біля неї. Звичайно, панночка запишалась і вже не схотіла мати справу зі студентами. Тоді вони вирішили помститись. В неділю перед церковною відправою чоловік сорок студентів замовили кожен окремо запискою молебні за спасіння Марії. Священик, що разом з замовленням одержував і гроші, почав на молебні читати записки. Всі вони були за спасіння Марії. Люди почали з іронією дивитись на Марію і самого Бібікова, який бував у цій церкві заради неї. Усі зрозуміли, в чому річ. Бідна панночка десь після сорокової записки не витримала і знепритомніла, а розлютований генерал-губернатор покинув церкву. Винуватців цієї витівки, звичайно, не виявили, бо записки були непідписані. Ось тоді Бібіков і зібрав студентів. А знаєте, що він радив студентам?

Гулак не знав нічого, а Петров чомусь похнюпився і не дивився ні на кого.

— О, це була промова! — провадив далі Навроцький. — Бібіков зовсім лагідно умовляв студентів: "Ну, не заборонено трохи побешкетувати в публічному домі... Можна, звичайно, мати романчик і з якоюсь порядною дамою, особливо заміжною; поманіжиться з нею під кущиком чи завітати до її будуара. Але боронь вас Боже, панове, компрометувати свою даму чи панночку на людях. Це бу-

ло б аморально! Так поводяться тільки погано виховані й розбещені молоді люди. Я цього в краю не терпітиму”.

— А ви чули цю промову Бібікова? — спитав Гулак Петрова.

Той мовчав, опустивши голову.

— Усе це розповів мені мій знайомий університетчик Солтановський, — сказав Навроцький.

— То чого ж ви, — удався Гулак до Петрова, — дивуєтеся з Писарева, який продає і душу, і жінку, щоб зробити собі кар'єру?

Петров безпорадно оглянув усіх, потім підвівся.

— Мені вже час. Спасибі вам, Миколо Івановичу, що нагодували мене.

Гулак провів його до дверей. Прощаючись, Микола Іванович сказав:

— Я бачив, ви сьогодні біля сараю досить довго кололи дрова.

— Матушка дала трохи заробити.

Гулак дістав асигнацію.

— Поки вам пришлють з дому, розраховуйте на мою допомогу.

Гулак простягнув асигнацію Петрову.

— Що це ви? Як можна? — вигукнув той.

— Беріть, беріть. Розбагатієте колись — повернете.

Зворушений Петров вдячно потиснув руку своєму добродійникові.

Коли Гулак повернувся, Навроцький сказав:

— Твій сусіда мене дивує.

— Він бідний студент, в нього нема батька. Мати й сестра одержують зовсім невеличку пенсію, і йому нелегко. Треба допомогти йому. Може, він у майбутньому увійде в наше коло.

— Я спробую здружитися з ним ближче, — запропонував Навроцький.

— Зроби це, — погодився Гулак, — поки життя не зіпсувало його. — Він дістав з шафи рукопис. — А тепер, Сашку, ось тобі рукопис “Книги буття українського народу”. Рукопис секретний, брати з собою не можна. Прочитай тут.

Робота перешкодила Шевченкові в перші дні після зустрічі з Варварою Миколаївною і Глафірою обрати зручний для відвідання час. Лише на четвертий день він побував у номерах, але їх уже не було там. Шевченко пішов до лікарні, де лежав Дунін-Борковський. Лікарня була не для сухотних, але хтось поклопотався за хворого і його прийняли, ізолювавши в окремій маленькій палаті.

Ще з коридора крізь відчинені двері Тарас побачив Глафіру, що стояла біля ліжка і мовчки підправляла подушку. Шевченко спинився на порозі. Хворий перший побачив несподіваного відвідувача, і здивовані його очі широко розкрилися. Він спробував був усміхнутись, та усмішки не вийшло.

Глафіра ступила назустріч Шевченкові.

— Як це чудово, Тарасе Григоровичу! — сказала вона, зрадівши.

Потім взяла його за руку і підвела до ліжка. Хворий поворушив рукою, що лежала в нього на грудях. Тарас поклав на його руку свою і відразу відчув холод уже недалеко розв'язки. Він схилився над Дуніним-Борковським і не спитав його про самопочуття, як, звичайно, годилося б, а тільки підбадьорююче кивнув хворому головою і всміхнувся. Дунін-Борковський вдячно подивився в очі Тарасові й поклав кисть другої руки на руку Тараса.

— Який я вам вдячний, — майже прошепотів він, вкрай знесилений.

— Та я давно прийшов би, Петре Дмитровичу, коли б знав, де ви.

— Я не хотіла турбувати вас, — сказала Глафіра, — і тому не написала вам. Та й про адресу вашу я довідалась від Варвари Миколаївни, вже їдучи сюди.

— Чим я можу допомогти вам, Глафіро Іванівно?

— Ні, ні, не треба нічого. Ми вам вдячні, що ви прийшли. Варвара поїхала вчора додому, а я перейшла до родичів.

Поки Глафіра говорила, хворий пильно дивився на свою вродиву, хоч і зламану горем, дружину, яку він кохав до нестями і з якою прожив так несправедливо мало. Коли вона замовкла, він поворушив устами, Шевченко не зрозумів його. Глафіра нахилилась над чоловіком і, погодившись у чомусь з ним, закивала головою.

— Тарасе Григоровичу, — сказала вона, — Петро Дмитрович дуже хоче, щоб ви написали зараз його портрет. Він каже, що пізніше він не буде в силі позувати. Але чи маєте ви час і чи є при вас олівці й папір?

Шевченко дістав з кишені піджака олівці й зошит, які носив з собою завжди. Відсунув далі від ліжка стілець. Глафіра допомогла хворому підняти вище голову, переклавши подушку. Хворий молодий чоловік заріс великою чорною бородою і здавався ветхим дідом. Скуйовжене волосся спадало йому на чоло. На довгій тонкій шиї ледве трималась голова. Лиш великі, з хворобливим блиском очі ніби вп'ялися в Тараса і так залякли. І навіть звичлому портретисту Шевченкові було нелегко писати зараз. Щоб трохи розвіяти тяжкий настрій, він спитав Глафіру:

— Як почувала себе Варвара Миколаївна перед від'їздом?

— Зі мною була сумна. Але я знаю — з іншими бадьора і якась незрозуміло в чому впевнена. А чому — не знаю.

— Я помітив це, коли розмовляв з нею по той бік Дніпра, біля перевозу.

— Вона говорила мені, що одержала кілька листів від свого вчителя і що він погодився з якимись її думками, а життя ще глибше укріпило її віру. Коли позаторік ви поїхали з Яготина в Петербург, вона надовго перестала бути веселою. Смерть князя завдала їй ще тяжчого удару. Звичайно, вона побачила в цьому волю провидіння, що посилало їй нові випробування. Коли вона приїхала до нас через два місяці після нашого одруження, ми помітили її замкнутість. Вона не могла її приховати. Теперішнє прояснення її настрою для нас незрозуміле.

Шевченко згадав, з якою безапеляційною твердістю говорила йому Варвара Миколаївна кілька днів тому, як саме переконалась вона щодо примарності людського щастя. Йому спало на думку — чи не прийшло це переконання після страшного нещастя Глафіри. І йому захотілося знайти хоч кілька слів для Глафіри, щоб полегшити їй біль. Але тут їх не слід було говорити.

Голова хворого на подушці схилилась набік. Очі заплющились. Рот був напіврозтулений. Глафіра підвелась і підійшла до ліжка. Шевченко жестом застеріг її, щоб не будила хворого. Він припинив роботу над портретом і підвівся. Хворому потрібен був спокій.

— Його треба винести в сад і покласти на сіно, — порадив він. — Так роблять люди на селі. Треба якнайбільше повітря.

Глафіра попросила Шевченка зачекати її коло лікарні. Вона теж піде, щоб відпочити кілька годин. Перед тим як іти, він востаннє приглянувся до обличчя хворого. Воно нагадувало обличчя мертвого. Глафіра прибирала на столу в головах хворого чоловіка. Шевченко тихо вийшов.

Вона з'явилася за кілька хвилин в білому широкому капелюшку, чорній накидці зі срібною застібкою на грудях і з блакитною, в білих квітах, парасолькою в руках. Осяяне полуденним сонцем вродливе обличчя молодої жінки здавалося ще більш змученим і схудлим. Вийшли на Хрещатик. Глафіра повернула вгору, в напрямку Липок. Вони йшли дорогою мальовничим старим гаєм, що був між Хрещатиком і аристократичною частиною міста Липками. Глафіра перша порушила мовчання.

— Ну от... — чи то зітхнула, чи то простогнала вона, немов зробила для себе якийсь висновок у своїх болісних, нестерпних думках. — От і кінець щастю...

— Я знаю випадки, коли все ж таки завершувалось щасливо.

— Ні, Тарасе Григоровичу, на самому початку його недуги я ще мала надію. Але в міру того, як тануло здоров'я Петра, танула й моя надія. Тепер вона тримається на тонкій крижаній півці, що буває в ранній заморозок. Один крок — і вона ламається, все руйнується. І його життя — на такій самій крижаній півці...

— Що кажуть лікарі?

— Вони намагаються не чути моїх питань.

— Вам треба бути мужньою, треба зібрати всі сили своєї душі.

— Це неважко, їх у мене ніколи не було багато. Пам'ятаєте, ви вчили мене живопису? Скільки ви сказали тоді прекрасного — і про горіння, і про гармонію в житті, і про сили душі.

— Я вже не все пам'ятаю. Ми так багато тоді говорили.

— А я все, що ви сказали мені, заховала назавжди в серці. Та мені все життя бракувало душевної сили. Ви радили моїм благодійникам послати мене в Дрезден вчитися живопису. Я досягла б багато чого. Тільки моя слабкодушність була причиною тому, що це не здійснилось.

— Я тільки радив. Можна було присвятити себе мистецтву і без закордонної подорожі.

— Так, можна. Але я знайшла щастя в одруженні і, як мені здавалося, гармонію. І я відмовилась, чи майже відмовилась, від свого мистецтва. А тепер...

— Ви знову повернетесь до нього?

— О дорогий Тарасе Григоровичу, тепер такий зліт уже неможливий.

— Чому?

— Моя слабкодухість...

— Навіщо ви це кажете? Ви ще зовсім молода жінка, зросли і виховались у сім'ї дужих людей, видатних своєю діяльністю і твердих у своїх переконаннях.

— Моїм учителем і вихователем була Варвара Миколаївна.

— Ви помиляєтесь. Княжна Варвара — сильна людина. Зламати її переконання неможливо. Хіба могла вона прищепити вам слабкодухість? Ні! Ви самі не знаєте, на що ви здатні. Та вам, Глафіро Іванівно, тільки двадцять три роки!

— Спасибі, Тарасе Григоровичу. Ви хочете підняти мій дух.

— Я хочу, щоб мої яготинські уроки не були марні.

— Ті дні здаються тепер мені казкою...

— Майбутнє залежить від вас самих.

— Яке в мене майбутнє?.. Я не бачу його.

— Е, казна-що! Я теж не знаю — яке воно буде, оте майбутнє, в мене, а все для нього...

Глафіра раптом спинилась. Хвилину пильно дивилась в лице Тарасові.

— Ви знаєте, чому я хотіла знайти вас у Києві?

— Таж скажете. Ми ж з вами не просто собі випадкові знайомі, а приятелі.

Вони стояли на розі Виноградної вулиці. По однім боці її розкинулись багаті особняки, по другім — на схилі гори — рясно зеленіли виноградні сади.

— Ваше майбутнє, Тарасе Григоровичу, можливо, уже не залежить від вас.

— Не до тям мені, голубонько...

— Тарасе Григоровичу, дорогий, ми з Варварою Миколаївною так переживали, що більше не зустрінемо вас у Києві й не зможемо попередити вас...

— Це про що ви?

— Про ваші останні твори, їх тепер читає багато людей. І не тільки в Києві. Скрізь по Україні. Навіть чиновники з канцелярії генерал-губернатора.

— Багато всякого читають...

— Але є серед чиновників такі, які не мають і трохи сумніву, що то ваші.

— Хто вам говорив?

— Селецький. Він служить у канцелярії генерал-губернатора.

— Знаю.

— Він говорив це дома, в сім'ї батька. Марія розповіла нам усе, як велику таємницю, мені й Варварі Миколаївні. Просила, щоб ми попередили вас.

— Я давно відчув — у цієї панночки золоте серце. Побачите — перекажіть моє сердечне спасибі.

— Селецький вважає, що ніхто інший не міг написати подібного.

— Спасибі йому за щирість.

— Він вас не любить.

— Знаю, голубонько.

— Отже, він може вказати на вас своєму начальству.

Матимете прикrostі.

— Е, Глафіро Іванівно, коли б тільки прикrostі ...

— А що ж більше?

— Та вже як потрапиш до Бібікова в пазурі, то самими прикrostями не відбудешся.

— Але що вони можуть зробити вам?

В очах здивованої жінки ховався страх.

— Можуть лоба заголити, а то й до Сибіру... Кажуть, він одного чиновника, в якого випадково побачили недозволену книжечку, заслав у солдати. Це — надовго...

— Бережіть себе, Тарасе Григоровичу, бережіть. Це просили переказати вам і Варвара Миколаївна, і сестра моя Олександра. Вони вимагають, щоб ви були обережні.

— Спасибі, серденько, у вас у самих горе, та ще й яке, а ви про мене піклуєтесь. Яюсь і на душі ясніше, коли почуваш поблизу теплі й щирі серця. Ще раз спасибі вам.

— Горнутья чомусь до вас, Тарасе Григоровичу, люди. Мабуть, знаєте приворот якийсь...

Вона спробувала всміхнутись і одночасно показала парасолькою на багатий особняк, що його стрімкі фронтони виглядали з гущавини старезних лип.

— То моя домівка. Тут живуть далекі родичі мого чоловіка.

Вона подала Тарасові руку в білій мереживній рукавичці.

7

Костомаров додержав свого слова — прийшов, щоб зустрітися, як обіцяв Шевченкові, з новим знайомим і приятелем Шевченка студентом Кенджицьким. Студент наймав кімнату в будиночку проти домівки Шевченка. Почувши, як Кенджицький, сидючи на ганку в себе, співає української пісні, Шевченко якось пішов до нього і познайомився. Студент не лише чув про Шевченка, а й знав деякі його твори. Він неабияк зрадив, познайомившись з поетом. І тоді ж, під час першого знайомства, вони просиділи за розмовами до пізньої ночі. Від Кенджицького почув Тарас про польські гуртки в Києві й по інших містах, багато нового почув про діячів польського народу і про настрої в середовищі польських освічених кіл. Говорили вони і про взаємини поляків і українців у минулому. Проводжаючи Тараса додому, Кенджицький мало не в розпачі вигукнув:

— Так, билися ми, пане-брате, різалися українці й поляки, мордувались, та й помордувались до спільної неволі...

— Невже ж усе пропало?

Після того вони часто бували один в одного.

Збираючись іти по Кенджицького, Тарас сказав Костомарову:

— Я, Миколо, тому наполягаю, щоб ти зустрівся з оцим чоловіком, що в нього багато знайомих поляків, та все культурні, освічені або ж студенти університету, вони сьогодні тільки студенти, а завтра — дивись — діячами поробляться, то треба з ними заздалегідь дійти згоди. Ти з ним зараз поговориш, а він завтра своїм про все розкаже, — от і буде перший крок до згоди.

— Іди вже, клич свого приятеля. Будемо знайомитись, — говорив Костомаров без особливого задоволення, сідаючи до Тарасового столу, в безладді закиданого папером, малюнками, книжками і навіть дрібними грішми, які Тарас звичайно, дістаючи з кишень, кидав на стіл.

Тарас поспішив через вуличку до приятеля. Побачив його через відчинене вікно й підійшов, не заходячи до хати:

— Прийди зараз до мене. Костомаров чекає.

Він пішов. За кілька хвилин Кенджицький був у Тараса, що, скинувши кобїт, спокійно собі роздмухував ним, як міхом, самовар. Він любив після паркого дня пити надвечір чай, а особливо разом з приятелями. Кенджицький і Костомаров потиснули руки один одному, назвали себе і заходились розглядати нову акварель Шевченка "Чумаки серед могил". Шевченко порався то біля самовара, то біля склянок, але прислухався до розмови. Нарешті йому набридло слухати про його картини і про мистецтво. Він підійшов до столу, забрав у Костомарова картину і сказав:

— Говори, Миколо, перше, як ми живемо.

У Костомарова, певне, не було настрою до розмови, і він через силу почав:

— Погано живемо. А буде ще гірше, якщо не почнемо щось робити. А от що?

— То-то ж бо й є — що! — докинув збоку Тарас.

Кенджицький кивнув головою на знак згоди. Він був на десять років молодший за Костомарова, до того ж, тільки студент, а Костомаров уже став професором російської історії в університеті. І, природно, студент тільки підкизував головою на все, що досі говорив професор.

— Ви, поляки, самі не зможете. Уже й пробували. Українцям самим теж не під силу. Треба топтати стежку до єдності.

— Еге, — додав Тарас, — коли розсиплеш фіру капусти, то розкотиться на всі боки, отже, треба комусь позбирати докуппи.

— Нехай спершу вчені люди зйдуться разом, та розпізнають одне одного, та доберуть ладу — звідки та біда на них береться, кого винуватити і де та стежка, на яку ступити.

— Правду ви кажете, — прохопився словом і Кенджицький. — Ой правду! Тільки самого знайомства вчених — то ще замало.

— Авжеж мало. Та коли зйдуться раз, то втраплять і вдруге, і втретє... Аж назріє час, щоб і до діла братись. І коли всі слов'яни проймуться братерським почуттям, то й прийдуть до думки про федерацію слов'янства. Подекуди такі думки вже й виникають на Слов'янщині.

— За таку ідею, Миколо Івановичу, то не шкода й життя! — вигукнув Кенджицький і, подумавши, спитав: — А як же отого всього досягти?

Костомаров був нахмурився на мить, але в нього все було задалегідь обмірковано і він рішуче промовив:

— А ось так... Якщо людині стає тяжко в житті, до чого зводить вона очі? До Святого Письма. Кожен знайде собі там відповідь. Отож, коли доводиться братись до якогось великого діла, треба, щоб кожна твоя думка була у згоді з євангельськими правилами любові.

— А він теж погодився так діяти? — підкинув багато-значно Тарас.

Певне, вони говорили про це не раз, і відповідь у Костомарова була готова:

— Треба і монарха умовити діяти так.

— А з Польщею ж як? — несміливо спитав Кенджицький, якого це найбільш цікавило.

— Польща не загине! — запалюючись, вигукнув Костомаров. — Її збудить Україна, яка не пам'ятає давнього зла. І нехай усе слов'янство єднається навколо України і православної віри.

— Отакої! — вигукнув вражений Шевченко. — Матері його сто копанок чортів!.. Та це ж виходить, що ти всіх слов'ян до одної попової хати завертаєш...

Кенджицький зніяковів і похилив голову, наче зів'яв. Та й сам Костомаров відчув, що його думка не до серця іншим, і спробував пом'якшити враження від своїх слів:

— Доки ж слов'янський світ буде гноєм для німців? Нехай слов'янські народи стають на новий шлях і живуть для себе. Так чи ні?

Кенджицький невиразно хитнув головою, але не промовив жодного слова. Мовчав і Шевченко. Костомаров зрозумів, що його думок не поділяють. Кенджицький йому не сподобався. Ідучи сюди, він не сподівався повного взаєморозуміння і тепер переконався, що його, може, й розуміють, але не погоджуються з ним.

Він був радий, що до Шевченка прийшов Аскоченський і розмову треба було припинити. З Костомаровим професор духовної академії був знайомий. З Кенджицьким його познайомили.

— Диспут? — вигукнув він весело. — Звичайно, про шлях, яким повинен іти народ, про його майбутнє... Угадав?

Шевченко махнув рукою і взявся наливати чай.

— Близько до цього, — відповів йому не відразу Костомаров.

До вікна підійшов сліпий жебрак, обвішаний навхрест торбами. В одній руці він мав довгу палицю від собак. Другою тримався за хлопчака-поводатаря. Старий попросив милостиню. Аскоченський, щоб старець не заважав розмові, узяв на столі мідяка.

— Заждіть, що ви там даєте йому? — сказав Шевченко.

Він підійшов до вікна. Жебрак був босий, з покаліченими ревматизмом пальцями. Очі його були скаламучені більмами. Шевченко взяв на столі золотий півімперіал і поклав на простягнуту руку старця. Співучим голосом жебрак почав вимовляти звичайні для цього випадку слова і раптом обірвав свою подяку наполовині. Шкарубками пальцями він обмацав монету, показав її поводатареві й щось спитав його. Потім поклав півімперіал на підвіконня.

— Я такої, пане, не візьму, спасибі вам. Подайте мені шматок хліба, як є. Старцям таких грошей не дають.

8

На початку червня Бібіков подорожував по своїх губерніях. Повернувся він в середині місяця. Того ж дня правитель канцелярії приїхав до нього з наміром доповідати, як часом робив це, не чекаючи, коли його високопревосходительство приїде сам до канцелярії. Але Бібіков не прийняв свого правителя, звелівши передати йому, що другого дня він сам приїде до канцелярії в належну годину.

Але й другого дня, прибувши до своєї канцелярії, Бібіков не відразу викликав до себе правителя. Він довго розглядав матеріали однієї розбухлої теки, ходив по кабінету. Папка була надіслана з Петербурга йому додому.

— Писарева! — гукнув він, навіть не глянувши на фізіономію, що майнула в дверях на його дзвоник.

Микола Єварестович постав перед столом начальника миттю, немов чекав цього за дверима. Бібіков не показав йому, як звичайно, на крісло. Управитель стояв перед столом свого начальника, невисокий, спокійний, в міру виструнчившись. Йому було досить кинути погляд на

стіл, щоб знати, про що йтиме мова, ба... навіть про те, що він, правитель, відповідь своєму начальникові.

— Ви бачите, пане правителю, цю гору документів? — спитав Бібіков занадто тихо.

— Точно так, ваше високопревосходительство, — відповів, підкреслюючи кожне слово, правитель канцелярії.

— Ви, може, думаєте, що це листи з подякою генерал-губернаторові за блискучі справи?

— Не можу знати, ваше високопревосходительство. Бібіков раптом грюкнув кулаком по столі.

— Зате я знаю, пане правителю! — закричав він несамовито, розкидаючи папери на столі. — Зате шеф канцелярії його величності знає, государ знає, пане правителю!..

Налитими кров'ю очима генерал-губернатор глянув в очі правителю. Той стояв, нібито зовсім не хвилюючись. Бібіков хапав жужмом папери і тицяв їх майже до самого обличчя Писареву.

— Ось посади, які ви продавали за великі гроші!.. Ось польські поміщики, які під нашим наглядом скаржаться на ваше здріство!.. Та ви, пане правитель, умудрилися брати навіть з монастирів, коли відали передачею їх земель у Міністерство державного майна... І я мушу це терпіти і червоніти за вас у столиці! Доки це триватиме — я вас питаю?

Писарев стояв мовчки, спрямувавши погляд повз багряне вухо начальника на стіну, прямо на зірки і хрести на грудях царя Миколи. Правитель канцелярії знав: крещендо генерал-губернатора зрештою вичерпається. Що довше воно триватиме, тим краще буде: спокійніший буде кінець, і легше буде його переконати. І справді, гнів і грім начальника почали слабшати. Довші ставали паузи. Він уже довше шукав слова, думки. І знаходив їх менше і менше. Тепер треба обрати паузу і висловити свої заперечення.

— Ви мовчите! Не дивно: всі факти, вказані в листах, перевірені. Вам нічим себе виправдати, — тепер уже рівно говорив Бібіков.

Писарев ще на один крок підступив до столу. Пола його мундира вже торкалась його краю.

— Ваше високопревосходительство, — стиха почав він, — є багато людей, які задрять нашим успіхам і благаяють Всевишнього, щоб гнів государя упав, як грім, на наші голови.

— Мені говорили про вас, пане правитель, а не про мене.

— Звичайно, ваше високопревосходительство, про мене... Але ж для наших супротивників це є тільки спосіб зайти нам у тил, щоб звідти робити виломи. Їх дії спрямовані в такій самій мірі й проти вас, Дмитре Гавриловичу, як і проти мене. Але все це тільки каверзи, не більше. Звичайна і перевірена метода, ваше високопревосходительство.

— Каверзи?

— Ну звичайно. Маневр ворога завжди треба розгадувати вчасно.

— Але ж факти... вони існують...

— Однаково їм не слід вірити...

З подиву Бібіков шарпнувся на місці. Очі його вп'ялися в правителя канцелярії:

— Цебто як?

— Дуже просто, Дмитре Гавриловичу. От у Києві ходять чутки, що моя дружина Софія Гаврилівна часом буває у вас вночі. А я людина розсудлива, твереза і нізащо цьому не повірю. Мало чого не скажуть вороги. На те вони й вороги.

Бібіков підхопився з несподіванки. Срібний дзвоник, що його він і досі тримав затиснутим у кулаці, випав на підлогу, але навіть не дзвякнув, потрапивши на шкуру бурого ведмедя.

— Пардон-н... — пробурмотів бравий генерал-губернатор. — Що це за розмови?..

— Мені доручено, ваше високопревосходительство, відати розмовами людей в генерал-губернаторстві, я й виконую свої обов'язки — не більше.

Бібіков, збуджений, пробігшись кілька разів по кабінету, обережно сів знову в крісло, наче боявся його зламати.

— Ч-чортзна-що верзуть!

— Я й не вірю цьому, але ж репутація моєї дружини... ви розумієте мене...

Бібіков підняв дзвоник з підлоги і знову затис у жмені.

— Е-е... Миколо Єварестовичу, я теж людина твереза і прекрасно розумію, що все це, абсолютно все, цілковита дурниця, наклеп заздрісних людей. І я вам це кажу, маючи на меті лише попередження. Тільки! Ми з вами перед очима у всіх. Обережність, витримка... ну, і почуття міри в усьому... Зрозуміли, Миколо Єварестовичу? — Він на-

віть спробував був усміхнутись, але без успіху. Потім уже зовсім іншим, примирливим, тоном додав: — Ну, що там у вас? Доповідайте.

І показав рукою на крісло.

Писарев відкрив портфель і подав генерал-губернаторві аркуш списаного паперу.

— Що це?

— Прочитайте, Дмитре Гавриловичу.

— Нехай на дозвіллі.

— Зараз, ваше високопревосходительство.

Бібіков відкинувся на спинку крісла, пробіг очима по рядках. Здивовано смикнув бровами.

— Малоросійські?

— Так точно. Може, мені прочитати?

Але Бібіков уже читав впівголоса окремі рядки рукопису:

За горами гори, хмарами повиті,
Засіяні горем, кровію політі...

— Гм... гм... та-ак...

Споконвіку Прометея
Там орел карає...

— До яких гір приковано було Прометея в легенді?

— На Кавказі, ваше високопревосходительство.

— Умгу!.. Так-с...

...Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові!? Напоїть
Всіх імператорів би стало...
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх.

— Те-екс!..

Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям.
І нашим батюшкам-царям
Слава!

На чолі у Бібікова виступили краплини поту. Він поклав папір на стіл і витер хусткою чоло. Очі його знову налилися кров'ю. Він читав далі. На тріумфуючому обличчі правителя канцелярії не гасла щаслива усмішка. Бібіков читав тепер зовсім поволі.

А тюрм, а люду!.. Що й лічить!
Од молдаванина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!

Дочитано останній рядок. Генерал-губернатор на хвилину заплющив очі. Нога його здригалася. Але хто він, цей поет, що рівного йому безмежною зухвалістю і безстрашністю ніколи ще не породжувала Росія? І, може, він тут, поблизу! Може, бродить довкола його, генерал-губернатора, палацу або блукає коридорами його ж канцелярії. О, він знає, як багато по маєтках, студентських гуртках, салонах глумляться з нього, і навіть зі священної особи государя, миропомазаника. Скільки цього римованого і неримованого глуму принесено сюди, до його канцелярії!.. Це звичне і нестрашне. Він щоразу топче його чоботом, і воно не оживає. Але цей поет — страшний, його вірші, як та пошесть, підуть поміж людей, і цього тоді не спинити. Хто ж не знає, як ожив Пушкін після своєї смерті.

Писарев порушив мовчання:

— Студенти позаучували напам'ять і читають один одному по своїх гуртках та дома. Читають й інші малоросійські вірші. Такого ж напряду. Записати не пощастило. Але однаково знайдемо й підіржемо крильця. Не вперше.

Бібіков підвів голову. Пильно подивився в очі правителя канцелярії. В роздумі, карбуючи слова, промовив:

— Нічого ви не тямите, Миколо Єварестовичу, нічого!..

9

Спокійно минає літо. В подорожах пропливає осінь. Йому щастить краще пізнати малознайомий досі чудовий край — Поділля. Тут уже близько кордон, і він ніби бачить, як над обрієм ледь-ледь вимальовуються невизразні обриси перших бастіонів Карпатських гір. І прості люди

з заздрістю і захопленням розповідають йому про охоплену полум'ям народних заколотів Галицьку Україну.

Вирує Захід, неспокійна й Росія. Кожен рік приносить сотні чи й тисячі вибухів народного гніву. І де не їздить він безкінечними шляхами батьківщини, скрізь вчувається йому дух панських згарищ.

І ось він повертається зі своїх мандрів, іде на раду спільників і товаришів. Засновники їх братства — Костомаров, Гулак, Білозерський — зустрічають його радісними обіймами. Юні друзі Навроцький і Посяда не в силі одвести від свого кумира захоплених поглядів. Запальний і моторний Куліш, що приїхав з Петербурга, цілує його. І тут же запрошує до себе на весілля за старшого боярина.

У них тепер багато спільників скрізь по Україні. Молода, невичерпана сила! Вони певні: їх покликала сама історія і їм належить вторувати шлях народові, і не лише своєму — всьому слов'янству!

Вихованець Харківського університету Микола Савич, їдучи до Парижа, хоче повезти на Захід звістку про дерзання, про слова і діла невідомих там українців. Наступної зустрічі Шевченко передасть через нього свій "Кавказ" найпершому серед борців польського визволення великому Міцкевичу — щоб спліталися міцніше в глибині два великі корені в одному пориві до зростання і визволення.

У них немає трибун і аудиторій для виголошення промов. Костомаров розповідає тихо, без недоречної тут риторики. Він говорить, що їх братство буде готувати шлях до братства усіх слов'ян, до федерації слов'янських республік. Коли всі народи зрозуміють велич цієї ідеї, тоді об'єднаються в одній слов'янській федерації.

І щоб у кожного племені слов'янського, в кожного народу було народне урядування і повна рівність громадян, до якої б віри і стану вони не належали.

— Свята правда, Миколо, — не може втриматись Тарас, — і царята, і старчата — Адамові діти.

Білозерський, скориставшись паузою, додав від себе:

— І щоб усі в слов'янській сім'ї були однаково під охороною закону особистої свободи кожного.

— А найпершою справою, без якої народ наш не може прийти до свого щастя, — провадить далі молодий професор, — є знищення кріпацького ярма.

На чолі у Бібікова виступили краплини поту. Він поклав папір на стіл і витер хусткою чоло. Очі його знову налилися кров'ю. Він читав далі. На тріумфуючому обличчі правителя канцелярії не гасла щаслива усмішка. Бібіков читав тепер зовсім поволі.

А тюрм, а люду!.. Що й лічить!
Од молдаванина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!

Дочитано останній рядок. Генерал-губернатор на хвилину заплющив очі. Нога його здригалася. Але хто він, цей поет, що рівного йому безмежною зухвалістю і безстрашністю ніколи ще не породжувала Росія? І, може, він тут, поблизу! Може, бродить довкола його, генерал-губернатора, палацу або блукає коридорами його ж канцелярії. О, він знає, як багато по маєтках, студентських гуртках, салонах глумляться з нього, і навіть зі священної особи государя, миропомазаника. Скільки цього римованого і неримованого глуму принесено сюди, до його канцелярії!.. Це звичне і нестрашне. Він щоразу топче його чоботом, і воно не оживає. Але цей поет — страшний, його вірші, як та пошесть, підуть поміж людей, і цього тоді не спинити. Хто ж не знає, як ожив Пушкін після своєї смерті.

Писарев порушив мовчання:

— Студенти позаучували напам'ять і читають один одному по своїх гуртках та дома. Читають й інші малоросійські вірші. Такого ж напруму. Записати не пощастило. Але однаково знайдемо й підріжемо крильця. Не вперше.

Бібіков підвів голову. Пильно подивився в очі правителя канцелярії. В роздумі, карбуючи слова, промовив:

— Нічого ви не тямите, Миколо Єварестовичу, нічого!..

9

Спокійно минає літо. В подорожах пропливає осінь. Йому щастить краще пізнати малознайомий досі чудовий край — Поділля. Тут уже близько кордон, і він ніби бачить, як над обрієм ледь-ледь вимальовуються невизначні обриси перших бастіонів Карпатських гір. І прості люди

з задрістю і захопленням розповідають йому про охоплену полум'ям народних заколотів Галицьку Україну.

Вирує Захід, неспокійна й Росія. Кожен рік приносить сотні чи й тисячі вибухів народного гніву. І де не їздить він безкінечними шляхами батьківщини, скрізь вчувається йому дух панських згарищ.

І ось він повертається зі своїх мандрів, іде на раду спільників і товаришів. Засновники їх братства — Костомаров, Гулак, Білозерський — зустрічають його радісними обіймами. Юні друзі Навроцький і Посяда не в силі одвести від свого кумира захоплених поглядів. Запальний і моторний Куліш, що приїхав з Петербурга, цілує його. І тут же запрошує до себе на весілля за старшого боярина.

У них тепер багато спільників скрізь по Україні. Молода, невичерпана сила! Вони певні: їх покликала сама історія і їм належить вторувати шлях народові, і не лише своєму — всьому слов'янству!

Вихованець Харківського університету Микола Савич, їдучи до Парижа, хоче повезти на Захід звістку про дерзання, про слова і діла невідомих там українців. Наступної зустрічі Шевченко передасть через нього свій "Кавказ" найпершому серед борців польського визволення великому Міцкевичу — щоб спліталися міцніше в глибині два великі корені в одному пориві до зростання і визволення.

У них немає трибун і аудиторій для виголошення промов. Костомаров розповідає тихо, без недоречної тут риторики. Він говорить, що їх братство буде готувати шлях до братства усіх слов'ян, до федерації слов'янських республік. Коли всі народи зрозуміють велич цієї ідеї, тоді об'єднаються в одній слов'янській федерації.

І щоб у кожного племені слов'янського, в кожного народу було народне урядування і повна рівність громадян, до якої б віри і стану вони не належали.

— Свята правда, Миколо, — не може втриматись Тарас, — і царята, і старчата — Адамові діти.

Білозерський, скориставшись паузою, додав від себе:

— І щоб усі в слов'янській сім'ї були однаково під охороною закону особистої свободи кожного.

— А найпершою справою, без якої народ наш не може прийти до свого щастя, — провадить далі молодий професор, — є знищення кріпацького ярма.

— Хто його знищить? — питає Шевченко, хоч і наперед знає, яка буде відповідь.

— Наша проповідь, — відповідає Костомаров. — Вона піднесе добротність суспільства на такий рівень, що кріпацтво стане неможливим.

— Цим не зарадиш.

— Але ж не лише ми, Тарасе, стаємо на такий шлях. В інших народів освічені, передові діячі думають, як і ми, або мають багато спільного з нашими думками. Це ти знайдеш і в поляків, у їх товаристві "Об'єднаних братів" чи в "Братстві святого Станіслава". Знайдеш їх у Міцкевича в програмовій "Книзі народу польського і пілігримства польського". А все передове польське навколо Міцкевича гуртується. І в "Товаристві з'єднаних слов'ян", і в декабристів...

— У декабристів, професоре, було ще військо і зброя.

— Тільки вони не зуміли скористатися з цього, щоб скинути царя, — нервово висловлює свою думку Савич, що, незважаючи на свою невірноважену вдачу, досі сидів мовчки.

— А що ти робитимеш з царем?

Те, що питає Шевченко, в Костомарова найслабше місце. Він і сам не може сказати до ладу, що робити з царем. За нього відповідає Куліш:

— Ми не хочемо ніякого насильства. Це проти наших переконань і проти духу сьогоднішньої культури.

— А якщо у вас почнуть стріляти? — не вдовольняється Тарас.

— Якщо, Тарасе Григоровичу, ми самі не візьмемо в руки зброю, то і в нас ніхто не стрілятиме.

Так багато впевненості в голосі Куліша.

— Панове, — говорить Гулак, — є питання, які повинні бути ясні для нас заздалегідь. Таким є питання про долю царя. Ми й справді не хочемо пролиття крові, і якщо народ почне сам урядувати на своїй землі, то до царя і його фамілії треба ставитись миролюбно. Та якщо цар не схоче добром відмовитись від верховної влади, то незалежні від нас обставини примусять нас пожертвувати царем...

— Отже, ти хочеш озброїти народ проти верховних правителів? — Це з обуренням питає Куліш.

— Звичайно, — спокійно відповідає Гулак. — Без цього ми нічого не досягнемо.

— Але ж у нашому "Статуті" сказано: все наше товариство і кожен із нас окремо повинні діяти у згоді з євангельськими правилами любові, покірності і терпіння, — зауважує Білозерський, очевидно розраховуючи на глибоку релігійність Гулака.

Йому щастить влучити в найдошкульніше місце свого друга, який, незважаючи на добру освіту і наукову ерудицію, все пробує поєднати в собі революційний настрій з євангельськими канонами. А проте не вперше вони сходяться тут для дружньої бесіди і не вперше даремно намагаються прийти до взаємної згоди. Костомаров знає, що це неможливо. І він хоче тільки одного: через ці незгоди товариство не повинне розпастись і розбігтись, як отара.

— Панове, — знову говорить він, — нехай ми розходимося у деяких наших думках. Свобода кожного потребує свободи думки кожного. Але всі ми у згоді з ідеями, які сьогодні будять увесь слов'янський світ. Я вже сказав вам, що ми взяли для себе як приклад.

— А нам треба рватися вперед, професоре!

— Але ж, Тарасе, дещо з наших позитивних ідей ти зустрінеш у проектах конституцій, що її творили декабристи, а ти ж їх назвав царями волі.

— Бо вони заслужили на це, але відтоді минув неабиякий час і на світі народилось багато нового.

Інші мовчать. Вони дивляться на Шевченка і Костомарова, чекаючи завершення суперечки. Студенти не зводять очей з Шевченка. Вони чекають його слова. Але Тарас Григорович іде в передпокій, де висить його пальто, і повертається з невеличкою книжечкою в руках. Він починає тихо, як промовляють люди, що перебороли своє хвилювання.

— Бачите оце, панове?

Гулак підводиться й читає:

— "Карманний словарь иностранных слов". Видано в Петербурзі.

— Тільки словник, — говорить далі Тарас, — а не програма чи статут якогось політичного товариства і не книжечка для народу про Христове вчення, які збираємось видавати ми. Якщо ви хочете знати, що таке соціалізм, — тут про це сказано. Коли народ захоче знати про революцію — він знайде тут.

Він читає кілька місць. Усі вражені відвертістю надрукованого. Навроцький і Посяда беруть книжку з рук Та-

раса, жадібно вичитують окремі місця. У них забирають інші. Куліш оглядає присутніх з ледь помітним холодком зневаги в очах. Але цього не помічають.

— З того, що я вам прочитав, панове, — говорить Шевченко, — ви переконались, що люди, які написали цю книжку, — за революцію, за соціалізм. І, напевне, вони збираються так, як оце й ми, і розмовляють так, як і ми. Тільки вони не шукають, чию програму наслідувати, а просто беруться до діла, щоб силою народу і зброї знищити і кріпацький лад, і самодержавство. Ось чого, брати мої, хоче сьогоднішня Росія!

Але Куліш не погоджується:

— Цю книжку, як мені відомо, цензура заборонила незабаром після її виходу в світ. Отже, подібні методи боротьби себе не виправдують.

— Казна-що ви говорите, Паньку. Та коли ота цензура вхопилася книжки, то її хіба що десята частина знайшлася. Решту люди розхапали і читають самі й іншим дають. А що ви видали для народу?

— Ми теж робимо корисне діло, — заперечує далі Куліш.

— Знаю. Ми теж видали книжку, щоб полегшити життя кріпакам. Написав її ти, Паньку. — Шевченко раптом перейшов на "ти". — І, на лихо наше, вийшла вона теж у столиці, і теж у цьому році, та ще й зветься так само — "Карманною"...

— "Карманная книжка для помещиков и лучший, извлеченный из опыта, способ управлять именем", — підказав Гулак.

— Від моєї книжки кріпаки матимуть тільки користь, бо я на фактах довів поміщикам, що їм вигідно так господарювати, щоб їх кріпаки були задоволені своїм життям.

— Але нагородований з панської ласки раб — ще більше раб. І Росія, і Захід плакають думку — як знищити кріпацтво, а ти — як його поліпшити.

— Прийде час, коли люди самі не захочуть, щоб було рабство, і відмовляться від нього.

— Ти віриш?

— Вірю.

Мовчання. Вонс триває надто довго. Шевченко сидить біля столу, підперши похилену голову руками. Глибока борозна перетинає його чоло.

Вінчання мало відбутись наприкінці січня. І вже за кілька днів Олександра щоранку стривожено питала свого нареченого:

— Приїхав?

— Зірко моя, — відповідав Куліш, — він обов'язково приїде. Коли пообіцяв, то буде.

— Пам'ятай, любий, я хочу, щоб за старшого боярина у нас був тільки він.

— Я теж цього хочу.

— Сьогодні їдь і шукай його в повіті.

— Але ж до весілля ще три дні. Він знає, що є час, і ганяє в повіті як вітер. Тут у нього багато знайомих.

Чоловік Надії, старшої сестри Олександри, заради жарту підказав:

— Не хвилюйся, Лесю, не приїде — знайдемо другого боярина.

— А другого Тараса Шевченка?.. — з жахом в очах вимовила наречена і в сльозах вибігла з кімнати.

— А й справді, Пантелеймоне, — радив Василь Білозерський, що теж приїхав задалегідь на сестрині весілля, — поїхав би ти по хуторах, пошукав Тараса. Може, він у Борзні. Потрапить до якогось надміру гостинного приятеля — той його просто не пустить від себе. А ти забереш його і привезеш нашими кіньми. І сестру заспокоїш. Вона з тих вразливих душ, з якими поезія Шевченка творить дива.

Коли вони залишились удвох, Куліш сказав:

— Я, Василю, теж люблю Шевченка за його геній. Коли я, не бачивши його майже два роки, повернувся з Петербурга на Україну, я не впізнав його і теж був вражений. Те, що він написав, й особливо останнього часу, дає право нам возвеличити його як національного пророка.

— Та й як не любити його! — вигукнув у захваті Білозерський. — Хто серцем прочитає його твори, той оновлюється душею.

— Я знаю багато таких людей серед різних шарів. Так сталося і з моєю нареченою. Вона вивчила напам'ять його книжки, а я зовсім необережно прочитав їй останні його поеми, і світильник його поезії возсіяв перед чистою дщер'ю народу.

— Я навіть на хуторах, — сказав Білозерський, — бачив у людей списки його останніх творів, які ніде не друковані і, звичайно, не будуть надруковані.

— Буде по-справжньому лихо, якщо він не втримається і почне це читати. Дійде до генерал-губернатора... Я матиму з того неабиякі прикrostі.

— Чому саме ти?

— Як ти не розумієш! Мене призначають професором Петербурзького університету, послають за кордон — і раптом на моєму весіллі антидержавні, революційні вірші...

— Треба попередити деякі гарячі голови, щоб не просили читати. Його скрізь просять читати. А ти знаєш Тараса — він не боїться ані Бога, ані чорта.

— Особливо тепер, коли він пише твори, які не можна друкувати. Торік я написав йому листа з Петербурга. Я не просто радив, я благав його вдмухнути в душу його гайдамаків краплину заповіданої нам Христом вселюдської любові, — стільки крові, та ще в більшості неповинної, і де? У високому творі мистецтва. Я просив: дайте більше людяності гайдамакам. Ваша драма — це кривава різня, від якої мимоволі одвертаєшся... Тарас не тільки не відповів згодю, а надихав ненавистю навіть біблійні псалми, які він переробляв. У "Холодному Яру" просто закликає до нової гайдамаччини. Але, маєш рацію, накажи запрягати. Поїду шукати його.

За годину їзди Куліш уже був на хуторі Віктора Забіли Кукоріковщина. Наказавши кучерові не розпрягати, він пішов до панського будинку, що зовні був схожий на звичайні селянські хати, але набагато просторіший. Старий селянин ніс до будинку на плечах в'язку березових дров.

— Дома? — спитав його Куліш.

Старий повагом кинув в'язку на дерев'яний ганок, глибоко передихнув і тоді відповів:

— Вдома. Гості у них. Ідїть і ви.

— Гаразд.

Куліш увійшов у сіни, потім до передпокою, роздягнувся. З вітальні чути було веселі чоловічі голоси, бренькіт бандури. Залунав досить гучний і гарний голос господаря. Забіла любив поспівати, сам собі акомпануючи на бандурі. Старий з дровами пройшов до кімнати, і кризь прочинені двері Куліш побачив компанію чоловік з десяти, що сиділи за столом з розпаленими, надто збудженими обличчями і слухали гру і спів господаря. Шевчен-

ка серед них не було. На столі стояли і лежали пляшки, недоїдене поросся, варена картопля, квашена капуста та солоні огірки у двох полумисках.

Куліш не полюбляв підпилої компанії, але все-таки мелодія Забілиної пісні йому сподобалась. "Талановитий п'яка, — подумав він. — І напише добре, і музику складе гарну... Спитаю про Тараса, якщо немає, то відразу й попрощаюсь..." Він постояв ще хвилину під дверима, потім переступив поріг.

Забіла відразу побачив його і, кинувши бандуру біля себе на диван, підхопився назустріч.

— Оце гість! Панове, хто ще не знайомий?

Кулішеві дали місце і заходились були частувати. Він рішуче відмовився.

— Ти ж знаєш, — говорив він господареві, — я не п'ю.

— Е ні, — гукав Забіла, — непитущі люди трапляються, а непитущих женихів не буває, ні...

І всі почали поздоровляти Куліша.

— По Тараса приїхав? — питався Забіла.

— Угадав.

— Осьде він, — Забіла показав на двері до сусідньої кімнати. — Назбирав собі мудрагелів, та й гріються біля каміна. От вип'єш з нами — пустимо до нього.

Компанія щиро й доброзичливо розсміялась. Вони таки примусили Куліша випити чималу чарку якоїсь міцної наливки, від якої він зайшовся кашлем.

— А тепер, — командував далі Забіла, — послухай спочатку моєї, а потім Тарасової, бо після нього моєї не хочеш слухати.

Він знову взяв бандуру.

Ой застогнав голуб
У темній діброві,
Неначе в неволі.
Ой заплакав тяжко
Козак молоденький
По нещасній долі.
"Ой чого ти, голуб,
Да так тяжко стогнеш?" —
Козак попитався...

Не чекаючи кінця пісні, Куліш відчинив двері до сусідньої кімнати. Біля каміна сидів Тарас і щось розповідав

кільком гостям, що в різних позах сиділи попід стінами хто де. Долі, біля каміна, сидів дід, що розносив дрова, і, обнявши коліна, дивився в лице Тарасові.

Коли зайшов Куліш, Шевченко теж підвівся назустріч. Він обняв і поздоровив жениха.

— А я по тебе приїхав.

— Сідай, брате, — посадив його біля себе Тарас, коли Куліш обійшов усіх гостей.

Хвилину посиділи мовчки. У сусідній кімнаті співав усе тієї ж Забіла.

І, певне, продовжуючи розмову, один з гостей спитав:

— А чи правда тому, Тарасе Григоровичу, що Шафарик коли одержав вашого "Єретика" і побачив, що поема присвячена йому, то заплакав?

— Може, й заплакав, — відповів Шевченко, — та, мабуть, не тому, що я написав йому присвяту, а просто серцем відчув, що ми, українці, простягаємо руку нашим слов'янським братам, щоб стати пліч-о-пліч у боротьбі. Отже, здійснюється те, до чого так прагне він і його народ. Зараз і всі слов'янські народи звели прояснілі очі брат до брата, прислухаються до душі і мислі одне одного.

І він почав розповідати про те, як з'являються нові сили у різних народів, які прагнуть єднання, а не війни. І що вже лунають перші такі голоси і в Україні, і по всій Росії. Часом він читав напам'ять окремі рядки своїх творів. І Куліш бачив, якими ясними, сповненими віри в слова Шевченка очима дивилися на поета люди, що приїхали сюди з глухих ведмежих закутків губернії, щоб тільки послухати свого провидця. І знову, ще раз, переконався Куліш у великій, немов чудодійній, силі поета, що ось тут, перед ним, оволодіває людськими душами, нібито він їх повелитель.

(Мине час, і Шевченко возсіяє на всесвітніх виднокругах, а Куліш про цей вечір розповість людям, але то буде вже тільки спогад з років далекої молодості, і не потрібно буде потім багато часу, щоб почути від нього ж бруталне осудження геніальної музи Кобзаря).

Ні, того дня не підвівся Куліш, щоб відразу, як думав до того, забрати Шевченка до себе на весілля. Він сидів, як і всі гості в цьому покої, не ронячи й слова. Тільки дід-грубник коли-не-коли підводився і навшпиньках виходив. І так само тихо повертався з оберемком дров. Та й знову

сідав долі біля каміна і не зводив очей з Тараса, а тільки мовчки підкивував, коли Шевченко промовляв.

Палахкотів огонь у каміні і в вечірньому присмерку кидав на обличчя Тарасове миготливі відсвіти, і всі бачили, як в очах його займаються і блискають вогні. Нарешті він сказав:

— Ну, Паньку, пора нам до молодої княгині.

Але ніхто не підвівся. Певне, не хотілось їм розходитись. У сусідній кімнаті все ще бриніла бандура і линула Забілина пісня.

Шевченко підвівся. Господар і всі гості проводжали їх до саней. Забіла обняв Тараса, припав до його плеча і беззвучно плакав, угадуючи довгу розлуку.

11

Раптом десь далеко, можливо під хутором, прозвеніла дзвоник тройки. Усі в домі враз загомоніли, забігали. Звідусіль залунали вигуки:

— Приїхали!

— Пантелеймон і Тарас Григорович!..

— Ходімо ж, ходімо...

— Не вибігайте роздягнені надвір! — голосно наказує стара Білозерська.

Дзвоник ближчає. Люди припадають до вікон, але через візерунки на шибках, темряву та заметіль не можна нічого розглядіти. Радісно схвильована, наречена поспішає до себе — одягтись для прийому гостя. Василь Білозерський, накинувши наопащ хутрянну шубу, вибігає на ганок.

В хаті стає відразу весело і немов велелюдніше, ніж здавалося досі. Усі збуджені. Величезний передпокій уже повен. За традицією і родичі, й далекі гості приїхали на весілля за кілька днів, і в домі сила людей. Навіть якась стара пані, з палицею і лорнетом, теж причалала до передпокою.

— Кого зустрічають? — питається вона, наставляючи долоню до вуха. — А! Його!.. — шамкотить вона, почувши про Шевченка, хоч ніколи не тільки не читала його, а й не чула про нього.

Востаннє, уже біля ганку, дзеленчить дзвоник і обривається. Молодь кидається до дверей, відчиняє всі двері

аж на ганок. З галасом ведуть до передпокою Шевченка. Він увесь обсипаний снігом, як дід-мороз. Мружаться на світло і сміється, не вільний навіть скинути шапку, бо багато рук тримають його за рукава, намагаючись стягти з нього кожух. Куліш уже встиг скинути свою шубу і миттю зникає. Тараса нарешті роздягають. Василь Білозерський обіймається з ним, за звичаєм тричі цілується. Тарас підходить до матері нареченої, що заради почесного гостя вийшла теж зустріти його в передпокої.

— Ми всі вам раді, Тарасе Григоровичу, — вимовляє вона звичайні для такого випадку слова. — Просимо вас до покоїв.

Він не встигає тут привітатись з усіма. Його хапають за руки і ведуть далі, до вітальні. І всі йдуть за ними до вітальні, навіть і стара пані з палицею і лорнетом. Тарас тисне простягнуті до нього руки, але всіх названих імен не може запам'ятати. Бачить тільки, що більшість присутніх тут — це подруги нареченої і приятелі її брата Василя. Він оглядається довкола, шукаючи очима "молоду княгиню". І ось вона входить до вітальні, тримаючи під руку свого нареченого. Вони обое сяють.

— А це, Тарасе, моя наречена! — говорить Куліш і підводить її до Шевченка.

Сьогодні вона ще не вбрана до вінця. Та і в звичайному одягу вона гарна. А радість та схвильованість роблять її ще вродливішою.

Тарас тричі цілує її в щоки серед загального галасу і смію молоді, що досі нудьгувала в покоях без діла.

— Не так! Не так! — чути вимогливі вигуки. — У губи, старший боярине!

— Тобі пофортунило, Тарасе, — сміється до нього Куліш.

Старший боярин мить вагається. І раптом наречена низько вклоняється і цілує Тарасові руку. Гості здивовані. Здивований і зніяковілий Тарас.

— Що це ви? Господь з вами!.. — вимовляє він у замішанні.

Але молодь знову оточує їх і знову галас та сміх виповнюють великий зал старовинного панського будинку.

Стара пані з палицею невдоволено чалапає з вітальні. У якійсь прохідній кімнаті дядько нареченої, що встиг уже заради веселої події вмочити десь носа, задрімав у затишному кутку в кріслі. Не додивившись, що він спить,

стара пані гнівно тиче йому в лице лорнет і з докором вичавлює:

— Дворянка — мужика в руку!.. Тьху!..

До оленівської церкви їздили брати шлюб. Потім на хуторі Мотронівці відгуляли весілля.

Шевченко до весілля то співав з молодістю і її старшою сестрою Надією, то никав на хуторі по селянських хатах. А в панському домі знали, що він любить поговорити з селянами. Тарас мав відомості, що справа його з призначенням на викладання в університеті посувається успішно, і це підносило йому настрій. І на весіллі заводив Шевченко. Щоправда, старшому бояринові так і належало. Він диригував настроєм усього весілля. Хотів Шевченко — і всі зачудовано слухали спів його і "княгині". (Сам Куліш потім захоплено розповідав про те, як Шевченко обернув його весільне свято на національну оперу). Хотів, щоб скрізь панував сміх, — і відразу досягав цього. Або починав розповідати так, що з усіх кімнат сходилися слухати.

Проте була хвилина, коли настрої Тарасів раптово змінився. Хтось із молоді попросив його прочитати щонебудь з нових творів. І всі одноставно почали просити його про це.

— Гаразд, — відповів Тарас, — я зараз принесу рукопис.

Він пішов до своєї кімнати. А коли за хвилину повертався до гостей, у коридорі його перестрів Куліш.

— Не треба, Тарасе, — сказав він. — Не всі достойні слухати твої вірші. В кожному ковчезі є чисті й нечисті...

Тарас здивовано подивився на свого товариша і поніс рукопис назад, до кімнати. Коли Куліш прийшов до зали, Олександра спитала:

— Де Тарас Григорович?

— Не знаю. Здається, він забув, що залишив рукописи у когось із своїх приятелів, і читати тут не буде.

Через кілька днів після весілля Шевченко покидав Мотронівку. Зранку на хуторі він прощався із знайомими селянами. Проводжати його до Борзни раптом захотів Куліш. Заради їх від'їзду в Білозерських був ранній обід. Тепер біля столу сиділо небагато. Усі гості й приїжджі родичі роз'їхались.

Обід був не дуже веселий. Коли надворі задзеленчала подана тройка, Олександра заплакала і потім уже не доторкнулась до будь-якої страви. Розмова так і не зав'язалась. Тільки пані Білозерська усе радила молодому зятеві брати в санки рядна та кожухи, щоб не мерзли ноги та щоб було чим понакривати коням спини, коли приїдуть на місце. Січневий мороз дужчає.

До саней вийшли проваджати Олександра і Василь. Та ще віддалеки стояв гурт людей, і кучер сказав Тарасові, що то прийшли хutoryяни прощатися з ним. Шевченко пішов до гурту і попрощався.

Нарешті коні рушили. Здала, вже наприкінці алеї, Шевченко й Куліш оглянулись на садибу. Біля будинку все стояла Олександра з піднятою рукою і гурт кріпаків без шапок.

Кучер підхопив віжки, ляснув путою над крупами коней. Помчали.

12

Володимир Юзефович повертався з університету до себе на службу в похмурому настрої. Цей дрібний заколот серед казеннокоштных студентів може наробити прикростей і йому, помічникові куратора учбового округу. Добре, що Бібіков у Петербурзі, ще й надовго. Перепало б тоді не тільки студентам, а й начальству учбового округу. Він це відразу зрозумів. Довелось змінити тактику і залагоджувати конфлікт. Довелось навіть обідати разом з тими шмаркачами в їх їдальні й дещо наобіцяти їм. Зрештою, це студенти, з ними стільки мороки...

Помічник куратора щойно встиг роздягтись і зайти до свого кабінету, як прибіг чиновник. Куратор округу кликав до себе.

Якщо Юзефович через свої знання мав якийсь, бодай невиразний, інтерес до археології, отже, і до справ науки, то сам куратор Олександр Семенович Траскін, вчорашній генерал і флігель-ад'ютант, не мав жодного уявлення про справи, якими йому доручено було керувати. Зовні він справляв неприємне враження. Маючи всього сорок один рік, був неймовірно гладкий. А його громоподібне рикання могло перелякати кожну нову людину.

Як завжди, Траскін сидів над лексиконом, дошукуючись значення якихось незрозумілих йому слів в офіці-

альних паперах учбового округу, коли увійшов Юзефович.

— Скрутили їх у баранячий ріг? — рикнув куратор, не підводячи голови від лексикона.

— Так точно, Олександр Семеновичу.

— Під арешт!.. В солдати!.. В мор-р-рду!.. — Він відштовхнув від себе книжку.

— Довелось вигнати економа.

— А що, власне, сталося там?

— За сто п'ятдесят карбованців, що відпускає казна на казеннокоштного студента щороку, йому дають вранці й увечері чай з черствою булкою, а обід просто гідкий. Усі крадуть.

— Крадуть?

— Крадуть.

— Гм...

— Студенти хотіли набити економа.

— Набити морду?

— Так.

— Га-га-га!.. Набили?

— Ні, заховався.

— Шкода.

— Ви вважаєте, що було б краще, коли б студенти набили економа?

Траскін підхопився, забігав по кабінету, розмахуючи короткими товстими руками з маленькими долонями.

— Краще... краще, щоб набили адміністративну особу. Вона цим була б покарана. А студентів ми заслали б у солдати як заколотників... Розумієте?

— Звичайно.

— Ну от. Треба дивитись у корінь, чорти б його брали! І порядку нема, і карати нікого...

— Так точно, Олександр Семеновичу. Нічого не зробиш.

— Хай їм біс, Володимире Михайловичу! Я зовсім не для того вас покликав.

Траскін знову сів у крісло за столом.

— Слухаю, Олександр Семеновичу.

— Я хочу зробити вам приємність. Ви підтримували просьбу художника Шевченка щодо призначення його на посаду вчителя малювання при університеті Святого Володимира. Ваші приятелі, особливо пан Костомаров, теж клопотались про це.

— Прибуло призначення?

— Так. Ось лист Міністерства народної освіти. У цього Шевченка є сильна рука. З одного приватного листа я знаю, що за нього клопоталась перед міністром княгиня Репніна. Не міг же граф Уваров відмовити своїй родичці.

— Звичайно, ми з вами, Олександр Семеновичу, не зробили помилки в цьому.

— Можете повідомити про це своїх знайомих.

— Дякую, Олександр Семеновичу. Очевидно, канцелярія генерал-губернатора теж одержала повідомлення про це, і раніше за нас. То приятелі Шевченка вже довідались і, мабуть, написали йому. Він зараз не в Києві. А щодо студентів, то від них самі прикrostі. То казенно-коштні бунтують — не хочуть їсти того, що їм дають, то ще якась пригода. А тепер ось історія з чиновницею...

— З чиновницею?! — Траскін аж підхопився в кріслі. — Чому ж ви не розповісте?

— Та я ж вам, здається, розповідав.

І Юзефович хитрувато всміхнувся сам собі.

— Е ні, Володимире Михайловичу, — енергійно заперечив Траскін, — то ви розповідали зовсім іншу історію. Ту я добре пам'ятаю. А от про чиновницю — не чув...

— Тоді дозвольте мені тільки вислухати кількох просителів — давно ждуть, — і я до ваших послуг.

В приймальні помічника куратора сиділо кілька чоловік, і серед них молодик у студентській формі. Коли Юзефович проходив до себе, студент підвівся і метушливо вклонився йому кілька разів, навіть услід.

За помічником куратора до кабінету зайшов чиновник спитати за прийом просителів.

— Перш відішлете цей лист з кур'єром, — наказав Юзефович.

Він написав чималий лист Костомарову, в якому сповіщав його про призначення Шевченка. Бувши і справді в приятельських взаєминах із Костомаровим, він додав кілька веселих слів з приводу недалекого одруження Костомарова і про те, що він сам буде радий першим поздоровити його після шлюбу і що їх доброму знайомому Шевченкові буде вдвічі приємніше, коли він повернеться до Києва, від того, що він свою університетську кар'єру почне з ролі старшого боярина на весіллі в професора того ж університету... Він запечатав конверт і один раз легенько струснув дзвоник. Знову з'явився чиновник.

— Відішліть негайно. Пускайте просителів. Попередьте, що мені ніколи. Чекайте. Там оцей... студент — скажіть, нехай прийде за кілька днів. Сьогодні студенти вже набридли мені.

Він почав приймати відвідувачів. За кілька хвилин зайшов чиновник.

— Студент заявляє, що він не проситель і що він прийшов в особливій справі.

— Після всіх, — розпорядився помічник куратора округу.

Прийом тривав до кінця дня. Юзефович утомився і вже не уважно слухав просителів. В приймальні залишався тільки студент. Юзефович уже хотів був прийняти його, як крізь двері просунулась огрядна постать самого Траскіна.

— От бачите, не втерпів — сам прийшов. Га-га-га!.. Їду додому. Дружина просила сьогодні не спізнитись на обід. Але, дорогий Володимире Михайловичу, ви обіцяли...

— Про чиновницю?

— Я про такі речі не забуваю... Га-га-га...

— Звольте, але це дрібна і надто звичайна історія, — нібито байдуже, а насправді навмисне зволікав помічник куратора, щоб тільки розпалити апетит начальника.

— Е, не кажіть... Я вже ось рік тут полечителем учебного округу і скажу вам, що тільки ці історії і варті уваги, а більш нічого цікавого в університеті я не пам'ятаю...

— Ну що ж, Олександр Семеновичу, звольте... В одного чиновника є вродлива молода жінка. А він одержує щомісяця всього п'ять карбованців плати. То вони взяли собі студентів-столовників з університету. Ця кумпанія часом не лише їла, а й пила та гуляла. А з ними гуляла й чиновниця. Та, певне, там було всього...

— Га-га-га!.. — реготав Траскін. — Авжеж було... Але що далі?

— А далі — студенти раптом довідуються, що чиновниця ходить і до інших студентів, аристократів, у номери. І що там вона глумиться зі своїх столовників.

— Ах, баба яка!.. — не витримав Траскін. — Ну, а... а далі?

— От студенти простежили за нею та зайняли сусідній номер і крізь просвердлену спеціально дірку все й побачили.

— Усе?

— Усе.

— Га-га-га!.. — рикав громоподібно куратор учбового округу. — І що ж?

— Тоді студенти-столовники другого дня, коли чиновниця подавала їм вечерю і чай, зав'язали їй на голові спідницю і посадили голим задом на гарячий самовар.

— Голим?.. Га-га-га!.. Га-га-га!.. — аж заходився Олександр Семенович. — Голим!.. На самовар!.. І що ж?

— Справа в генерал-губернатора. Чекають, коли повернеться Бібіков з Петербурга.

— Га-га-га!.. — реготався Траскін. — Ну, спасибі, Володимире Михайловичу, розважили. В мене аж апетит заграє перед обідом...

І, цілком задоволений і в доброму гуморі, він пішов до свого кабінету. Згрібаючи на столі папери до шухляди, куратор учбового округу ніяк не міг стримати себе:

— На гарячий самовар!.. Га-га-га!.. Га-га-га!..

— Прізвище? — спитав Юзефович студента, не дивлячись на нього та ховаючи папери в портфель. Його офіційний день закінчувався.

— Петров.

— В якій справі?

Він кинув погляд на студента і помітив, як той побілів. Помічник куратора зрозумів це як наслідок сьгоднішнього прочухана студентам і був вдоволений сам з себе.

— Ваше високородіє, — тремтячим голосом почав студент Петров, — я прийшов, щоб заявити про таємне українське товариство, спрямоване проти існуючих порядків і государя...

— Що?! — вигукнув щосили Юзефович і підскочив на місці, немов під ним перекидалось крісло.

Він заморгав повіками, бажаючи переконатись, що ці слова він почув не вві сні.

— ...государя імператора, — пробелькотів Петров.

Але досить було кількох секунд і Юзефович зрозумів, що прихід цього студента — щасливий випадок для нього, помічника куратора. Таємну організацію буде викрито за його участю. Прекрасно! І що сьогодні за день!.. То прикрасі, то щасливі сюрпризи...

— Сідайте, пане Петров.

Він навіть обійшов стіл і сів проти Петрова, їх коліна майже торкались.

— Ваш вчинок, пане Петров, буде оцінений як належить. Прошу вас, не хвилюйтесь, розповідайте спокійно і логічно. Отже, як зветься це товариство?

— Кирило-Мефодіївське братство.

— Чудово! Звідки у вас відомості про нього?

— Я не раз підслухував розмови через стіну зі своєї кімнати, а потім сам був на одному їх зібранні.

— Блискуче! Ви молодець!

— Щоб зібрати повніші відомості, я вирішив, ваше високородіє, продовжити моє знайомство з членами цього товариства і побувати ще на їх зібранні.

— Це подвиг, пане Петров! Ви заслуговуєте, щоб доповісти про вас государю... Так-с... — Помічник куратора ласкаво поклав долоню на коліно Петрову. — Хто ж очолює цих державних злочинців?

— Професор Костомаров, письменник і вчений Пантелеймон Куліш і, як мені здається, ваше високородіє, поет Тарас Шевченко...

Рука Юзефовича впала з коліна Петрова і беспорядно звисла. Студентові здалося, що його високородіє здушено простогнав чи щось пробубонів.

— Чого зволите, ваше високородіє?

Юзефович ледве підвівся зі стільця. Раптом обважнілими, не своїми ногами він ступив кілька кроків довкола столу. Поволі, наче боячись зламати крісло, опустився на своє місце. Рукою підпер голову. Щось говорив відвідувач-студент з протилежного боку столу. Надто важко було його розуміти.

13

Траскіна уже не було, і, звичайно, першим, до кого помчав Юзефович з новиною, був Писарев. Правитель канцелярії генерал-губернатора звичайно покидав канцелярію пізніше за всіх. І справді, Микола Єварестович ще переглядав і підписував підготовлені канцелярією папери. Кинувши погляд на обличчя помічника учбового округу, який з'явився у дверях кабінету, Писарев зрозумів: новина, і неприємна.

— Щось трапилось, Володимире Михайловичу?

Юзефович розповів про візит Петрова.

— Ви вважаєте, що цьому студентові можна вірити? — питав Писарев.

— Очевидно. Петров сам член цього політичного товариства. Він заявив, що товариство заснував професор університету Костомаров і що більшість його членів теж з університету, студенти.

— Ви звеліли йому подати про все в написаному вигляді?

— Звичайно. Я наказав йому підготувати все за три дні і подати Траскіну. А тим часом продовжувати стеження і по можливості бути в колі цих злочинців.

— Правильно, але...

Писарев трохи скривився, Юзефович зрозумів його: усім їм було добре відомо, що Бібіков не любить Траскіна і волів би, щоб у подібні справи попечитель округу не встриявав зовсім. Правитель канцелярії тут же вирішив:

— Цивільний губернатор буде попереджений. Проте до розпорядження Дмитра Гавриловича з Петербурга або до його повернення — ніяких арештів. Справа повинна бути підготовлена особливо старанно. Ми повідомимо його високопревосходительство в Петербург і будемо чекати розпоряджень.

— Треба тільки все передбачити, Миколо Єварестовичу.

Писарев іронічно всміхнувся. В усьому Південно-Західному краю не було людини, досвідченішої за нього у справах викриття антидержавних організацій і вміння продати їх вищому начальству за найвигіднішу для себе ціну.

— Папери тримати в себе і в канцелярію не передавати і не реєструвати. Ніхто з чиновників не повинен навіть догадуватись про справу, — уже почав розпоряджатись Писарев.

— Прийшло повідомлення від графа Уварова про призначення Шевченка Міністерством народної освіти на посаду вчителя малювання в університеті. Воно вже доведене до відома його приятелів, думаю, що й самого Шевченка.

— Тим часом залишити так, як є, інакше це може викликати серед членів Слов'янського товариства передчасну тривогу.

— Але, Миколо Єварестовичу, є ще одна, аналогічна, справа, зв'язана з Шевченком. Я маю на увазі його службу в Археографічній комісії. Ви є голова комісії і приймає його на посаду.

— А я вірив тим, хто за нього просив. І серед них, я пам'ятаю, були й ви, Володимире Михайловичу. Також, як мені відомо, ви Шевченка приймали і в себе, і навіть дома.

— Це було два-три рази, не більше.

— Окрім того, Володимире Михайловичу, ви були запрошені на весілля до вашого приятеля Куліша.

— Але не поїхав, Миколо Єварестовичу...

— Тільки тому, що Траскін не дозволив вам відпустку.

— Ви й про це знаєте?

— Знаю, Володимире Михайловичу, знаю. Знаю і про те, що на весіллі у вашого приятеля Куліша за старшого боярина був ваш протеже, Шевченко. А третім з членів цього таємного Слов'янського товариства був на весіллі брат нареченої і ваш приятель Білозерський Василь Михайлович, який звільнився з посади вчителя в Полтаві, теж член таємного товариства.

— Та звідки ж у вас ції відомості? Адже весілля відбувалось у Чернігівській губернії, а вона не належить до вашого генерал-губернаторства.

— Ми знаємо те, що нам треба знати. Скажу вам суворо конфіденційно: згадані три особи — Куліш, Білозерський і, можливо, Шевченко — ближчим часом мають виїхати за кордон, і надовго... на роки... Як ви гадаєте, для чого їм це треба?

— Мабуть, щоб продовжити освіту.

— О, звичайно! Але, поза будь-яким сумнівом, є й друга мета.

— Починаю догадуватись.

— От-от... Слов'янське товариство потребує закордонних зв'язків. Адже вони збираються творити федерацію усіх слов'янських країн, їм залишилось тільки виправити паспорти. І Куліш, і Білозерський уже мають їх. Як бачите, канцелярія генерал-губернатора все знає. Не знає тільки достатніх підстав, щоб звільнити Шевченка з Археографічної комісії. Але завтра знатиме.

— О, саме про це я думав, ідучи до вас, — наче зрадив Юзефович. — І мені здається, я дещо знайшов.

— Цікаво.

— Спитайте діловода комісії Іванишева, і він підтвердить мої слова. Шевченко, перебуваючи на посаді в комісії, ніяких обов'язків не виконує, а їздить, куди сам знає, і робить, що сам хоче, а здебільшого нічого не ро-

бить для служби. Невже Археографічна комісія повинна платити гроші своєму співробітникові за гуляння на весіллі або гостювання у приятелів?..

— Прекрасно!.. — вигукнув радісно Писарев.

Шевченко був звільнений з посади другого дня. Писарев підписав ухвалу Археографічної комісії: "Имея в виду, что сотрудник комиссии Шевченко без всякого согласия комиссии отлучается из Киева и по комиссии не занимается, определить: исключить его из числа сотрудников комиссии, с прекращением производившегося ему жалования по 12 руб. 50 коп. серебром в месяц".

14

Петров не зволикав жодного дня і третього березня з'явився до попечителя Траскіна з усним і письмовим свідченням у справі Кирило-Мефодіївського братства. Одночасно він розповів про недруковані вірші Шевченка, які йому читав Навроцький. Учебний округ мав у генерал-губернаторстві деяку автономію і в ряді справ діяв не через генерал-губернатора, а вдавався безпосередньо до столиці. Проти цього завжди повставав Бібіков і клопотався перед урядом про встановлення повної підлеглості учебного округу генерал-губернаторові. Але тепер, коли йшлося про таємне політичне товариство, обидві інстанції почали діяти у повній згоді й контакті.

Малодосвідчений у подібних питаннях Траскін повідомив канцелярію київського генерал-губернатора про справу і передав туди донос Петрова та його ж відомості про вірші Шевченка. Спеціальний кур'єр помчав у Петербург до Бібікова, який не поспішав кидати сім'ю і повертатись до Києва.

А правитель канцелярії, зваживши все, прийшов до висновку, що в столиці навколо цієї справи добре заходяться, і що справа неминуче буде подана Третім відділенням государеві, і що, нарешті, корисно буде нагадати там про свого заслугу у викритті таємного Слов'янського товариства. Зрештою, Бібікову і не обійтись там без правителя своєї канцелярії. У листі він натякнув генерал-губернаторові про доцільність свого приїзду.

І справа закрутилась.

Коли цар Микола доручав Бібікову керування Південно-Західним краєм, він, певне, враховував не тільки сатрапівські якості свого генерал-губернатора, а й його адміністративні здібності. І тепер виникла добра нагода для Бібікова нагадати про себе государеві. Досі він не поспішав користатися своїми зв'язками при дворі, чекаючи потрібного випадку. Тепер настав час діяти. Випадок був виключно щасливий. Навіть те, що цар був у ці дні хворий, а замість нього приймав царевич Олександр, увійшло в розрахунки київського генерал-губернатора.

Олександрові минало вже двадцять дев'ять років, і, певне, не за горами був той день, коли батькова корона буде покладена на нього. Зовсім не передчасно було представитись очам майбутнього монарха, та ще при такій нагоді. А вже царевич доповість государю. Ні, не даремно він, київський генерал-губернатор, не забрав з собою туди сім'ю, а залишив у столиці, послаючись на потребу вчити дітей. Він ще повернеться сюди. Але треба нагадати про себе...

Царевич Олександр прийняв Бібікова в кабінеті свого батька. Стоячи коло столу, він вистукував трьома пальцями по маленькому, дорогого видання, томику французьких віршів, що лежав поверх стопки книжок, і дивився назустріч генерал-ад'ютантові, що браво підійшов за п'ять кроків до столу, витягнувся за формою, відрепортував. Олександр, оглядаючи генерала і не рухаючись з місця, сказав:

— Мені вже доповіли, в якій ви справі. Я звелів Орлову заарештувати учасника Україно-слов'янського товариства, який нещодавно прибув до Петербурга.

— Чиновника Гулака, ваша високосте?

— Так. Його допит, можливо, дещо нам допоможе.

— Точно так, ваша високосте. Арешт і допит усіх інших членів цього товариства, не сумніваюся, розкриє перед нами повну картину злочинної змови проти його величності й Росії.

— Ми не вірили, генерале, що в Малоросії це можливо.

— О ваша високосте, повірте досвіду відданого слуги трону: Південно-Західний край кипить ненавистю до панів, більшість яких суть поляки, а також і до всіх інших, яких народ вважає своїми гнобителями. Ця ненависть посіяна і виплекана історією. Досить якогось сприятливого і багатообіцяючого випадку — і народ повстане

і залле кров'ю увесь край, як уже й бувало. І тому політичне товариство, подібне до Україно-слов'янського, особливо небезпечне. Могло б так статись, що воно обра-ло б для свого сигналу який-небудь заколот кріпаків або конфлікт між державами, — і тоді одного його заклику було б досить...

— Розумію, — обірвав Олександр, — але, сподіваюсь, ви не забули про наше військо.

— О ваша високосте! Армія його величності не дозволить ворогові російського трону навіть звести голову і розчавить, знищить його залізною рукою і збереже Росії престол.

Очі його пламеніли і розбризкували іскри гніву і завзяття. Груди, обвішані регаліями, випинались, наче стояв він у стременах на бойовому коні й поривався в бій. Рука стискалася в кулак. Йому було важко втримати себе на місці. Олександр захоплено дивився на нього і милувався зі свого войовничого генерала.

— Що ви вважаєте за доцільне?

— Ваша високосте, краще уникати потрясінь в державі. Адже в вищезгаданому становищі почин Малоросії могли б підхопити поляки, а може, і ще якісь околиці імперії Російської. Я пропоную обмеження сваволі, тираниства і взагалі влади поміщиків-поляків.

— Це, мабуть, нелегко перевести в життя?

— Важливо, ваша високосте, щоб такий закон існував, і нехай знають кріпосні селяни в Малоросії, що за них вступився перед їх гнобителями російський трон. Потрібне саме це, ваша високосте.

— Я доповім його величності про ваші міркування, генерале, але, звичайно, тільки тоді, коли їх величність одужають.

Бібіков уклонився.

— Я наслідуюсь довести до відома вашої високості, що серед освічених верств Малоросії особливо поширені вірші поета Шевченка. Його поема "Гайдамаки" — це одвертий заклик до повстання проти влади.

— В списку учасників товариства числиться і його ім'я?

— Так, ваша високосте. Останнім часом поширюються його вірші обурливого змісту. Є багато людей, особливо серед освічених верств і студентів, які зробили ці погляди Шевченка програмою свого життя.

— Чорна невдячність! — обірвав Олександр генерала. — Дев'ять років тому цей Шевченко одержав волю заходами людей придворного кола і її величності государині. Він забув про це.

— Неможливо собі уявити, ваша високосте, щоб інші таємні політичні товариства, які, можливо, є або можуть з'явитись, не взяли вірші цього поета як зброю. А свобода цього поета і його присутність у підвідомчому мені краю чи й за межами його просто небезпечна для порядку...

— Я доповім його величності.

— Не наслідуюсь більше турбувати вашу високість.

— До побачення, генерале.

Олександр ступив два кроки вперед і потиснув руку Бібікову. Київський військовий губернатор і Подільський та Волинський генерал-губернатор браво відмарширував до дверей, розмахуючи правою рукою. Він був задоволений і натхнений прийомом майбутнього монарха. (Так ніби його інтуїція підказувала йому, що незабаром він стане всевладним міністром внутрішніх справ). А царевич Олександр дивився йому вслід і, зворушений появою і завзятістю бородінського героя, думав: "Ось вони, вірні орли самодержавства! На їх відданості й войовничості стоїть і стоятиме вічно російський престол". (Інтуїція йому не підказала, що через яких вісім років він сам, ставши Олександром Другим, примушений буде відмовитись від вірності й відданості войовничого генерала і припинити його державну діяльність назавжди. Смаки історії швидко змінюються).

15

Тарантас брукованим шосе під'їхав до перевозу на Дніпрі. Буяла повідь. Ховалися під водою острови. Верхи лоз і верб хилились над самим плесом, наче благали про порятунок. Шосе простяглося довжелезною косою через каламутну заплаву. Пором поволі повертався від протилежного берега.

Шевченко в захваті розглядавсь довкола. Сліпило золото київських бань на сонці, а око художника довго викраювало в чарівній панорамі окремі пейзажі для майбутніх картин. І йому здавалося, що після трьох місяців розлуки він поривається саме туди, в гущавину отого мигтючого карнавалу. "Зажди трохи, ще трохи, — без

слів промовляв він до свого надміру чутливого в ці хвилини серця. — Обійми ждуть нас, музика й пісні". І засміявся сам до себе, уявляючи, як вдереться він, старший боярин, до свого друга на свято і втне йому весільної. А як зрадіє його появи молодь! Дивна мандрівка: почалася з весілля і завершується весіллям. Хтось дзенькнув біля нього острогами.

— Тарас Григорович!

— Та вже ж ніякий бісі!

І, все ще радісний і веселий від напливу думок, Шевченко довго тис руку знайомому гусарові. Колись його познайомила з цим офіцером Глафіра. Він був її двоюрідним братом. Шевченко любив молодь, подобався йому і родич Глафіри.

— Здаля впізнав вас, — говорив він Тарасові. — Але, бачу, ви одяглись, як на бал...

— Бо не знаю, чи мій приятель у Києві зберіг нашу спільну квартиру. Три місяці мене не було. Якщо не зберіг, то я не матиму й коли переодягтись, а мені на весілля до Костомарова. От я в Броварах, як бачите, і переодягнувся.

— Ви поштовими?

— Так.

— В мене онде полкова тройка — як соколи!.. До ваших послуг.

— Оце добре, прекрасно, хай йому чорт! Проскачемо галопом по Києву, щоб аж земля двигтіла!... Спасибі, друже.

Пором уже пристав до берега і розвантажувався. Шевченко забрав з поштового тарантаса свій чемодан. За кілька хвилин вони вже відчалювали. Поволі наближався кийвський берег. Перегнувшись над поруччям порома, обидва дивились на бистрину.

— По дорозі я заїхав до Яготина. Розмовляв із княжною Варварою, — розповідав гусар. — Вона говорила про вас, що ви викладатимете в університеті. Це правда?

— Правда. Варвара Миколаївна і клопоталась про те, щоб Уваров підписав моє призначення. Міністр одружений з сестрою старої княгині Репніної і, звичайно, не міг не задовольнити прохання Варвари Миколаївни.

— Впізнаю княжну Варвару: допомагати людям — це її покликання.

— Варвара Миколаївна — мій щирий друг. В їх домі я завжди маю і теплий куток, і теплі щирі почуття. А саме цього мені треба. Я поет без притулку, мандрівний.

— Ну, тепер ваше становище зобов'яже вас жити постійно в Києві, мати добру квартиру, багато знайомих, в майбутньому — сім'ю. Посада в університеті принесе вам багато...

— Справді? А я ще не думав про це. Я навіть не маю де ховати свої рукописи і роздаю їх приятелям і знайомим на схов. А зараз позбирав, хоч і не всі, та й везу ось... — Шевченко показав на чемодан біля себе. — Це не такі твори, щоб можна було їх друкувати. Отже, доведеться знову ховати по людях.

Офіцер глянув на Шевченка і знову нахилився над водою. Потім нерішуче промовив:

— Дивну історію розповіла мені Варвара Миколаївна...

— Теж про мене?

— Майже... До Яготина приїздив пан Р., який повідомив, нібито по Києву ходить чутка, що вас розшукує поліція, і нібито цей пан спеціально шукає вас, щоб передати у свого слугу і негайно вивезти вас за кордон під чужим документом.

Шевченко зареготав так, що двоє волів повагом оглянулись на нього.

— Я вам повідомив те, що чув, Тарасе Григоровичу.

Але Шевченко вже не сміявся. Зіпершись на поруччя порома, він дивився замислено в дніпровську далину. Згадався квітень, той, що був першим по-справжньому весняним квітнем його молодості, там, на березі Неви, в червоній кімнаті свого майбутнього вчителя. Тоді пливли Невою нестримні крижини з Ладоги. І він не тямив себе, біжучи понад Невою з відпускнуою в руці, з волею. З волею! І раз, і другий потім він повертався в оці сонячні розкуті квітні з далекої столиці в Україну, і так само, як зараз, рясніли зелені вруна озимини довкола і буяли золоті розсипи кульбаби на видолках. Який щасливий час прожив він після двадцяти чотирьох років неволі! І вже й пізня молодість — позаду...

Рука гусара, що лягла на його руку на поруччях, обірвала думки. Тарас глянув йому в обличчя. Невеличкий гурт людей і кілька підвід чекали перевозу. Гусар стривожено вдивлявся в гурт на березі, і Тарас раптом побачив там серед гурту людей кількох поліцаїв.

— Бачите? — тихо спитав офіцер.

— Бачу... — глухо відповів Шевченко. — Теж, мабуть, ждуть перевозу.

— Зверніть увагу, як їх розставляють на березі. На пором вони не збираються.

Тарас і гусар оглянули всіх на поромі. Окрім них, тут були тільки селяни, черниці, кілька міських жінок і дітей та ще солдат-кучер з кіньми Тарасового знайомого.

— Тарасе Григоровичу, — майже прошепотів гусар, одвернувшись від людей, — ви йдіть перший. Якщо вас арештують, я позаду всіх непомітно втоплю ваш чемодан у Дніпрі. Тут глибоко, та й нікому на думку не спаде шукати його на дні. Я певний, вони робитимуть трус на поромі.

І він непомітно почав підсувати ногою чемодан на край.

— Не чіпай, — сказав йому Шевченко. — Вірші нехай живуть...

— Але ж подумайте про себе... про друзів. А що я скажу Варварі Миколаївні?

— Хай простить...

— Тарасе Григоровичу, не обертайтесь до берега. Жандарми дивляться на вас...

— Поліцію теж цікавлять вірші...

— Не до жартів тут, Тарасе Григоровичу.

Пором м'яко гупнувся в берег. Загриміли дошки помосту. До Шевченка, поспішаючи, підійшов квартальний дозорчий і жандарм. З порома нікого не випускали.

— Художник Тарас Шевченко?

— Так точно, — відповів Шевченко. — Здоровенькі були!

— Виконуючи державний обов'язок, мушу вас арештувати.

— А хто ж це, ваше благородіє, наказав?

— Його імператорської величності повеління... Ваші речі?

Жандарм забирає чемодан Шевченка і шубу. Сходять на берег. Занімілий гурт людей проводить їх очима. Неподалеку на них чекає закрита карета.

— Тільки одну хвилину, ваше благородіє, — говорить Тарас і йде до води. Кілька хвилин він дивиться на широченний простір дніпровської заплави. Дихає на повні гру-

ди. "Останній квітень!.." — думає він і обертається до квартального дозорця:

— Везить...

І тяжкими кроками ступає до карети.

16

Граф Орлов зустрів Бібікова посеред свого величезного кабінету, з привітною усмішкою простягаючи до нього обидві руки. Цим самим головний начальник Третього відділення і шеф жандармів, будучи й сам учасником війни проти Наполеона, підкреслював свою повагу до Бібікова як до такого, як і сам, рубаки Бородінської баталії.

Легко обійнявши Бібікова за талію, Орлов повів його до дивана і сам сів поруч. Викликаний трохи несподівано до самого начальника, Бібіков запитливо дивився в його обличчя своїми блискучими, запальними очима. Огрядний, з пишними, але короткими сивуватими вусами і вродливий, незважаючи на свої шістдесят років, Орлов був повною протилежністю стрункому і темпераментному генерал-губернаторові Південно-Західного краю.

— Його величність государ імператор, — почав Орлов, притримуючи за плече Бібікова, який при згадці царського імені хотів був підвестись, — соблаговолів переказати вам, Дмитре Гавриловичу, що, на думку його величності, ваше дальше перебування в столиці не викликане будь-якими крайніми причинами. Всі потрібні відомості про Україно-слов'янське товариство є в нашому розпорядженні. Ваша ж присутність на своєму посту здається його величності зараз особливо потрібною.

— Думка його величності — для мене наказ. — Очі в Бібікова заблищали ще палкіше.

— Окрім того, Дмитре Гавриловичу, тут залишається на деякий час Писарев. Він у курсі всіх справ товариства, і ми з ним щоденно зв'язані.

— Він заслуговує на повне довір'я.

— Я теж такої думки. Допит учасників Слов'янського товариства близький до завершення. Деякі учасники встигли вже подати навіть додаткові свідчення. У нас є їх відповіді майже на всі пункти наших запитань. Зараз вони у Леонтія Васильовича. Його таки намучив допит заарештованих малоросіян. З ними нелегко...

— Шевченка допитували?

— Ще. Але ось Леонтій Васильович сам відповість вам і точно, і докладно.

До кабінету увіходив начальник Третього відділення Дубельт. В нього і справді був дещо втомлений вигляд. Він поклав на стіл Орлову грубезну папку і вже потім підійшов до Бібікова, щоб потиснути руку. Він не сів, а ходив по кабінету або спинявся, промовляв кілька слів і знову марширував.

— Ну от, — сказав Дубельт з полегшенням, — тепер залишився Шевченко і деяка дрібнота.

— Коли Шевченко? — спитав Бібіков.

Дубельт нервово постукав по столу нігтями.

— Признатися, Дмитре Гавриловичу, — відповів він втомленим голосом, — я досі не поспішав з Шевченком. Ця розмова не приваблює мене зовсім. Та й чи потрібна вона? Тільки формальність... Довести, що Шевченко був членом Україно-слов'янського товариства, очевидно, не пощастить. Усі заарештовані це заперечують.

— Ні, він може признатися сам, як це зробили інші, — невпевнено сказав Орлов.

Дубельт засміявся:

— Шевченко!?. Я добре знаю цю особу. Приведіть його в коло найвищого звання людей — і він навмисне, щоб довести свою впертість чи навіть хамство, не скаже жодного слова не тільки по-французькому, а навіть російською мовою, і розмовлятиме з усіма виключно своєю неотесаною, грубою, мужицькою говіркою. Перебуваючи в Малоросії, він надто охоче знайомився з колишніми декабристами або їх близькими. Недаремно він — своя людина в сім'ї князя Рєпніна, рідного брата декабриста...

По тому, як по обличчю Орлова промайнула тінь, Дубельт зрозумів, що начальник невдоволений, і раптом догадався, що сказав зайве. В Орлова теж був брат декабрист, який помер п'ять років тому, і сам Орлов, що в молодості почав свою нову кар'єру з придушення декабристського заколоту, не любив, коли йому про це нагадували. Дубельт замовк, не скінчивши думки. Звичайно, Бібіков не зрозумів справжньої причини раптової паузи.

— На допиті можливі несподіванки, — промирился Орлов.

Дубельт похитав головою:

— Від мужицької впертості Шевченка я не чекаю нічого.

— Але у вас є свідчення про участь Шевченка в Сло-в'янському товаристві.

— Дмитре Гавриловичу, — Дубельт повернувся до Бібікова, — навіть коли б цього було досить, щоб вважати цей факт за доведений, це не грало б ніякої ролі, тому що Україно-слов'янське товариство багато думало, але нічого ще не здійснило, їх доведеться карати за слова, а не за діла...

— А я б висловився інакше, Леонтію Васильовичу. — Сказавши це, Бібіков знову загорівся, всім корпусом повернувся до Дубельта і ткнув у його напрямку пальцем, наче збирався проштрикнути свого начальника. — Це товариство, ще не почавши своєї діяльності, уже привернуло до себе увагу і співчуття освічених кіл Малоросії. Як багато осіб було зв'язано з ними, причому багатьох доводиться збирати тепер з різних країв Росії і навіть з-за кордону. Небезпека від цього могла бути значна, панове...

— Маєте підстави, Дмитре Гавриловичу, ми вимушені були одного члена товариства викликати аж з Парижа, — приєднався до цього Орлов. — Припускаємо, що він зустрічався там з польськими емігрантами і, звичайно, з Міцкевичем. Отже, він налагоджував там зв'язки цього товариства ну хоча б з польськими політичними організаціями, а вони існують, і не одна. І найбільша шкода в такій справі — це усякі об'єднання, солідарність, взаємна допомога і тому подібне, панове.

— І тепер, — додав Бібіков, — коли ми в себе викрили і знешкодили таку політичну організацію, спокій у Південно-Західному краї, я певен, запанує на вельми тривалий період.

Орлов ледь помітно всміхнувся собі в вуса, а Дубельт раптом стрепенувся, осяяний якоюсь думкою, з усмішкою підморгнув Орлову, чого не помітив Бібіков, і попросив:

— Олексію Федоровичу, ви не знайомили генерал-губернатора з прокламацією?

— Я думав зробити це пізніше, але й справді, чому не прочитати її Дмитрові Гавриловичу зараз...

Поки він одмикав портфель і діставав папір, Дубельт звернувся до Бібікова:

— Прислухайтесь до кожного слова — це дуже важливо...

Дивлячись на Орлова, Бібіков нашорошився, як полохливий кінь перед стрибком.

— Ось вона, прокламація, — сказав Орлов і охоче прочитав: — "К верным сынам Украины. Братья! Настает великий час — час, в который нам представляется случай смыть поношение, нанесенное праху отцов наших, нашей родной Украины... Кто из вас не подымет руки за великое дело... За нас Бог и добрые люди". Зухвалий заклик до повстання, панове...

Бібіков раптом зробив стрибок до столу Орлова:

— Дайте мені наказ і скажіть, у якій губернії взята прокламація, — я знайду цих мерзотників... Ручуся вам!.. — прогрімів він і повів повними люті очима по обох начальниках.

Дубельт з неприхованим задоволенням і люб'язністю відповів:

— Ця прокламація висіла на паркані... А в якій губернії? О, прошу вас!.. У Києві, кілька днів тому...

— Що це — жарти, панове?..

Орлов усміхався. Дубельт, показуючи рукою на папір, з уїдливою поштивістю провадив далі:

— У Києві, в Липках, біля самої резиденції генерал-губернатора... Звичайно, ми цю прокламацію негайно представили його величності.

І тільки коли Бібіков, рубаючи рукою поперед себе повітря, пробіг по кабінету і майже впав у глибоке крісло, Дубельт засміявся, підійшов до Бібікова і лагідно заговорив:

— Ви, певне, подумали, що вам не пощастило, що ця прокламація — як палиця в колесі вашої фортуни? Даремно. Вам, чорти б його брали, неабияк везе...

Бібіков підвів голову і дивився на Дубельта очима, повними надії. Слова Дубельта пояснив Орлов:

— Ось послухайте, Дмитре Гавриловичу, государ зволив написати власноручно на нашому повідомленні про цю прокламацію: "Явная работа той же пропаганды из Парижа: долго этой работе на Украине мы не верили; теперь ей сомневаться нельзя, и слава Богу, что так раскрылось; Бибикову дай знать, что ему пора на место и надо везде строго смотреть..." Його величність, Дмитре Гавриловичу, покладає надію на вас.

І Бібіков засяяв, загорівся знову.

— Государ побажав, — говорив далі Орлов, — щоб Київський учбовий округ з цього часу цілком підлягав вам.

— Я давно цього домагався! — вигукнув Бібіков. — Автономні права учбового округу зв'язували мені руки.

Та Орлов не спинився й на цьому:

— За височайшим повелінням готується рішення про те, щоб київський генерал-губернатор обійняв новий пост — намісника краю...

— О!.. — тільки й зміг вигукнути Бібіков. Тепер уже він не міг всидіти на місці й хвилини.

Головний начальник Третього відділення спокійно пояснив Бібікову, що государ вважає за необхідне встановити для Малоросії особливий режим і що намісник краю, очевидно, повинен бути призначений ще й у члені Державної ради. Не обминув Орлов також і слів царя про його дуже прихильне ставлення до київського генерал-губернатора. Ні, Бібікову таки й справді було важко витримати спокійно стільки височайших милостей і уваги до нього. О, думалося йому, Бібіков в'їжджає до свого древнього Києва на білому коні... Ще одне таємне політичне товариство — і цей кінь рушить і до столиці...

Коли він прощався з Дубельтом, той уже без усмішки сказав, затримавши на хвилину його руку:

— Не забули прокламацію, Дмитре Гавриловичу?

— Пам'ятаю...

— Пам'ятайте ж і друге: обурливі бунтарські вірші Шевченка — це не прокламації, їх у папку Третього відділення не заховаєте. Бажаю від душі вам якнайбільшого успіху.

І вже в кареті, їдучи Фонтанкою, Бібіков міркував: "А цей Дубельт, чорти б його брали, вміє чудово псувати настрої навіть намісникові краю!.."

17

Не підводячи голови від аркуша паперу, Шевченко часом кидає скося погляд на Дубельта по другий бік столу. Іноді їх погляди зустрічаються. Начальник Третього відділення стежить за кожним рухом поета, якого він допитує. Якусь мить вони мовчки дивляться один одному в очі й кожен намагається прочитати в погляді супротивника його думку. Далі поет опускає очі на аркуш, де напи-

сані питання, на які він повинен дати відповіді. Питань багато, відповідей мало... І одна за одною нижуться Шевченкові думки: "Він ненавидить мене не тільки за мою ворожість до всього їхнього ладу. Не менше він ненавидить мене за те, що я не зрікся мрій і поривів своєї молодості, що я маю силу боротися за мої мрії і ризикувати всіма благами свого життя і навіть самим життям... А він, Дубельт, у своїй молодості — один з натхненників таємної масонської ложі "З'єднання слов'ян" у Києві, близький друг Пушкіна, приятель декабриста Волконського і його спільників, зрікся всього того, що носив у серці замолоду, прокляв усе те, зрадив кумирів своєї молодості й пішов до їх ворогів за слугу. І все через малодушність свою і ницість... І, замість схиляння перед Пушкіним, він вимагає знищення його творів. /.../ І ось тут, зараз, він намагається облутати тенетами своїх питань і його, Шевченка, як облутав його товаришів".

Він закінчує писати відповіді. Дубельт гортає сторінки. Його зморщене чоло ще рясніше вкривається глибокими борознами. Нижня щелепа зневажливо випинається вперед. На добру половину запитань державний злочинець не відповів, одбувшись незнанням.

Начальник Третього відділення схиляється над зізнаннями Шевченка.

Тепер Тарас Григорович пильно придивляється до жандармського генерала, і в нього виникає думка, що перед ним сидить за столом старий, уже зачеплений сивиною лис, переодягнений у гарний голубий мундир з аксельбантами, надміру великими генеральськими "соняшниками" на плечах, з медалями, хрестами, зіркою... І здається Тарасові, що цей гострий писок з трохи підкрученими світлими вусами принохується до нього, поета Шевченка, щоб ухопити його, як необережного молодого півня, що розспівався на плоті, й потягти далеко в лісові хащі, в самий Сибір... Він навіть ледь помітно всміхається своїй думці.

Дубельт закінчив читати. Він пронизливо дивиться Шевченкові у вічі.

— Ви не відповіли на всі десять питань про Кирило-Мефодіївське товариство.

— Я нічого про нього не знаю.

— Неправда. Ви були членом цього товариства.

— Я не був членом ніякого товариства.

— Вони всі були вашими приятелями.
— У мене сотні приятелів скрізь по Росії.
— Вони в усьому признались і просили государя про пом'якшення їх кари.

— Мені нема в чому признаватись.

— Що ви мали на меті, коли писали вірші, які могли викликати у малоросіян обурення урядом його величності?

— Малоросіянам подобались мої вірші, і я писав їх і читав.

— Чи не хотіли ви поширенням своїх віршів готувати повстання в Малоросії?

— Ні, не хотів... — карбує Шевченко і думає, чи не прочитав жандармський генерал в його очах глумливої посмішки.

Дубельт похмурнішає.

— Тоді нащо поширювали вірші?

— Читав своїм приятелям, а переписувати не давав. Дехто записував, мабуть, напам'ять або переписували без мого дозволу.

— Яким чином ви дійшли до такого нахабства, що склали обурливі вірші проти особи государя імператора?

— Коли я жив у Петербурзі, я скрізь чув обурення з уряду й осуд государя. Повернувшись на Україну, я побачив ще більше: злидні й страшне пригноблення селян. Усе це твориться іменем государя і уряду...

Дубельт не може всидіти на місці. Він підхоплюється:

— Як ви насмілились!..

— Я це чув не тільки в народі, але й від молодих, освічених, а також і від поважних віком і становищем людей. /.../

— Божевільний!.. — скаженіє Дубельт.

— Я розповідаю те, що сам бачив і чув.

— Подумайте про себе. Коли я подам це графу Орлову, вам буде пізно змінювати свої зізнання.

— Я сказав — це сама правда...

— Ваші свідчення будуть подані графом його імператорській величності.

— Знаю...

— Я ще раз питаю вас про Україно-слов'янське товариство. Чи не було у вас наміру діяти зброєю і як діяти?

— Нічого не знаю.

— Яким чином слов'янисті хотіли підготувати народ до повстання?

— Я написав у відповіді: мені нічого невідомо...

— Я накажу застосувати до вас особливі заходи. Вони допоможуть вам говорити правду.

— Проти одного поета цілий корпус жандармів?!

— Досить!..

Через чверть години Дубельт прийшов до кабінету шефа.

— Ну що?..

— Як я й думав — нічого. Він знає все, але нічого не хоче сказати. Проте й без того все ясно.

— Я теж так думаю.

— Доказів про участь Шевченка в Слов'янському товаристві немає. Його злочин — вірші.

— Про Шевченка, Леонтію Васильовичу, треба спитати в Куліша. Я вірю в його щирість. До того ж він подав просьбу, в якій благає государя про милосердя.

Дубельт швидко розгорнув папку.

— "Ви були другом Шевченка, його однодумцем і вихваляли перед іншими його вірші", — прочитав він. — "Беру Бога в свідки, що я дуже мало зустрічався з Шевченком і ніколи й ні перед ким не вихваляв його і не поділяв його бунтарських поглядів ні в розмовах, ані в його віршах..." Очевидно, — вів далі Дубельт, — Куліш вважає тепер, що Україно-слов'янське товариство, як і вірші Шевченка були нереальним захопленням його молодості...

— І він зрікається її, молодості, — зневажливо усміхаючись, говорить Орлов.

Дубельт, нервово плутаючи шовкову тасьму, зав'язує папку із зізнанням арештованих. Потім оглядається на Орлова. Той стоїть біля вікна і дивиться в двір. Дубельт підходить до нього. Шевченка ведуть до його каземату. Сяє весняне сонце. Поет іде поволі, піднявши обличчя вгору. Вахмістр і конвоїр у синьому мундирі не відстають від нього ані на крок. Обидва начальники Третього відділення стоять і мовчки стежать, поки його постать не зникає за кам'яними мурами будівель.

На столі листи від нього, автопортрет, його малюнок батькової хати в Кирилівці та ще "Тризна", присвячена їй. От усе, що кожного дня і години нагадує про ім'я, яке вона так сміливо назвала сьйвом на її зоряному небі. Провидіння посилає їй ще одне випробування... Що вони зроблять з ним? Так багато шуму навколо цих арештів. О, тут, у Яготині, знають, як може карати жорстока і непохитна рука царя. Вона пам'ятає це ще з років своєї юності. І ніколи не забуде, коли прийшла до них звістка про те, що цар Микола замінив смертний вирок Сергієві Волконському на двадцятирічну каторгу. Вона схвильовано писала тоді в своїй записній книжці... Цю книжечку ніколи не ховає далеко...

"Напередодні дня мого народження 1826 року, 19 липня, коли минало мені 18 років, одержали ми сумну звістку про долю дядюшки Сергія Григоровича Волконського. О, як страждало серце моє. Як би бажала я з'єднатися з ним у печальному пристановищі його. О Боже мій, благаю тебе полегшити його горе і дозволити мені розділити з ним його лихо і його страждання... Я хочу бути його дочкою, його Антігоною..."

Таємно вона навіть заздрила тоді юній дружині засланця, Марії, що зреклася розкошів життя і поїхала слідом за мужем на Нерчинські копальні до Сибіру, щоб разом з ним відбувати тягар заслання.

І ось тепер – Шевченко. Що ж, вона назвала себе його старшою сестрою. Ніхто не примусить її зректись його, названого брата. І вона виконає свій обов'язок до кінця, скільки вистачить сил.

А тим часом єдина її розрада... цей автопортрет, малюнок, листи... Хтось наближається до дверей. Це її дівчина. Вона повідомляє, що приїхав Капніст і хоче зараз говорити з нею.

– Він був у княгині?

– Ні, панно.

– Дивно.

Що ж, гаразд... Капніст завжди був кращим другом їх дому. А тепер, після смерті папа, вони не роблять без нього жодного важливого кроку.

Він у маленькій вітальні. З привітною, ясною усмішкою йде назустріч.

— Ми підемо до парку?
— Ні, — відповідає він заклопотано, й обличчя його стає зосередженим на якійсь думці. — Нам краще поспішити.

— Чому — нам?

— Зараз вам буде зрозуміло.

— Що сталося?

— Нічого, але може статись...

— Як загадково. Це зв'язано з арештами?

— Звичайно. Я їду з Києва. Мені точно відомо через чиновників канцелярії Бібікова, що до вас має приїхати флігель-ад'ютант з таємним завданням.

— До кого?

— Саме до вас.

— Що йому треба?

— Листи Тараса Григоровича і все, що у вас є від нього.

— В його листах немає нічого недозволеного, але я не хочу, щоб чиясь стороння, недружня і холодна рука торкалась до них. Вони дорогі мені, як і все, що нагадує про нього. Я нікому не віддам.

— Віддайте мені. Я збережу їх для вас. І не гайтесь: флігель-ад'ютанта можна чекати щогодини, а ми ще не знаємо, як поведеться він тут.

— Але ж, Олексію Васильовичу, всі ці речі дорогі для мене. Що залишиться мені хоч би як пам'ять?..

— Все-таки краще, коли ви віддасте мені на деякий час: принаймні вам не доведеться вигадувати щось для поліційного чиновника.

— Гаразд. Нехай буде, як радите ви. Кому ж я можу більше вірити? За півгодини я спакою і віддам вам усе.

— Я тим часом побуваю в княгині.

Вона швидкими, рішучими кроками поспішає до себе.

За півгодини в покоях матері вона віддає пакет Капністові. Ще кілька фраз Капніста і хворої княгині. Він прощається. Варвара проводить його до самих воріт.

— Моя сестра розповідала, — говорить він, — як нещодавно у неї в Полтаві, в товаристві близьких людей, Афанасьєв-Чужбинський читав Шевченків "Кавказ". Поема справила надзвичайне враження на всіх.

— Афанасьєв-Чужбинський зробив це необережно. Але що говорили ці люди про Шевченка?

— Що Росія подарувала світові неперевершеного народного трибуна.

— О, якщо це зрозуміє і цар Микола, кара поетові буде страшна!

— Не спробуйте використати свої зв'язки в столиці, щоб пом'якшити царський вирок.

— Ні, Олексію Васильовичу, цього мені ніхто не забронить.

— Ви не допоможете йому і тільки нашкодите собі.

— О, хіба я цього боюсь!..

Вона сміється гучним і робленим нервовим сміхом.

— Прощайте, Олексію Васильовичу!

І за хвилину не чути вже й тупоту коней. Вона завертає до парку.

Доцвітають черешні, сливи. Вітер поривом налітає на безлистий ще сад і шарпає розквітле гілля. Вона чомусь поспішає алеєю крізь рясну хуртовину цвітопаду, хоч ніхто тут і ніде в світі її не жде... Тепер нічого його не залишилось в домі, нічого. Нехай приїздить поліцейний чиновник. Але душа її сповнена ним — його голосом, сміхом, променистим оксамитом його очей і тужливим гнівом його віршів.

19

Спочатку ніхто, крім адміністрації, не помічає, що государ у залі. Він не з'явився в царській ложі, що весь час залишається порожньою, а вдвох з Орловим ідуть до задрاپірованої бордовим оксамитом директорської ложі Дворянського зібрання. Маскарад у самому розпалі. В усьому відчувається піднесений настрій гостей. І музика гримить дужче й веселіше, ніж звичайно, і пари в масках кружляють блискавично й галасливо, як ніколи не буває на звичайних балах. І навіть традицій та правил бального етикету зараз додержуються не суворо.

Микола Перший сидить у кріслі в глибині неосвітленої ложі й дивиться на пишно вбраний натовп. Орлов стоїть позаду. Цар робить йому знак. І шеф жандармів, трохи відсунувши назад крісло, сідає. Цар уважно розглядає маскарад. Він любить з'являтися на короткий час, іноді зовсім несподівано, на балах, спектаклях, вечорах у кадетів чи в панянському інституті — там, де буває народ, натовп, видовище. Показавши себе і поговоривши з кількома людьми, він звичайно зникає так само несподівано.

Маскарад подобається йому своєю мальовничістю, миготливістю, шумом. Присутність великого числа офіцерів у блискучій парадній формі надає видовищу особливо привабливих для його ока барв. Він вглядається в маскарад довго, не відриваючись, вбирає в себе його голоси, суміш тонких запахів заморських парфумів, шурхіт шовків і навіть стукотіння каблуків. Йому здається, що і розкішні офіцери, і мерехтливе сяйво коштовностей на оголених руках і сліпучо-білих декольтованих шиях великосвітських красунь, і блискотіння хрестів, медалей, зірок на широких голубих стрічках та грудях вищих урядовців — все це гідно й мудро вінчає його уявлення про свою державу, все це обертається і миготить перед його очима тільки для нього, тільки для того, щоб ствердити його монаршу ідею про непохитність підвалин, на яких правує він Росією...

Обережний шепіт біля вуха примушує його немов прокинутись від сну. Орлов показує очима в зал.

— Голуба маска зі срібними зірками, ваша величносте... Пишне чорне волосся і зачіска на манер ківера... З уланським поручником...

Гримить музика. Метушаться, пробігають маски. Розсипається над натовпом конфетті. Приїхали ще гості, й у залі стає тісніше. А проте перед однією парою за чийсь невидимим велінням розступаються пари і звільняється дорога. Цар вальсує з голубою, в срібних зірках, маскою. На її воланах — живі, трохи зів'ялі рожеві троянди. Троянди і в височенній зачісці. Тонкі лінії вуст і рівний маленький ніс — ось усе, чого не ховає маска. Та ще дрібні сліпучі зуби в чарівній усмішці...

— Ви певні, ваша величносте, що мене тут ніхто не впізнає?

— За винятком того, хто зобов'язаний це знати.

— Але ж тільки ви, ваша величносте...

— І граф Орлов... там, у ложі...

Маска кидає швидкий погляд на ложу. Але обличчя Орлова нерухоме. Тільки очі поволі повертаються слідом за царем у парі з голубою маскою.

— Ваша величносте, вам пора запросити іншу маску. Мені не слід так довго привертати до себе увагу.

Цар усміхається:

— Захочу — вся Росія заплющить очі.

— Обережність потрібна і государям. Краще, коли всі будуть думати, що я ваша випадкова дама на маскараді.

Цар сміється. Потім промовляє стиха, щоб не почули інші:

— Подивися ще на мого Орлова. Запам'ятай це обличчя. Йому я вірю. Отже, на святі в Петергофі першого травня. Тебе привезе Орлов.

Він виводить даму з кола якраз біля улана. Маска вклоняється цареві. Уланський офіцер, що вже скинув маску, неможливо виструнчився перед государем і якусь хвилину стоїть задерев'янілий. Наче з води виринає біля нього Орлов.

— Карета!

— Подана, ваша величносте.

Цар іде до виходу. Але його більше й більше оточує натовп. Біля вихідних дверей стоїть цілий натовп масок. Вони пробують розступитись, але задні тиснуть на передніх і Микола Перший не має змоги досягнути до дверей. Він хмуриється. Очі його від гніву темніють і випинаються ще дужче.

— Cochons!..¹ — раптом гримає він.

Натовп розбігається вмиг. Цар і Орлов покидають зібрання. Біля під'їзду немає нікого. Ніхто не знає, що вийде цар. Коні пориваються з місця. Форейтори міцно тримають вуздечки. Відчиняються дверці карети. Цар і Орлов заходять. Карета рушає.

В кареті темно, але Орлов відчуває — цар знову в добром гуморі. Якихось півтори години тому Микола Перший приймав його у Зимовому. Але він обірвав доповідь головного начальника Третього відділення, щоб побувати на маскараді. Чого захоче цар? Може, відкладе справи на завтра.

І, ніби вгадуючи думки Орлова, цар говорить:

— Ну, доповідай далі.

— Куліш, Білозерський, Костомаров визнали свій злочин, просять милосердя вашої величності. Суть їх злочину не така значна, як здавалося спочатку. Україно-слов'янське товариство існувало недовго. І самі члени його переконались, що їх ідеї — це тільки вчені мрії без реального ґрунту. Вони признались у всьому. І нема ніяких підстав не вірити в правдивість і щирість їх зізнань.

---

¹ Свині!

Окрім того, Куліш зрікся будь-якого близького знайомства з Шевченком, заявив, що він з ним майже не зустрічався, і засудив ідеї Шевченка, з якими він ніколи й не погоджувався, а завжди заперечував, чим не раз викликав на себе гнів цієї людини.

— Вишли їх, — наказує цар, — в інші губернії... не дуже далеко... Губернаторів сповістити, щоб забезпечили нагляд і посади.

— Колезький асесор Гулак — головний учасник Україно-слов'янського товариства, довго не признавався і проявив надзвичайну впертість. Ми змушені були викликати до Петербурга його батька — поміщика з півдня Росії, а також просити Синод надіслати Гулакові проповідника, щоб він, удаючись до релігійного почуття злочинця, умовив його не порушувати присягу і признатися. До того ж чиновник Гулак є людина, здатна на будь-яке шкідливе для держави починання. Третє відділення пропонує ув'язнити його у Шліссельбурзьку цитадель на три роки, а потім у далеку губернію під найсуворіший нагляд.

— Якщо виправиться в напрямі думок, — додає цар.

— Участь Шевченка в Слов'янському товаристві, — доповідає далі Орлов, — не доведена. Але своєю особою і віршами...

— Чекай...

Карета спиняється біля під'їзду Зимового палацу. Коли йдуть сходами, цар говорить:

— Ми надто довго тягли цю справу. Пора закінчити. Конфірмацію вчинимо зараз. І негайно — до виконання.

Минає півгодини. І Орлов продовжує доповідати в кабінеті царя.

— Але своєю особою і віршами Шевченко зумів викликати в усіх слов'яністів надмірну повагу до себе, отже, і до своїх обурливих, злочинних ідей. Він почав діяти значно раніше, ніж заснувалось товариство слов'яністів, і діяв окремо від них, а проте за його негідні бунтарські висловлювання й особливо за вірші, якими він спрямовував усіх на шлях повстання проти законної влади і з метою знищення кріпацтва і самодержавства, слід вважати Шевченка за важливого державного злочинця.

— Який присуд? — обриває його цар.

Орлов перегорнув сторінку: "Художника Шевченка за сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением,

определить рядовым в Оренбургский отдельный корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него, ни под каким видом, не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений".

— Я звелів перекласти його поему... е-е...

— "Сон", ваша величносте.

— Так, "Сон".

— Але, ваша величносте, ця поема позбавлена здорової логіки та неодмінної для творів мистецтва елегантності й негідна того, щоб її...

— Читай.

Діставши з портфеля рукопис, Орлов починає читати поему. У царя ще не розвіявся чудовий настрій, привезений з маскараду. Він зацікавлено слухає, задоволено всміхається, часом спиняє читця і примушує повторити окремі рядки. Коли Орлов доходить до рядків, де поетові ввижається, як цар влаштовує всержавний мордобій, Микола Перший починає реготати:

— Як? Як? "Дулю дати"? Ха-ха-ха!.. "Хоч півдулі"? Ха-ха-ха!.. Як-як? "Аж загуло!.."?

Орлов перечитує:

Аж загуло!.. А той собі
Ще меншого туза
Межи плечі; той — меншого,
А менший — малого,
А той — дрібних, а дрібнота...

— Ха-ха-ха!.. — заходиться реготом цар, але раптом обриває читання. — Там було про государиню?..

— Ваша величносте, зовсім недостойне... Я не насмілюсь...

— Читай.

Орлов збавляє голос, наче боїться, що його почують за стінами:

...Аж ось і сам,
Високий, сердитий,
Виступас; обок його
Цариця небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще на лихо, сердешне,

Хита головою.
Так оце-то та богиня?!
Лишенько з тобою!
А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяце, й разу,
Та й повірив т у п о р и л и м
Твоїм віршомазам...

Сміхотливий вираз обличчя царя змінюється на гнівний, на лють, на раптовий сказ. Він підхоплюється з місця, вириває рукопис в Орлова, роздирає його на клаптики й топче, топче чоботами. В Орлова трясеться нижня щелепа. /.../

— Ваш... ваш... ваша величносте... Ваша величносте!.. — лепече шеф жандармського корпусу.

Микола Перший кричить в нестямі:

— В заслання!.. В солдати! В Азію, в пустелю! Негайно!..

Другого дня Орлов за наказом царя з'являється в Зимовий, щоб забрати свою доповідь після конфірмації вироку царем. Микола Перший спокійно, з гідністю говорить:

— Мораль у вищому колі російського громадянства тримається на благородстві почуттів до жінки, світської дами, а тим паче до государині, оскільки вона є втілення всіх чеснот. Неповага до государині, образа її імені — тяжкий злочин...

І, перед тим як повернути Орлову його всепідданчу доповідь, государ надписує на вирок власною рукою: "Под строжайший надзор с запрещением писать и рисовать".

20

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть.
Плугатарі з плугами йдуть...

Один за одним снуються в думках рядки його мрії. У тісному казематі загразоване вікно, крізь яке видно безлюдне подвір'я Третього відділення. Часом пройдуть вартові або пробіжить, поспішаючи, з жовтою папкою в руці вусатий вахмістр. Привезуть нового арештанта і прове-

дуть у двері. "...С запрещением писать и рисовать, и чтобы от него не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений..."

Він уже знає: сьогодні повезуть його в далекий Оренбург, у пустельні азіатські степи, і віддадуть рядовим на солдатську каторгу в дисциплінарний батальйон. Чи повернеться він коли-небудь в Україну, в рідну свою Кирилівку? Чи побачить живих братів і сестер? Так і не зміг їх визволити...

Сім'я вечера коло хати,
Вечірня зіронька встає.

Кроки за дверима. Треба ховати і клаптик паперу з новими рядками вірша, і недогризок олівця... Зараз його посадять у карету, і жандарми передадуть його, разом з секретним пакетом та речами, військовому міністерству. Брязкають ключі під дверима. Останній погляд на сірі холодні стіни каземату і в загразоване вікно. На подвір'ї вже чекає закрыта карета. Настають хвилини прощання...

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх,
Сама заснула коло їх...

— Шевченко! Готовий?

Так, готовий. Він давно готовий, державний злочинець Шевченко... Жандарми чекають на подвір'ї біля карети. Ще раз глянути на сірі поверхи і численні вікна казематів. В одному з них знайоме обличчя і вітальний жест. Костомаров. Він теж заріс бородою. Його нелегко впізнати. І за багатьма вікнами кам'яниці такі ж в'язні. Прощайте, друзі, товариші! Його останній уклін — низький, до землі — до цих печальних мовчазних вікон і стін. Навіть жандарми не зважуються обірвати його останнє прощання.

І ось чути — гримлять уже позаду ковані залізні ворота тюрми. Машталір жене коні. Швидше і швидше. Суворий жандарм не дивиться йому в очі. Мовчать.

Затихло все... Тільки дівчата
Та соловейко не затих...

І під гуркіт коліс снується суцільною ниткою дума. Незабаром зникнуть похмурі стіни північної столиці. І далі, все далі буде він від України, друзів... Вчора бачив їх востаннє. Усіх зібрали для оголошення царської конфірмації. Не чесний, привселюдний суд, а тільки воля царя визначила долю кожному з них. Та крізь грубі мури каземату пробилася чутка, що їхні арешт і засудження схвилювали багатьох у столиці й по всій Росії. А на Заході теж де-не-де прокочуються громи, віщуючи недалеко грозу. Хвилюється людський океан... І суд над тобою і всіма братчиками ще більш сколихнув би бентежні уми в Росії. Сатрапи бояться суду. Так, з лави підсудних ти промовляв би не до суддів, ні. Ти говорив би до чесних і відданих народів людей. І ти, і твої товариші. Шкода, вірних серед них лишилось мало. Багатьом не вистачило мужності. Вони зреклися свого товариства, його ідей і прагнень, зреклися дружби з тобою. Зреклися всього, на що надихала їх молодість. Надто великою ціною здобули вони царське помилування і мізерний недогарок волі. Але є багато сильних і сміливих поза стінами казематів, на волі. Вони присягались, що живуть сподіванням на перемогу ідей свободи і визволення найменшого брата, якому ти віддаєш усе, і в ім'я цієї любові вони натовпом зустрічали тебе, пригортали до серця і цілували руку... Вони звали тебе провидцем, кобзарем кобзарів і провісником волі. Чи залишаться вони вірними товаришами, чи зі страху зречуться тричі й тебе, і своїх недавніх прагнень... Якщо одвернуться від тебе і в твою пустельну далечінь не долине їх дружній голос і не дихне в твою душу вітром надії, неволя твоя буде страшна. Та ніякі роки муштри й неволі не зроблять з тебе солдата, царського служака, і не уб'ють твоєї пісні...

Мчатимуть коні безкраїм степом. Мчатимуть вдень і вночі. І голубітимуть гори вдалині. А ти будеш думати про той далекий день, коли зйдуться всі знову і принесуть з дикого степу і глухих нетрів наліті добром серця, гартовані правдою і гнівом.

СОФІЯ

ПОВІСТЬ

Сьогодні я покидаю шпиталь значно раніше: о восьмій замість дванадцятої. Головний лікар дозволив відпустку на вечір.

— Гордієві Романовичу передайте мій привіт і поздоровлення.

І він сам допомагає мені вдягти кожух.

— Якщо увечері не привезуть поранених, я теж завітаю до вас... До побачення.

Сьогодні моему батькові сімдесят п'ять років, і я не хочу, щоб він залишався до пізньої ночі сам. Я поспішаю. Бабуся, Марта Йосипівна щодня о восьмій вкладає спати Клавочку і йде додому. Батько застається один. Він сидить коло теплої грубки на стільці і терпляче жде, прислухаючись до кроків під вікнами. Тьмяно світить електрика. За стіною крізь сон часом засміється Клава. Загомонить хтось у сусідів. Батько на самоті дивиться, як вимережує на шибках свої мрії мороз. А здалеку гомонить вулиця і рипить під ногами сніг.

Далеко, за тисячі кілометрів, земля, якій віддано всі роки, всі дні, добірні, як намисто: земля, де його слід — як та перша борозна на перелозі. Його земля! Немов з хреста знята...

Я поспішаю.

Мій батько півстоліття важкої праці віддав рідній нації, і йому судилося побачити плід своєї праці, перетворений на руїну, повержений у прах... Його ювілей!

Я поспішаю. В моєму портфелі подарунок. Я натрапила на нього ще з місяць у підсобному приміщенні книжкової крамниці, серед купи старих книжок, і врятувала від знищення. Це давня, видана двадцять років тому, батькова книжка "Шляхи механізації залізорудних копалень на Україні". Цієї книжки в нього не залишилося тепер, як не зосталося майже нічого з виданих ним колись праць. Як радітиме він цьому подарункові! Я навмисне не показувала йому книжки цілий місяць. Десятки грубих томів пізніших батькових праць саме в цій маленькій книжечці беруть свій початок, неначе великі ріки в маленькому джерелі.

Наді мною чисте, зоряне небо уральського міста — нашого вимушеного вирію. Мороз понад сорок... Сніг не рипить, а дзвенить під ногами. Злипаються повіки і ніздрі. Сьогодні голодна кутя. Тільки ця думка виникає в моїй голові, як в уяві постає ясний зимовий вечір в Україні, і товариші, і розмови, і суперечки. Там, над Дніпром, зосталася наша молодість...

Я поспішаю. Батько жде. Сумний цей вечір. Що це зі мною сьогодні?.. Я поступилася перед важкими думками. Тримайся дужче, не поступайся ніяким сумнівам! Це ж війна. Ти відірвана від своєї роботи — це ж війна. Ти не маєш жодної звістки від свого чоловіка — це війна. В твоїй родині сум і немов порожнеча — війна!..

Мені мелькає думка — який уже раз! — чи не покинути шпиталь?.. Знайти щось інше. Невже я можу лише стільки, скільки й інші, мої товаришки?..

Біля самого дому я наздоганяю архітектора Тимченка з дружиною. Вони йдуть привітати батька. Значить, буде веселіше. Олег Арсенович молодший за батька років на двадцять, та він найближчий наш приятель, і було б тяжко, коли б він не згадав батька сьогодні.

Бідний татусь, засумував, певне, на самоті!.. Ось ми й прийшли. У моїй кімнаті тиша — Клава завжди спить міцно. Але в батьковій кімнаті тихий гомін голосів. Боже мій, що вони роблять! За столом батько і якийсь незнайомий командир. Бабуся частує їх смаженою рибою, горілкою і пшеничною кутею. Це вона поздоровляла батька.

— Капітан Прокопчук, ваш земляк з України...

Я ніколи не бачила його досі. Звідки він прибув і чого прийшов до нас? Він нічого не пояснює мені. Батько теж не говорить про це.

Олег Арсенович підходить до батька, поздоровляє. Вони цілуються і плачуть...

Даремно я непокоїлась. Цілий гурток друзів прийшов розважити нас. За столом, окрім Олега Арсеновича і його дружини Павлини Андріївни, — мій професор — історик Гурій, відомий геолог Стороженко, далі тихенька моя подруга Лідія — дружина батькового учня і помічника Вітрового, що зараз на фронті. Ще кілька батькових знайомих і товаришів по роботі.

Молодий робітник фрезерувальник з України Сергій Сватенко — живе в нашому домі — зайшов теж поздоровити батька. Капітана Прокопчука і бабусю не пустили додому. За столом тісно й гамірно. Дехто сидить на кінчику стільця, поступившись другим кінцем іншому.

Небагате наше частування. На столі варена картопля, бабусина кутя, риба, ковбаса, капуста, горілка. Вже підходили до вікон, стукали в шибки, жартома мороза гукали — кутю їсти. Потім прийшов Борис Голубинський — відомий оперовий баритон, мій двоюрідний брат. Він приніс лікер. Жінки повеселішали.

Батько на хвилину пішов до моєї кімнати — глянути на Клавочку — чи не збудилася. Потім він за кілька хвилин знову вийшов до гостей і знову зайняв своє місце за столом. Та як він змінився за цю хвилину!.. Що сталося?.. Чому раптом він посмутнів і замислився? Якась погана звістка?.. Ні, нічого нового. Він каже, що просто втомився. Для нього це річ звичайна, нема чого турбуватися.

Раптом він, немов одірвавшись од якихось думок, говорить мені:

— Ти знаєш, перший із чужих, хто поздоровляв мене сьогодні, був Сачук...

— Він приходив до нас?

— Уяви собі...

— Ви розмовляли з ним?

— Авжеж, розмовляв... Людина прийшла до мене в хату, та ще в такій справі...

Мабуть, прочитавши на моєму обличчі обурення, він говорить:

— Ну, звичайно, візит цієї людини мені не до вподоби... Одним словом, я його вислухав, подякував і, мабуть, так повівся, що навіть він зрозумів — треба прощатися. На тому й кінець... І нема чого хвилюватися.

Зараз і справді не час хвилюватися з цього приводу.

Гості повеселішали, гомонять. Заради жарту я кажу:

— На Україні в народі вірять: коли дуже великий мороз, треба нарахувати вісімнадцять лисих — пересядеться... Давайте рахувати лисих.

Звичайно, це тільки жарт. Я пригадую — з дитинства — в нашій родині на голодну кутю завжди так робили.

Батько раптом говорить.

— Багато їх, та не знати, як про них згадувати...

У його голосі я чую приховане хвилювання.

— Нарахуємо!.. — впевнено промовляє Олег Арсенович, а Павлина Андріївна чомусь сполохано кидає погляд на чоловіка, потім на інших і щільніше притискується до Лідії. Вона, після того як загинула чи зникла безвісти їх Мар'яна, ніби позначена печаткою мовчання і заглиблення в собі. Війна значила людей своїм жахливим тавром. І недаремно дружина архітектора весь час тулиться до завжди тихої і мовчазної Лідії. Тепер вони немовби однієї вдачі.

— Лічи, Софіє, — говорить мені батько, — перший нехай буду я.

Я загинаю пальця і жду.

— Другий...

Батько оглядає присутніх. Він спиняється поглядом на професорові Гурієві.

— Другий нехай буде Михайло Петрович. Історія в нас молода, та історики наші лисі... Пересядься ж, морозе, на його лисині!..

Я загинаю другий палець.

— Професор Григорій Савич Стороженко...

Пригинаю ще одного пальця. Професор наливає собі чарку і п'є.

— Інакше на мороз не вплине, — пояснює він...

Усі сміються. Відомо: професор полюбляє такі нагоди.

Серед присутніх підходящих кандидатів більше немає, і батько одну хвилину думає:

— Академік Іван Іванович Гайворон. На Уралі зараз танки робить. Можна згадати.

— Добрі танки!

— Цей погано не зробить!

Академіка Гайворона добре знають усі. Перекидаються згадками про нього. Хтось починає розповідати про свою останню зустріч з ним.

— Професор Любарський Кирило Якович — розвідує башкирську нафту. Можна згадати.

— Повернемося на Україну — він і там її шукатиме.

— Цей і чорта під землею розшукає... Невгамовний!

Тільки батькові вся ця лічба не здається жартом. Голос у нього дужий, серйозний, неначе в пророка. Нахмуривши брови, диригуючи самим указовим пальцем, він раз у раз видобуває з пам'яті нові імена.

— Доктор Вадим Антонович Грищенко... Головний хірург одного з наших фронтів. Згадуємо його з гордістю і пошаною. Цей і звеличить, і прикрасить наше товариство. Ще один палець...

— Архітектор Андрієвський, — підказує хтось.

Диригуючий батьків палець на хвилину застигає. Згаданого імені не повторено. Усім ніяково. Батько тихо промовляє:

— Цей більше не існує в нашій пам'яті...

Проте й далі триває напружена хвилина мовчання. Мені згадуються батькові слова, сказані якось у колі друзів: "Всіх нас пересіює епоха на своєму решеті..." І, здається мені, — всі зараз думають про ці батькові слова.

І знову підіймається батьків палець. Знову нижуться імена. Потім зовсім несподівано хтось вимовляє:

— Орест Гнатенко...

Мимоволі, з несподіванки, я здригаюся з піднесенням і непригнутих пальцем: справді, я й забула про свого чоловіка...

— Ми й забули, — усміхаюся я до батька. Але він стоїть непорушно, застиглий, похмурий. І моя піднята для лічби рука нерішуче і мляво лягає на стіл.

В чому річ?.. Чому батько мовчить?

— Досить, — раптом промовляє він, — уже перебрали... — І сідає.

Він припрошує гостей розважатись, і на обличчі його я читаю не тільки втому і сум, а й приховане роздратування.

Що сталося?..

І, здається, не тільки я ставлю собі це питання.

Тоді починає говорити Борис. На правах мого двоюрідного брата він почуває себе в нашій родині вільніше за інших. До того ж він артист, в нього виробилося професійне почуття деякої вільності в поведженні. Він постійний регулятор нашого настрою... І сам завжди міцно почуває себе на своєму могутньому фундаменті, з якого нелегко його зіпхнути. А може, він просто занадто впевнений в своїй талановитості? Деяка Борисова легковажність відома всім нам.

Зараз він сам пропонує послухати кілька українських пісень. Його слухають охоче. Я користаюся з того, що вся увага на ньому, і непомітно йду до своєї кімнати.

Бориса я ніколи не вважала за глибоку людину, але як чудово він співає! Звичайно, всі зачаровані його виконанням. Він глибоко почуває свою аудиторію, і йому дано відати її настрої.

Гей, не знав козак, не знав Супрун,
Як славоцьки здобути.
Зібрав військо, зібрав запорізьке
Та й пішов орду бити...

Крізь зачинені двері я чую, як схвильовані наші гості.
Хтось цілує Бориса...

І ось він уже співає своєї улюбленої:

Повнії чари всім наливайте,
Щоб через вінця лилося!
Щоб наша доля нас не цуралась,
Щоб краще в світі жилося!

І всі дружно, — завжди так! — спочатку напівголоса, а потім і на повен підтягують Борисові; тільки батькового голосу не чую серед інших.

Що ж сталося?.. Ніхто нічого не сказав, але я відчуваю: відбулося щось таке, що близько стосується й мене. Орест?.. Але звідки батько може знати про нього, адже він залишився в німецькому тилу, в підпіллі? Звістки про нього сюди не доходять. Яка безпорадна я тут...

Поправляю ковдру на Клавочці — зсунулася. Цілую дочку в чоло, пробую щочкою, чи немає жару. В неї спокійне, рівне дихання і глибокий сон. Трохи заспокоююся і я... А коли виходжу зі своєї кімнати, гості вже розходяться.

— Ти засмутилася чомусь, — говорить до мене тихо Лідія, — хвора, може?

— Ні, так просто... втомлена.

— Од Євгена досі жодної звістки...

— Природно: звідки майже не доходять до нас ніякі звістки.

І її, і мій чоловіки залишилися для роботи в німецькому тилу.

— Пора б, пора, — промовляє вона і йде.

Я проводжу гостей до дверей і, потопаючи в густій білій парі, що задимає з холодних сіней, гукаю їм услід:

— Не забувайте нас!..

І йду до кімнати. Глибоко в кріслі сидить батько, потопаючи в задумі. Він похилився так низько, так низько, що мені доводиться стати навколішки, щоб обійняти його за шию. Його вуса пахнуть тютюном, а обличчя холодне, немов з морозу.

Батьку, що сталося, що?..

Вранці прийняли до шпиталю обмерзлого і пораненого бійця. Його привезено з фронту літаком разом з іншими. Але такого ми ще не мали в себе. Він обмерзлий увесь — руки, ноги, обличчя. До того ж він ще й поранений: має шість ран... Усі дивуються, як він не помер, і ніхто не має надії, що він житиме.

Я бачила, як завідувач хірургічного відділу розводив безпорадно руками в розмові з головлікарем.

Того ж дня ми довідалися дещо про цього пораненого.

Він перебігав з німецької сторони і був помічений ворогом, коли пролазив уночі під колючими дротами між нашими і німецькими окопами. Поранений, він залишився висіти на колючому дроті, і чотири дні ніхто не міг подати йому допомоги. Надворі стояв мороз і часом мела завірюха. І наші, і німці були певні, що він забитий або замерз. Його більш не чіпали.

Нарешті наші бійці, що одної ночі різали проходи в дротах перед атакою, зняли його і принесли до наших окопів: їм здалося, що цей невідомий ще живий, і вони хотіли знати, хто він.

Цей напівтруп схвилював увесь шпиталь. Навіть поранені питають про нього, висловлюють здогади щодо його долі. З ним документи на ім'я Йосипа Кравченка. Зустрівши хірурга на східцях, я питаю схвилювано:

— Що буде з Кравченком?

— Ампутуємо обидві ноги і руку...

— Не може бути! — вигукую я, хоч і немало бачила покалічених людей у своєму шпиталі.

— Що можна зробити? — знизує плечима хірург. — Надто довго він залишався без допомоги. Він виснажився, і мало надії на його одужання. Дивно, як він не помер до цього часу. Зволікати з операцією не можна. Сьогодні вночі...

Вгорі, з другого поверху, хтось починає говорити з хірургом. Він підіймає голову, перепитує, а я жду. Мені важко слухати про це.

Вночі — сьогодні в мене нічне чергування — я не витримую і заходжу до операційної. На столі — великий білий сувій. Це — Кравченко. З-під бинтів виглядають тільки його напівзаплющені очі. Його ще не оперують. Головний хірург провадить тим часом зондування, він шукає в носі кулю, копірсаючись зондом у рані. З напівзаплющених очей Кравченка ллються сльози — багато, цілим струмком... Я ніколи не бачила стільки сліз. Зонд завдає хворому неймовірних страждань. Але він не кричить, певне, йому бракує й сили на це, — він тільки плаче і трохи корчиться з болю.

Лікар просить мене притримати хворому голову. Очі Кравченкові залляті слізьми. Від сліз потемніли бинти на обличчі. Я стежу за поглядом хірурга, бажаючи прочитати в ньому вирок Кравченкові.

— Куля знайдена, можна вилучити, — говорить він тихо до головлікаря, — та нащо завдавати йому зайвих мук... Все одно доведеться різати обидві ноги і руку. І не треба зволікати, буде пізно: гангренозні явища можуть початися завтра або післязавтра, якщо не почалися вже. Врахуйте — скільки днів він був без допомоги.

Хворого кладуть на візочок і везуть до палати.

У кабінеті головлікаря хірург довго не зважається схвалити якесь рішення. Жоден поранений не завдавав йому стільки вагань. Він боїться гангрені. І хоч майже немає надії на одужання хворого, хірург хоче зберегти йому життя.

Мене просять гукнути комісара. Йому доповідають діагноз. Комісар замислюється.

— Треба запросити професора Нестерова, — сміливо підказую я йому.

Хірург заперечує: це затримає операцію принаймні на добу. Ми не можемо ризикувати.

— Можна спробувати викликати його зараз, — із запалом заперечую я, — дозвольте мені поїхати до нього зараз. Я примушу його приїхати негайно...

Комісар мовчки дивиться на мене. Що — він зважає, чи можна на мене звіритися?..

— Товаришу комісаре, доручить мені цю справу... Я вас прошу... Ручуся — привезу вам Нестерова.

Комісар дивиться на ручного годинника. Я знову попереджаю його висновок:

— Зараз тільки перша година. Він або спить, або принаймні дома. Я його застану. Потрібна тільки машина.

Хірург розводить руками. Жодній із сестер він, звичайно, не дозволив би поводитися так. Мені він робить скидку, мабуть, заради мого батька, а можливо, просто зважає на мою вдачу. Та комісар уже наказує мені — викликати телефоном машину.

Потім, коли я вже в кожусі і валянцях виходжу до машини, мене наздоганяє комісар. Мені зовсім не треба їхати. Він поїде до Нестерова сам. Шкода! Я боюсь, що комісар не зуміє вмовити знаменитого хірурга.

Тим часом для операції все наготовлено.

Найбільше переживаємо ми, медсестри. Можливо, тому, що й наші чоловіки на фронті і серед них є теж поранені; а може, тому, що ми — жінки і все сприймаємо вразливіше.

Доля цього Кравченка так схвилювала нас, що кожна з медсестер обирає хвилину, щоб зайти до мене і спитати про нього. І всі поглядають на двері — чи не привіз комісар Нестерова. І саме тому, що стан Кравченка безнадійний, ми до болю в серці хочемо, щоб його врятували, нехай і покаліченого. Нам здається: коли цей Кравченко витримає — витримаємо цю жахливу негоду в нашому житті і ми.

Коло другої години дзвонить батько. Завжди, коли я чергую вночі, він дзвонить мені, перед тим як лягає спати. Вдома все гаразд. Клавочка спить спокійно. Бабуся-прибиральниця зробила все, що треба було, і давно пішла додому.

Мабуть, у голосі моему батько помітив незвичайну ноту.

— У шпиталі якісь прикrostі?

— Ні, ні, все гаразд. До побачення.

— Але я з голосу твого чую, що ти схвилювана...

— У шпиталі, тату, завжди є досить приводів для того...

— Тримайся, дочко, будь, як і інші.

— Будьте спокійні, тату.

— Бувай здорова, моя дитино...

"Моя дитино!" Він не називав мене так змалку. Чому раптом він виявив таку ніжність?..

Лукають униз. Комісар привіз Нестерова.

Професор — дуже висока і огрядна людина. Зав'язуючи рукава наготовленого мною халата, він сопе від задишки, невдоволено бурчить і раз у раз повторює:

— От і не дали поспати... А в мене завтра день... Ну покажуть його...

В операційній знову возик з Кравченком. Професор довго сопе над ним, мацає розбинтоване в окремих місцях тіло. Я чую, як він хоче вловити дух від рани хворого. Тут же лікарі шпиталю і комісар, що не зводить очей з обличчя знаменитості. І знову нелюдський біль терзає нещасного, і з очей його ллються сльози, і корчі судомлять його тіло.

— Житиме? — нарешті виривається в комісара, і я вдячно дивлюся на нього: він запитав те, про що думаємо всі ми.

— Консиліум! — замість відповіді каже професор і йде до вмивальника.

— Житиме? — питаю я в нього тихо, подаючи рушник. Але він не дає мені відповіді.

Усі йдуть до кабінету начальника шпиталю. Екстрено, телефоном, незважаючи на пізню ніч, скликають консиліум.

Машина знову йде за лікарями. Тепер уже всі збуджені і всі з запалом беруться за врятування цієї людини. Я чула, як професор сказав комісарові, коли йшли коридором:

— Правої ноги ми йому пиляти не будемо.

Консиліум скидається на суд; стоїть одне питання: що робити з людиною?..

П'ята година ранку. Всі втомлені — не спали. Крім нашого хірурга, головлікаря і Нестерова, запрошено двох лікарів з міста. Кожен з них уважно і довго оглядає пораненого. Його змучені очі давно вже не реагують на лікарів, що схиляються над ним.

Думки не збігаються. Серед лікарів є представники і прихильники різних напрямків хірургії. Хворий, а може приречений, лежить у сусідній кімнаті чи в забутті, чи в стані непритомності. Його непокоїли цілу ніч.

Тепер іде суперечка за кожен сантиметр його тіла. Відтинати йому ногу і руку чи ні?..

Коли я виходжу на хвилину з кімнати, де сидить консиліум, стара санітарка питає мене:

— Уже?

— Ще. Але скоро...

— І що там балакати, — раптом говорить вона, — все одно він не зрадіє, якщо зостанеться жити, і лікарям не подякує...

— Що ви, бабусю, — заперечую я, — ми віддамо таким людям всі наші почуття, ми зробимо так, щоб ніяке почуття образи не хмарило життя цим людям.

Вона обстоює свій погляд. Та в лікарів свій принцип: основне й найкоштовніше — життя людини. Вони покликані для того, щоб рятувати його.

І консилиум дискутує тільки на одну тему — як зберегти найбільше сантиметрів тіла хворої людини.

І знову підводяться і йдуть до пораненого. Знову оглядають. Швидше б!..

А під дверима чекають наслідків консилиуму кілька медсестер. Серед них є такі, що залишилися в шпиталі з попередньої зміни, щоб довідатися про долю Кравченка.

Нашим настроєм пройнялися й лікарі. Ніхто з них цієї ночі не заснув і на хвилину.

Нарешті стає відомо: хворому ампутують руку і два пальці на одній нозі. Більшість консилиуму пристали на це. Професор Нестеров сам узявся робити операцію.

О сьомій ранку Кравченка кладуть на операційний стіл.

Сьогодні у шпиталі був старий київський лікар, спеціаліст хвороб серця, Ляшенко. Він не раз у Києві лікував батька, і ми добре знайомі. В цей день його викликали до шпиталю на консультацію. Одягаючись, щоб іти додому, він побачив мене і, зрадівши зустрічі, заговорив зі сльозами на очах. Він признався мені, що його мучить тяжкий настрій, що він не вірить у повернення на батьківщину і що без цього він не уявляє, як жити...

Я заспокоювала старого, розповідала йому про настрої бійців, котрих бачила, про листи від Кості з фронту. Ніхто не сумнівався, що ми перемаємо. Старий довго тис мені руку на прощання, схвильованим поглядом дивився в обличчя. Та я не певна, що хоч би частина його тяжкого настрою розвіялася.

Про Київ розмовляють усі знайомі, з якими зустрічаєшся тут.

Тоді ми не встигли попрощатися з Києвом. Ворог був ще далеко, як нам порадили евакуюватися. Дали вагони,

призначили час виїзду — все це так швидко й несподівано.

Кость пішов до армії на другий день по оголошенні війни. Орест перед самим виїздом заявив, що залишається в Києві і, на випадок відходу нашого війська, піде в партизани. Потім він відвідав нас у поїзді за якихось півгодини до нашого від'їзду. У вагоні, як і в усьому місті, було темно. Клавочка тислася до мене і тихо плакала. Я намагалася заспокоїти її і разом розмовляла з Орестом.

Тоді ми не почували, що виїздимо на довгий час. Я зовсім не хвилювалася. Тільки Клавочка вимагала, щоб Орест їхав з нами, і він, щоб заспокоїти її, обіцяв незабаром приїхати, мені обіцяв незабаром забрати нас знову до Києва. Потім почалася тривога в місті, у вагоні захвилювалися люди, і ніхто не хотів бігти кудись до бомбосховища. Тільки метушня була у вагоні надзвичайна, і в цій метушні не можна було до ладу розмовляти. Поїзд почав поволі виходити за стрілки на колію, і Орест мусив на ходу стрибати з поїзда. Ми не змогли поговорити на прощання. І роз'їхалися, не сказавши одне одному всього, що відчували тоді.

Вже вранці, коли розвиднилося, я розшукала в вагоні Лідію Вітрову і дуже зраділа. Вона була моєю подругою, а її чоловік, що теж залишився у Києві, був учнем і помічником мого батька. Лідія дуже мовчазна і надзвичайно тиха й спокійна жінка. Вона пересиділа цілу ніч у вагоні недалеко від мене, і я не почула навіть її голосу. І я, і батько щиро зраділи їй. З неї був добрий товариш у подорожі.

Так ми приїхали до одного з великих міст на Уралі, де судилося нам перебути тяжкі для батьківщини дні.

Півроку — час, достатній для того, щоб кожен з нас увійшов знову в якусь свою життєву колію. Я знайшла собі місце в шпиталі. Потім, коли наш науково-дослідний інститут теж переїхав сюди, я мала змогу повернутися до своєї роботи над матеріалами про стінописи Софійського собору, але не скотіла йти зі шпиталю. Моя дисертація чекатиме кінця війни. Лідія працювала в Києві друкаркою і тут знайшла собі таку ж роботу. Тільки батько увесь час хворів і не був уже здатний до роботи. Війна була для нього надто тяжким ударом. Знищено було все, що зробив він за довгі роки безперервної праці. На півдні України були ті споруди і шахти, в які вклав він стільки свого сер-

ця; одне висаджено у повітря, друге — затоплено. Часом, у хвилини особливого підупаду настрою, він гірко запитує мене про наше майбутнє. Це справді тяжкі для нього хвилини, яких не зазнавав ще він за свого життя.

Що я можу відповісти на це?.. Адже втрата і справді грандіозно велика. Батько відчуває це особливо глибоко, бо кожен агрегат на руднях він обмацав власними руками і в кожному — частка його мозкової енергії. Сімдесятип'ятилітній вчений знає, що ми втратили. Обдурювати його, що, мовляв, втрати не такі вже великі, — було б пошлістю і зневагою до його власної праці й до праці народу. І я кажу йому:

— А все ж ми певні свого майбутнього.

Здається, батько саме цієї найпростішої відповіді чекав від мене. Він зразу погоджується зі мною і ясніє. Потім починає сам говорити мені про це майбутнє. Знову обгрунтовує своє улюблене твердження про те, що шлях, перейдений раз, перемагається вдруге в десятки разів швидше, що війна — це грандіозна руїна, після якої неминуче настає бурхливий розквіт. Я починаю розуміти батька: це тепер він хоче підтримати мою віру...

Після того пам'ятного мені ювілейного вечора батько особливо охоче розмовляв зі мною на цю тему. Одного тільки не розуміє він і не бачить — моєї підозри... Що більше він умовляє мене, то більше завдає мені неспокою.

Трапилось те, що примусило забути на якийсь час власну тривогу і хвилювання. Це знову Кравченко.

Після ампутації руки йому не раз робили переливання крові, і нарешті надія на врятування йому життя усім нам здається трохи реальнішою. Обмерзле його обличчя взялося струпом, заросло бородою, яку ми обережно підстригаємо ножицями і забинтовуємо все, залишаючи тільки очі та ніс. У нього вже припинилися приступи неперитомності. Хоч і потроху, зовсім поволі, — та все ж поверталось йому життя.

Спочатку він був не в силі розмовляти і тільки глибоко вдивлявся в кожного, хто підходив до нього, чорними, блимаючими, якимись стривоженими очима. Одного разу, несучи від нього ліки, я оглянулася на порозі й піймала на собі його погляд. Я повернулася до його ліжка:

— Ви чогось просили?

Він заплющив очі і трохи хитнув головою: він нічого не хоче. Якийсь чудний хворий.

Я згадала про цей випадок в гуртку медсестер.

— Чи звернув хто увагу на чудний якийсь погляд Кравченка?

Ніхто. Одна з медсестер помітила, що він ніби пильно придивляється до кожної жінки, яка заходить до палати, але потім одразу ж байдуже одвертає погляд. А чи звернув хто-небудь увагу на його схвильований і немовби стривожений погляд?

Ні, не помітив ніхто. До того ж у шпиталі було досить поранених, які поводилися неспокійно, і Кравченко своєю поведінкою не впадав в око. Взагалі, з того часу, коли сили життя переважили в ньому, він зрівнявся з усіма пораненими і такої нашої уваги, як у перші дні, уже не звертав на себе. Але чому ніхто не помітив того, що помітила я? Чи, може, мені тільки здалося?

Про свої думки я не сказала тоді нікому. Я поклала собі перевірити свої спостереження ще раз. Перевірила раз, другий, третій — він невідступно стежив за мною своїм тривожним поглядом. Здавалося, поривався заговорити і не зважувався... Тепер я знала напевне — тільки до мене приковувався він своїм чудним поглядом.

Не раз поранені виявляли щире і тепле почуття до когось із людей, котрі їх обслуговували. І, коли вони покидали шпиталь, улюбленців своїх не забували, і ми не раз діставали від колишніх наших поранених листи з фронтів чи з інших місць. Та ця увага від людини, що через свою кваліть ледве може розмовляти, що без сторонньої допомоги цілком безпорадна, здавалась мені незвичайною.

Якось у нашому шпиталі знову побував професор Нес-теров. Він пізнав мене і привітався. У нього чудова пам'ять: я допомагала йому під час операції Кравченка, і він не забув мене. Я нагадала йому про Кравченка. Мені здавалося — він міг цікавити професора просто з погляду його лікарської практики.

— Пам'ятаю, пам'ятаю, аякже, — промовив він, — хіба він не...

Певне, він здивувався, що Кравченко не помер, але схаменувся і закінчив зовсім інакше:

— Е... е... я й тоді вірив, що він витримає... Ну, пока-зуйте його, показуйте...

Ми пішли до палати. По дорозі професор говорив:

— Знаєте, товаришко, я за цей місяць зробив принаймні сто операцій. З них багато дуже складних і ризикованих. Звичайно, про всіх своїх клієнтів не можу докладно пам'ятати. Але цей випадок пам'ятаю добре, дуже добре пам'ятаю. Таких випадків трапляється не так мало, але, щоб хворі залишалися живі, це — тільки випадки... Індивідуальність хворого грає тут вирішальну роль.

Ми увійшли до палати. Кравченко не пізнав професора. Нестеров оглянув хворого, розпитавсь у нього про самопочуття.

— Це професор, — пояснила я Кравченкові, — що робив вам операцію.

Хворий немовби привітно всміхнувся. Певне, він був цілком свідомий того стану, в якому перебував раніше.

Професор залишився дуже задоволений станом хворого, і знову Кравченко стежив за мною очима, коли я обходила інших поранених.

Вже на виході, коли я допомагала Нестерову зняти, як звичайно, тісний на нього халат, він говорив мені:

— Людина ця не дуже міцного складу, зате виключної внутрішньої сили, виключної волі до життя. Запевняю, інший в його становищі не перемиг би. Ми, люди медицини, відчуваємо в деяких суб'єктах присутність цієї волі до життя як цілком реальної і благодійної сили, але пояснити її анатомічно не можемо. Певне, це є особливість даного суб'єкта. Обов'язково огляну цього Кравченка пізніше.

Минуло ще кілька днів. Я мала нічне чергування. У клубі шпиталю йшов концерт, і більшість поранених була в залі. В палаті, де лежав Кравченко, залишився тільки він, решта пішли до зали. Хто сам не міг ходити, а мав бажання, того одвели ми, декого навіть віднесли на носилках. Мені було шкода Кравченка, що залишився сам. Його стан все ще не дозволяв йому залишати ліжку. Він уже міг провадити розмову, і я пішла розважити його.

Тепер він був уже без бинтів на обличчі. Струпи злучилися, а ніжна молода шкіра обличчя заросла чорною рясною бородою. Йому було всього тридцять років, — він скидався на сухого, на схилі своїх літ, діда.

Спочатку я підійшла до порожніх ліжок і почала поправляти ковдри.

— Софіє Гордіівно! — раптом почувла я тихий і благочинний голос.

"Чому це він? Хворі мене так не називали..."

— Що ви хочете, Кравченку?..

— Посидьте трохи коло мене. Всі пішли...

— Скоро можна буде й вам.

На це він не відповів. Певне, він ніяк не міг при звичайтись до тяжкої для нього думки, що він, одужавши, все ж буде калікою, без руки.

Я взяла стілець і сіла біля його ліжка. Він хвилювався і, мабуть, щоб не показати цього, запитав:

— Як живете? Хто у вас тут є?

Посмішка в нього не вийшла. Що йому?..

— Ви, мабуть, гірше себе почуваете? Давайте, зміряємо температуру.

Він хитнув головою. Він відчуває себе не гірше.

Але чому пальці його єдиної руки вп'ялися в ковдру, немов він переборював страшний біль? А очі?.. Що сталося з його очима? Вони блищали хворобливим полиском і напружено впиналися в моє обличчя, ніби хотів він крикнути до мене щось вистраждане. Але не крикнув, а прошепотів:

— Пригляньтесь до мене, Софіє Гордівно!..

— А нащо це?

— Пригляньтесь... Не пізнаєте мене?

Я переборола здивування, нахилилася над ним, спробувала його чоло — чи не в гарячці він? Чоло було холодне. Він був при ясній свідомості.

— Не пізнаєте?..

— Я знаю, ви Кравченко... Це нам відомо.

Він напружено заворушився, підіймаючи до мене голову.

— Ні, ні, ви подивіться краще, невже не признаєте?

— Заспокойтеся... Вам сьогодні погіршало.

— Я не Кравченко, я...

Що він белькоче?

— Я Вітровий Євген... не пізнали?..

Він відкинувся на подушку і в розпачі розплакався.

І в цю мить я признала його голос — все, що можна було в ньому пізнати. Це був він, Євген Вітровий, чоловік Лідії і мій товариш... Нездоланна сила підхопила мене, я кинулась до нього і припала до його обличчя, не в силі й сама стримати сліз.

Коли ми обоє трохи заспокоїлися, Євген Вітровий взяв з мене слово: я не розповім про нього нікому, і навіть Лідії, щоб його сумна історія не дійшла до неї передчасно. Він ще до відходу нашого війська з Києва знав, що ми всі тут, — про це ми самі писали тоді своїм чоловікам. Тепер він нізащо не хотів, щоб Лідія бачила його в такому важкому стані. Даремно я обіцяла підготувати її до цієї звістки — він не згодився.

Кравченко було його прибране прізвище в німецькому тилу. На це ім'я мав він і документи.

Він нічого не схотів розповісти мені про роботу й життя в німецькому тилу — це були надто тяжкі для нього спогади.

— Тільки не зараз, не сьогодні, — просив він не допитуватися в нього.

А коли я розповідала йому про Лідію, він слухав, за-таївши подих, боячись, щоб поминуло повз вуха бодай одне слово. Маленька і тиха Лідія була його хатнім божком. Як уміла вона вгамовувати свого надміру гарячого, бунтівливого чоловіка, ця рівноважена, покїрна жінка!

— Вона не хворіє, не бідує?

— Коли не вірите, я покажу вам її...

— Ні, ні, не треба, — сполохано відмовлявся він.

— Лідія — розумна людина і стійко витримає удар.

— Не треба. Вона побачить мене тоді, коли я сам приїду до неї.

Заради неї він і ім'я свого справжнього не розкрив до цього дня.

Так перебування Вітрового в нашому шпиталі зробилося моєю таємницею. Про неї довідалися того ж вечора від самого Вітрового тільки комісар і начальник шпиталю. Ми пообіцяли йому, що ніхто, крім нас, про це не довідається. Це потрібно було заради спокою хворого.

Тепер я вважала, що піклування долею Вітрового лежить на моїй совісті. Минали дні, здоров'я його помітно кращало.

Кожного разу мені хотілося спитати його про Ореста. Він міг знати про нього: вони жили в одному місті, хоч могли й не зустрічатися, бо працювали не разом. Та я ждала, що він сам скаже мені про мого чоловіка, коли має що про нього сказати. У розмовах я наводила його на цю тему, але він чомусь не розумів мене. Мене це гні-

тять... Що ж, коли він сам не говорить нічого про це, мені немає чого в нього допитуватися.

Нарешті я сказала, що мені важко ховати таємницю про нього від батька.

— Дозвольте мені привести його до вас.

Вітровий схвилювався. Адже це було несподівано. Він попросив звести його на ліжку. Тепер він сидів на ліжку і, нахмуривши чоло, напружено думав. Потім блиснув очима і рішуче промовив:

— Тільки вблагайте його не говорити про мене нікому...

— Обіцяю.

— Без вас, Софіє, мені було б набагато тяжче...

Він не розуміє — я хитрую: батькові я обов'язково до ручу розпитатися про Ореста... Того ж вечора я спитала батька, чи не хоче він побачити Євгена Вітрового. Обличчя батькові просвітліло.

— Він приїхав?

— Він у шпиталі.

— Поранений?

— Так.

— Лідія?..

— Вона нічого не знає. Він просить нікому про нього не говорити.

— Завтра його можна бачити?

— Ні, тільки в неділю, коли відвідувачів пускають до поранених.

Батько невдоволений: він хоче бачити свого учня якнайшвидше. Він починає хвилюватися.

— Треба подзвонити до комісара шпиталю. Мені треба бачити Вітрового негайно.

— Спитайте в нього, тату, про Ореста.

— Він тобі нічого не говорить?

— Ні...

— Мусив би знати про нього.

Я розповіла батькові всю історію появи Вітрового в шпиталі. Він був невдоволений, що я стільки часу тримала це в секреті навіть від нього.

— Боюся, — промовила я, — що і з Орестом могло статися щось подібне. Історія з Вітровим жахлива...

Батько на моє побоювання озвався не зразу. Він навіть почав щось розповідати про Вітрового, про його блискучу роботу до війни, його темперамент у роботі тощо... І лише потім додав:

- Кожному, хто там, може припасти на долю все...
- Але що ви, тату, маєте на увазі?
- Кажу ж, усе...
- Значить і найстрашніше?
- Ми мусимо бути готові до всього...

Я не відповідаю нічого. Мовчки ходжу по кімнаті. Навіщо це мені говоритися? Коли зрештою все розв'яжеться, буде все ясно і знатимеш точно — чого вимагати від свого серця?..

І тоді я рішуче підходжу до телефону і дзвоню до шпиталю. Я прошу до телефону комісара. І, коли чую його голос, говорю:

— Дозвольте моєму батькові завтра побачення з Вітровим.

Комісар дає дозвіл.

Так буде легше.

Ось вони, листи Кості до Мар'яни, — ціла пачка, перев'язана золотою стрічкою і загорнута в клапоть голубого оксамиту. Листи принесла Павлина Андріївна і залишила мені на кілька днів. Давно вже дістали Тимченки звістку про загибель Мар'яни, а Костеві листи до неї надходять... Він не знає, що Мар'яна загинула. Її батьки не зважились відкрити йому правду і написали до нього, що їх дочка, судячи з деяких чуток, у партизанах, що листи від неї не доходять і що вони шукають нагоди передати їй листи... Все ще не могли уявити, що втратили її.

Кость писав і просив при нагоді передати його листи Мар'яні.

Мені й самій важко уявити загибель цієї чудової дівчини, яку в університеті студенти прозвали за її сліпучу, теплу усмішку, льонове волосся і за її ласкавість латинським іменем сонця — Геліос. Жартуючи, Кость хвалився, що йому в житті світить два сонця...

Тимченки вивезли з Києва її портрет. Невелике фото, вправлене в кремовий із золотом багет, під склом, висіло тепер на стіні в їх кімнаті над столом Олега Арсеновича. Гарне, з проникливим поглядом обличчя дев'ятнадцятирічної дівчини дивилося на присутніх немовби трохи вивуватими очима.

Кость ледве встиг закінчити університет. Він мріяв працювати на кафедрі математики в одного відомого на-

шого вченого, який охоче брав його до себе: в Кості були здібності.

Математика була відкладена до кращих часів: через місяць по закінченні університету Костя став артилеристом.

Шкода, його перші листи до Мар'яни зникли десь у дорозі. Батько просить зняти копії з тих, що є в Тимченків. Я його розумію: він ревнує Костю до Тимченків.

Ідучи, Павлина Андріївна просить берегти їх і не тримати довго.

Клавочка міцно спить. У своїй кімнаті спить батько. Крізь двері чути, як він уві сні крутиться на ліжку. Я розгортаю блакитний оксамит...

"Чудесна моя мрійнице! Війні всього два місяці, а здається, пролинули довгі роки і наша молодість — то давня давнина, відгороджена від нас замшілими мурами, рясно зарослими берегами... Нам уже ніколи не переплисти назад, не перебратися через ці мури, ніколи не досягти калинових мостів у нашу молодість...

Люди, що колись повернуться від бліндажів і дзотів до своїх хат, знатимуть у тисячу разів більше за сивих дідів.

Поет-мудрець сказав колись, що сива кожна істина, та зелене золоте дерево життя. Я почуваю тепер, що і кожна істина молода, бо прийде їй час і стане сивою, і на зеленому дереві життя завжди є і старе, і молоде листя. Час настане — ми будемо старим, вкритим кіптявою фронтів, листям. А молоде залишиться...

Допіру дістав телефоном наказ — супроводити своєю батареєю далеку розвідку. Майже ніколи мені не щастить закінчити листа. Поспішаю. Сонце моє, цілую, цілую без кінця!"

"Чи одержала ти мого попереднього листа, писаного перед розвідковою операцією? Тоді я не встиг його закінчити. В ньому почав я про вічне і кінечне, про старість і молодість...

Кличуть до телефону. Знову не дадуть закінчити...

Повідомили, що до району наших батарей йдуть "юнкери". Зі своїх гармат я можу стріляти й по літаках, коли вони не над головою. У мене все наготовлено.

Потрібна всього хвилина, щоб закінчити лист.

Чути далекий гул — наближаються "юнкерси". Що буде далі — нецікаво... Закінчу після нальоту, якщо...

Допіру закінчився наліт "юнкерсів". Усе гаразд. Не завжди так буває.

Так ось... Молодою залишитесь наша з тобою любов. Як люблю я тебе, Мар'яно! Чи є в нашій мові такі слова, щоб... Ні, таких слів немає..."

"Бачити тебе! Хоч на одну годину, хоч на одну мить. Глянути в твої очі, і вже потім іти на батарею, і підіймати вгору кулак для команди, і вигукувати, сміючися з радості: огонь! огонь! огонь! По фашистському світові — огонь! На честь моєї мрійноокої Мар'яни — огонь!.."

"Тільки чутливе серце чудової Павлини Андріївни відчуло, що треба послати солдатів у бліндаж. Уявляєш — розпечатую конверт, а в ньому твоя фотографія. Та, на якій ти в джемпері, з камеєю, і немов до когось промовляєш. У мене була твоя фотокартка, але вона згоріла ще в перші дні війни разом з польовою сумкою в машині. Нелегка це була для мене втрата. Але тепер..."

Це радість для всієї батареї.

У мене є сержант Васильчук. Старий боєць, кілька років у армії. Дужий, кремезний чоловік. Він за хазяїна в батареї. Прозвали його "хірург" — за те, що в атаку часом, коли трапляється, ходить з шанцевою лопаткою робити німцям трепанацію черепа. Трепанує!..

Усі бачили, як вийняв я з конверта картку, і з заздристю дивилися на мене. Нарешті батарея не витримала. "Хірург" підійшов до мене: "Товаришу молодший лейтенант, дозвольте й нам..." І пішов твій портрет гуляти по всій батареї. Навіть обтріпали його. Про цю фотографію "хірург" Васильчук говорить: "Наче сонячний зайчик до нашого бліндажа заскочив..."

Мій сонячний зайчику, хоч би одно слово від тебе!

Хоч би одно слово від тебе, моя рідна, моя любя! Боюсь я за тебе: бракує тобі тієї риси, що в війні надто потрібна, — хитрості. Ніколи ти не вмiла бути хитрою.

Не з твоїми мрійними очима воювати..."

Для мене ти — наче кришталеве скло, що випромінює справжні кольори сонця і через яке я тільки й можу зараз дивитися в моє майбутнє — і воно грає тоді для мене чудовими барвами веселки.

Будеш ти, мабуть, сміятися з цих моїх слів, будеш, мабуть, говорити, що моє особисте заступає мені світ... Але чому ж сержант Васильчук, наш знаменитий "хірург", кожного разу, коли одержую я лист, питає:

— Це від неї?

"Від неї" — значить від тебе.

— Ні, не від неї... А нащо вам?

— Прочитати б нам листа від неї...

— Ні, не від неї... — зітхаю я. — Її листи не доходять до мене.

Я даю їм прочитати листа від Софії. "Хірург" читає. Бійці слухають. Потім Васильчук повертає мені листа і попереджає: коли прийде лист "від неї", дайте обов'язково прочитати всім. Та листа "від неї" немає і тільки фотографія "ї" гуляє по руках моїх бійців...

Але, певен я, ми ще з тобою зустрінемося. Наше щастя нехай і далеке, а проте жде нас".

"Дорога моя, рідна! Тяжкі дні випали нам на долю. З наших рук фашисти видерли більш як половину України. Я пройшов зі своєю батареєю цю половину моєї землі від Перемишля до Запоріжжя. Як часто нам доводиться відкладати одну топографічну карту і братися за другу /раз у раз ми виходимо з однієї карти до другої/. З тяжкими боями ми відходимо на схід, зберігаючи армію. Тепер на шляху нам Дніпрельстан. Є наказ перейти на лівий берег.

Невже ми віддамо наш Дніпрельстан?..

Тепер ця думка не кидає мене навіть уві сні і кожного разу підхоплює мене по коротких годинах важкого забуття.

Невже ми не маємо сили стримати кривавий хід німецької орди і залишимо нашу Україну бодай на короткий час? Навіщо тоді жити?

Мене нагороджено! Але з яким почуттям я ношу цю нагороду. Одно скажу — це надто тяжке і болісне почуття. Нагороду я заслужив... Але... але ж ми відходимо, Мар'яно! Рвемо ворогові його тіло з м'ясом і кров'ю, зубами скрегочемо з люті, кидаємо своє життя разом з гранатою під фашистський танк — і відходимо.

Вчора мої гармати прикривали відхід нашої піхоти. Розташувалися в садку крайньої хати села і стріляли з прямого влучання. Я оглядав поле з високої груші і звідти викукував слова команди. А внизу, біля самих гармат,

стояла селянка. Одну дитину вона тримала на руках, а двоє других держалися за спідницю. Прогнати її звідти не було можливості. Вона мовчки, як затята, дивилася на нашу роботу.

Часом недалеко рвалася міна, над нашими головами вили відламки і по їх сліду сипалося з груш посічене листя.

Мабуть, ти бачила в дитинстві Довженків "Арсенал". Там є жінка, що в своїй убогій хаті зустрічає безногого чоловіка з фронту. У неї злий і безпорадний вираз обличчя. Ось таке обличчя було і в цієї жінки... Наче з дніпрової скелі витесав хто оту групу.

А коли з КП дістали наказ відійти з села і ми рушили з садка на вигін, а потім до якогось провулку, батарея раптом спинилася. Я прискакав наперед. В чому річ? І раптом побачив картину, що струснула мене: поперек вулиці стояла ця жінка з дітьми і мовчки /з виразом злості й безпорадності.../ дивилася нам в обличчя. Проїзду не було...

— Товаришко!.. — тихо промовив я до неї... Що, взагалі, міг я сказати їй?..

Вона не глянула мені в обличчя, а одвернулася вбік і витисла кілька слів:

— Витолочте нас кіньми...

І одна-однісінька сльоза застигла на її обличчі. Я оглянувся на бійців. Вони стояли мовчки, стиснувши уста. Сержант Васильчук немов простогнав до мене:

— Товаришу лейтенант, — я вже став лейтенантом, — н... не можу я тут проїхати...

Але наказ є наказ. Та й удержатися на селі було неможливо. Ми завернули батарею і під кулями німецьких автоматників помчали з села іншим завулком.

Рідна моя, вір мені: серед моїх людей немає жодного боягуза. Ми берегли не себе, не своє життя, ми зберігали бойову силу армії.

Ми всі схудли і почорніли від сонця, диму і пороху. Зачерствіли. Бачимо кров, каліцтво, смерть у очах людей — і не одвертаємо обличчя. Та отієї жінки, що стояла нам поперек вулиці, ми не витруїмо зі свого серця ніколи. Вона стала нам поперек нашого шляху на схід, поперек наших днів.

До побачення, до нескорого побачення, моя люба, казкова!

Моя рідна! Дніпрельстан фашистам ми не віддали — ми його зруйнували.
Твій Кость".

"Моя рідна, чудесна! Веселко моя, що світиш мені й уві сні! Коли б ти ластівкою пролетіла повз мене, схопив би тебе на якусь мить хоч би, притис до грудей, щоб серце завмерло від неземної втіхи.

Часом я не вірю в те, що справді ти була в мене, що десь далеко існуєш ти... Іноді здається, що я тебе вигадав, щоб полегшити собі муку й журбу.

Тепер перед нами широке поле, всіяне фашистськими трупами. Ніхто не ховає їх — зараз не до них. І ось мені здається — я йду цим полем до тебе. І, коли перейду його, зустріну тебе. Обійму. Порину в очі твої і відчую лоскіт твого, підхопленого вітром, ніжного локона на своїй скроні. Ти засмієшся, змучена довгою розлукою, але вже щаслива. Ми більше ніколи не розлучимося! Як у давнину — я це читав у книжках — співали шарманщики...

Никто нас не разлучит —
Лишь мать сыра земля.

Та полю немає кінця, а все трупи і трупи, і ти, як була, недосяжно далека.

Наш "хірург" питає мене: "Чи немає листів від неї?"

"Від неї"? Немає...

А може, й тебе вже немає?..

Люблю, вірю — існуєш!"

"Моя дорога Мар'яно! Ніколи ще нам не було так тяжко. Сьогодні ми перейшли на лівий берег річки — і Україна, наша вітчизна, земля наша, зосталася за нами. А ми живі... Ми не вмерли на її колючій стерні. Ми дивимося в вічі один одному, ми, захисники своєї батьківщини!.. Деякі з нас брали жменю піску з рідного берега, щоб понести з собою.

Сьогодні ми не знаходимо спокою. Ми не заслужили на спокій. Осіння мжичка криє від нас світ і труїть нам душу.

Коли б дали наказ повернутися назад, на рідний берег, і хоч би вмерти там — зітхнулося б вільніше... Не вагалися б і хвилини.

Зранку сьогодні був бій. Короткий. Але нам після нього стало легше на серці. Гаряче було. Мстилися їм за Україну і були такі повні цього почуття, що ран своїх довго не відчували.

Чи траплялося тобі коли-небудь бачити підстреленого пса? Він оскаженіло крутиться на місці, з гарчанням і вереском. Ось так вертілися на місці підбиті моїми гарматниками фашистські танки, зникаючи в диму і вогні.

З такою насолодою ми не стріляли в них ніколи... І, коли кілька танків прорвалося ближче до нас, побачила б ти, з якою люттю кидалися на них наші бійці з гранатами. Людина йшла на танк сам на сам — і перемагала. А коли й загинув хто з нас, запаливши ворожий танк, то хіба не була то перемога бійця?

Міцний трунок бою ми пили з насолодою і були п'яні, по-справжньому п'яні від ворожої крові. Ми мстилися за смертельно вжалене наше почуття воїна, за кривну нашу муку... І, знаєш, легше нам стало. Немов сонце бризнуло нам з-за хмар. Ми вміємо бити ворога і будемо його бити!

А тим часом ми залишили Україну.

В цей час я хотів би бачити мого батька і почути його думку про шлях нашої вітчизни. Я написав йому листа і жду відповіді на всі мої питання. Він старий і досвідчений. Кілька епох пройшло перед його очима. Він був і обсерватором, і активним учасником історії своєї батьківщини протягом цих кількох епох.

Півстоліття тому батько вже віддавав свої сили для визволення своєї батьківщини. Він спостерігав, як у киплячому вирі боротьби з'являлися люди і виростали на вдарів думок цілого покоління, потім зникали з обріїв. На його очах з'являлися і вмирили різні політичні партії, народжувалися і вмирили епохи...

Нехай же скаже мені своє слово.

Батьків твоїх щиро вітаю, а тебе люблю ще дужче, ще палкіше".

"Світла моя мріє! Якого прекрасного листа прислав мені мій старий. Шкода, що в боях і походах я його втрачу.

Вчора мені довелося побувати в Політуправлінні армії. Там розмовляв я з одним полоненим — німецьким пораненим капітаном. Випадково, між іншим, спитав я його, чи скаржиться він на поводження з ним у нас. Але він був зовсім задоволений з нашого до нього ставлення.

— Чим ви пояснюєте це? — запитав я.

— О!.. — раптом засміявся цей арієць. — За нами впадає вся Європа, на те ми й арійці...

З якою насолодою я пустив би йому в рот кулю!..

Батько пише в листі: коли б фашизм залишився на Україні, це був би кінець її історичного шляху, кінець її історії. Як це глибоко ми чуємо тут, на фронті!

/.../ Чудові в нього слова про те, що українська інтелігенція буде однією з тих цитаделей, об яку фашизм розтрощить собі довгасту арійську голову. Не на те Україна вписала в історію людства кілька блискучих сторінок, не на те творилася її історія, щоб раптом, вийшовши вже на широку дорогу, бути поверженою в німецьку пучину і назавжди загинути.

Чи побачу я свого старого, щоб обняти його з подякою за ці чудесні слова?

До побачення ж, моя хороша, чсна подруго! Цілую тебе гаряче".

Минають останні дні лютого. На Україні в ці дні навіть крізь морози чуєш перший подих недалекої весни, — тут віють віхоли, шибки на вікнах вкриті грубим шаром льоду, рипить під ногами сніг... Збираєш усі сили, напружуєш нерви, ждеш...

Нарешті відбулося побачення батька з Євгеном Вітровим. Незважаючи на дозвіл комісара, його довелось було відкласти через батькову хворобу. Мабуть, він перехвилювався тоді, почувши вперше про Вітрового, і трохи заслаб. Вчора була неділя, і я вперше водила батька до шпиталю.

Мене не було під час розмови його з Вітровим: я відчула, що Євген без мене скаже батькові більше. Я певна була цього; та не думала, що Вітровий знає так багато, що він так багато скаже батькові... Хіба могла я думати, що він знав і, більше місяця зустрічаючи мене в шпиталі, не зважувався сказати мені про загибель мого чоловіка.

Коли ми прийшли додому, батько сказав, що розраховує на мою тверду вдачу, і розповів мені все... Орест забитий, до того ж за якихось невідомих обставин.

Він мав рацію, звіряючись на мою вдачу. Я зустріла цю звістку твердо, принаймні без істерики. Багато жінок в наші дні, мабуть, підготували себе до подібної звістки. Навіть у нашому невеликому будинку не я перша за ці дні втратила на війні чоловіка.

Батько голубив мене, втішав. І я збрала всі свої сили, щоб не виявити перед батьком свого розпачу і не схвилювати його. А те, що батькові обставини загибелі Ореста здавалися непевними, не давало мені змоги зосередитися на безпосередніх переживаннях втрати.

Побачивши, що я витримала, батько промовив:

— Війна є війна... Ми ще самі не знаємо, що втратимо. Адаже це тільки початок...

Дивно: батькові сьогодні бракує достатньої чулості. Нащо він говорить мені подібні речі?

— Як же ж так?.. — розгублено кажу я, бо й справді не знаю, що сказати.

— Усі тепер несуть жертви.

— Але в мене...

На одну мить я запнулася.

— У мене не так, як у інших...

— Кожен, Софіє, терпить по-своєму. Навіть, коли горе у різних людей однакове — мучиться кожен по-своєму...

Батько промовляє це, і — я бачу — в очах його немов застигла якась інша думка, яку він не говорить мені, а тільки пристосовує до неї свої слова. Це плутає мене і не дає мені змоги переживати своє горе всім своїм почуттям.

Отже, всі в змові. Власне, батько, Вітровий і ще хтось, що прийшов до нас і скаламутив нам настрої...

Можливо, і капітан Прокопчук, що зник так само швидко, як і з'явився.

І ось я біля Клавочки. Вона міцно спить, розкидавши ручки на постілі. Як сприйме вона звістку про батька? Діти бувають надто вразливі. А проте вони й забувають своє горе швидко.

Як скажу їй про все?.. На це мені не вистачить сили. Ні, діти наші не повинні терпіти страждання. Слабкий стогін дитини відгукується громом у серці матері. Чим завинила дитина? Я мушу оберігти свою дитину від муки, якою розплачуємося ми, дорослі, за потворність і звирячу натуру інших людей.

І в цю хвилину весь світ у моїй уяві поділяється на два полюси, і на одному — весь світ, що борсається в смертельній боротьбі, що вирує в скаженому урагані й не знаходить собі спокою, а на другому — тільки моя дитина, для якої, власне, й не існує того другого світу, яка ось, може ігноруючи все інше, спокійно собі тішиться солод-

кими снами, вночі бачить сонце, і чує співи весняних пташок узимку, і всміхається чарівною, всепокоряючою усмішкою до мами своєї, і без найменшого сумніву бачить світ увесь, який тільки може вмістити її душа, радісним і щасливим... Спи ж, моя доню, мама твоя, немов та вовчиця, не пустить і близько нікого до твоїх снів...

Раптом мені спадає на думку, що я переховую чужу таємницю. Бережу її від моєї кращої подруги. Як усе влаштовано на світі... Ти живеш своїм ладом думок і чину, і не відчуваєш, і не розумієш, що поруч, може, за цією стіною, може, на сусідній вулиці, вже відбулося щось велике, що вже, хоч ти й не знаєш цього, увійшло в твоє життя і, може, перевернуло його по-своєму, визначило йому новий, зовсім інший шлях.

Скільки разів щодня проходить врівноважена Лідія Вітрова повз той шпиталь, де лежить покалічений її чоловік. І, може, вона так само проходила повз вікна операційної кімнати в ті хвилини, коли її чоловік на операційному столі боровся зі смертю і ми допомагали йому в цій боротьбі.

Ось ідуть назустріч мені Тимченки. Олег Арсенович з великою текою, в якій звичайно носять рисунки. Він рушає до свого архітектурно-планувального відділу. Павлина Андріївна — з кошиком. А може, десь, от за тією стіною або десь далеко, уже відбулось щось і визначило їм іншу колію життя.

Ну, так і є... Та вони вже знають, що відбулося. Олег Арсенович весело розповідає, а його дружина захоплено дивиться йому в обличчя. У них новина: Олег Арсенович одержав від уряду пакет. Йому запропоновано опрацювати кілька проектів селянського будинку для України.

— Ви ж розумієте, — захоплено промовляє він, — не халупами убогими будемо ми забудовувати українські села...

— Звичайно.

— Коли вже вони зруйновані до пня, то будемо будувати нові, кращі. Зараз треба про це думати, бо — хто знає — може, за який місяць потрібні будуть тисячі проектів для самих тільки наших сіл, а ми хіба готові?

І він сяє, мабуть уперше за всі місяці перебування тут, такою радістю, що й мені стає веселіше, і я сміюся слідом за ним, бо ж таки є чому радіти.

— Ми сьогодні прийдемо до вас — похвалитися Гордієві Романовичу нашими новинами.

Це вже обертається мені вслід чудова Павлина Андріївна.

"Є чому радіти, є чому радіти", — проситься до моєї свідомості нова думка, коли я рушаю своєю дорогою. Справді, в руїнницькій симфонії, що лунає над нашим світом, вперше почуто нову ноту... Збираємося будувати на згарищі!.

Таємниця мене гнітить. Коли я побачила Євгена Вітрового, що вже сам підвівся з ліжка і навіть без будь-якої допомоги підійшов був до вікна, я зробила спробу покласти кінець його таємниці.

— Євгене, час покликати сюди Лідію.

Ах, які перелякані зробилися в нього очі! Він простягнув до мене єдину руку, немов хотів стримати мене.

— Ще не треба, не треба... Я ще не одужав.

— Ви боїтеся за Лідію чи за себе?

Він не відповів, все це стурбовано дивлячись мені в очі.

— Вона дуже витримана людина...

— Але ж вона буде мучитися.

— Рано чи пізно — вона не мине цієї муки... Але зараз терпите й ви, думаючи раз у раз більше про вашу майбутню зустріч. Лідія ж переживає і без того, не маючи од вас ніякої звістки...

Обидва товариші Вітрового по палаті пішли до клубу. Ми були самі. Євген раптом схопив мене за руку і, нервово тремтячи, прошепотів:

— Як ви думаєте, чим закінчиться наша зустріч?

— Як то — чим?.. Звичайно, будуть сльози...

— Ні, я зовсім не про те...

— Не розумію.

— Софіє, ви знаєте, як я люблю Лідію. Я ніколи не дозволив собі образити її чи завдати їй найменшого душевного болю. Та за те тільки, щоб полегшити їй якийсь неприємне переживання, я ладен зробити все, на що здатний. Як же я тепер покажуся перед нею таким?.. А що, коли, — і в очах його промайнув жах, — вона...

— Все це зайві думки, — обірвала я його майже гарячкову мову. — Ви хоч і любите, а не знаєте добре своєї дружини. Вам треба побачити її, і що скоріше, то краще.

— Хоч кілька днів ще, — просився він.

— Але ж уявіть, Євгене, ви лежите в цій палаті, а вона ходить щодня під вашими вікнами і нічого про вас не знає... Це жахливо.

— Ні, ні, ще треба почекати. Я скоро випишуся зі шпиталю. Тоді...

Я не в силі була його переконати. Сама думка про майбутню зустріч з дружиною призводила його до такого збудження, що він неминуче почував себе після того гірше. Довелося дати йому спокій.

Перші дні після звістки про загибель Ореста я мало бувала вдома: іду вранці й повертаюся додому тільки ввечері, пізно. Рано веду Клавочку до дитячого садка і тоді йду до шпиталю. Батько залишається сам. Звичайно, він нудьгує без мене, адже вдень у нас буває тільки бабуся-прибиральниця і вона небагата на теми для розмови. І проте батько жодним словом не натякнув мені на свою нудьгу. Він мене розуміє... Розуміє, чому уникаю я залишатися вдома і поспішаю на люди.

Коли я довго затримуюсь, бабуся вкладає Клавочку без мене і йде додому. Батько залишається зовсім один. Якась боротьба вже втомила його за день, він виснажився і вже не може опиратися більше тузі, що гризе його. Його нетерпіння з'їдає його, і, мабуть, чекаючи мене, він не відходить від дверей, бо тільки-но з'являюся я в коридорі, як він уже відчиняє мені назустріч двері з нашого приміщення і жде, поки я підійду. Я дорікаю йому за це, бо він може застудитися. Та він не зважає і метушиться біля мене, допомагаючи роздягтися. Він високий, незграбний козарлюга, і метушливі рухи йому зовсім не пасують. Мені шкода його. Я цілую його в обличчя, відчуваючи тютюновий запах його довгих шорстких вусів.

Я помічаю ще одне: в кімнаті коло дверей ціла хмара цигаркового диму: батько довго стояв, чекаючи мене, під дверима.

Він не доторкнеться до вечері, коли немає мене.

І саме того вечора, коли я розмовляла з Євгеном Вітровим про майбутню зустріч його з Лідією, я раптом застала її у нас. Я глянула на батька. Ну, так і є — ми обоє змовники щодо неї... А вона як на те ще й розмову починає саме про Київ і наших чоловіків.

— Знаєш, Софіє, я довідалась, що сюди приїхав один чоловік з німецького тилу. Він якось перебрався через фронт... Він був і в Києві щось із місяць.

— Що він розповів тобі?

— Про Євгена нічого. Він у Києві бачив кількох наших знайомих, але про Євгена не чув нічого...

— Гм, — могла тільки промимрити я. Батько ж одвернувся до столу.

— Ти думаєш — з ним не все гаразд? — питається вона для чогось у мене...

— Все може бути. Війна є війна...

Ці слова були в мене готові, я їх не придумувала. Звідки вони? Ага, це ж батькові слова. Я відповіла їй батьковими словами до мене...

З делікатності Лідія переходить на інше: їй незручно заперечувати мені, бо ж лише кілька днів, як ми одержали звістку про загибель мого чоловіка.

Але я вирішила прискорити обов'язково зустріч її з Євгеном. Так далі залишатися не може.

Нашу розмову обірвав Микола Шелестюк, мій товариш ще з студентських років і співавтор деяких наших спільних дослідницьких робіт з історії. Постукавши, він увійшов до кімнати, і я не пізнала його. Востаннє я бачила його місяців зо три тому. Високий, з величезною чорною бородою, він здався дідом, хоч і не мав ще й сорока років. Незважаючи на холод, він був одягнений легко, в звичайному демісезонному пальті поверх куртки, підбитої ватою. Замість валянців носив черевики і старі галоші. Мав вигляд людини, що забуває про свою зовнішність.

— Яку маємо годину? — запитав він, ледве привітавшись. — Я допіру з публічної бібліотеки, а там годинник стоїть, мабуть, примерз до стіни.

Довідавшись, що вже пізня ніч, він стурбовано підхопився:

— Але ж дружина дала мені деякі доручення і тепер я вже не встигну їх виконати, уже ніч, крамниці давно зачинені...

Лідія засміялася. Він таки був смішний. Але я глибоко співчувала йому. Навіть у такі тяжкі для всіх нас дні цей хворобливий і незабезпечений матеріально чоловік не здається і забуває про все заради своїх творчих планів.

Я заспокоїла його і пообіцяла сама поговорити з його дружиною, щоб не давала йому ніяких зайвих доручень. Тепер Шелестюк пояснив, що прийшов узяти в мене виписки з деяких архівних документів, зроблені мною ще в

Києві і не забуті при евакуації. І він з тривогою в своїх захованих глибоко чорних очах вдивлявся в мене: чи не відмовлю... Виписки ці мали велику цінність, особливо тому, що будинок у Києві, де містився цей архів, згорів під час воєнних дій

Поки я шукала для нього ці папери, він вийняв зі свого старого, схожого на торбу, портфеля стару, подерту книжку і простягнув мені:

— Подивіться, це я придбав сьогодні, проходячи повз базар, у одного старожечника. Випадково знайшов серед різного сміття.

Перекилившись здаля, я однією рукою розгорнула книжку. Вигук здивування мимоволі вирвався в мене: це був один із збірників архіву Південно-Західної Русі, якого ми, звичайно, не мали тут, але який легко було знайти в кожній великій бібліотеці.

— Мені якраз потрібний цей том, а його тут ніде не знайдеш, — промовив він, побачивши на моєму обличчі деяке розчарування.

Я знайшла потрібні папери, і він, радісний і повеселилий, заховав їх до свого безмежного, невизначеної форми, портфеля. Він уже хотів бігти, але я ще затримала його і напувала чаєм. Я знала: він мало дбав про себе, часто запізнювався прийти до їдальні і залишався без обіду. Він нашвидку випив дві шклянки чаю з бутербродами і побіг, боячись, щоб не розсердилася на нього дружина за пізній прихід додому.

Після нього стало ще сумніше.

Другого дня я могла не йти на роботу і, шкодуючи батька, залишилася вдома. Та батькові треба було піти кудись на годину-другу і я зосталася сама. Тоді я згадала, що давно не була в старого Тихона.

Старий відає в дворі водогоном. Знадвору, біля його вікна, кран. Зранку і ввечері сюди приходять мешканці з відрами, старий поглядає на них крізь вікно і дає кожному воду. Я вийшла надвір і постукала до нього у вікно. Він нахилився до шибки і жестами гукав мене до себе.

У нього в підвалі ще більше тепер кліток з птахами. Усі стіни завішані клітками. І мимоволі спиняєшся, здивований різноголосим свистом і суєтою птахів.

Дядько Тихон плете сітку.

— Ловити перепелів, — пояснює він мені.

— Але де ж вони?

— Нема, дочко, нема, будуть колись. Жита, пшениці будуть вистигати, от тоді саме й ловити...

— Це ж коли буде — наприкінці літа, а тепер ще й весною не пахне.

— Як для кого, а я вже бачив весну...

Він почав оповідати мені, як ходив учора в лісі й прислухався до вітру, в якому відчув перший весняний запах, і що бачив якихось жучків на снігу, без яких не починається весна, і вороння грало вгорі, як буває перед весною...

Червоноволий снігур раптом почав плескатися в своїй бляшанці. Розіляв воду і сполохано, скоса дивився на господаря.

— Весною на фронті може бути передишка, дядьку Тихоне. Весною зіпсуті дороги й аеродроми.

— Ну, ти, — весну почув!..

Він підійшов до клітки, вийняв порожню бляшанку. Маленькою ганчіркою витер у клітці воду і знову наляв птахові в бляшанку води.

— Незабаром потепліє... Снігурі здалеку тепло чують.

Я принесла його годованцям трохи ласощів — крупів, грудку цукру, соняшникового насіння. Старому було важко з харчами для птахів. Сам він дуже схуд і згорбатів ще більше. Тільки сплутана чуприна на голові виросла буйніше і брови немов розрослися рясніше.

— Канарка здохла, — з сумом повідомив старий, — годівля не та. У неї свій раціон, пташка вона дуже вибаглива, примхлива. Здохла. Що ж? Вона в мене завжди заводила, а решта — кожен по-своєму — підхоплювали. А тепер що — нема кому заводити, одна суєта... Отак.

— Закінчиться війна — купите нову канарку.

— Не купиш... З моди вийшла. Не продають. З-за кордону їх колись возили.

— Після війни закордон не буде для нас недосяжний. Може, хто з бійців з Берліна привезе...

Я спробувала жартувати.

— Ось, — раптом показав він мені на тарілку з чудесним зеленим вруном. — Овес!.. Їм треба давати молодій травички, вони люблять, особливо щиглики. Тоді в них і колір яскравіший.

— Тихоне Макаровичу, у мене загинув чоловік. Працював у німецькому тилу, організовував партизанів. Нещодавно одержала звістку — загинув...

Він залишив свій клопіт біля птахів і став ближче до мене.

— Загинув? Убили? Так, так... Без чоловіка сім'ї тяжко.

Він співчутливо дивився на мене, але слів йому для співчуття бракувало.

Він ще хвилину дивився мовчки повз мене в куток, потім знову взявся за сітку на перепелів.

Потім він уже не згадував про мого чоловіка, а захоплено почав розповідати, як він улітку ловитиме перепелів. У нього буде нова сітка і є старий, спеціально на перепелів, свищик. Він вийде перед заходом сонця в поле, ходитиме обніжками серед пшениць та жита і буде собі потихеньку висвистувати свищиком. Коли поблизу в хлібах буде десь перепел, то обов'язково відгукнеться. Тоді він розстелить на колосі сітку, сам причаїться коло неї і почне знову висвистувати. Птах неминуче, хававкаючи з хвилювання, йтиме на його свист. А коли опиниться під самою сіткою, тоді треба раптом підвестися і злякати його. Перепел свічкою вирветься з колосся і, звичайно, заплутається в сітці... Тоді всього й роботи, щоб його розплутати.

— Що ж, ви їх потім смажите і їсте?

Старий злякано дивиться мені в вічі. Що? Їсти птахів?.. Він за все своє життя не з'їв жодного птаха. Він просить пам'ятати — птахів він не вбиває; вбивати птахів — злочин, вбивство птаха рівне вбивству людини...

У старого сьогодні просто нудно. Я повертаюся додому, де вже чекає мене батько.

Уральське сонце зламало одного дня сувору і вперту зиму. По-весняному шумить вода, цвірінчать горобці, а біля струмків граються діти. Кучугури снігу раптом осіли, а подекуди оголилася чорна земля.

І немов камінь трохи одвалився від серця. І з фронту йдуть добрі звістки. Рідна земля скидає з себе німецьку мерзоту і кличе нас до себе.

На нічному чергуванні, коли я обходжу палати, мене гукає до себе Вітровий. Я запалила електрику. Він не спить, а сидить на ліжку і, можливо, жде мене.

— Я тепер, Софіє, зовсім одужав.

— Я рада.

— Тільки обморожені ноги почали знову трохи пухнути і болять. Весною обмороженим гірше.

— Це не завжди так буде.

— Вчора мене кликали до комісара. Там був і головлікар. Вони кажуть, коли я схочу, можуть виписати мене зі шпиталю. Я можу жити вдома, але приходити до шпиталю на огляд і лікування. Взагалі, можна вважати, що я одужав.

— Євгене, я така рада...

Він раптом змінює тон і говорить зовсім тихо:

— Завтра я думаю виписатися. Я навіть сказав про це головлікареві.

Він хвилюється, і я хвилююся за нього і за Лідію.

— Завтра я думаю піти до Лідії...

— Пора. Може, сказати їй, щоб прийшла за вами?

— Краще я сам прийду до неї. Коли вона побачить мене тут, вона дуже злякається і буде вражена. Краще нехай вона зустріне мене в себе вдома...

— Як хочете...

— Софіє, я хочу, щоб зі мною прийшли ви. Я хочу разом з вами прийти до неї. Ви зможете?

— Ну, звичайно. Про що тут питатися...

— Дуже вдячний. Я просто не зважуюся сам іти. Разом краще.

— Тоді я прийду ввечері. Треба, щоб Лідія була вдома. Я подзвоню їй завтра на роботу і скажу, що прийду ввечері до неї. Вона ждатиме.

— Що буде?.. Що буде? — раз у раз промовляє він у розпачі. — Цієї ночі я не засну зовсім.

— Після безсонної ночі вам буде гірше.

— Але що зробиш?..

— Я принесу вам бром. Ви мусите спати. У мене є чоловічий одяг — завтра я занесу вам.

Вранці я попередила Лідію. Я навіть схитрувала трохи — сказала, що прийду, можливо, з Борисом. Краще буде, коли вона знатиме, що в компанії буде і мужчина — одягнеться не по-хатньому. Любий мій, тихий янголе, як зустрінеш ти нас?

Все-таки Євген ще кволий. На вулиці він іде поволі. Спирається на патик: права нога завдає йому клопоту. Він палить цигарку за цигаркою. Біля кіно — вже зовсім недалеко від домівки Лідії — він чомусь довго розглядає рекламу.

Я все ж підтримую його трохи під руку.

Сонце віддзеркалюється в кожному струмкові, і люди довкола нас неначе допіру вийшли цілим натовпом з тісного, задушливого приміщення — не поспішають, набираються сонця і повітря.

Біля парадного Євген нервово і швидко допалює цигарку, рвучко кидає її в струмок і рішуче, швидкими кроками, починає підійматися по східцях. Звідки в нього стільки сили?..

Сусідка відкрила нам надвірні двері. Потім я тихо стукнула до Лідії.

— Можна, — чути її спокійний голос.

Уже в кімнаті я попереджаю:

— Я не сама, Лідочко, зі мною... Але ти не хвилюйся... Що зробиш... Час такий...

У неї в руці вовняний клубок і дві недов'язані рукавиці. Лідія розгублено дивиться на мене, нічого не розуміючи. В цю мить на порозі стає Євген. Вона пізнає зразу і кидається до нього. Я бачу сплетений клубок двох людських тіл і чую — ні, не людську мову — якесь мурмотіння, приголомшений стогін чи хвилинне оніміння двох людей, початки слів, обірвані поцілунками і глибоким зітханням Лідії, що задихається від збудження... Що робити тут мені? Тепер я зайва.

Раптом Лідія, мабуть відчувши, що він обіймає її однією рукою, з диким істеричним вигуком відскакує від Євгена і великими застиглими очима дивиться на його порожній рукав. Під її поглядом він схиляє голову, немов би в чомусь завинив. Патик, на який він спирається, давно вже лежить на підлозі, і його хутрова шапка теж.

Та це триває тільки одну мить, хвилину — не більш, і Лідія знову на грудях у чоловіка, і плаче тихо і покійно, і він гладить волосся її і пальцями перебирає окремі хвилясті пасма.

Вона не помічає навіть, що все ще держить в'язання, і обіймає чоловіка рукою, в якій затиснутий клубок і рукавиці — подарунок чоловікові на випадок майбутньої зустрічі...

Минають хвилини. Мені тяжко дивитися на них. Може, піти?

Нарешті за глибоким зітханням Лідії прозвучали перші слова. Закінчилися муки народження нового в їх житті. Зі словами починаються перші хвилини їх нового життя.

Тепер мені можна йти.

Тихо зустріла Лідія своє горе, показавши чоловікові тільки свою радість з приводу його повернення. Нервовий і гарячий Євген зрозумів цю тактовність своєї дружини. І, хоч сам ще був кволий, не тільки не дозволив дружині ходити коло нього, як коло хворого, але сам оточив її ніжним і день у день вигадливішим піклуванням.

Не втримавшись тільки при першій зустрічі на якусь хвилину, вона потім ніколи не показала й разу, що помічає його каліцтво. Може, в цьому й таїлася її таємнича, глибока сила, що дозволяла їй завжди скоряти запально-го і бунтівливого свого чоловіка.

Коли вперше після шпиталю він прийшов до нас, ще на порозі батькової кімнати підняв руку і закричав:

— Бачите — одна!..

Батько намагався його заспокоїти. На його думку, Євгенова біда все ж таки давала йому змогу працювати як раніше, — а це головне. Євген раптом грюкнув по столу і закричав:

— Ми побачимо, як після війни будуть розправлятися з фріцями!..

Потім, ухопившись однією рукою за голову, похилився на стіл і заплакав. Увійшла Лідія. Вона була затрималась, роздягаючи пальто.

— Євгене, давай я допоможу тобі роздягтися — тут досить тепло.

Вона говорила так рівно і спокійно, немов нічого, власне, не сталося... І — ми були здивовані — Вітровий одразу заспокоївся. А раніше колись було, як він спалахне, то нелегко його вгамувати. Раніше виявляла себе його вдача, тепер — нерви.

До війни Євгена вважали талановитим інженером. Більша частина його часу минала на руднях коло агрегатів. Ампутована рука буде все життя нагадувати йому про себе.

— Що я тепер?.. — все ще гірким тоном питав він.

Тоді батько підвівся зі свого постійного крісла і підійшов до Євгена. Висока батькова постать у цю хвилину здалася мені ще вищою, його очі — ще глибшими і більш нахмуреними, і навіть довгі його вуса здавалися вирізьбленими на важкому барельєфі з чавуна.

— Ти тепер, — вигукнув він, грюкаючи своєю палицею в підлогу, — є більше, ніж був до цього. Не збагнув?..

Євген винувато подивився на батька.

— Для кого ми живемо — для себе? Ти подумав про це? Що буде з нашим народом після війни — ти подумав?.. Скільки його і який він залишиться?.. Скільки було до війни? Сорок мільйонів, а хто зараз поручиться, що зостанеться хоч половина?.. Ти був у німецькому пеклі — сам бачив. А це ж тільки початок. Скільки винищать народу терором, скільки видушать його голодом і хворобами, скільки ляже під бомбами й кулями. Народ жде від нас, що прийдемо й допоможемо йому звестися з гнилої соломи. Коли раніше ми мали перед ним обов'язок — тепер маємо його в стократ. А ти мене питаєш, що ти тепер!..

Євген мовчав, похилившись. Він завжди був кращим батьковим учнем і завжди розумів його з першого слова.

— Тобі дано друге життя — з більш ясними думками і незмірно сильнішим почуттям. Те, що ти маєш віддати народові, ти не втратив — воно при тобі. І ти його відда-си, бо народ тобі верне батьківщину і вимагатиме за це дорогу винагороду. Збагнув тепер, що ти є?

Вітровий мовчав. Він збагнув. Та він і знав це, а тільки втрачене на фронті здоров'я зробило його слабшим і квалістю немовби здолала його на хвилину.

— Не звикну ніяк, — виправдовувався він.

А все ж таки батько — жорстока людина. Не зважив і на те, що Євген ще не зовсім одужав. Мені було трохи ніяково перед Лідією: навряд чи до серця їй припав батьків тон. Тепер вона сиділа і злякано дивилася на нього. Я зрозуміла — вона боялася, що батько вестиме й далі в цьому дусі.

Але він і Євген лагідно всілися на дивані й взялися за цигарки, Євген вийняв з кишені портсигар і почастивав батька:

— Лідія сама готувала гільзи і наробила цигарок.

Обидва сиділи, обнявшись, у хмарі цигаркового диму. Я бачила, як Лідія полегшено зітхнула. Бідна, вона надто переживала за свого чоловіка.

На цей раз Євген розповів більше.

З Орестом він бачився не раз у Києві. Сам прибув до Києва з дорученням одного з партизанських загонів Чернігівщини. Загін мусив мати зв'язок з Києвом. На той час міські партизани уже мали кілька провалів. Гестапо неначе за готовим списком забидало товаришів. Ніхто не розумів причини провалів. Перевірили людей, змінили

квартири, прибрали нові прізвища... А незабаром знову почалися арешти. А ті, кого заарештовували раніше, уже висіли в саду Першого травня.

Групам довелося діяти окремо, ізолюватися.

Саме тоді кілька товаришів дістали наказ перейти фронт. В їх числі був і він, Євген. Усе було готове для цього, маршрут теж був зарані визначений і схвалений. Наперед були вказані явки по дорозі. Завдання було надто важливе, і люди — всі шестеро — були обрані надійні. Орест просив Євгена, покидаючи місто, зайти до нього до приміщення. Це на Печерську. Він мав дати на дорогу їм деякі важливі вказівки. Та, коли він прийшов до Ореста, побачив на підлозі його труп. Очевидно, його вдарено важким письмовим прибором, що валявся там же на підлозі. Переконавшись, що Орест забитий, Вітровий оглянув приміщення, шукаючи документів, які могли б бути корисні для гестапо. Очевидно, хтось зробив це раніше. Треба було доповісти товаришам, що залишалися, але зривати вихід з міста не можна було і він мусив повернутися до своїх товаришів. До міста вони не поверталися, і Євген більше нічого не знає про вбивство Ореста.

Мабуть, загибель Ореста була поганою передзнакою в їх подорожі. Увесь час їм не щастило. Майже усі явки по дорозі були ліквідовані гестапо, і група їх не провалилася тільки завдяки виключній обережності їх керівника — лейтенанта, що вже кілька місяців працював у німецькому тилу і мав великий досвід у подібних переходах.

Остання явка була в шахтарському виселку недалеко від лінії фронту. Товариш, відряджений перевірити адресу, повернувся і доповів: усе в порядку. Тут мали вказати їм, де слід переходити лінію фронту.

Обережно, по одному пройшли вони на квартиру колишнього рахівника шахтного управління, старого інваліда. Він жив самотньо край виселка. Одного з товаришів поставили вартувати.

Вирішили чекати тут до ночі. Але не пробули й години: раптом ускочив до хати товариш, який вартував, і гукнув:

— Рятуйтеся: ми в пастці!..

Вони спробували завчасно вирватися звідси, і з ними разом старий рахівник, котрий запевняв, що він не знає, хто міг вказати їх гестапо.

Німці зразу відкрили по них стрілянина. Першими ж кулями були забиті один з товаришів і старий рахівник. Виходу з пастки не було. Тоді вирішили розбігатися в різні боки, і, кому пощастить, той мусить довершити покладене на них завдання.

Пощастило Євгенові. Просто якийсь неймовірний випадок, які часом трапляються в подібних ситуаціях...

На його думку, решта товаришів загинули. Певне було те, що вони не далися живими до рук ворогові.

Неймовірний випадок не повторюється. Німецькі кулі настигли Євгена біля колючих дротів, за якими його ждав порятунок.

Ми вислухали його оповідання і мовчимо: надто багато в ньому для всіх важкого. Що ж іще я мушу знати про загибель свого чоловіка?..

Дивна розмова була в мене сьогодні з одним моїм знайомим інженером — Березою. Такі розмови не забуваються. Він наздогнав мене на вулиці, коли не поспішаючи я поверталася зі шпиталю. Ми були знайомі ще з Києва. Не раз заходив він у своїх справах до батька. Тут він не бував у нас, зустрічалися ми тільки на вулиці, та й то зрідка. Маючи відомості про всіх земляків, про Березу я не знала нічого — ні де працює, ні як живе...

— А-а... моє шанування! Як живеться? — вигукнув він і простяг мені руку.

— Звичайно, як і всім. Дякую.

— Де працюєте?

— У шпиталі.

— Значить, залишається час поза науковою роботою?

— Ні, я тимчасово облишила наукову роботу.

— Так, так... Гордій Романович як там?

Інженер Береза розмовляв російською мовою напрочуд легко, вживаючи навіть місцевих діалектизмів, яких, звичайно, не запроваджено до літературної мови.

— Батько часом хворіє, але зараз йому добре. навіть виходить гуляти. Ви в нас ще не були?..

— Не знаю, де ви мешкаєте, та й часу мені тепер зовсім бракує. Знаєте, тисячі різних навантажень... Я в проектній конторі будівельного тресту, роботи до біса, і ніяк не можемо впоратися з планом... Просто не маю часу подумати про знайомих...

Лише тепер я побачила в нього величезний портфель на дві застібки, розпертий і незграбний. В другій руці сітку на продукти, котру тут звичайно називають "авоська". На цей раз, здається, ця річ виправдала свою назву...

— Я бачу, ви не марнуєте часу...

— Що ви, що ви, товаришко Майдан?.. У мене кожна хвилина розрахована, зарані узята на облік... Точний ліміт часу — точний план.

— Надовго, дозвольте поцікавитись, наперед ви розпланували своє життя?

— На досить тривалий період... У всякому разі, на кілька років.

— Як, ви навіть точно розрахували, коли повернетесь на Україну?

Його обличчя відбило подив.

— Ця операція взагалі не увійшла до мого плану.

— Ви не думаете повертатись?..

— Е-е, як вам сказати... Я, власне, не проробив цього питання. Я просто ще не обрахував усі можливі тут стимули. Звичайно, походженням я з України, але мої батьки розмовляли російською мовою і мене навчали тільки російської, так що е-е... я не бачу точно і ясно, що, власне, зв'язує мене з Україною... Приміром, тут я маю всі умови для того, щоб жити і працювати, а там... хто знає, як воно там уже виглядатиме... Війна!..

Він подумав хвилину і додав:

— Людина, знаєте, легко звикається з новими обставинами... А Україна для мене немовби прекрасний спогад з дитинства... І тільки.

З несподіванки я навіть не знала, як мені повестися. Все в мені нуртувало, і я ладна була дати йому прилюдно ляпаса, та це тільки принизило б мене. І дискутувати з цією людиною я не могла: це теж було б мені гірко...

— До побачення! — раптом промовила я, зовсім нечемно обірвавши його на слові, і повернула до першого ж завулка.

І, йдучи, відчула на собі його вражений і здивований погляд.

Вперше видався зовсім теплий день. Можна ходити без пальта. І я вперше відчинила вікна.

До кімнати вдерся глухий, на низькій ноті, протяжний і тяжкий крик чи стогін людини. Мабуть, це з другого по-

верху — над нами. В чому річ? Я йду на кухню, розпитуюся. Ах, так!.. У неї вбито на фронті сина. Вона сьогодні дістала звістку. Бідна тітка Орина!.. Що — сапер? Підірвався на міні?.. Сапер помиляється раз у житті. Яке тяжке її голосіння!

Внизу під вікнами стоїть гурток хлоп'ят. Вони мовчки, не розуміючи, як реагувати на це, підвели голови до вікна тітки Орини. Футбольний м'яч відкотився вбік — ніхто не рветься до нього.

І дивна річ діється зі мною: що більше я слухаю, як гуде нагорі Орина, — твердішою роблюся сама. Зараз мені здається — ніяке горе не примусить мене плакати. Я йду до Орини.

Вона сидить на ліжку, червона й опухла від сліз. Їх уже не вистачає старій жінці — вона тільки стогне, гуде, з істеричним хрипом втягуючи в себе повітря. І гнеться, хитається, сидючи, немов осичина од вітру. А очі її сухі, червоні, запалені, і рот — з одвислою нижньою щелепою, з єдиним зубом угорі посередині — зовсім безпорадний, як у малої дитини.

— Що ж, — кажу я, сідаю поряд і кладу їй на плече руку, — у багатьох таке горе... Не слід віддаватися горю.

Здається, після моїх слів вона гуде ще дужче. В руці у неї зім'ятий лист, якого вона не може й прочитати, бо неписьменна. Синів у неї більш нема, і взагалі немає більш нікого з рідні. В минулу війну німці вбили в неї чоловіка.

Я тут зайва. Важко їй зарадити, втішити її. Я повертаюся до себе. Батько говорить мені:

— Вчора я зустрівся з професором Гурієм.

— Як він почуває себе? Я давно його бачила.

— Він, бач, турбується не за себе. Про тебе розпитувався. Домагається, щоб ти готувалася до захисту дисертації. Треба, каже, примусити її — і все...

Засадити себе за дисертацію?.. Пірнути зараз в книжки і картки?

— Робота регулює людину, — умовляє мене батько.

Ні, я не можу з ним навіть сперечатися зараз.

— Ти кудись поспішаєш? — питає він сумно. — Сьогодні ж у тебе нічна зміна...

Йому сумно тому, що я йду.

— Мені треба виконати кілька обіцяних справ для моїх поранених...

Я майже брешу: поранені й справді дали мені кілька доручень, але й за них я не можу зараз узятися. Та й не-

має серед них термінових. Батька мені шкода, але чомусь я не можу всидіти в хаті — я мушу йти.

— Може, я скоро прийду, — обіцяю йому і розумію, що це жорстоко.

І сяйво весняного сонця раптом охоплює мене; все довкола в його променях, все випромінює сонце, все...

А проте я не можу заспокоїтися. Сьогодні в мене все як і вчора, нічого не змінилося... Але чому немає вчорашнього бодай відносного спокою?

Біля книжкової вітрини стоїть Євген Вітровий. Мені спадає на думку щаслива ідея.

— Ви прогулюєтеся?

— Іду зі шпиталю і гуляю. Сьогодні чудесно...

— Євгене, зробіть мені послугу — підіть зараз до нас. Батько сам і дуже нудьгує.

Він здивовано дивиться на мене.

— Але чому ж — послугу?.. Я й сам про це думав, лише побоювався, чи не зарано.

— Я покинула батька, і мені його шкода. А в мене важливі справи в місті.

Він згоден. Зразу повертає і йде до нас. Батько буде радий. Тепер вони не скоро розійдуться. Я можу не поспішати додому.

На вулицях рясно людей. Мене штовхають, спиняють, часом затримують. Я нервую і штовхаюся теж. Але куди, власне, мені поспішати?.. Просто посеред вулиці великими кроками пройшов кудись дядько Тихін. В руці у нього, замотана в ганчірку, клітка... Мабуть, з птахами. Невже він поніс їх за місто випускати на волю?.. Піти б мені за ним... Але він уже далеко.

І раптом почуваю я, що немовби і я в тісній клітці мого горя, — шукаю і не можу знайти собі поради. Коли б і мені вилетіти сьогодні з клітки.

Недалеко переходять вулицею пара за парою діти. Це вийшов на прогулянку дитячий садок, той, де і моя Клава. Оңде вона йде, тримаючи за руку якогось меншого за себе хлопчика. Вона тягне його до невеличкого рівчачка, який обов'язково хоче перейти в галосках. Хлопчик опирається, а вона його тягне. Нарешті вихователька примітила це і взяла її за руку. Порядок відновлений. Діти рушають своєю дорогою і незабаром зникають за рогом.

Коли я дивлюся на свою дочку, мені завжди легшає. Варто лише мені почути одне її слово, і почуття замилювання проймає мене всю. Дивно: зараз я не відчула цього. Навпаки — мені зацеміло серце. Моя дочка не має батька... Як розповім я їй про це?

У сквері я відразу побачила дружину Шелестюка. Вона запросила мене сісти біля неї на лаві. Незважаючи на робочий день, вона була вдягнена по-святковому. Темна брюнетка, вона влітку любила вдягатися під Кармен, та і в поведженні дещо нагадувала цю пристрасну оперову героїню. Але зараз на ній було нове темно-синє пальто з чорно-бурою лисицею і чорний капелюшок, що нагадував планету Сатурн, по-хвацькому назукіс посажену на її голівку.

— У вас святковий вигляд...

— Відпочиваю. Маю перерву на обід, от і вийшла на свіже повітря. Весна, працювати не хочеться.

— Як справи у вашого чоловіка?

— Не питайте...

— Що трапилося?

— Неможлива людина!.. Я не знаю, як на нього впливати. Ні в чому не можна на нього звіритися.

— Але в чому річ? Може, ви доручили йому щось таке, чого через свою непрактичність він не зміг добре виконати.

— Ніякого доручення!.. Уявіть тільки: йшов базаром, побачив якусь книжку і обміняв її на свою цукрову картку. Тепер ні з чим пити чай.

— Яку книжку?

— Біс його знає, хіба мене це може цікавити... Зараз продукти є смисл життя, а він їх міняє на чортзна-що...

— Архів Південно-Західної Русі?..

— Здається, щось на манер цього... По-вашому, з таким чоловіком можна жити?

— Ви не сваріться зі своїм чоловіком. Микола Іполитович заслужена людина...

— А цукрова картка? — раптом уперлася вона в мене блискучим, з іскрами ненависті, поглядом.

Було б даремно їй все пояснювати. Мені було тяжко провадити з нею розмову далі.

— Мені треба йти, до побачення.

Не встаючи, вона подала мені руку в чудесній шовковій рукавичці.

На вулиці теж повно людей, як і раніше. І галас приголомшує, і від упійманих випадкових слів, урваних фраз в мозкові хаос і дзвін у вухах.

Повертаю на бічну вулицю, і враз тиша вихоплює мене з хаосу. Це дорога до річки. Ввечері тут буде повно народу, а зараз майже нікого. Тепер можна дати раду думкам. Пройшло троє інвалідів на милицях. Веселі, сміються. Чому?..

Батько вмовляє мене сісти за дисертацію. Має рацію, це потрібна річ. Треба, щоб росли кадри. Але він ще не тому вмовляє мене... Я вчуваю в його словах інший зміст. Може, він хоче, щоб я знову увійшла в свою колію, щоб я знову піймала потрібний для впевненого самопочуття ритм! Мабуть, саме це він і думає...

Ось назустріч мені йде Олег Арсенович. Ще здаля він здійсмає бриля і, вітаючи мене, махає ним над головою.

— У вас блискучий настрій! — кажу йому.

Він мовчки, сяючи, подає мені телеграму. Ага, ось де джерело його настрою: він одержав з Раднаркому виклик. Признатися, я заздрю йому.

— Значить, ви незабаром їдете?..

— Щоб закінчити проекти будинків для українського села, мені треба тиждень, потім повезу їх на Україну. Збудований з моїх конструкцій будинок витримає усі випробування, і вчора його приймала спеціальна комісія. Можете мене поздоровити — протокол у моєму портфелі.

Він так сяє, що не помічає мого сумного настрою. Ще б пак! Така телеграма примусила б і мене не помічати настрою інших...

— Олеже Арсеновичу, візьміть мене з собою...

Він не дивується.

— Телеграфуйте до Раднаркому, що ви бажаєте їхати на Україну працювати, і вас негайно викличуть. Поїдемо разом. Чудесно!

Від захоплення він зробився наївний.

— Знаєте, Софіє Гордієвно, наче промінь сонячний зігрів мені серце. Було замерзло воно, а тепер раптом відійшло. Поїду до себе на Україну, буду ходити по селах, містах. Нехай то й руїни — але я вже уявляю, які чудові будинки ми поставимо на місці зруйнованих. Як розплануємо наші міста... Знаєте, голова міськради, почувши про телеграму, сказав мені: "Залишайтеся у нас, хіба вам

тут погано працювати?.." Розумієте?.. Хіба погано тут? І тут ми не на чужині. Але справжнє наше місце там. На-самперед наш, а не чий інший обов'язок бути там.

— А Павлина Андріївна?

— Залишається тут. Адже я повернуся... А взяти її з собою я не можу.

— Я питаю про її настрій.

— Вона радіє за мене.

— Ми всі радіємо за вас. Ви перший, а потім не забаримося і ми за вами...

Олег Арсенович привітно дивиться на мене. Він — прекрасна людина. Ми його всі любимо. І я одверто кажу йому про свою заздрість. І йду собі далі.

На високому березі дме холодний вітер. Я щільніше загортаюся в плащ і сідаю на лаві. Протилежний берег далеко, аж до синіх лісів, пойнятий повіддю. Залляті хатки безпорадно розсипалися на тому березі.

Високо пролітають ключем дикі гуси. Я стежу, аж поки слід по них не розтає в блакиті.

Десь, можливо, ключем летять мої щасливі хвилини. Але з ними можна розминутися...

Ти скнієш тут і не знаходиш собі й краплини розради. А що ти можеш знати про наступну мить?.. Може, це ти сама женеш себе в безвихідь, сама переконуюєш себе, — така ти короткозора і благувата... Наче цілий світ для тебе — тісні суточки...

Я мерзну, але нескоро помічаю це. А підвівшись з лави, я просто тремчу з холоду. Місто зустрічає мене теплим сонцем і затишком. Ого!.. Уже — досить пізно... Треба йти забирати з дитсадка Клавочку. І бідний батько, мабуть, заждався мене.

Клавочка жде мене вже одягнута. Я дарую їй куплений по дорозі пучечок білих квітів, і вона сяє з радості. Ми повертаємось додому.

І раптом я знову чую, як гуде і квилить тітка Орина. Тільки тихше, зовсім тихо: вона виснажилась, зійшла слізьми.

Урядове завдання по проектуванню Олег Арсенович закінчив. Перед від'їздом на Україну він запросив до себе кількох знайомих, що розумілися на його мистецтві.

Хоч надворі дощ і холодний вітер, а прийшли й ми з батьком. У Тимченків уже цілий гурток друзів. Є й не-знайомі мені архітектори, його колеги.

Тимченко в піднесеному настрої.

— О! — вигукнув він з несподіванки, коли побачив нас. Він знав, що батько ніколи не вибирався з дому поночі.

Тьмяно світить електрика. Майже неможливо розглядати обличчя. Та ми всі звикли до цього і напівтемрява не завдає нам ніякого клопоту. Батько побачив людей, і на обличчі його невдоволення:

— Що це — ми потрапили на нараду?..

— Зовсім ні, Гордію Романовичу. Я просто хочу показати свою роботу — та й усе. Адже за цими проектами, можливо, почнуть відбудовувати наші міста і села. Мушу вам показати свою роботу.

Батько не любить нарад, але любить добре зроблену роботу і тому зразу ж потягнувся до рисунків Олега Арсеновича:

— Що ви тут поначеркали?..

Тимченко приніс невеличку газову лампу, бо самої електрики не досить. Він ставить її на столі, біля самих рисунків, і всі чоловіки разом з батьком схиляються над аркушами александрійського паперу.

Батько пильно розглядає кожний аркуш. Він озброївся окулярами і олівцем. Він приглядається до кожної риски, до кожної деталі. І я тільки чую його "ум-гу, ум-гу...". Він проглядає усі аркуші, потім знову повертається до першого і переглядає все знову. Тимченко нетерпляче стежить за його обличчям. І всі ждуть батькового слова. На цьому мистецтві він розуміється. Аркуші ходять по руках.

Нарешті переглянуті всі рисунки. Батько ретельно складає їх в один стос, проводить востаннє по стосу долонею, встає і тисне Тимченкові руку.

— Це робота! Це, мій любий, справжнє мистецтво, мистецтво розуміти народну душу. Чудесно!.. Такому мистецтву не можна не радіти.

Він навіть схвильований. Уже сидячи в кріслі, він довго морочиться з цигаркою і не може вправити її в мундштук. І всім стає радісніше і легше.

— Саме таким мистецтвом відродите Україну з попелища і руїни!..

Тимченко розцвітає і ніяковіє разом від такого схвалення його роботи. Він признається, що працював з натхненням.

— Відберемо все, — говорить він, — що було найпрекраснішого, геніального, такого, де людський дух злітав на справжні верховини творчості, — і з цього будемо будувати на попелищі війни свою батьківщину. Після війни вляжуться людські пристрасті й залишиться тільки одна — творча. І в кожній високій культурі, чия б вона не була, ми, мабуть, знайдемо потрібні для себе цеглини, з яких знову почнемо будувати. І в греків, і в арабів, і в римлян, і в древніх індусів, і в китайців знайдемо придатне для нас. Ми маємо право узяти все це собі, для своєї культури, бо кожен древній храм будували робочі люди. В Харкові зруйновано палац проектів — може, це символічно: в новому палаці будуть нові проекти.

— Будете, Олеже Арсеновичу, на Україні, скажіть там, що старий Майдан ще живий, ще має порох у порохівниці і теж хоче додому...

— Скрипить, татусю, ваш віз, — жартую я.

— Він, дочко, хоч скрипить, а котиться. Як почнуть шахти відбудовувати, я своє слово скажу. Мого слова спитають, як і раніше питалися. А я собі, тут сидючи, дещо й нове надумав. Часу не змарнував. Стара гвардія себе ще покаже!

І всі робляться жваві, балакучі, збуджені. Немов хтось зняв з цих людей невидимі пута, що їх стримували до того.

Молодий київський інженер-технолог Школярук, тонкий, високий, з пишною чуприною і маленькими англійськими вусиками, спокійно карбуючи слова, розповідає про свою установку, що виробляє будівельний матеріал високої моці. Україна завжди відчувала нестачу такого матеріалу. В майбутньому, коли закінчиться війна, постане потреба в грандіозному будівництві, такому, якого ще не знала наша країна ніколи. І нестача матеріалу на місці буде нашим лихом. Інженер Школярук винайшов спосіб виробляти з гіпсу чудовий будівельний матеріал надзвичайної моці. Цього каменю сила-силенна на Україні, особливо в Донбасі, західних областях, на Чернігівщині, але через крихкість його не вживали в будівництві. Тепер нестачі матеріалу не буде!

Установка Школярука — перша в Радянському Союзі. Тут сидять люди, що розуміють справжню ціну цього винаходу, який обіцяє нову епоху в будівельному мистецтві. Архітектор Тимченко перший зрозумів це і збудував з

цього матеріалу свої оригінальні конструкції, які вже витримали на практиці пробний іспит і які так сподобалися присутнім тут знавцям.

Надворі січе холодний дощ, і поривчастий вітер кидає пасма струменів на шибки вікон. В краплинах на склі одблискує електрика. Але ніхто не помічає того, що робиться надворі.

— Перші години просіяння, — промовляє по хвилинній паузі Тимченко, — життя повертається до нас світлою фазою. Тільки рани ще свіжі, болять... Добре, що ми тут, у цьому місті, не самі: найважче перетерпіти самотність.

— Рани болять, це так, — промовляє Гурій. У нього на війні син льотчик, і старий не має від нього звістки вже третій місяць. Мовчить тільки взагалі небалакучий і завжди похмурий професор будівельник Стороженко. Уся його сім'я — дружина, дочка, мати — випадково застряли в Одесі, не встигли евакуюватися. Він тут сам, одинокий, і нікому розвіяти його похмуристь.

Не знає — радіти їй чи сумувати — Павлина Андріївна. Вона боїться за чоловіка, що поїде без неї, і вона залишиться сама, і їй буде нелегко.

Павлина Андріївна частує гостей чаєм. Ми затримуємось до пізньої ночі, нам не хочеться йти звідси.

Раптом Олег Арсенович прислухався:

— Немовби стукнув хтось!..

— Вітер, мабуть, — говорить Павлина Андріївна.

І тої хвилини всі чують тихий стукіт.

— Це принесли мені плаща і парасольку від дощу, — догадується Гурій.

Тимченко відчиняє двері, і до кімнати увіходить замотана в парусиновий плащ, мокра від дощу постать. Обличчя замотане старою хусткою. По ньому струменять патьоки води. Ніхто не може сказати — чоловік це чи жінка. Півморок не дає роздивитися обличчя. Тим часом людина скидає з плечей військову сумку і кладе на підлогу, де з неї відразу напливає невеличка калюжа. Потім дивиться на людей, питає:

— Тимченко, професор, тут живе?..

З голосу всі пізнають — жінка.

— Так, тут, — здивовано відповідає Олег Арсенович і наближається до невідомої. — Яку маєте справу?

Невідома скидає поволі з плечей дорожний мішок і нерішуче кладе на підлогу.

— Мамо! — кволим голосом, майже шепотом вигукує вона і падає на стілець, розридавшись.

З диким пронизливим криком біжить до неї Павлина Андріївна.

Це повернулася Мар'яна. Ми тут зайві.

Ранком другого дня Мар'яна вже в мене. Ми знову стискуємо одна одну в обіймах і плачемо знову так, що сльози наші зливаються в один потік. Довго нічого не можемо промовити одна одній.

— Ти наче воскресла з мертвих. Не йметься віри, що це ти...

— І сама я не вірю...

— Дай гляну на тебе!

Скидаю з неї плащ, косинку.

— Що це? Ти вже посивіла?.. В тебе сиве волосся.

Я беру в руки її голову, цілую її волосся з сивиною і не можу стримати сліз.

— Тобі ж тільки дев'ятнадцять років!..

— Ні, Софіє, мені багато, багато років!.. Цього тільки не видно на моєму обличчі...

Вона хоче побачити Клавочку, але дочка вже в дитячому садку. Шкода, батько вийшов на прогулянку.

Тепер ми сидимо на канапі обнявшись. Я притискаю до своїх грудей голівку Мар'яни, заглядаю їй в очі, хочу прочитати в них усе, пережите цієї дівчинкою.

Вчора вона не розповіла нам нічого. Її поява була така несподівана для всіх нас, і особливо для її батьків, що нікому не спало й на думку розпитуватися. Усі чужі були там зайві, й усі ми швидко зібралися і пішли, щоб не заважати серцям їхнім розкриватися. Я тільки встигла сказати їй кілька слів про долю Ореста. Та вона не промовила нічого мені на відповідь.

Її поява була подією. Адже Тимченки мали відомості про загибель дочки і вже навіть звикли до такої своєї долі.

— Скажи ж, звідки ти з'явилася? Коли? Що було з тобою?..

— Не зараз, не зараз, Софіє... Тяжко мені про все згадувати. Яка я рада, що всі ви живі і всі тут разом... Але ж дай мені зараз прочитати його листи. Батьки розповідали — він писав вам. Ти знаєш, я така щаслива, що він пи-

сав мені, і я вчора вночі прочитала всі його листи. Ні, я не могла відкласти їх читання. Ти мене розумієш. Але він писав і до вас...

— Ти можеш їх узяти з собою і читати від першого до останнього слова — в них немає нічого, щоб ховати їх від тебе.

Я дістала Костеві листи і віддала їй.

Мені зрозуміло — вона прийшла так рано, щоб швидше прочитати його листи до мене і до батька. Її непокоїть, що останнім часом немає листів від Кості.

— Коли я відпочину, — говорить вона, — я поїду до нього на фронт. Хіба можу я не бачити його?.. До фронтової обстановки я звикла, адже, знаєш, ми були кілька місяців у фашистському тилу. Потрапили були в оточення і тоді пішли в глибокий тил, до партизанів. Згодом я розповім про все докладно. Зараз краще розкажи, як живеш ти. Батьки ще нічого не розповідали про тебе...

Я трохи здивована: невже й справді вони нічого не розповіли їй про мене?

— Що можу тобі сказати?.. Хіба те, що я втратила чоловіка... Орест забитий. Про це я вчора тобі говорила.

— Хто повідомив тебе? Ти перевірила?

— Хто? Вітровий Євген. Він бачив сам забитого Ореста.

— Тепер так багато неправдивих звісток про людей. Ти мусиш перевірити.

— Але ж Євген бачив... Він спочатку ховав усе від мене, а потім признався, що сам бачив труп... Хіба можуть бути ще якісь сумніви, коли Євген сам...

— Ні, звичайно...

Ми мовчимо хвилину.

— Отже, розумієш і уявляєш, як мені живеться. Тримаюся тим часом.

— Я пізнаю тебе — така, як і раніше... Що зробиш? Мусимо бути більш тверді, міцніше загартовані, інакше програємо. Це напевне. Коли ми витримаємо — витримають і чоловіки. Люди тепер змінюються так, як не сподівася цього від них.

— У Ліди Вітрової...

— Я ще не бачила її.

— Євген повернувся без руки.

— Мені розповіли батьки... Жахливо!.. Я мушу піти до неї сьогодні.

— Її можна покликати сюди.

Дзвоню до Лідії в установу. Поки її там кличуть до телефону, я, затиснувши долонею трубку, кажу:

— Він був напівтруп. Кращі лікарі не мали надії, що він залишиться живий. Один знайомий професор розповідав мені, що в організмі деяких людей існує непізнана сила, що здатна збороти найтяжчу недугу. Він вважає, що Євгена врятувала така сила. Він втратив руку і взагалі здоров'я. Ліда мужньо це витримала. Нам з неї брати приклад.

До телефону нарешті підійшла Ліда. Вона пізнала мене по голосу.

— Що трапилося?

— Нічого... Приїхала Мар'яна. Вона зараз у мене. Що, що? Лідіє! Ти мене слухаєш?

Вона не відповідає нічого, мабуть, хтось нам перешкодив.

— Це службовий телефон, можливо, хтось заборонив їй розмовляти. Згодом можна просто піти до неї.

Тепер я помічаю, яке змучене обличчя в Мар'яни. Я знаю його, це чудове личко, веселе, випромінює радість, осяяне якоюсь захоплюючою думкою, немов співуче. Тепер воно виснажене, неначе меланхолійне, задумливо-сумне, але таке ж привабливе, прекрасне. Владна сила її вроди здається ще дужчою... Навіть сивина не в силі спотворити її.

— Уявляю радість твоїх батьків, адже вони не мали надії.

— Мама плакала всю ніч. Просто з хвилювання. Ми полягали тільки під ранок. Знаєш, мій сон не буває тепер міцний. У ворожому тилу ми навчилися бути сторожкими, навіть коли спимо. І ось раптом чую, хтось немов торкається моєї голови. Я думала — мати. Не розплющую очей, слухаю. І кризь заплющені очі почуваю, що в хаті за-свічено світло і воно яскравіше, ніж було тоді, коли я прийшла. Хтось гладить мою голову, бере волосся, цілує. Я чую стримуване схлипування. І що б ти думала, — я пізнаю коло себе батька. Трошки, зовсім непомітно, я розплющую очі. Він бере пасма мого волосся, пильно розглядає їх. Він розглядає сивину... У матері зіпсутий зір, і вона тоді, вночі, не побачила, що я посивіла. Батько немовби додивився, але не сказав їй. Коли ми полягали, він захотів упевнитися... Потім він загасив світло і просидів решту ночі коло мого ліжка. Я була перевтомлена і, звичайно, заснула. Не знаю: мабуть, цієї ночі він не спав зовсім.

Мар'яна перестала оповідати, замислилась.

Раптом я побачила крізь вікно Лідію. Вона бігла посеред вулиці, притиснувши портфель до грудей, необачно перетинала дорогу машинам, штовхала людей, котрі не встигли поступитися їй дорогою. Капелюшок збився їй набакир, обличчя палало рум'янцями. Вона промелькнула повз вікно і за мить влетіла до моєї кімнати. І так же блискавично кинулася до неї Мар'яна.

Батько вмовив мене піти на концерт Бориса. Він узяв з мене слово, що повернуся з Борисом і нашими знайомими, які будуть на концерті. Він не лягатиме і буде чекати нас.

Мене гнітило це батькове нудьгування. І особливо тому, що він нічого не говорить про це. Він тільки не бажає залишатися на самоті і хоче, щоб коло нього були люди — його приятелі, товариші. Як тривожно він дивиться на мене, коли помітить мій намір піти з дому... Але не дорікає і не просить, тільки тривожиться і нервово палить цигарки.

Він і справді не ляже і не спатиме, поки не прийду я з Борисом і нашими знайомими.

Борис таки й справді користується в публіки великим успіхом. Зал повен. Навіть на хорах не лишилося жодного вільного місця. І на молодих обличчях я помітила те нетерпіння і напружене чекання, яке завжди напевне свідчить про велику популярність артиста.

Євген Вітровий — з Лідією; Тимченки прийшли всі троє. Ще кілька знайомих сигналізували мені про свою присутність з рядів. Моє місце поряд з Тимченками.

Публіка зустрічала Бориса такою овацією, що віц довго не міг розпочати.

Сказати, що Борис мав цього вечора успіх, — мало.

Публіка часом доходила до екстазу. Кожне його виконання неминуче завершувалося бурхливою овацією і "бісом". Щоправда, в залі сиділо надто багато прихильників артиста з останніх класів десятирічки, котрі гарантували йому успіх на кожному його кроці. Але ж таки й справді він співав прекрасно. До того ж був у чудовій вокальній формі. А як він умів триматися на сцені! І в цьому він виявляв якраз потрібну — не більшу і не меншу —

міру і власної гідності, й водночас поступливості перед надмірними вимогами публіки, що без кінця "бісувала".

Ні, він таки зачаровував і нас... Щоправда, він міг би бути більш вимогливий до свого репертуару.

В антракті я зайшла до Бориса. Його обличчя сяяло, і він ще здаля переможним жестом привітав мене.

— Ну, що? — гукнув він, простягаючи мені руку.

— Добре, дуже добре, ти до нас зайдеш після концерту?

— А не пізно?

— Ні, батько чекатиме. Я приготую чай.

— Гаразд.

Батько любив Бориса, мабуть, за його лагідну і безтурботну вдачу. Але й Борис відповідав йому справжньою любов'ю. Коли він вчився в консерваторії, то жив кілька років у нас і за це був завжди вдячний батькові, який тоді матеріально його підтримував. До нашої родини він звик, а батька любив і, здається, трохи його боявся.

Після антракту я все ж вирішила не залишатися: не для концертів був у мене настрій. Попередила друзів, що чекатиму їх після концерту, і пішла до виходу. Мене наздогнала Мар'яна.

— Я хочу пройтися з тобою.

— Ти не хочеш залишатися на концерті?

— У мене болить голова, хочу трохи прогулятися. Може, я ще повернуся.

У мене таке враження, що вона говорить нещиро. Так мені здається.

Сильний вітер налітає на нас і шарпає наш легкий одяг. На вулиці гойдаються ліхтарі, під нами хитається земля. Ми завертаємо за ріг. Тут затишно. Тільки над головою, в деревах і дротах, свистить вітер.

— Софіє! — раптом вимовляє моя подруга таким нерішучим голосом, що я здивовано дивлюся на неї і спиняюся на мить, вражена її надто серйозним, напруженим обличчям.

— Що сталося, Мар'яно?..

— Софіє, я мушу тобі сказати... Я не маю права ховати від тебе... Але ходімо, ходімо, навіщо ти спинилася?

Її слова лякають мене. Я не встигаю зібрати свою волю, як вона надто коротко і тихо вимовляє:

— Ореста вбили партизани...

Я знову спиняюся і хапаю її за руки:

— Мар'яно, що ти говориш!.. Що ти говориш! Що ти говориш!..

— Це трапалося, Софіє, і ти в цьому не винна.

І хоч я вірю їй, і хоч я певна, що вона не глузиться з мене, і почуваю, яка це глибока і страшна правда, — я вдивляюся при світлі ліхтаря в її обличчя і благаючи, буцімто можна щось вернути, напівнепритомна, вимовляю:

— Мар'яно!.. Мар'яночко!.. Мар'яночко!..

А вона притискує мої долоні до своїх грудей, цілує мене і не знає, що відповісти їй як угамувати мене.

Вгорі хитається ліхтар, а під ногами в мене хитається земля.

Люди починають звертати на нас увагу. Вона бере мене під руку. Ми йдемо далі.

От що принесли мені на крилах журавлі!

— Розкажи, що ти знаєш...

— Дуже небагато.

— Все, що ти знаєш...

— Про це неприємно говорити.

— Ні, все, що тобі відомо про це...

— Я знаю тільки, що він продавав партизанів, одного по одному, і вони навіть не знали, що серед нас є запроданець. Потім на нього впала підозра. Перевірили. Факти були надто ясні. Так, це за його вибором ішли наші товариші на шибениці в Першотравневому саду, це за його вибором зникали наші товариші в будинку гестапо на вулиці Толстого — і не поверталися звідти.

Я не можу втримати стогін, що виривається з моїх грудей.

— Говори все...

— На щастя, він знав небагато. Одного разу партизанам пощастило взяти "язика" з гестапо. Він розповів, що Орест Гнатенко допомагав навіть допитувати наших товаришів.

— Чому не знищили його зразу?

— Доручили одному з товаришів, не знаю — кому.

— І він його усунув?

— Усунув... Я довідалася про все пізніше, бо в той час не була ще в Києві.

Минає довгий час, поки я нарешті здатна хоч трохи дати лад цілій зграї думок, що так раптово налетіла на мене і оповила мене туманом.

Отже, його знищили, знищили... Він більше не існує і не продає колишніх своїх товаришів. Це – перше. Друге...

– Софіє, я розумію, це надто тяжко пережити, не можна поставитись до цього легковажно. Але ти ж не винна в цьому, не можеш ти навіть перед собою відповідати за нього.

У неї дивна логіка, а проте своїми словами вона немовби трохи протверезила мене.

– Ти мене розумієш, Софіє, я не могла ховати це від тебе. Зрештою, я ж добре знаю тебе і певна, що зробила саме те, що вимагала б і ти сама від мене. Чи не так?

Я киваю головою. Хіба можна навіть питати про це?.. Я раптом згадую про Вітрового. Чому він не сказав мені про це? Я питаю про це у неї.

– Можливо, він і не знав правду про Гнатенка. Напевне не знав, інакше розповів би.

Скільки неясного!.. Скільки загадок оточує мене!..

– Євген міг не сказати мені про загибель Гнатенка. Він не бажав мене схвилювати. Можливо, йому хотілося підготувати мене до тяжкої звістки. Але як він міг зважитися ховати від мене справжню істину про нього?.. Що, ми такі кволі й безвольні люди?

– Ні, Софіє, він знав тільки про загибель його і не знав про зраду. Він і мені розповідав на другий день по моїм приїзді, як він заходив перед виходом з Києва до нього. Від мене він не мав рації ховати.

– Я вірю. Вірю також і в те, що Євген справжній товариш, і з його боку було б підлістю поводитися так зі мною. Але як я скажу про це батькові?

– Хочеш, я допоможу тобі підготувати його.

– Мені треба подумати.

– Розраховуй на мою поміч.

– Знаєш, я боюся говорити йому про це.

– Треба порадитися з чоловіками.

– Ні, ні, тим часом я думатиму про це сама. Але це не зараз, потім, коли я сама отямлюся... І як я поясню це Клавочці? Нехай не зараз, нехай потім, але як?..

Вона мені щодня говорить про батька і жде його. Як мені змінити її почуття до нього? Як усе це витримати? Мар'яна втішає мене. Ми вже давно ходимо коло нашої домівки і не можемо розлучитися.

– Ти сьогодні кликала декого до себе, зараз про це нема чого й думати. Я повернуся зараз на концерт і по-

переджу всіх, що ти себе зле почуваш і краще не турбувати тебе сьогодні.

Я хвилину думаю.

— Ні, навпаки, я прошу тебе піти і нагадати всім, що вони обіцяли зайти до нас. І щоб обов'язково прийшли. Батько просив, так і буде!

— Хіба вже закінчився концерт?

— Я не ждала закінчення.

— Не до смаку?

— Навпаки, небувалий успіх!

Проте батько запитує дивиться на мене.

— Я прийшла, щоб підготуватися — скоро придуть наші друзі.

Це задовольнило його. Він навіть у піднятому настрої. Відразу ж почав розпитуватись за концерт, про публіку, пісні, яких співав Борис. Це було природно: він любив Бориса.

— Борис у мене козак! Він завжди витягне!.. Ти щось надто бліда... Може, голова болить?

— Це мине... Це так... просто...

Я не знайшла, що йому відповісти... Він дивиться пильно, неначе хоче щось прочитати в моїх очах.

— Цей бовдур, тату, націлюється просто в кумири.

— Хто?

— Борис, звичайно.

Батько пильно дивиться на мене.

— Що це ти робиш?

Справді, що я роблю — горить електрика, а я запалюю лампу...

— Ти почуваш себе зле?

— Ні, добре.

Я не знаю, до чого докласти рук, і блукаю без діла по кімнаті. Нетерпляче жду друзів.

Скоро вони приходять. Усі, кого ми ждали. Серед них сяючий Борис.

— Публіка мене любить! — хвалиться він, зовсім не соромлячись зухвалості. — Ну, а я люблю публіку... Ми любимо одне одного, — сміється він, а за ним усі, повні щирої приязні до Бориса. Сміється навіть батько, котрий полюбляє часом і полаяти свого небожа.

Борис притягнув якогось дрібного актора, зовсім лисого, з подібним до моркви носом і пов'язаним на шиї ста-

рим кашне. Актор безмежно відданий Борисові, і тому, певне, він тягає його з собою.

Яким чином Борис умудрився привезти з собою свій уже знаменитий лікер? Мабуть, йому допоміг усе той же актор.

— Я знаю, що треба співати! — хвалиться Борис.

Але батько спиняє його.

— А з чим ти повернешся на Україну? З "Кумою" і "Козою недорізаною"?

Зразу Борис не знає, що відповісти батькові.

— Але ж публіка любить, — нерішуче пробує він заперечити по кількох хвилинах мовчання. Та батько знову обриває його:

— Успіхом ти користуєшся великим. І ми тебе любимо. А до історії нашого мистецтва, проте, не увійдеш.

— Але ж чому, дядюшко?..

— Не двигав ти його вперед — ось чому. На "Козі недорізаний" далеко не поскачеш...

— А за Миколу в "Наталці" мене в кандидати на лауреата висунули в минулому році.

— "Наталка" безсмертна, та не ваше покоління її створило, інша епоха її породила, значить, не тобі й хвалитися нею.

Вони дискутують, і я непомітно зникаю в своїй кімнаті. Тепер я не прислухаюся до голосів за стіною. Що мені ті розмови і суперечки?.. Вони не загасять мого горя. Тепер батько має право кинути мені: ти привела в нашу сім'ю зрадника... Він матиме підстави. Я бачила цю людину коло себе день у день протягом шести років!.. Була його дружиною і другом — і не розгадала... Після війни багато жінок, що переможуть своє горе, змужніють, з гордістю говоритимуть про своїх чоловіків, яких вони втратили на війні. Що скажу я?.. Він виказував товаришів, продавав їх фашистам, його руки накидали їм на шию страшний зашморг... Значить, він здатний був і раніше продати за тридцять срібняків усе.

За стіною заспівав Борис. Я розумію: це його аргумент у дискусії. Сильний аргумент!

Йому ніщо не труїть душу. Він і співає, немов жартує... І голос у нього — як степовий вітрець. А пісні безтурботні. І даремно батько хоче переконати його в чомусь іншому, своєму: він ніколи не збагне цього і не перейметься батьковими думками і почуттями. І всі його люб-

лять і зовсім щиро йому зараз плещуть. А ти в цю хвилину його не любиш, ненавидиш його і добре сама не знаєш, за що... Тобі важко слухати його пісні...

У коридорі я зустрічаю Сергія Сватенка з гарячим чайником і сковородою.

— Прийшли зі зміни, Сергію Леонтійовичу?

— Точно так, півгодини тому.

— Без пригод?

— А в мене їх не буває. Шукаєте когось?

— Ні. Просто до нас посходилися знайомі, підняли галас, а в мене голова болить, не можу слухати.

Його кімната відчинена.

— Зайдете?

Кілька портретів без рам, кілька книжок з технології металів на столі, засланому чистою газетою, маленьке залізне ліжко, вкрите вовняною ковдрою, — все як у самотнього чоловіка, парубка.

— Непорядок тут у мене.

Сідаю на ослона. Беру першу-ліпшу книжку і гортаю, не розуміючи її змісту, не читаючи.

— Не хочете повечеряти зі мною?

— Розкажіть що-небудь, Сергію Леонтійовичу. Їсти не хочу. А ви вечеряйте, у вас прохолоне сало.

— Дарма.

Раптом він щось згадав:

— Хочу похвалитися...

Він дістає з кишені костюма, що висів на стіні, золотий годинник у замшевій торбинці.

— Подобається?

— Дуже...

— Начальник залізниці преміював. Колись був на нашому заводі, знайомився з моїм методом роботи на фрезерному верстаті. А оце сьогодні прийшов мені від нього годинник. Нагорода. Шкода, для такого годинника треба доброго костюма, а мої zostалися німцям. Фріци носять. Заждемо трохи...

Він поклав годинника на стіл і знову взявся за вечерю.

— Хочете назад, на Україну, Сергію?

Він беззвучно і лагідно сміється, як сміються у відповідь на дитячі наївні запитання.

— Закінчиться війна, і поїдемо додому. А може, й раніше... Люди зразу будуть потрібні там.

У нього все ясно і просто...

Але, мабуть, мою відсутність уже помітили.

— На добраніч, Сергію Леонтійовичу!

Він проводить мене до дверей і відмовляється піти за-раз до нас: натовмився, хоче спати.

У своїй кімнаті я дивлюсь у свічадо: яке бліде, втомлене моє обличчя, а очі каламутні, немов після безсоння.

— Що тобі, дочко?..

— Нічого, трохи понервувала...

Нас не чує ніхто. Вони захоплені своєю розмовою.

У батькових словах до мене стільки уваги і чутості, стільки якогось інтуїтивного розуміння мого горя, що мене пориває кинутися йому на груди і розридатися без ніякого стриму.

"Що буде, коли він довідається, яке лихо впало на наші голови?"

Він гукає мене до себе. Біля нього на дивані є місце. Він обіймає мене за плечі, гладить моє волосся. Він розуміє мене!..

Ні, сьогодні я не розповім йому нічого.

Тимченки перші схаменулися, що вже пізно. І всі разом загомоніли, прощаючись. Мар'яна одвела мене до моєї кімнати.

— У тебе тяжкий настрій, і винна я: навіщо саме сьогодні розповіла про це?

— Ні, Мар'яно, якраз вчасно. І, може, сьогодні я витримала це легше, ніж якогось іншого дня. Я вдячна тобі. Раз ти мені розповіла про це, значить ти вірила в мене.

Я провела гостей до виходу. Батько не міг виходити до відкритих дверей. І ось я знову у своїй кімнаті. Присутність друзів таки полегшила мені ці перші години нової — ну звичайно, нової — епохи в моєму особистому житті.

Я поправляю ковдру на ліжку Клавочки і ходжу з кутка в куток. Все ж тяжка буде для мене ця ніч.

Батько стукає до мене. Він мовчки сідає на стілець, а я все ходжу по кімнаті. Пізня ніч. І в домі, і на вулиці тиша, і чути, як за вікном хтось пройшов і вдалині завмерли його кроки. За стіною в сусідів коротко задзвонили дзигарі. Худе батькове обличчя стяглося ще більше, спохмурніло, і втома кинула на нього свою печать. Він мовчки дивиться на мене, і страждання вирізьблює його величне обличчя.

— Погані справи, дочко...

– Я знаю. Ми повинні витримати.

Погляд старого яснішає.

– В нашій сім'ї, моя дорога, ми завжди дбали, щоб з нами за один стіл не сів мерзотник. Ми думали, що вміємо пильнувати, а насправді – ні, не вміли... Мерзотник вломився до нас, сів з нами за один стіл, їв з нами і пив і обкрадав нас, а тепер ще й ославив нас...

Батько дивиться на мене, і я кажу твердо:

– Говоріть далі, я не боюся нічого...

– Він знає про все!.. Він знав раніше за мене. І він теж ховав від мене...

– Хто розповів вам?

Він одну мить думає.

– Євген Вітровий?

– Ні, я одержав про це листа з фронту давно.

– Як, ви знаєте про це давно?

– Давно, дочко... Цей подарунок зробили мені ще в мій ювілей.

– Ви ховали від мене!..

Який повільний батько цього вечора. Він не відповідає зразу.

– Чому не сказали мені зразу?

– Дитино моя, це надто серйозна і надто тяжка справа. Треба тричі перевірити, перш ніж вирішити щось.

– Значить, ви не маєте сумніву?

– Тепер ні...

Я знаю, що треба триматися, щоб підтримати батька, треба зібрати усі свої сили, щоб не піддатися раптовій хвилі, але щось підкочує мені під груди, я не можу збороти його і кидаюся на груди батькові. В цю мить я не соромлюся своєї кволості.

Про Ореста Гнатенка знають тепер усі. Я сама не ховаюся з цим. Ті, що знали його іншим, повинні знати його таким, яким був він насправді. Чутка про зраду його побігла поміж земляків, і за кілька днів для них, людей хоч і близьких, але чужих йому, перестала бути новиною, явищем, про яке слід було говорити при зустрічі, щось і собі пригадати, висловлювати своє ставлення і тому подібне...

З тактовності ніхто не починав розмови зі мною про нього. Добре, коли це з приятні до мене... А якщо вони просто жаліють мене?.. Скільки прикростей на кожному кроці!..

Тільки один Борис Голубинський реагував не так, як інші. Одного дня я зустріла його на вулиці.

— А я до тебе, — гукнув він мені ще здаля. — Скажи — це правда?..

— Що?

— Що він запродався?

— Правда.

— От сволоч!.. На біса ти з ним одружувалася?..

Але на Бориса не можна сердитися. Він не в міру щирий і доброзичливий.

— А знаєш, Софіє, я ще в Києві помічав дещо у нього...

— Не треба, Борисе, пізно зараз... Раніше треба було...

Він здивовано дивиться на мене, потім починає лаяти зрадника і взагалі всіх запроданців.

Дивно: з Борисом, проте, легше, ніж з іншими. Та світ складається не тільки з таких людей, як він. Мені тяжче, коли Павлина Андріївна приходить утішати мене, приносить мені квіти і радить не побиватися й не сумувати: моє життя, мовляв, ще все попереду... І навіть Лідія, що мовчки горнеться до мене, і цілує, і рада зробити мені хоч би яку-небудь послугу, — і вона не розуміє мене.

З Євгеном Вітровим мені пощастило поговорити одверто. На цей раз він був напрочуд спокійний і навіть трохи неначе чомусь пригнічений. Він нічого іншого не знав про Гнатенка, крім того, що розповів раніше. Таки нічого. Зовсім.

І до кого не вдавалася я, ніхто не говорив мені того, що я намагалася і прагнула почути. Всі були моїми друзями, і мій біль був їхнім болем, але ні в чийх словах я не знаходила втіхи. Хоч мало не кожному війна принесла горе і страждання знаходило собі куточок у кожному серці, та моє горе не таке, як у всіх, — більше воно, тяжче, страшніше, і ніхто не носить його в своєму серці, і не знає, якими словами промовляти до мене...

Олег Арсенович нарешті іде. Він іде будувати! Здається, і він немовби відмолодився.

Напередодні від'їзду, увечері, зайшов до нас з дружиною. І хоч ми знали раніше, що він від'їздить, але зараз, коли він повідомив, що прийшов прощатися, ми глибоко схвилювані. Навіть у батька заблищали очі.

Олегові Арсеновичу скоро буде п'ятдесят п'ять років, у нього хвороби, які не дозволяють йому їхати в таку досить важку подорож, але він запевняє, що витримає. Він

говорить щиро. Ми всі навчилися тепер терпіти і зносити нездоланні раніше для нас труднощі!

Батько сумно промовив:

— Але ж наші відходять, Олеже Арсеновичу...

Та він не хоче знати зараз ніяких резонів. І взагалі, в житті його не існувало хвилини, коли б він не був готовий з радістю і захопленням творити.

— Вони спиняться, — вигукує він, — напевне ми цього діждемося, і скоро!..

‘І ми віримо. Це тільки незвично для нашого думання — складати проекти будівель замість тих, що мають ще бути зруйновані ворогом... І старий архітектор, певне, розуміє наші думки. Він тулить пальця до обличчя, дивиться кудись повз нас і промовляє замислено:

— Багато такого, чого ми не могли й уявити раніше, — тепер уявляємо. Все, все, до чого звикали ми, — умовне. Звички і традиції — не вогнетривкі. Війна може спалити їх. Віра не покидає нас, бо на нашому боці сила і справедливість, на нашому боці, дорогі мої, математика, вона за нас, а математика є наука наук... Її не можна не вірити.

Захоплений своєю майбутньою подорожжю, він розповів нам про свою мрію. Ми попросили його про це.

— Про що може мріяти архітектор? — промовив Олег Арсенович, не встоявши перед нашим проханням. — Звичайно, про будинок. Може, про палац. Нехай буде — про палац. Архітектор Тимченко мріє про палац для майбутніх вічевих зборів. З усієї України прилітатимуть сюди народні обранці вирішувати справи своєї країни. І ось він збудує для цього віча палац. Де він його будуватиме? О, він уже обрав для цього місце! Він поставить його там, де в найсвітліші епохи для історії нашого народу і для його культури мудро вирішувалися справи усього народу і його держави. Чільний мур його палацу мусить красуватися поряд тисячолітнього муру Софії в нашому Києві. Софійські мури символізують державний геній Ярослава, свободу і велич Київської Русі — батьківщини великих слов'янських народів. Наша вітчизна була тоді в славі серед культурних народів усього світу. А хіба через віки не пронесла Софія своєї слави і мрії про свободу всього народу? Хіба не засяяла знову світлом державної мислі і культури українського народу в епоху Петра Могили? Хіба не тут народилася думка про Київську академію?.. І щоб велетенська площа простилалася перед будинком на-

родного парламенту. Нехай кияни сходяться на площу і нехай гучномовці винесуть голос народних обранців до многотисячного загалу. Відбудувалася Софія після татар, відбудувалася після поляків, відбудується і після німців. Ми її відбудуємо, і нехай вона знову потече вічним джерелом державної мислі і мудрості, нехай знову стане символом нашої єдності, як колись єднала вона слов'янські землі, як єднала вона всі українські землі — від славного Дінця аж за Карпати. Ось який палац мріє поставити архітектор! І щоб красою і величчю своєю гідний був він стояти поруч славетної Софії.

Олег Арсенович ще хвилину подумав, та нічого більше не додав, а тільки промовив:

— Оце таке наче наснилося...

— Добре наснилося! — промовив за хвилину загально-го мовчання батько. — Одне лише, що оце ми тільки мріємо... Та що зробиш, наше лихо в цьому...

— Хто знає, може, і недовго ждати.

Батько тільки зітхнув і не сказав нічого. Та в його зітханні було стільки туги, що, мабуть, усього того не вмістило б ніяке слово.

Колись, через багато років, ми, згадуючи оці чорні сьгоднішні часи, мабуть, зрозуміємо і відчуємо на всю глибінь, як допомагала нам жити і боротися наша природжена слов'янська романтичність, яка змогла вкласти в нашій голові поряд дві уяви: грандіозні руїни, згарища — і проекти майбутніх чудових будівель. Це тоді, коли ми, підпливаючи кров'ю, примушені були віддавати ворогові наші міста і села.

...Вранці Олег Арсенович поїхав.

Одного разу, після своєї зміни, я застала вдома бабуся, хоч було вже й досить пізно. Почувши в дверях мої кроки, вона зустріла мене на порозі.

— Гордій Романович і не вставали ще...

— Захворів? Чому не подзвонили мені?

— Наказали не дзвонити.

Я увійшла до кімнати.

— Що з вами, татусю?

Він лежав спокійно і мовчки дивився на стелю. По очах було видно: його точила якась думка.

— Татусю, як же це, ви навіть не дозволили дзвонити мені...

- Нащо, дочко?
- Але ж ви хворі. Треба було викликати лікаря.
- Не треба...
- Та ви ж занедужали!..

Він махнув рукою:

— Ат!..

І більше ні слова...

— Бабусю, ви давали Гордієві Романовичу їсти?

— Авжеж!

Трохи мені одягло од серця.

— Та вони не схотіли їсти...

— Що? Не схотів? Нічого не їв цілий день!..

І я кинулася сама до шафи, на кухню, до примуса. Я примушу його їсти... І зараз викличу когось із наших друзів лікарів. Він раптом мене покликав.

— Що ти там заходилася?

— Ви мусите зараз обідати і вечеряти разом, а потім я викличу професора Ляшенка. Подзвоню йому.

— Ат!.. — махнув він знову рукою і замовк.

Мені ясно — він хвсрий, і найгірше — це запізнитися з лікуванням. Я відпустила бабусю, сама зготувала їжу і подала батькові. Він байдуже дивився на тарілку, ледве пригубив і випустив ложку з рук. Я не могла його вблагати з'їсти хоч трохи, хоч кілька ложок. Якась затаєна думка на його обличчі і якась байдужість... І страшна для мене думка про мою безпорадність перед його байдужістю пронизала мій мозок. Але тільки на мить. Я знаю, що значить піддатися бодай на хвилину кволості.

І ось його байдужість немов надає мені енергії. Я йду до телефону. Але професора Ляшенка немає дома, просять подзвонити пізніше. Я беру батькову руку в свої, намагаюся ласкою збудити його до розмови.

— Татусю, любий, скажіть же, чого ж вам так тяжко? Ви навіть не кажете, що вам болить...

Він зітхає.

— Нічого не болить, дочко. Просто — була і десь спливла сила... Тепер уже бачу: тут мені й залишатися... Не витягну, і професори не допоможуть.

— У вас звичайний підупад сил. А ви ще й не їсте...

— Набридло все, дочко, життя набридло. І до їжі не лежить душа.

Що це трапилось, що це з ним?.. Як я не помічала нічого раніше?

— Ось почивнається літо, татусю, може, воно принесе нам повернення додому...

Гірка усмішка на його обличчі. Я не сумніваюся: в нього тяжкий напад депресії. Але його мучить ще й якийсь розлад у організмі, для якого потрібні звичайні ліки. Я ще раз дзвоню Ляшенкові, і знову його немає. Він постійний лікар батька, і мені не хочеться викликати когось іншого. Та проти іншого протестуватиме й хворий.

Нарешті мені щастить умовити його трохи повечеряти. Але він не бадьорішає. Так само лежить і байдужими очима дивиться в стелю. Потім раптом запитує:

— Це вже який місяць, як пішов на війну Кость?

— Незабаром рік.

— Давно... І не приїздить... До інших приїзять, до нас — ні. І Лідія діждалася свого, і Тимченки, а до нас не приїздить ніхто. З Костем, мабуть, не доведеться й побачитись.

— Тату, але ж це зайві думки. Зрештою закінчиться війна і...

І знову ця гірка посмішка: "Закінчиться!.."

— Думалося — скоро. Тепер...

Радіоприймач починає передавати вечірнє зведення. Я пробую виключити, щоб не турбувати батька, але він спиняє мене і просить залишити. І ми слухаємо сумні новини: знову під тиском ворога ми залишаємо міста і села і ворог палить і нищить нашу батьківщину.

Вранці доктор Ляшенко відвідав батька. Він давно не був у нас. Батько немов трохи розважився, розмовляючи зі своїм старим знайомим. Я певна: і в Ляшенка зараз тяжкий настрій, але він не дозволяє собі показати це в розмові з хворим. Доктор повинен бути бадьорий, життєрадісний. Це його найперший обов'язок, найперші ліки для хворого. Я боялася їх розмови, але даремно: доктор тримається на висоті свого професійного оптимізму.

Він знаходить кілька дрібних хвороб — у сімдесятип'ятирічної людини їх може бути досить. Приписує ліки. І я бачу — з великим трудом стримує себе професор, щоб не сісти після цього коло батька і не розпочати тяжкої розмови про події на фронті. Проводячи його до дверей, я запитую:

— Невже від хвороб у нього такий стан?

Він хитає головою.

— Знаєте, йому бракує... — Він запнувся на мить.

— Внутрішньої життєвої сили, — підказую я, згадавши слова знаменитого Нестерова, сказані колись про Євгена Вітрового.

Лікар хвилину думає, потім говорить:

— Так, такої життєвої сили йому бракує справді...

І вже на порозі додає:

— Ох, дорога Софіє Гордієвно, бракує її і мені...

Привидилося мені уві сні бойовище. Наші пішли в наступ. А я біля Костевої батареї. Довкола двигить земля від вибухів і важкого кроку наших полків. Десь недалеко чути Костеву команду: "Вогонь! Вогонь! Вогонь!.." Здаля видко, як злітають вгору груддя і стовбури дубів над лінією ворожих укріплень, все те вкриває рудий дим, змішаний з хмарою пороху.

І чую, немов гукає мене хтось, і крізь вибухи ледве признаю стривожений батьків голос. "Тату! тату! — пориваюсь я до нього і гукаю щосили: — Дивіться, почалося..." І враз розплющую очі.

Крізь незавішане вікно спить мене раптова блискавиця, і переможно гримить розкотистий грім. Це проходить над нами перша весняна громовиця і ливний дощ шумить, немов тисячні лави йдуть десь неподалеку по полю. Хтось гупає на ганку в двері, і з передпокою чути батьків голос: "Софіє! Софіє!.. Іди ж одчиняй..." Підхоплююся, вмикаю світло. У передпокої стоїть батько і нетерпляче показує мені на двері.

— Це Кость, — урочисто говорить він, а я не розумію, звідки він може знати про це, адже стукають аж у надвірні двері.

— Певне, то не до нас, — кажу я роздратовано, — ідіть собі, лягайте.

Йду відчинити.

І ось за мною з сінешнього мороку ступає до хати Кость. Він ледве встигає поставити чемодан і скинути з себе мокрий плащ, як я з диким радісним вигуком кидаюсь до нього. Ми стискаємо одне одного в обіймах і кружляємо по хаті як навесні, а зворушений батько хоче й собі зловити Костя в обійми, і йому все не щастить... Я не пускаю його. Тоді батько обіймає нас обох разом, і я почуваю кінці його вусів на своєму обличчі.

Кость навіть крізь плащ увесь змок, і я допомагаю йому стягти вогку гімнастерку. Самому йому незручно: одна рука його в чорній шкіряній рукавичці, з якої видно

кінець бинта. У нього відламком міни перебиті три пальці, тепер суглоби тільки почали зростатися.

Він ще не встиг розповісти нам нічого.

— Тимченки мають листи від Мар'яни? — з тривогою питається він.

— О, так... Більше того, — я навмисне не поспішаю.

— Що?.. — І він спиняється у напівроздягнутій гімнастерці.

— Вона й сама тут...

— Де живуть Тимченки? — гукає він раптом таким голосом, немов загрожує мені.

— Ти збожеволів!.. Третя година ночі...

— Не тягни...

— Не скажу.

— Софіє!

І я не можу відмовити йому.

За одну мить він знову вдягнений. Уже на ганку одягає шинель у рукава. Я ще хочу умовити його залишитися і виходжу на ганок, але він зникає в темній вулиці. Чуття, як біжить він по бруку й калюжах.

Знову ми з батьком самі. Тепер уже ми чекатимемо до ранку.

— Ти не помітила, Софіє, у Костя є сивина?

— Не встигла. Напевне, є.

— А ти придивилася, які у нього стали очі?..

— Він дуже змінився. На вулиці його було б нелегко пізнати.

— Я теж подумав про це... Немає вже нашого Костика. Цікаво, чи навчився він пити спирт?

— Не знаю. Мабуть, ні.

— Ти помиляєшся. Я певний — він п'є міцний, нерозбавлений спирт.

— Може, піти за ним до Тимченків?

— Нащо? Не треба. Тепер ми його нескоро діждемося. Він іде до ліжка і лягає.

— Багато, Софіє, взяли у нас вороги. Але ми ще залишилися багаті, дуже багаті.. Молодість нашу не перемогли фашисти. Молодість!..

Він раптом обертається до стіни й просить накрити його ковдрою, він спатиме.

Кость прийшов додому вже вранці. Він зовсім не спав, але мав досить свіжий вигляд і охоче взявся за снідання. Я розповіла йому про Ореста Гнатенка. Спочатку я пере-

коналася, що йому невідомо про це від Мар'яни. Ні, вона не говорила йому нічого. А ще раніше нам написав про нього один знайомий.

На моє повідомлення він швидко, немов між іншим, поглянув на мене і знову продовжував вишкрібати варене яйце, заглядаючи всередину шкаралуці. Мабуть, подібні речі він чує не вперше. Або ж він може думати тільки про Мар'яну, а все інше минає його вуха.

— Він зрадив, і його вбили партизани в Києві...

— Усе в порядку, — промимрив він і підсунув собі нову тарілку з їжею.

— Я бачу, це тебе зовсім не хвилює...

Тепер Кость підвів голову і уважно подивився на мене.

— Це дуже прикро, Софіє, ти мене вибач і не ображайся на мене за неухважність до твого горя. Воно і наше горе... Але я зустрічаюся з цим хоч і не так часто, але і не вперше. Цикл закономірно завершився: він зрадив — його покарали. Все. Інші матимуть з цього собі науку. І забудь, Софіє, про цю підлоту, розкажи краще, як живеш, як працюєш?..

Здається, немов розмовляємо ми різними мовами...

З приїздом Костя в наших кімнатах метушня. Усі наші знайомі хочуть його бачити. Цілий день у нас люди. А тим часом Кость і не думає сидіти дома. Трапляється, цілими днями він з Мар'яною. Мої розмови з ним — уривчасті й незакінчені. А мені так треба з ним поговорити.

Батько часом не може дочекатися його цілий день, а він приходить пізно вночі, втомлений і сяючий, і ні про що, крім Мар'яни, не хоче розмовляти.

— Що з нього вимагати — йому двадцять два роки, — виправдовує його батько.

— Але ж, тату, він лейтенант. Він загартований у боях командир!

Дивно, батько хоч і сумує, коли Костя немає, але цілком його виправдує.

Якось я сказала Костеві:

— Ти зовсім забуваєш про нас з батьком...

— Я? — здивувався він. — Що це ти, сестричко?.. Ніколи, нізащо!..

Він навіть почав обіймати мене і цілувати, на превелику батькову втіху.

— Справді, ти маєш рацію, — нарешті погодився він. — Я й справді поводжусь тут негарно.

Проте другого дня він знову прийшов додому тільки вночі.

Одного вечора я зустріла його з Мар'яною в місті й відразу напала на неї:

— Замість того щоб прийти до нас, ти виманюєш у нас Костя, і ми його бачимо, тільки коли він спить.

А проте я не хочу їм заважати і маю намір іти собі. Та вони мене не пускають, беруть за руки і мало не силоміць ведуть із собою.

— Я не знаю, куди ви йдете.

— Ми обіцяли Борисові відвідати його, поведи нас.

Ми йдемо до Бориса Голубинського.

— Ви неекономні, друзі, — вмовляю я їх, — ви надто довго буваєте вдвох і швидко набриднете одне одному.

Вони голосно сміються. Їм це незрозуміло.

Борис живе недалеко. Незабаром ми біля його будинку. Йдемо великим двором, потім через садок і здаля раптом чуємо його могутній баритон.

— Чекай, — спиняє нас Кость біля ганку, — послухаємо.

Кілька хвилин слухаємо Бориса. Він готується співати в "Запорожці" турецького султана. Ліричні султанові арії зачаровують нас.

— Як співає, як співає!.. — не втримується від репліки Кость.

І я згоджуюся з ним: Борис справді видатний артист. Кость не дозволяє нам стукати в двері, доки Борис не закінчить. Потім ми гуртом вдираємося до кімнати баритона, і він щиро радіє нам..

— Я тебе, Костю, зараз почастию моїм лікером...

— Чому не заходиш до нас? — запитую.

Він досить уїдливо відповідає:

— Готуюся виступати в "Запорожці", то боюся, щоб ви мене не розчарували в мой роботі...

Кость втручається в розмову:

— От коли б і я встиг послухати прем'єру.

— Я думаю, ти встигнеш, — відповідає Борис.

Кость продовжує:

— Ми на фронті часом слухаємо артистів. В тилу неможливо уявити, як цінує боєць на фронті рідну пісню на естраді. А там... От у нас виступала взимку Литвиненко-Вольгемут. Що робилося з нами!.. Враження від артиста вимірюється не оплесками, а тим, як глибоко поринула

його пісня в душу людини, як довго боєць, наприклад, носить у собі оте враження. А у нас і досі живе оте враження від її співання. Така вона артистка!..

Кость, не підозріваючи, торкнувся надто вразливої струни в Борисовому самопочутті.

— Шкода, — жалкуючи, промовив він, — що ти не слухав мене в "Наталці". Я там Миколу співав... Але тепер "Наталка" не йде. Як там Гордій Романович?

— Сердиться, що ти перестав заходити. Ти знаєш, як він тебе любить. А він усе ніяк не одужає і хоче бачити коло себе людей.

— Завтра ж буду у вас. Я не хочу, щоб Гордій Романович ображався на мене. Ну, за наших хоробрих воїнів!

Він налив нам у чарки лікеру. І коли випили, він промовив до Костя:

— Мені, Костю, теж треба поїхати на фронт. Нехай я там тільки співатиму. Але почуваю — треба.

— У нас там, — підхопив Кость, — аудиторія особлива, і її артист мусить знати.

— Правильно, знати! Мушу знати, інакше не матиму успіху.

Мужчини захопилися цією темою і не можуть з нею порішити, а Мар'яна тим часом сідає поруч мене в кріслі, тулиться до мене, обіймає. Певне, на неї вплинула чарка міцного трунку. З часу приїзду свого вона помітно підправила здоров'я, щічки її знову закругилися і взяли рум'янцем, очі заблищали, як і колись, гарячим задержуватим блиском. Тільки сивина в волоссі зосталася на пам'ять!..

— Що, Мар'яночко!

— Нічого... Ти, Софіє, не гнівайся, що він через мене мало буває дома. Цього більше не буде: я сама буду приходити частіше до вас, будемо разом розважати Гордія Романовича. Ми стільки не зустрічалися з Костем! Пригадуєш його листи до мене? Ти розумієш нас... Хто знає: поїде він, а потім, можливо, я — і чи пощастить коли в житті зустрітися нам обом ще отак, як ці дні? Не хитай докірливо головою, адже зараз війна...

— Пийте, Мар'яно, за радість вашої зустрічі й не думайте про розставання...

І тут же ловлю себе на нещирості: мені незрозумілі почуття цих молодиків у такі дні... Як вони могли забути про все, коли кожен з них не може бути певен, що десь

телеграфний апарат цієї хвилини не викрешує в ефірі вирішальні для їх життя блискавки?.. Але що можу я відповісти моїй подрузі?

І, немов догадуючись про мої думки, Мар'яна тихо, щоб не почули чоловіки, говорить мені:

— Знаєш, Софіє, ми неначе п'яні від кохання. Уяви собі: Кость до цього часу не розповів мені нічого про своє фронтове життя. Скільки я не просила, скільки не розпитувалася — його навіть не цікавлять подібні розмови. Він, мабуть, хоче відпочити від тяжких фронтових вражень, і я навмисне намагаюся розважити його чимсь іншим, про що йому приємніше розмовляти. Я і сюди його привела, бо з Борисом завжди легко, у нього завжди якось забуваєш про все прикре і тяжке.

— Цього не можна заперечувати, — кажу я і нишком киваю на чоловіків: вони, безтурботно щебечучи, безбожно тягнуть бурштиновий помаранчевий лікер.

Мар'яна з щасливою усмішкою закоханого дівчиська дивиться на Костя і, сама того не помічаючи, повторює своєю мімікою його міміку, повторює вслід його слова. І я не розумію, як можна бути такою кицькою, посивівши у фашистському пеклі... Не вистачає тільки, щоб вони надумалися відгуляти тут своє весілля...

Чудовий Борисів баритон обтинає мої думки. Я дозволяю йому закінчити, потім підводжуся:

— Мені час.

На прощання Борис удається до мене:

— Випадково зустрів одного земляка, що гірко скаржився на тебе...

Мені не спадає на думку ніхто.

— Та наш знайомий, інженер Береза...

— Ах, він!..

— Ти немовби вилаяла його за щось чи повелася з ним дуже нечемно. Він не міг мені пояснити до ладу.

— Просто я не схотіла з ним розмовляти. Нам ні про що було з ним розмовляти.

Я розповіла про мою зустріч і розмову з Березою.

— Пушкін і Тургенев, — гаряче доводила я, — в дитинстві знали краще французьку мову, і батьки їх розмовляли більше французькою мовою, однак вони уважали б за злочин перед батьківщиною заявити, що їх рідна мова — французька... Рідна мова не та, яку краще знаєш, а та, яку більше любиш. Для визначення рідної мови не

грає ролі те, якою мовою розмовляєш ти, а тільки те, якою мовою говорить твій народ. Коли б усі дотримувались цієї думки, творчі сили рідного народу не розпоршувались би. На жаль, таких Берез не один...

— Їх цілий березовий гай, — жартома промовив Борис. Але не засміявся ніхто. Поступування інженера Берези справило на всіх тяжке враження.

Ми повертаємося втрюх. По дорозі Кость і Мар'яна розповідають мені про те, що вони вирішили цими днями одружитися. Поночі вони не бачать мого обличчя і ждуть, що я скажу їм на це. Вони збожеволіли... Замість поздоровлення я кажу:

— Як вам не соромно? У такий час ви думаєте про такі речі...

Кость регоче на всю вулицю, і Мар'яна його наслідує. А проте все це їх власна, суто особиста справа. Це нікого не обходить, що вони там надумали. Вони тільки громадяни і вільні люди... Вільні?..

Батько зовсім не так зустрів звістку про одруження Кості, як я сподівалася. Звичайно, щасливий наречений не повернувся додому разом зі мною, і я мусила сама розповісти про їх намір батькові.

— Шкода, немає Олега Арсеновича, нехай би і він повеселився б на цьому святі.

Так сказав батько. Він навіть не здивувався.

Вони одружилися за кілька днів, і Кость перейшов жити до Тимченків. По приїзді з фронту він прожив дома всього два тижні. Тепер вони бувають у нас щодня; ми раді їм і готові взагалі примістити їх у нас, але в Тимченків вільніше і Павлина Андріївна не хоче залишатися сама.

Дивно, як розквітла Мар'яна. Чи минуло й три місяці після того, як вона приїхала? А її просто неможливо пізнати. Я згадую слова професора Нестерова про внутрішню силу потягу до життя в людині і готова усе пояснити цією, маловідомою нам, силою. Принаймні особливо хороших умов вона не має тут у своєї матері.

Одного разу, коли вони відвідали нас і потім пішли, батько промовив: "Кость, звичайно, не програв, одружившись з нею".

Тепер залишається добре тримати себе в руках. Настав тяжкий момент. Наші перейшли на лівий берег Дінця. Останні гони України — під німцем. Що буде далі?

Тепер, як ніколи, потрібна ясна голова і правдиві точні думки. Кость заявив, що рука його вже загоїлась і цими днями він одержить нове призначення на фронт. Він проситься назад до своєї частини.

Звичайно, руку йому ще треба лікувати, та він сподівається, що, поки доїде за призначенням, рана зовсім загоїться. Адже мине якийсь час... А він і так відчуває себе добре.

Батько не вмовляє його залишатися, хоч Костеві і слід було б ще трохи відпочити. Він готується виїздити. Мар'яна приходить до нас смутна і часом заплакана. Та на людях поводить себе рівно і твердо. Природно: в неї за плечима теж великий досвід. Вона багато знає і може добре триматися.

Ось вона увіходить до моєї кімнати і мовчки сідає на стілець біля столу. Ставить лікоть на стіл і долонею підпирає обличчя.

— У тебе тяжкі дні, Мар'яно...

Вона мовчить, потім устає і ходить по кімнаті.

— У всіх нас тяжкі, — говорить нарешті.

— Коли він дістає призначення?

— Цими днями. Йому обіцяли.

— Ти не шкодуєш, що одружилася?

— Коли я про що й шкодую, то хіба про те, що не можу поїхати так, як він, на фронт.

Я не розумію її, і Мар'яна, мабуть, читає мій погляд, бо підходить і обіймає мене, потім говорить:

— Мені тепер треба залишатися тут і ждати...

Вона загадково усміхається.

— Чого ждати, Мар'яно?

— Чого? Сина або дочку, ось чого...

— О! — тільки й можу вимовити я.

Ми тулимося обличчям одна до одної і так стоїмо кілька хвилин.

— Кость уже знає?

— О, якби ти знала, як він зрадів! Він сам хоче розказати про це Гордієві Романовичу.

— Отже, думки про фронт ти мусиш тепер облишити. Тепер ти мусиш ждати і готуватися до родинного життя.

І я дивлюся в обличчя Мар'яні, і на ньому немов бачу той щасливий материнський спокій і мир, який дарує мати паросткові нового життя, той мир, в якому плакається зародок нової людини і безмежне прагнення до якого вкладене в серце кожному з нас.

З нашого вікна видно околицю міста, поле і ліс. Який раз я стою біля вікна і подовгу дивлюся вдалечінь, ширяючи думкою по безмежних степах України, над обважнілими її нивами... Край, заповіданий нам батьками, — святий край...

Батько дивиться на мене збоку, мабуть, хоче розгадати мої думки. Його ослаблений зір не сягає далеко, і, звичайно, він не бачить звідси хвилястої ниви і могутнього лісу, що держить місто в облозі.

— Повези мене туди.

З несподіванки я не можу збагнути його.

— Куди?

— Глянути б на ниву, пройти обніжком...

— Здається, ми розуміємо одне одного. Я збираюся і допомагаю одягтися батькові...

Ми виходимо з трамвая на останній зупинці, в полі. Не встигаємо ступити й десятка кроків, як ниви схоплюють нас у свої обійми і ми робимося п'яні від перших хвилин зустрічі. Спиняємося. Безкінечні хвилі пшениці з оксамитовим шумом біжать нам назустріч. Зворушений батько зняв уже бриля і махає хвилям, вітаючи їх.

— Що ви робите, тату?..

Він озивається не зразу. Спочатку щось обмірковує, потім раптом показує кудись рукою і говорить:

— Онде, Софіє, дивися, вдалині три верби схилились, а коло них — звідси за пшеницями не видно — кладки через Удай, а від них стежка на Чернечий хутір, а від нього далі, куди не підеш, потрапиш до нашої Тернівки...

— До якої Тернівки, що це вам, тату?

— Ось маєш, — сміється він, — вона ще не знає Тернівки, мого села на Полтавщині, в якому я народився... Ондечки, дивися добре... Під самим лісом, де ото вітряки вертяться... Га-га-га! Здорові були! Діждалися?.. Це я з вітряком поздоровався, — тлумачить він мені. — Тепер бачиш?

— Тепер бачу...

— Пізнаєш нашу Тернівку?

— Так...

— І Чернечий хутір?

— І хутір...

— Він зривається з місця і з несподіваною жвавистю поспішає дорогою поміж двох нив. Навіть не спирається, як звичайно, на свій ціпок, а несе його на плечі, по-за-

робітчанському. Бракує тільки підвішеного вузлика або чобіт...

— На Удаю можна добрі щупаки ловити, а біля кладок ми й раків печерували... Це б зараз покупатися!.. Під такий вечір вода тепла.

Він знаходить обніжок і, не оглядаючись на мене, повертає туди. Я йду слідом. Тепер він не може поспішати, бо обніжок вузький і йти по ньому незручно.

Довкола нас ясне і тихе надвечір'я. Б'ють перепели, під ногами у нас без утаву січуть коники, а здалеку до цього галасливого ансамблю приєднується деркач. Колосся часом нависає над обніжком і хльоскає нас по ногах. Батько помітно втомлюється, частіше спиняється і відпочиває. Тільки ніздрі його тоді розходяться ширше, немов ловить він на диво м'який мирний дух полів, п'є цей живий сік і не може напитися.

Знаходить в колосі волошку, зриває і несе її перед собою, як запалену свічку.

Обом нам разом понад сто років, а ми тут як діти. І кожного разу батько відпочиває всього кілька хвилин, потім зривається і поспішає далі. Куди йому треба? Чого він шукає тут? Він робиться невпізнаний, і я починаю боятися за нього.

До узлісся не так близько, як спочатку здавалося, але батько не поступається на мої вмовляння. Він уже вдихнув на повні легені духу полів і тепер хоче полежати на узліссі, на траві, серед квітів... Що — поберегтися?.. Та він і слухати не хоче подібних речей! Нащо б мав берегтися?.. Це ж його край, і всі стежки тут йому добре знайомі, так наче він тільки вчора бігав тут босим хлоп'ям... Ого! Він усе це добре пам'ятає.

Доводиться дати йому спокій. Я навіть не поспішаю за ним. І коли він далеко випереджає мене, і вже над колоссям видно тільки його бриль, — я починаю відчувати, що і сама схвильована і не можу вгамувати себе. Батько схвильовав мене. Таким я не бачила його ніколи. Якись пригаслі раніше в ньому сили тепер збудилися, і підіймають, і запалюють його. Рій думок кружляє наді мною.

Я знаю — батько зачерпнув сьогодні живої сили від цих полів і буде тепер урочисто-замислений і піднесений. Ниви, що нагадують наші степи, неначе вернули йому снагу і вдовolenня. Мені не дають вони вдовolenня — тільки неспокій і ятручий біль. Не слід було їхати сюди.

Батько досяг того, чого хотів. Коли я прийшла на узлісся, він лежав у траві, серед квітів і запашних кущів суніці. Він навіть по-хлоп'ячому підклав руки під голову і дивився в небо. А коли я підійшла і сіла поряд, він і голову не повернув до мене. Тільки запитав:

— Ну що, Софіє?

— Я втомилася гнатися за вами. Серце ледве не вискочить з грудей.

— Тобі не слід було поспішати, маєш хворе серце...

— Я боялася, що загублю вас серед цих стежок. До того ж мені здається, ви легковажите своїм здоров'ям. Вам ще воно буде потрібне.

Він раптом зводиться, впираючись у землю руками.

— Буде потрібне, кажеш?

— Не сумніваюся.

Батько нахиляється наді мною і цілує мене в чоло.

— Дякую, дочко, дякую. Ти мене підтримуєш у моїх думках. Певності я не маю, бо старий уже, а думаю, що так і буде, як ми з тобою вважаємо.

Тепер ми йдемо далі узліссям. Чудова місцевість тішить нас, якось полегшено ми дихаємо, розмовляємо, сміємось... Батько вловлює ледве чутний запах диму, якого не можу відчути я.

— Зараз і людей здибаємо.

Справді, за кілька хвилин виходимо на невеличку галвину і бачимо чоловіка. Він стоїть навколішки коло багаття.

— Але ж це дядько Тихін!..

— А він...

— Дядьку Тихоне, дядьку Тихоне, дивіться — і ми тут!

Старий обертається, ставить долоню дашком над очима — сонце над обрієм сліпить його — і стримано чекає нас. Ми не зважаємо і сідаємо коло нього відпочити. Біля нього клітка, зроблена з дерев'яного ящика і нитяної сітки. Він не дуже вдоволений з нашої появи, мабуть, ми заважаємо. А проте він ніколи не буває надто привітний.

— Що це ви тут печете? — цікавлюся я і тої ж миті застигаю, здивована. Біля старого надто незвичайне багаття. Він помічає моє здивування і похмуро кидає кілька слів.

— Солов'ї люблять, без цього вони псуються...

Та я все ще не розумію. Старий підпалив невелике му-

равлисько, настягане з сухої жовтої глиці. Але нащо йому це? Тоді він пояснює:

— Комашника треба розгребти і взяти звідти їхні яечка... для солов'їв. Без цього вони худнуть і спадають з голосу.

— А палити нащо? Щоб прогнати комах?

— Їх не проженеш, не такі...

І ось я зрозуміла суть його пояснень. Комахи не тікали, а кидалися в багаття і своїм тілом гасили вогонь. Маленькі жовті істоти в розпачі йшли на вогонь, на вірну свою загибель, підвладні непереможному інстинкту. Там, де було їх рясно, вогонь пригасав. А коли спопелялися вони, полум'я знову жувало суху глицю.

— Комаха носить у собі краплину кислоти, що здатна гасити вогонь, — пояснив батько, який зовсім не був здивований.

У клітці дядька Тихона було кілька перепелів, зловлених цього вечора. Щоб не дивитися на комах, я промовила:

— А ви таки дїждалися сезону і ловите собі перепелів.

Це я пригадала, як узимку він плів сітку на перепелів.

— На все свій час. Зараз ловимо перепелів. Як почервоніє горобина, поставимо сильце на дроздів. А там — щиглики, чижі... А взимку — снігурі, чечітки... На все є свій сезон.

Йти додому з нами дядько Тихін не хоче. Він залишається на узліссі. Він запрошує й нас послухати вечірній гай, поблукати ланами уночі... Запевняє, що і поле, і ліс не засинають уночі, а сповнені такого життя, якого ніколи не побачиш удень. Батькові шкідливо залишатися. Ми йдемо самі.

Коли приходять трамвай, я бачу серед людей, що зійшли тут, вродливе обличчя жінки, яка так нагадує Кармен... Це дружина Миколи Шелестюка. Вона виходить з вагона, спираючись на руку якогось чоловіка. Вона бере його під руку, і вони, притиснувшись одне до одного, проходять коло вагона. Ще не зовсім темно, і я тепер пізнаю обох: з нею наш земляк інженер Береза. Вони повертають у поле і зникають на польовій дорозі.

Євген Вітровий вилікувався якщо й не цілком, то принаймні в такій мірі, що зміг взятися до роботи за своїм фахом. Йому доручено ряд проектних робіт. Він тепер часто заходить до батька і довго з ним радиться.

Мене дивує те, що він, як і в перші дні лікування в шпиталі, не такий одвертий і щирий зі мною, як це було колись, ще до війни. Я не можу пробачити йому, що він тоді приховував від мене те, що мусив би насамперед розповісти мені. Він пояснює, що трохи боявся моєї слабкодухості... І не розуміє, що саме цього я й не можу йому пробачити.

Він гарячий і нервовий. Одного разу у мене з ним мало не дійшло до сварки, та несподівано закінчилося зовсім інакше.

Якось, коли у нас зійшлися мало не всі наші знайомі, Кость розповів про одного командира, який, діставши завдання, з якого напевне ні він, ні його бійці не могли вийти живими, приховав це від своїх бійців. Він боявся, що вони не встоять. З усього десятка залишився один поранений, котрий згодом потрапив до Костевої батареї і розповів йому про це.

Кость каже, що на війні буває по-різному. Досвідчений командир знає, чи можна подібні речі говорити своїм бійцям, чи ні. Євген вважав, що краще, щоб бійці не знали про свою приреченість — це їм полегшило б загибель.

— Досить, досить, — гаряче вигукнула я, — ви самі довели усю ницість подібної тактики!..

Він, звичайно, зрозумів мене, але напад мій був настільки несподіваний, що він не зразу знаходить потрібні слова. Потім починає виправдовувати себе. Ну, звичайно ж, він про мене нічого подібного не думав і взагалі я занадто перебільшуюю... Власне, він і сам не може здати собі справу, чому тоді не розповів усе безпосередньо мені. Але не слід зовсім зважати на це. Слово честі, він не вважає мене за якусь кволу, беспорадну людину і так далі...

— Головне, — все ж хочу я його дошкулити, — не вважати іншого слабшим за себе і не ображати його цим.

— Але ж, Софіє Гордієвно, запевняю вас, що й на думці не мав нічого подібного. Я навіть зможу вам це довести.

Кость і батько намагалися мене стримати, але я не зважала. Те, що так довго притлумувала я в собі, приборкувала і мучилась ним, тепер прорвалося, і вже я й сама не змогла б його спинити. Власне, Євгена це майже не стосувалося.

— Ви вважаєте, — доводила я, — коли жінка позбавлена обов'язку бути мобілізованою на фронт, щоб іти зі зброєю в руках, то це дає вам право вказувати їй на це... А чи хоч якоюсь мірою догадуєтеся ви, що переживає жінка у війну, коли вона знає, що, повернувшись на батьківщину, застане там хіба трьох із чотирьох, а вона ж їх народжувала, коли вона змучилася загибеллю найдорожчих людей, коли часом і тягар чистієї зради доводиться носити в своїй душі!.. Це все та жінка, якій навіть не завжди зважуються говорити жахливу правду в вічі...

Лідія сполохано, а Мар'яна зачудовано дивилися на мене, не догадуючись, проте, допомогти мені. Батько підійшов до мене, коли я на мить спинилася, обійняв мене за плечі і неначе згорнув мені крила, зразу втихомирилася я. Що це я без міри тут розкричалася?..

Я втихла. Та — це було помітно — всі були глибоко вражені моїм хвилюванням. І, може, Борис своїм приходом допоміг мені.

Я помітила, як усі радісно привітали його. Його поява завжди регулювала настрої... Саме в ньому відчували всі потребу.

— Поздоровляйте мене! — гукнув він, не вникаючи в те, що відбувалося тут перед його приходом.

— Розкажуй, з чим тебе вітати, — промовив батько.

— Їду на фронт!

Він їде на фронт!..

— Мобілізували, чи як? — допитувався батько.

— Ні, я сам упросився. Хотів, щоб мене взяли до якої-небудь бригади артистів, але зараз бригади артистів не виїздять.

— Тепер не до них, — подав репліку Кость.

— Їде група звідси на фронт з одним важливим завданням, ну, то і я впросився з ними.

— Що ж ти робитимеш на фронті? — допитувався батько.

— Що зможу. Найкраще я вмю співати...

— Використають по цій лінії, — запевнив Кость.

Найменш сподівалася я цього від Бориса.

Тим часом розмова пішла тепер навколо Борисового виїзду. Я пішла відпочити до своєї кімнати.

Згодом до мене постукав Євген. Мабуть, прийшов вибачитися.

— Софіє Гордієвно, — промовив він, відразу ж починаючи ходити по кімнаті. Це була його звичка. — Я можу довести вам своє ставлення до вас, цілком протилежне тому, за яке ви так обурилися на мене.

— Не гнівайтесь, Євгене, здається, я даремно образила вас. І для Лідії це було прикро...

— Тепер, коли історія з Гнатенком уже пережита всіма нами, я можу сказати, хто покарав його.

— Ви знаєте, хто його забив?

— Знаю. Я говорив тоді вам правду, що Гнатенко запросив мене до себе, щоб передати нас до рук фашистської поліції. Я прийшов до нього сам і за дорученням штабу забив його.

— Ви?..

— Мені було найзручніше. Ми були приятелями, я міг заходити до нього, не примушуючи його остерігатися. Ви, може, здивовані?

Звичайно, я не здивована — я вражена. Адже я не чекала. В мене поплуталося в думках. Та це лише на одну мить.

— Я не здивована, Євгене, я глибоко задоволена, що це зроблено і зроблено людьми, близькими до нього. Зрештою, це насамперед наш, його колишніх знайомих і приятелів, обов'язок. І вам я безмежно вдячна.

Я кажу це щиро, бо певна, що сама, коли б залишилася там, вчинила б так само. І коли це зробив за мене мій приятель, він немовби робив це і від мене.

Минув рік війни, і я хочу уявити свій баланс. Батько вважає, що існує перед людиною тепер два шляхи: "ждати" і "діяти". Формула "ждати" мені не підходить. А мій принцип є "діяти". Звичайно, я не тільки ждала, я — діяла. Я виконую корисну роботу. Як і інші, я не заслуговую догани. Коли б я була молодою і дужою дівчиною, я пішла б у снайпери або до зенітної артилерії. Зараз це не по моїх силах. Виходить, усе відбувалося так, як треба. Чому ж тоді якесь вдоволення більшою мірою відчувають Кость, Євген Вітровий і Лідія, не кажучи про Бориса, а я його зовсім не знаю, — тому, що я не в силі розв'язати зав'язаних у мою душу вітром війни моїх особистих питань, тому, що я немов вийшла з першої шереди і опинилася в обозі, нарешті, тому, що я, Софія Майдан, стою серед цього грандіозного виру і сама запитую себе: невже те,

що ти робиш, — усе, що в твоїх силах? Невже ти можеш рівно стільки, скільки й інші, не більше?.. Тоді треба увійти до своєї колії і набиратися терпіння... І вигадане є все, що тривожить і хвилює тебе.

Два дні тому виїхав на фронт Борис. Сьогодні виїздить Кость. Це зробилося тепер звичайним буденним явищем, яке зустрічаєш на кожному кроці. Так відбувається великий кровообіг у країні. В цьому наше життя сьогодні.

Невеличким гуртом ми проводимо Костя. На пероні сила народу, незабаром має підійти поїзд. Вийшли разом з Костем Мар'яна, Євген Вітровий і Лідія. Довкола я бачу не один такий гурток, що, як і ми, проводить когось із своїх друзів на фронт. Кость у повній військовій формі, при зброї і з орденом на гімнастерці. На відпочинку він трохи погрубішав і відчуває себе добре. Розмовляючи з нами, він тримає Мар'яну за руку і гладить її, немов веде з нею незрозумілу для нас розмову без слів. А вона млодець — добре тримається.

Звичайні слова, звичайні побажання і звичайні відповіді. Тільки Мар'яна раптом говорить йому:

— Коли з тобою щось трапиться, пиши мені одверто, не приховуй нічого. Тепер я можу багато витримати — ти знаєш. І ще одно — пиши мені такі ж листи, як писав до цього, коли мене не було тут.

Мені хочеться її поцілувати — така вона гарна в цю хвилину.

— Хороші в нас дружини? — говорить розчулений (в нього і досі нерви) Євген.

Кость сміється і тут же, прилюдно, цілує Мар'яну в щоку. Вона загорається.

— Ні, такі хороші в нас дружини, Костю! — знову повторює Євген, хоч, звичайно, ніхто йому не заперечує.

— Костику! — кажу я. — Може, трапиться так, що я приїду до тебе в полк, ну, скажімо, медсестрою...

Кость спочатку пильно дивиться на мене, потім серйозно, неначе він старший за мене, говорить:

— Ти повинна залишатися при батькові і зберегти його.

Але цими словами ми перекидаємося між іншим і розмова переходить на іншу тему.

На цьому ж пероні два дні тому я проводжала Бориса.

Була пізня ніч, і ніхто більше не вийшов на вокзал. У Бориса не було родичів. Я не заходила до вагона, і Борис нахилився до мене з вікна. Ми обнялися, поцілувались. Він передав ще один привіт батькові, і поїзд рушив. Довго у мороці маячив червоний вогник ліхтаря позаду останнього вагона. Потім і він зник. А я пішла тоді поволі додому.

І ось підходить поїзд, яким має їхати Кость. Ми гаряче прощаємося з ним. Він бадьориться, усміхається. Мар'яна довго не в силі відірватися від нього. Потім стоїть, розгублена, зворушена, і не знає, що треба сказати на прощання своєму чоловікові...

А він з дивною легкістю, немов кавалерист злітає в сідло, стрибає на приступку вагона. Скоро його голова з'являється в вікні, і ми пропускаємо до нього вперед Мар'яну. Вона подає йому руку, і він вкриває її поцілунками.

— Я хочу, щоб була дочка, — говорить він їй тихо, соромлячись трохи нас. — Бережи себе, а мені обов'язково пиши двічі на тиждень. Тепер я мушу на батареї мати часто листи від "неї"...

Вона все ще розгублена, не знає, що їй говорити і робити. Далеко десь б'є два дзвінки, поїзд рушає. Кость до половини висувається з вікна, Мар'яна стає навшпиньки, і вони востаннє обіймаються. Не відриваючись від уст Кості, Мар'яна проходить так кілька кроків навшпиньках. Потім поривчасто відривається від нього і ми спиняємо її... Зникає поїзд з нашим Костем. Мар'яна беззвучно, але з глибоким хвилюванням плаче, а я безсила її заспокоїти, і в самої у мене сльози, і в Лідії — теж. Ми, три подруги, проводжаємо наших друзів на фронт.

Перше моє враження, коли я розплющую очі, — величезна стара груша, всіяна стиглим, цитринового кольору овочем. Немов згряя канарок обсіла дерево. Довкола глибока разюча тиша. Прив'ялений нестримним кубанським сонцем селянський садок не шелесне листком, жодна пташка не вронить у цей урочистий келих тиші свого цвірінькання, все обминає цей, ніби зачарований, куток і ніби не знаходить сили долинути сюди, — і людський голос, і далекий-далекі стукіт наладнаних обозів, і навіть гримлячий скрегіт танків — я це відчуваю — лягає знесилений десь недалеко від мого шпитального ліжка.

І, коли стигла цитринова груша, зірвавшись з гілля, шелестить листям, здається мені — вона шепоче: вслухайся, яка тут тиша...

На запитання про рану лікар не відповів мені нічого. Мабуть, стан мій вчора ввечері під час переїзду ще ускладнився. Лікар невдоволений з мене. Я чула, коли передавали мене з санбату до польового шпиталю, він, одвернувшись, бурчав до санітарів: "Раз ти медсестра, не лізь у атаку..." Може, він і має рацію... Я не вмю стріляти і не вмю маскуватися на полі. Я не маю потрібного здоров'я і вправності. До того ж мені не повезло: в першій атаці дістати рану в черевну стінку — це надто гірко. Особливо для мене. Адже я збиралася воювати... Тепер — усе... Після такої рани не доводиться мріяти про військові подвиги, треба обмежуватися далеко-далеко меншим... Шкода, що з такою раною мені довелося повзти до своїх мало не шість годин. Це вплинуло на мій стан. А проте операції мені встигли зробити, коли після атаки не минуло й півдоби, — інакше на життя були б малі надії. А тепер? Тепер є надія на якесь одужання... Принаймні так каже хірург польового пересувного шпиталю.

Як хочеться вірити в ці слова хірурга!.. Але ж я й сама близька до медичної служби. Я добре знаю, що означає, коли пораненого не можуть везти до тилового шпиталю, бо пересування йому протипоказане...

Такі поранені, як я, коли їм не зробили операції в перші двадцять годин, дають шістдесят відсотків загибелі... Близькі до цього і мої шанси... Шість годин повзти полем, замість абсолютного спокою, — це не може лишитися без наслідків. І всі цього ждуть, і я жду з тривогою... Адже від мене не приховати...

Три дні тому в медсанбаті мені зробили операцію. Після неї належить принаймні десять днів абсолютного спокою. Замість нього — термінова евакуація того ж дня... І в пересувному шпиталі — не спокійніше. Адже наші відходять. І сьогодні, здається, перший день спокою. Принаймні цей сонячний садок на кубанському хуторі, тиша...

Добре, що свідомість моя ясна і прозора, як і одя бликить наді мною. Це винагороджує мене за те, що я не в силі сама поворухнутися в ліжкові, — за фізичну скутість.

Я не можу без страшного болю ворухнути головою, щоб оглянутися довкола. Пересувний шпиталь, мабуть, позаду мене, зовсім недалеко, і я просто не можу його бачити. І чому нікого немає біля мене? І чому не чути таких звичайних напіввигуків, напівзойків: "Сестрице!.. Сестрице!.."? І чому в цьому садку ніхто не збирає стиглого овочу, що падає з гілля і розсипається на грудочки, бо перестиг?..

Нарешті чути кроки і навіть тиху розмову. І, хоч я не можу здала дібрати змісту, голоси пізнаю. Це висока, з трохи страдницьким обличчям, медсестра Ната і санітарка Докія. Справді — вони.

— Як наші справи? — питає медсестра і сідає на край ліжка. Пробує долонею моє чоло.

Я не знаю, що відповісти. Вона і не жде відповіді.

— Ми вас відокремили від інших. У нас тепер сила роботи. Оперуємо день і ніч, у шпиталі метушня, галас і сморід. Ми в сусідній садибі. А тут немовби зовсім спокійно. Ви не заперечуєте?

— Дякую, Наточко, мені тут добре.

— Докія за вами доглядатиме. Коли будуть ще поранені жінки, покладемо біля вас. Поки що ви у нас одна. Увечері занесемо вас до хати. А зараз Докія вас нагодує. Згодніли, мабуть?.. Після операції вам нічого не давали...

І вона йде. У неї сила клопоту. Мені здається, що я не маю сили навіть відповісти їй, і я тільки на знак згоди заплющую і розплющую очі, бо ж і кивнути головою не маю сили. Мабуть, я таки потраплю до тих шістдесяти відсотків, що помирають після подібної операції... Дивно, в цю хвилину мене зовсім не турбує це.

Докія ставить на груди мені алюмінієву тарілочку з ріденькою кашею, ліву руку засовує мені під голову, а правою бере ложку і починає поволі годувати. Вона мовчить. Її навіть прозвали тут "мовчункою". Але навіть за два дні я впевнилася, що вона — чудесна людина. І до мене особливо чула. І Ната теж. До мене особлива увага. Тільки хірург бурчить... Зрештою, чим його обходить те, що я полізла з бійцями в атаку?..

Мене поговорено, підправлено під головою подушку, піднято зсунути ковдру. Тепер Докія позирає скоса на сонце. Ага, воно скоро добереться до мене. Невисока, але жилава Докія обережно пересовує моє ліжко глибше в затишок, під розлоге гілля волоського горіха. Тепер сон-

цеві не побачити мене... Тільки зайчики його крізь лапасте листя будуть поволі, зовсім поволі, повзти по моєму обличчю, ковадрі, траві біля мене. Нехай...

— Докіє, гармат тут не чути?

Вона хитає головою, потім забирає посуд і йде. Так і не вдалося примусити її заговорити...

Знову сама. Коли б задрімати!

І, неначе крізь дим вибухів, постає в уяві моїй поле бою. І окоп другої лінії, в якому припишкли бійці, і зігнута постать капітана, що проходить окопом, готує бійців і командирів до контратаки, і маленький рухливий боєць Циганок, що поповз навперейми німецькому танкові. Як ми всі його любили! Його хриплий, але дужий голос... "Сестрице, яблучка!.." Він часто приносив мені яблука. Він влучив, та вибух гранати не спинив танк. І остання хвилина перед контратакою — громохке сталеве страховище накрило маленьку рухливу постать нашого Циганка... Ми біжимо вперед серед диму і гуркоту вибухів.

...Щось застукало на груші. Не повертаючи голови, скоса позираю і бачу строкатого, в барвистих цяточках дятла. Він заклопотано стрибає по стовбуру вниз і вгору. Він метушливий і зосереджений у собі. Він навіть не зважає на мене, а метушливо перелітає на горіх, що наді мною, і спіраллю вибирається по стовбуру вгору, в саме гілля. Даремно я шукаю його там очима, чути тільки його стукання по корі, потім шелест листя, і він уже полетів далі. Поспішає!..

На прощання він посилає мені один лапастий листок, що падає просто на обличчя. Я обережно притримую його губами, щоб не зсунувся. Листок солодко пахне. Мені приємно вбирати в легені цей чудовий запах, я заплющую очі і раптом бачу себе в Києві, під темним склепінням Софії, там, біля прекрасної родинної фрески Ярослава Мудрого. Остання сторінка моєї кількарічної роботи дописана. Життя приємно пахне. Я з усмішкою в думках засинаю.

Прокидаюсь, коли сонце заховалося за сусіднім садком. Я тривожно вслухаюся. Ні, не чути... Сьогодні канопада не наздогнала нас...

Коло мене стоїть Докія з тарілкою і простягає ліву руку мені під голову. Шкода тільки, що немає потягу до їжі.

— Докіє, посидьте біля мене, — кажу їй після всього.

Маленька мовчазна жінка, зі стиснутими вустами, зосереджена в собі, сідає мені в ноги і дивиться кудись над мою головою.

— Звідки ви, Докіє?

Ага, таки заговорила... Вона з Пісок, що над Десною, на Чернігівщині.

— Залишили когось у своєму селі?

Ні, не залишила нікого. Дивно: вона не мала близьких родичів, а далекі перед війною десь розвіялися. Хатку мала і садок над Десною, недалеко... Шпиталь польовий стояв в селі, вона і впросилася, щоб забрали. При ньому й досі.

— А я знаю ваше село... Бувала. І гарно ж там... Особливо вечорами, як ото сонце вже закотиться за ліс, що за селом. А Десна тиха і тепла, як літепло. Подосна корова біля хліва жує свіжу бурякову гичку і дивиться на людей замислено так, немов хоче заговорити... А з лісу летять зграєю черногузи — повертаються до гнізда на острішках; перед цим збиралася гроза, вони й переховувалися в лісі... Сусідка вийшла до плоту і гукає в левади на свого Петька, ще й виводить так тонко-тонко: "Пе-е-етьку! Пе-е-етьку!" І коли вона одну мить перепочиває і жде відгуку від свого хлоп'яти, чути як вибиває дзьобом черногуз у гнізді, що на зламаному громовицею дубі...

Докія раптом хилиться на бильце ліжка і, не тямлячи себе, починає ридати.

— Матінко ж моя, та хоча б на одну днину почути, побачити знову!.. Поки й житиму — не забудеться... Перед очима стоїть, серце на клапті розриває... Таж тут я тільки кухоль до рота — здається, з Десни напиваюся, а вітер повіє — мені наче степ наш, що вже доходить, пахне... Таке все миле, таке рідне!..

І довго не може вгамувати себе, і я безпорадна допомогти їй; я й для себе не можу знайти слів утіхи й розради, бо ж кожен клаптик моєї істоти відчуває, що й справді на світі немає милішої над мою батьківщину.

Надходить вечір. Чудесний дух листя волоського горіха струмить довкола мене. Докія приводить двох санітарів, і вони несуть ліжко до хати і ставлять поміж інші, де лежать поранені; чути тяжкий дух ліків і розкладеної крові, нетерпляче гукання і раптовий мат...

...Тепер Докія уже не мовчала, але тільки зі мною. Для інших вона замкнена по-старому. Кожного ранку вино-

сять моє ліжко в садок, і Докія знаходить якусь причину, щоб прийти до мене. Вона призналася: їй здається, що я з її Пісків на Десні...

Мені трохи легше. Я можу провадити тепер короткі розмови з людьми, що часом бувають коло мене. Так я переконалася, що Докія живе єдиною мрією — повернутись знову до життя, яким жила до війни.

Тепер я знаю війну, цей грандіозний, незмірний для людської уяви струс, що його хвилі мчать по всій землі. Ми знову прийдемо до мирної, корисної праці, але, мабуть, уже неможливо буде повернутися в те життя, — як мріє Докія, — яким жили досі. Надто величний відбувається вибух. Зміняться наші серця, в наших поглядах і вимогах до життя станеться нове народження. Для старого у нас буде нове сприймання. Стрибок буде надто великий.

Значить, не жди й не мрій про старе, а гартуй себе, щоб, коли розвіється полум'я й дим війни, — готовий був не спинитися вражений перед новим, що відкриється тобі, а вкласти його в свій мозок і серце...

Коли приходять Докія, я прошу її гукнути медсестру Натю. Я хочу продиктувати листа батькові. Звичайно, він побачить на листі чужу руку і його тяжко вразить, що сама я не в силі навіть листа написати. Та я ображу його, коли не про все напишу. Ната сидить біля мене на ослоні, з олівцем і аркушем паперу на шпитальному журналі. Сьогодні у нас спокійніше: одних поранених повезли в тил, нових не було. Сьогодні шпитальні співробітники переводять дух...

Ната наготувала олівець і жде.

"Любий мій, далекий татусю!.."

— Знаєте, Наточко, ми напишемо йому все одверто. Коли перед кимсь ховаєшся з правдою — це дуже тяжко. Мені це почуття знайоме.

"...Я тяжко поранена і не знаю, як мені поведеться далі... Ми відходимо крок за кроком — Ви про це знаєте, і потрібне диявольське терпіння і нерви, щоб не стерятися тут. Треба бачити, як умирає наш босць, треба знати ціну однієї п'яді землі, тоді, і лежачи в ліжку з одним шансом проти одного за життя, поймеш віри в те, що на увесь рахунок не вистачить ворога, що близько межа, на якій спіткнеться він..."

Чи треба писати йому про все, що я тут передумала? Пригадую, коли вперше я сказала батькові, що вирішила їхати на фронт, він довго мовчав. Він був дуже тактовний і не радив мені передумувати, більше — він був справжній батько, зрозумів мене до кінця і погодився. Він, певне, знав, що свій клубок я не розплутаю більше ніде, тільки тут...

— Їдь, коли вже так...

Але йому було тяжко...

Мені допоміг капітан Прокопчук, що через стан здоров'я не поїхав на фронт і був призначений на роботу до військкомату. Я певна, що це він перший тоді, в день батькового сімдесятипятиріччя, привіз йому листа з жорстокою правдою про Ореста Гнатенка.

— Пишіть, Наточко... Не будемо велемовні. Батько знає, чого я шукала на фронті, йому не треба нічого тлумачити.

"Дорогою платою, батьку, заплатила я за цю дрібку науки. Але наука варта всякої плати. Шкодную тільки, що мій новий університет лише почався..."

Мені раптом стає тяжко думати. Голова заморочується. В рані я почуваю різкий біль. Щось роздуває живіт, тисне на шви — рана мене терзає.

— Мені тяжко, Нато...

І я поринаю в п'ятьму.

Прийшла в тямки, мабуть, за кілька хвилин, бо побачила раптом над собою чергового лікаря, а біля ліжка Докію і Нату зі шпитальним журналом і листом до мого батька. Вони всі заклопотані й стурбовані. Звичайно, тут звикли до людської смерті і безнадійно хворі не викликають тут особливої тривоги. Це польовий пересувний шпиталь. Та до мене в них особливе ставлення.

У Докії перелякане обличчя, Ната стурбована і збуджена. Лікар дивиться на мене і не втримується — хитає головою...

— Що — перитоніт? — питаю і сама не чую свого голосу.

— Ну, що це ви вигадали!.. — поспішає не дуже щиро втішити мене лікар. З того, як він поспішає це сказати і робить здивування на обличчі, я роблю висновок, що потрапила не в ті відсотки, яким повезло...

Пильно дивлюся в обличчя Наті, і вона нахиляється до мене. Вона розуміє, я хочу її про щось просити.

— Наточко, обов'язково пошліть мого листа батькові...

Потім, коли мені трохи легшає, я продовжую:

— Спочатку, Нато, нехай він одержить листа від мене, а потім уже офіційне повідомлення від шпиталю...

Я пробую всміхнутися, та обличчя присутніх біля мене не віддзеркалюють моєї усмішки...

Нарешті глибоку тишу хутора порушили. Сюди привезено на відпочинок частину, що вийшла з бою. Хутір невеликий і потопає в голосах і гуркоті вантажних машин. Кажуть, після боїв їх залишилося небагато. На жаль, ніхто з бійців не заходить сюди, на територію, приділену для шпиталю.

Вдень, у годину страшної спеки, раптом розітнули повітря постріли зенітних гармат. В паузах чути переривчасте гудіння німецьких літаків. Та мені, під моїм волоським горіхом, не видно їх. На другому кутку хутора вибухло кілька бомб. В саду навколо мене посипались додолу стиглі груші.

І все затихло так же раптово, як і почалося. Знову навколо мене тиша. Тільки віддаля, за деревами і огорожею, голоси.

Чути незнайомі кроки. Хтось ступає по садку, певне, не маючи наміру підійти до мене. Потім до кола мого зору потрапляє боець, що ходить і роздивляється по саду. Ось він підходить до цитринової груші і збирає з землі в кишені й кашкет плоди.

Не може бути, щоб він не помітив мене... Так і є, помітив. Рішуче ступає до мене, з повними кашкетом та кишеньками груш. У нього худе, засмалене обличчя. Маленькі метушливі очі і зовсім дрібна постать.

— Дозвольте, товаришу, набрати в садку грушок для бійців...

О!.. Та це ж Тимко Циганок!.. Я не йому віри своїм очам.

— Тимку!.. Товаришу Циганок!.. Це ви?..

— Сестрице!..

Груші посипалися з кашкета додолу... Але я не можу схопитися назустріч його простягнутим рукам і здивованим радісним очам.

— Ви живі?!

— Ви живі?!

Одночасно виривається в нас обох. Адже він бачив, як у бою смертельно поранена впала я і залишилася в ворожому тилу; я бачила, як він ступив назустріч вірній смерті... Нашому здивуванню немає меж. Ми обое живі...

І ось він сидить біля мене і розповідає, як билися вони, кого вже немає серед них. Довідаюся, що в цілому батальйоні з кожних чотирьох ледве зостався один...

— А про вас не забули! — раптом вигукує він. — Пам'ятаємо! Капітан говорив не раз: "Женщина з хворим серцем, вчена людина, а схопила гвинтівку і побігла в атаку... А спитай її, уміє вона стріляти?.." Уночі посилали людей розшукувати вас...

— Він живий, капітан?..

— Тут, з нами... Поранений в руку. Я скажу йому, що ви тут... Він прийде... Аякже! Тільки — слово: випишетеся з шпиталю — знову до нас...

Я заплющую очі і хитаю головою. Він розуміє мене.

— Ну, ну... Щоб наші лікарі не вилікували!..

— Розкажіть, товаришу Циганок, як ви залишилися живі?

— Така доля випала... По дорозі нора була, без бійця. . Якраз тоді, коли танк уже скреготів наді мною, я й ускочив туди. Сиджу на самісінькому дні, а він прасує, а він прасує... Потім рушив далі, а я у хвіст йому — гранату... Мені пощастило, йому не дуже...

— Але ж ви не думали бути живим, коли кинулися на танк з гранатою?

— Звісно, не сподівався... Коли б він не роздушив мене, як жука, то з кулемета підсік би... Смерть — це точно...

Я ще хочу запитати його про щось і не можу підшукати потрібних слів. Знову мені плутаються думки. Знову біль пронизує тіло. Мабуть за хвилину-дві я знову знепритомнію. Тоді я поспішаю:

— Тимку! Але ж тоді... На полі... Коли ви йшли один проти танка, ви не думали про те, що буде після всього?

Я заплющую очі з болем і чекаю на відповідь.

— Люті ми там дуже, сестрице, буваємо... У нас тоді своя мірка на все... Ну що там думати: захотів — і пішов помирати. І все...

І хоч страшний біль проймає мене всю, і дерева, і клапті блакиті пливуть і кружляють наді мною, і важко мені впіймати оту мисль, що її відчула я допіру поблизу себе, — почуття вдоволення живить мене... Він сказав так, як я й хотіла.

Здається, на хутір привезли ще людей. На хуторі стало жвавіше. Життя забувало тут. І навіть поблизу мене, в саду, почали з'являтися люди. Я не завжди їх бачу, але завжди чую і вгадую їх. Особливо коли в саду з'являються пари. Вони так по-змовницькому притишено розмовляють — і боєць, і хутірська дівчина, — потім десь зникають. Я навіть пізнаю декого з частини, яка прийшла з передової лінії сюди на відпочинок.

Докія розповіла мені, що вчора боєць прибіг до шпиталю кликати до мене поміч — я знову була непритомна. Певне, це був Циганок. Мене одходили. Та що з того?.. Тепер я вже знаю, один-два шанси на сто за життя... Докія ніяк не може пригадати, яку хворобу знайшов у мене військлікар. Я догадуюся і без того...

Значить, тепер недовго... Напевне, недовго, бо надто швидкоплинні мої хвилини просвітлення і надто рясно випадає мені за день затемнення сонця.

Часом я вже не чую кроків навколо себе, а раптом, опритомнівши, бачу коло мого ліжка людей. Так було і вранці: відкрила очі і раптом побачила коло себе Циганка і нашого капітана.

Я не маю сили відповісти на їх привітання.

— Неважні справи, сестрице, — сказав капітан, і усмішка раптом згасла на його обличчі.

Я ледве помітно хитнула головою на знак ствердження.

— Не можна так, сестрице...

Далі він і сам не знає, що сказати. Всі ми мовчимо. Ось він сідає до мене на ліжку, бере мою руку і глибоко, зі стражданням, дивиться мені в душу. І здається мені — він усе бачить і усе розуміє.

— Держатимешся, сестрице?..

— Спробую, товаришу капітан.

— Не боїшся?..

— Здається, ні...

— Ну, спасибі. Од усього батальйону спасибі. Вибачай, що не плачу, — зачерствів я. Багато втратив прекрасних

бійців; решту сьогодні вночі знову поведу на передній край. Всього три дні дали нам на відпочинок. Наказ!.. А на питання, про які говорила ти мені, є в мене відповідь: фронт є вогонь — він очищає нас від усіх питань, яких не могли ми дома розв'язати ні розумом, ані серцем... От і все... І на прощання скажу — фронтова наука говорить: помираєш, а тримайся...

— Тримаюсь, — ледве шепчу я.

Удень привезли поранених. У шпиталі сьогодні гарячий день. Тільки Докія не забуває мене, але й вона надто зайнята і навідується лише інколи. Лікарі працюють без відпочинку.

Докія питає, чи не гукнути санітарів, щоб перенести мене до хати. Ні, не треба, сьогодні така спека і вечір надто теплий.

Сьогодні я вже не могла приймати їжу. Лікарі, здається, махнули на мене рукою. А проте їм зараз не до мене...

Сонце ховається за садами. Щільніше обступають мене дерева. А на груші все ще рясно висять стиглі канаркові плоди, і волоський горіх наді мною солодко пахне.

Я лежу і намагаюсь не ворухнутись: так я борюся зі страшним болем. Він тут, чигає на мене... Тільки думки в моїй голові беззвучно вирують, немов у дикому танку. Я розумію — це я поспішаю думати. Я боюсь не встигнути...

Я розумію Циганка, що, не вагаючись, пішов під ворожий танк, розумію бійців, яких бачила я в бою. Капітан щось говорив про мої питання... Справді, коли проходиш крізь бурхливе полум'я фронту — очищаєшся від них... І легше стає, і наче втихомирюється на душі.

Сьогодні ми проходимо тяжкий іспит, якого ще ні разу не ставила перед нами історія. Глянути збоку і спокійно оцінити оце сьогодні ми не можемо зараз — тяжкі почуття хвилюють нас, ми — учасники, не судді. Наша перемога — в нашій певності. Адже ніхто з нас і в думці не покладає, що ми можемо бути переможені. І день у день дужче тепер кожен із нас чуває відрадний вітер нашої перемоги. І може, завтра ми рушимо вперед. Тільки вперед!

Раптом до мене доходить з-за дерев, мабуть, із сусіднього саду, мотив такої знайомої, багато-багато разів чуваної пісні:

Гей, нуте, хлопці, славні молодці!..

Це ж він, наш Борис! Наш знаменитий баритон! Він тут! Він співає бійцям зовсім недалеко від мене... І, певне ж, не знає, що я тут і слухаю його. Він і тут проходить зі своєю піснею. Ось де довелося зустрітися!.. Зустрітися?.. А проте ми ще не зустрілися...

Як завжди, публіка не стримується і починає підтягувати співакові. А за хвилину бійці дружно співають разом з ним і вже гримить над кубанським хутором їх пісня. І над усіма горує дужий Борисів голос:

Повнії чари всім наливайте,
Щоб через вінця лилося!

Який чудовий, хвилюючий вечір! Підіймаймо ж келихи вище! П'ємо за наше майбутнє. Хай співає собі. Хай співає собі! Співай їм, дорогий мій, своєї пісні — сьогодні вони знову вирушають на передній край нашої оборони.

1943 р.

ЗМІСТ

<i>Л. М. Новиченко</i>	
Смілянський: історія і сучасність	5
ПОЕТОВА МОЛОДІСТЬ. Роман	
Книга перша	22
Книга друга	238
СОФІЯ. Повість.	479

Літературно-художнє видання

СМІЛЯНСЬКИЙ ЛЕОНІД ІВАНОВИЧ
ВИБРАНЕ

Роман
Повість

Художній редактор Олег Коспа
Коректор Надія Овчарук
Комп'ютерна верстка
Олександра Мельника

Здано на виробництво 16.12.05.
Підписано до друку 16.12.05.
Формат 84x108 ¹/₃₂. Папір офсетний.
Гарнітура "Uk_Baltica". Друк високий.
Умовн. друк. арк. 30,24. Обл.-вид. арк. 33,2.
Тираж 17 300 пр. Зам. № 5-479.

Видавництво "Український письменник",
вул. Олеся Гончара, 52, м. Київ, 01054.
Тел./факс: 234-70-73. E-mail: ukps@ln.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи
ДК № 571 від 20.08.01 р.

Віддруковано в повній відповідності
з якістю наданих готових позитивів
у ВАТ «Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе»
61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Смілянський Л.І.

С50 Вибране: Роман, повість. – К.: Укр. письменник, 2005.– 574 с.
ISBN 966-579-162-1

Однотомник Леоніда Смілянського (1904–1966), присвячений сторічному ювілею відомого письменника, містить його найпопулярніші твори, зокрема роман про Шевченка “Поетова молодість” та повість “Софія”, де вперше в сучасній літературі зображено складні долі інтелігентів на фронті та в евакуації.

ББК 84.4УКР6

